

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського
Управління культури, туризму та охорони культурної спадщини
Чернігівської облдержадміністрації

Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського НАН України
Чернігівське відділення

**СКАРБНИЦЯ
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

Збірник наукових праць

Випуск 12

**Видавництво Чернігівського ЦНТЕІ
2010**

ББК 63.3 (4 УКР)
С.42
УДК 94 (477)

У дванадцятому випуску збірника наукових праць вміщені матеріали, присвячені історії музею та його колекціям, дослідження з краєзнавства, а також надані авторами доповіді і повідомлення, виголошені на наукових конференціях, проведених Чернігівським історичним музеєм імені В.В. Тарновського у 2009 і 2010 роках.

Для наукових працівників, викладачів, музейників і краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією і культурою України.

Редакційна колегія:	О.Б. Коваленко (голова), С.Л. Ласвський, Л.П. Линюк (відповідальний редактор), С.М. Лихачева, С.О. Половнікова
Комп'ютерний набір:	І.П. Цикунова
Фото:	В.М. Вермієнко
Комп'ютерна верстка:	Л.Є. Матвійчук

Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 12 /Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України; Редколегія: О.Б. Коваленко (голова) та ін. – Чернігів, 2010. – 258 с.: іл.

В. ГОНЧАРЕНКО

**Твори Г.П. Денисенка та Л.Г. Єременко
в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.
Каталог**

В колекції Чернігівського історичного музею зберігається 103 твори одного з корифеїв сучасної української кераміки Григорія Павловича Денисенка (1925–2002).

Народився майстер у найвідомішому гончарному осередку Чернігівщини – селі Олешня Ріпкинського району. Всі чоловіки роду Денисенків були гарними гончарями. З раннього дитинства, спостерігаючи за роботою діда Каленика, батька Павла та старших в братів, Григорій Павлович і сам почав ліпити різноманітні свищики. Згодом навчився малювати з натури людей і тварин, робити начерки. Все це дозволило юнаку успішно скласти іспити до Харківського художнього училища. Але у 1940 році хвороба, а потім Друга світова війна зруйнували його плани. Лише у 1947 році Г.П. Денисенко зміг продовжити навчання за фахом художник-кераміст.

1949 року молодому спеціалісту запропонували роботу на Васильківському майоліковому заводі. Цьому підприємству Григорій Павлович віддав понад 30 років: працював начальником модельного цеху, художником, скульптором, завідуючим художньо-експериментальною майстернею. Розроблені ним зразки масової продукції йшли у виробництво і значною мірою визначали “обличчя” Васильківської майоліки.

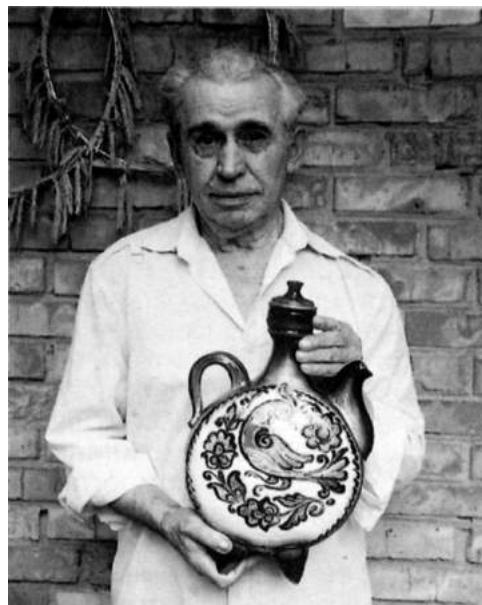
1983 року, прийнявши пропозицію Чернігівського обласного управління місцевої промисловості, Г.П. Денисенко повернувся до рідного села для налагодження виробництва високохудожньої продукції на базі місцевого гончарного цеху. Через два з половиною роки наполегливої праці в Олешні була створена потужна база керамічного виробництва із сучасною технологією. Почався випуск нової продукції більше як 20 найменувань: миски, горщики, куманці, набори для вареників, молока, чаю, декоративні та сувенірні тарілки, кухлі тощо.

До музейного зібрання надійшло 46 виробів Олешнянського гончарного цеху. Серед них як зразки масової продукції, виготовлені за розробками Григорія Павловича, так і його оригінальні твори.

На початку 1990-х років цех був закритий, майстер повернувся до Василькова і продовжив працювати у власній майстерні.

Творча спадщина Г.П. Денисенка вражає своєю різноманітністю: ужитковий та декоративний посуд, декоративні тарелі, блюда, пласти, декоративні та скульптурні композиції, оздоблені традиційним ріжкованим розписом, фляндрівкою, гравіруванням, ліпленням. Форми його виробів скульптурно відточені, з точно знайденими пропорціями, силуети стрункі і витончені, декор стриманий і виразний.

У творах Григорія Павловича відчувається глибоке знання давніх традицій українсь-



Г.П. Денисенко.

кого гончарства, чудове розуміння специфіки глини як матеріалу, тонкий природний смак.

З 1953 року Г.П. Денисенко брав активну участь у Всеукраїнських та міжнародних виставках. Його твори зберігаються у провідних музеях країни: Національному музеї українського народного декоративного мистецтва, Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному, Національному музеї народної архітектури та побуту України, у музеях Василькова, Білої Церкви, Чернігова.

За вагомий внесок у розвиток української кераміки Григорій Павлович отримав почесне звання “Заслужений майстер народної творчості” (1986), був прийнятий до Національної спілки художників України (1988) і Національної спілки майстрів народного мистецтва України (1990), тривалий час був секретарем її Великої Ради. Він – двічі президентський стипендіат, лауреат премії імені Д. Щербаківського (1986), кавалер ордена “За заслуги” III ступеня (2001).

Роботи, що зберігаються в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського датуються 1970-ми–1990-ми роками і дають уяву про основні напрямки творчості Г.П. Денисенка.

Чимало виробів майстер оздобив декоративним розписом. Рослинні та сюжетні композиції, виконані переважно на білому або жовтуватому тлі коричневими, зеленими, червоними, жовтими кольорами, інколи з додаванням блакитних, синіх, бузкових відтінків, створюють оптимістичний, життєстверджуючий настрій, свідчать про вміння митця працювати з глинами, поливами, емальми, здатність знайти гармонійні кольорові співвідношення.

Улюбленою технікою Григорія Павловича є ліплення, яке дає можливість найповніше передати пластичні властивості глини. Його куманці, вази, макітри, горщики часто декоровані витонченими ліпними деталями, постатями людей, фігурками птахів і тварин (Ик-436, 857, 876, 875, 860). Про досконале володіння технікою ліплення свідчать і фігурні посудини для напоїв у вигляді тварин та людей (Ик-415, 412, 866, 870, 861, 862).

Для декорування виробів Г.П. Денисенко застосовував і техніку гравірування: концентричні прямі та хвилясті лінії, вертикальні та нахилні дрібні риси, петлеподібні заглиблення не тільки не заважають зосередити увагу на формі виробу, але й підкреслюють її красу і довершеність.

Григорій Павлович як творча людина завжди перебував у пошуку нових ідей, нових форм вираження, декору. В цьому сенсі показовими є роботи 1990-х років. Творча сміливість, композиційна розкутість, ліричне забарвлення, народний гумор стали характерною ознакою творів цих років. Здається, що автор відмовився від будь-яких обмежень, рамок і дав волю власній безмежній фантазії. Особливий інтерес представляють фігурні композиції, які приваблюють не тільки досконалою технікою виконання, оригінальними, інколи несподіваними формами, але й особливим настроєм: відверта, нестримна веселість (Ик-862, 861), героїчна піднесеність (Ик-865), загадковість та таємничість (Ик-859, 858).

Одним з найкращих творів Г.П. Денисенка, що зберігаються в колекції Чернігівського історичного музею, є композиція “Моє гончарство” (1999, Ик-857), в якій автор в лаконічній і виразній формі оспівує красу і благородство праці гончаря, її божественну сутність.

Справу батька продовжує донька – Леся Григорівна Єременко, член Національної спілки майстрів народного мистецтва України. Інженер-електрик за фахом, вона почала займатися гончарством у зрілому віці. Діапазон її творів широкий: від маленьких іграшок-свищиків до великих декоративних композицій. Майстриня рідко вкриває вироби блискучими поливами, віддаючи перевагу відкритій кераміці. На думку Лесі Григорівни саме

неполивна, відкрита глина найповніше віддає людям те тепло і позитивну енергетику, яку заклала в неї сама природа. В музейній колекції зберігаються 4 свищики, які свідчать про великий творчий потенціал Л.Г. Єременко.

Каталог творів Г.П. Денисенка та Л.Г. Єременко є наступним розділом “Каталогу сучасної авторської кераміки в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського”. Твори розміщені за алфавітом назв у хронологічному порядку. Розміри подаються у сантиметрах: Н – висота, D – діаметр вінців, d – діаметр денця, N x N x N (висота, ширина, глибина). У каталозі містяться: інвентарний номер, відомості про час і місце створення, короткий опис, матеріал, техніка та джерело надходження до музею.

¹ Довідник членів Спілки художників України. – К., 2003. – С. 152.

² Денисенко-Єременко Л.Г. Гончарство – справа сімейна //Демократична Україна. – 2009. – 13 лютого. – С. 21.

³ Денисенко Г. В ім'я краси //Народне мистецтво. – 2000. – № 1–2. – С. 27.

⁴ Нестеренко П. Ода гончареві //Народне мистецтво. – 2000. – № 1–2. – С. 26.

⁵ Шевчук А. Глиняна козянка Лесі Денисенко-Єременко //Народне мистецтво. – 2006. – № 1-2. – С. 28–30.

⁶ Щербак В. Сучасна українська майоліка. – К., 1974.

Каталог

1. Блюдо декоративне “Яром, долиною”. 1978 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська область.

Кругле, сферично увігнуте. Декороване розписом: по всій поверхні на жовтуватому тлі в оточенні стилізованого рослинного орнаменту зображені два козаки на конях, розміщені один над одним. Кольори розпису: зелений, коричневий, чорний, гірчичний.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Григорій Денисенко /м. Васильків 78 р.”.

Шамот, ангоби, полива; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 6,3, D – 51,0.

Інв. № Ик-441.

Куплене у автора після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

2. Блюдо декоративне “Голуб миру”. 1979 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська область.

Кругле, сферично увігнуте. Декороване розписом: по всій поверхні на білому тлі в оточенні рослинного орнаменту зображений птах з квітучою гілкою у дзьобі. Кольори розпису: зелений, червоний, жовтий, різні відтінки коричневого, чорний.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Триг. Денисенко 1979 р.”.

Шамот, ангоби, поливи; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 9,6, D – 59,0.

Інв. № Ик-426.

Подароване автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

*Див.: Гончаренко В. Твори М.І. Денисенка в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог //Скарбниця української культури. – Вип. 10. – Чернігів, 2007–2008. – С. 3–14.

3. Блюдо декоративне “Салют перемоги”. 1979 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська область.

Кругле, сферично увігнуте. Декороване розписом: по всій поверхні на світлому з дрібними хвилястими смужками тлі зображений стилізований букет, увінчаний квіткою, що нагадує п'ятикутну зірку; навколо – дрібні квіти на тонких гілках, що асоціюються з салютом. Кольори розпису: білий, червоний, зелений, блакитний.

На денці по сирому черепку видавлений напис: “Григорій Денисенко /м. Васильків /79 р.”. Шамот, ангоби, полива, емаль; формування на крузі, гравірування, підполивний розпис, випалювання.

Н – 8,4, D – 61,0.

Інв. № Ик-427.

Подароване автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

4. Блюдо декоративне “Чтоб со скорою победой возвратился ты домой”. 1980 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська область.

Кругле, сферично увігнуте. Декороване розписом: по всій поверхні на жовтуватому тлі в оточенні рослинного орнаменту біля квітучого дерева зображені дівчина в українському вбранні та парубок у військовому одязі. Кольори розпису: червоний, зелений, коричневий, блакитний, жовтий.

На денці коричневою фарбою напис: “Григорій Денисенко /м. Васильків /1980 р.”.

Шамот, ангоби, полива; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 6,3, D – 51,7.

Інв. № Ик-353.

Куплене у автора після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1985 р.

5. Блюдо декоративне “Квіти”. 1982 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська область.

Кругле, з невисоким розлогим бортиком. Декороване розписом: на дзеркалі на білому тлі зображені стилізовані квіти з видовженим зубчастим листям. Кольори розпису: зелений, темно-коричневий, червоно-коричневий, гірчичний.

На денці коричневою фарбою напис: “Григорій Денисенко /м. Васильків /1982”.

Глина, ангоби, полива; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 6,6, D – 45,5.

Інв. № Ик-442.

Куплене у автора після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

6. Блюдо декоративне “Пам’яті брата Івана”. 1985 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

Кругле, сферично увігнуте. Декороване розписом: по всій поверхні на білому тлі в оточенні стилізованого рослинного орнаменту зображена фігура солдата, що лежить на землі, над ним – птах. Кольори розпису: червоний, різні відтінки зеленого, коричневого, синього.

На денці сирому черепку продряпаний напис: “Григорій Денисенко 1985 р / с. Олешня”.

Глина, ангоби, полива; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 5,1, D – 50,6.

Інв. № Ик-429.

Подароване автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

7. Ваза декоративна “Київе мій”. 1982 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська область.

Тулуб видовжений, розширений догори і заокруглений на плечах, шийка коротка, широка. Вкрита коричневою поливою. Декорована гравірованими зображеннями Золотих воріт, готелю “Москва”, Андріївської церкви, розміщених у медальйонах, обрамлених стилізованим рослинним орнаментом. Під зображеннями написи: “Золоті ворота /XI ст.”, “Хрещатик /1948–1953”, “Андріївська церква /XVIII ст.”.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Тригорій Денисенко /декор. ваза “Київе мій” /м. Васильків 1982 р.”.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 61,6, D – 17,5, d – 18.

Інв. № Ик-321.

Куплена у автора в 1984 р.

8. Ваза декоративна. 1983 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

Тулуб видовжений, циліндричний, трохи опуклий в середній частині, шийка коротка, широка. Декорована розписом: по всій поверхні на білому тлі зображені стилізовані квіти з видовженим листям та завитками. На вінцях напис: “На честь визволення Києва від німецько-фашистських загарбників”. Кольори розпису: зелений, блакитний, різні відтінки коричневого, гірчичний.

На денці коричневою фарбою напис: “Тригорій Денисенко /с. Олешня /1983 р.”.

Шамот, ангоби, полива; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 55,7, D – 22,5, d – 18.

Інв. № Ик-332.

Куплена у автора в 1984 р.

9. Ваза декоративна. 1984 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

Тулуб видовжений, циліндричний, опуклий в середній частині, шийка коротка, широка. Декорована розписом: по всій поверхні на білому тлі зображені стилізовані квіти, листя, завитки. Кольори розпису: червоний, бузковий, різні відтінки зеленого та коричневого.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Тригорій Денисенко /с. Олешня 1984 р.”.

Глина, ангоби, полива; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 45,0, D – 14,3, d – 11,5.

Інв. № Ик-432.

Подарована автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1985 р.

10. Ваза для квітів. 1984 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

На високій підставці у формі звуженого догори циліндра, тулуб округлий, у вигляді

чаші, із заокругленими вінцями. Суцільно вкрита зеленою та коричневою різних відтінків поливою. Декорована по низу підставки, у нижній частині тулуба та під вінцями прямими концентричними лініями та смугою петлеподібного орнаменту.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Григ. Денисенко /84 р.”.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування дротиком, декорування поливами, випалювання

H – 26,0, D – 12,0, d – 10,0.

Інв. № Ик-330.

Куплена у автора в 1984 р.

11. Ваза для квітів. 1984 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

Тулуб кулястий, шийка коротка, розширена до вінців (розтрубом). Нижня частина вкрита світло-коричневою поливою, решта – темно-коричневою.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Григ. Денисенко /с. Олешня /84 р.”.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

H – 16,0, D – 9,5, d – 8,0.

Інв. № Ик-435.

Подарована автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

12. Ваза декоративна “Яром-долиною”. 1994 р.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

Тулуб округлий, різко звужений до денця; шийка висока, у вигляді розширеного догори циліндра, з двома фігурними ручками. Вкрита поливою різних відтінків світло-коричневого та зеленого кольорів. Тулуб та шийка угорі декоровані концентричними прямими лініями, дрібними вертикальними рисками, рельєфною хвилястою смугою. На плечах – ліпні фігурки козаків-вершників.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Григорій /Денисенко /1994 р.”.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, штампування, гравірування, випалювання.

H – 46,3, D – 18,0, d – 11,5.

Інв. № Ик-865.

Куплена у автора після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

13. Ваза декоративна “Отаман”. 1995 р.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

Тулуб видовжений, у вигляді стилізованої постаті чоловіка з великими очима, довгими вусами, заокругленими вухами та широким отвором на маківці; у середній частині – дві заокруглені ручки; верхня і нижня частини – у вигляді кулястих, звужених донизу горщиків. Вкрита коричневою поливою різних відтінків. Декорована гравіруванням та підполивним розписом: у нижній частині – концентричні прямі та хвилясті лінії, дрібні вертикальні риси на зеленому тлі; у середній частині – ромби з відростками, підфарбовані коричневою, сіро-блакитною та світло-зеленою фарбою.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Григорій /Денисенко /1995 р.”.

Глина, полива, керамічні фарби; формування на крузі, ліплення, гравірування,

штампування, підполивний розпис, випалювання.

H – 50,2, D – 11,0, d – 12,0.

Інв. № Ик-858.

Куплена у автора після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

14. Глечик для сметани. 1983 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

Тулуб присадкуватий, округлий, плавно переходить у широку коротку шийку, що розширюється угорі і вертикально піднімається до вінців, з носиком та ручкою. Закривається невеликою кришкою, що вкладається всередину шийки. Вкритий світло- та темно-коричневою поливою. Декорований на плечах гравірованими концентричними прямими та хвилястими лініями.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Триг. Денисенко /1983 р.”.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

H (з кришкою) – 15,5, D – 9,0, d – 6,0.

Інв. № Ик-422.

Подарований автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

15. Глек. 1984 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

Тулуб заокруглений на плечах і звужений до денця, шийка широка висока, вінця потовщені. Зовні теракотовий, вінця вкриті темно-коричневою поливою. Декорований на плечах гравірованими концентричними прямими лініями.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

H – 28,5, D – 11,0, d – 8,0.

Інв. № Ик-333.

Куплений у автора в 1984 р.

16. Глечик “40 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні”. 1985 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

Тулуб видовжений, округлий у середній частині, плавно переходить у коротку широку шийку, з носиком та ручкою. Вкритий поливою: унизу – світло-коричневою, решта – темно-коричневою. Декорований з обох боків рельєфними лавровими гілочками, зображенням п’ятикутної зірки, серпа і молота та написом “40 лет Победы в Великой Отечественной войне 19–85”.

Глина, полива; відливання у формі, випалювання.

H – 23,3, D – 10,0, d – 7,5.

Інв. № Ик-423.

Подарований автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

17. Глечик з набору “Досвітний мотив”. 1990-ті роки.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

Тулуб округлий, звужений до денця, шийка висока широка. Вкритий поливою: у нижній частині – світло-коричневою, решта – зеленою. Декорований на плечах та біля вінців прямими концентричними лініями.

На денці по сирому черепку продряпана монограма автора: з'єднані літери Г і Д.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 11,6, D – 4,2, d – 3,6.

Інв. № Ик-881.

Подарований автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

18. Глек “Диво”. 1993 р.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

Тулуб плавно розширюється угору, із заокругленим закритим верхом; шийка вузька і висока, зміщена уперед, з носиком, фігурною ручкою. Вкритий поливою: у нижній частині – світло-коричневою, решта – темно-коричневою з синіми плямами на верхівці тулуба та шийці. Декорований концентричними прямими лініями та дрібними вертикальними рисками.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Тригорій Денисенко /1993 р.”.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, гравірування, штампування, декорування поливами, випалювання.

Н – 26,0, D – 3,6, d – 9,7.

Інв. № Ик-870.

Подарований автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

19. Горщик. 1984 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

Тулуб округлий, шийка коротка, широка. Кришка теракотова, з плоским хватком, повністю закриває шийку. Вкритий світло-коричневою поливою. Декорований біля вінців концентричними прямими лініями.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н (з кришкою) – 10,0, D – 8,2, d – 6,5.

Інв. № Ик-320.

Подарований автором в 1984 р.

20. Горщики-двійнята з набору “Щедрий”. 1995 р.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

Тулуби округлі, звужені до денця, шийки короткі широкі, з'єднані кільцем. Вкриті у верхній частині коричневою поливою, решта – теракотова. Декоровані на плечах та шийках концентричними прямими та хвилястими лініями, смужками дрібних вертикальних рисок. Закриваються кришками з плоскими хватками, вкритими коричневою, темно-коричневою поливою та декорованими смугами дрібних вертикальних рисок.

На денці одного з горщиків по сирому черепку продряпана монограма автора: з'єднані літери Д і Г.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, ліплення, випалювання.

Н – 17,5, D – 7, d – 4,3.

Інв. № Ик-869.

Подаровані автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

21. Горщик “Сонячний”. 1995 р.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

Тулуб округлий, різко звужений до денця, шийка коротка широка, дві заокруглені ручки, опукла кришка з конусоподібними хватком. Вкритий бежевою поливою. Декорований на плечах та кришці підполивним розписом: на коричневому тлі концентричні прямі та хвилясті лінії, та гравірованими дрібними вертикальними рисками. Кольори розпису: темно-коричневий, зелений.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Тригорій /Денисенко /1995 р.”.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, гравірування, ліплення, штампування.

Н (з кришкою) – 12,5, D – 13,5, d – 7,0.

Інв. № Ик-889.

Подарований автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

22. Іграшка-свищик “Півник”. 1990-ті рр.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

На круглій підставці стилізована фігурка птаха. Вкрита поливою синього, білого, коричневого кольорів. Декорована на грудях стилізованою квіткою.

На внутрішньому боці підставки по сирому черепку продряпана монограма автора: з’єднані літери *Д і Г*.

Глина, полива; ліплення, декорування поливами, гравірування, випалювання.

8,7 × 3,6 × 5,0.

Інв. № Ик-883.

Подарована автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

23. Іграшка-свищик “Баранець”. 1990-ті роки.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

Стилізована фігурка звіра на чотирьох ніжках з великими закрученими рогами. Вкрита темно-коричневою поливою, на рогах – зелено-коричневою. Декорована на грудях стилізованою квіткою.

Глина, полива; ліплення, декорування поливами, гравірування, випалювання.

10,0 × 5,2 × 8,5.

Інв. № Ик-884.

Подарована автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

24. Іграшка-свищик “Птах”. 1990-ті роки.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

На круглій підставці стилізована фігурка птаха з короноподібним гребенем, невеликою закрученою борідкою. Вкрита темно-коричневою поливою. Декорована на тулубі з обох боків квітучими гілками, на гребені та підставці – хвилястими лініями.

Глина, полива; ліплення, гравірування, випалювання.

15,0 × 6,0 × 10,6.

Інв. № Ик-885.

Подарована автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

25. Ківш для води з набору “Світанок”. 1995 р.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

Тулуб округлий, звужений до денця, шийка коротка широка, з держакон. Вкритий зеленою різни відтінків поливою. Декорований на плечах та держакон концентричними прямими та хвилястими лініями, дрібними вертикальними рисочками.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Григорій Денисенко /1995 р.”

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

H – 10,0, D – 13,8, d – 6,5.

Інв. № Ик-890.

Подаровані автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

26. Композиція декоративна “Птахи”. 1985 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

На невеликій круглій підставці посудина у вигляді пташки з повернутою назад головою, на спині отвір, який закривається кришкою з фігуркою пташеняти. Вкрита коричневою різни відтінків поливою. Підставка декорована рельєфною смугою завитків.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Григорій Денисенко /1985 р.”

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, декорування поливами, гравірування, випалювання.

19,0 × 21,9 × 12,0.

Інв. № Ик-436.

Подарована автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

27. Композиція “Моє гончарство”. 1999 р.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

Складається з двох великих глечиків, на яких наліплено 10 глечиків та горщиків різних розмірів; увінчує композицію фігурка птаха. Вкрита коричневою різни відтінків поливою. Великі горщики декоровані спіралеподібними мотивами, менші – концентричними прямими лініями та смугами дрібних вертикальних рисок

На денці одного з глечиків по сирому черепку продряпаний напис: “Григорій / Денисенко /1999 р.”

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, гравірування, випалювання.

34,0 × 33,9 × 16,0.

Інв. № Ик-857.

Куплена у автора після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

28. Куманець. 1982 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська область.

Тулуб у формі кільця, на чотирьох ніжках, шийка вузька висока, з носиком, ручкою, закривається опуклою кришкою з округлим хватком. Вкритий світло-коричневою поливою. Декорований з обох боків рельєфним орнаментом у вигляді петельок.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Григ. Денисенко 1982 р.”.

Глина, полива; відливання у формі. гравірування дротиковою петелькою, випалювання.

31,0 × 24,5 × 7,0.

Інв. № Ик-221.

Подарований автором у 1982 р.

29. Куманець “На добре здоров’я”. 1994 р.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

Тулуб у формі кола, на чотирьох ніжках, шийка висока вузька, з носиком, ручкою із спіралеподібними завитками, закривається пробкою з конусоподібним хватком. Вкритий зеленою та коричневою поливою. Декорований розписом: на тулубі з обох боків на бежевому тлі зображено стилізоване листя. Кольори розпису: різні відтінки зеленого та коричневого.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Тригорій /Денисенко /94 р.”.

Глина, керамічні фарби, полива; формування на крузі. підполивний розпис, гравірування, ліплення, випалювання.

45,0 × 25,6 × 13,0.

Інв. № Ик-876.

Куплений у автора після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

30. Куманець “Щедрий”. 1995 р.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

Тулуб у формі кільця, на чотирьох ніжках, шийка висока вузька, розширена угорі, вінця прями, з коротким носиком, ручкою, закривається пробкою з конусоподібним хватком. Декорований розписом: на коричневому тлі з обох боків тулуба зображені гірлянди зі стилізованих квітів та листя. Кольори розпису: темно-коричневий, білий, різні відтінки зеленого.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Тригорій /Денисенко /1995 р.”.

Глина, керамічні фарби, полива, формування на крузі. підполивний розпис, ліплення, випалювання.

47,0 × 26,8 × 10,4.

Інв. № Ик-886.

Подарований автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

31. Курушка “Вітряк”. 1990-ті роки.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

У формі зрізаного конуса, з одного боку – ручка, з іншого – прямокутний отвір, що імітує розчинені двері, над ним праворуч рельєфне зображення крил, в середній та верхній частинах – круглі отвори. Вкрита темно-коричневою поливою.

На денці по сирому черепку продряпані монограма автора – з’єднані літери Д і Г – та підпис: “Тригорій Денисенко”.

Глина, полива, формування на крузі, ліплення, гравірування, штампування, випалювання.

H – 24,0, D – 8,0, d – 11,0.

Інв. № Ик-868.

Куплена у автора після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

32–33. Кухлі сувенірні. 1984 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

1. Тулуб циліндричний, трохи звужений догори, з фігурною ручкою. Вкритий зеленою різних відтінків та бежевою поливою. Декорований рельєфними зображеннями П'ятницької церкви, залізничного вокзалу, герба міста радянського часу, закомпонованими у стилізований рослинний орнамент; унизу круговий напис: "Чернігів. Славне місто зачарованої Десни".

На денці по сирому черепку тиснена марка Олешнянського гончарного цеху: два концентричні кола і напис: "гонч. цех. Олешня" та продряпаний авторський напис "Триг. Денисенко /1984 р."

Н – 15,8, D – 9,0, d – 9,3.

2. За формою та декором подібний до першого. Вкритий коричневою різних відтінків поливою.

На денці по сирому черепку тиснена марка Олешнянського гончарного цеху.

Глина, полива; формування на крузі, штампування, гравірування, випалювання.

Н – 15,5, D – 8,8, d – 9,2.

Інв. № Ик-328/1-2.

Куплені у автора в 1984 р.

34. Кухоль сувенірний. 1984 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

За формою та декором подібний до № 32, 33 (Ик-328). Неполив'яний.

На денці по сирому черепку тиснена марка Олешнянського гончарного цеху: два концентричні кола і напис: "гонч. цех. Олешня" та продряпаний авторський напис: "Триг. Денисенко /1984".

Глина; формування на крузі, штампування, гравірування, випалювання.

Н – 15,5, D – 8,8, d – 9,2.

Інв. № Ик-329.

Куплений у автора в 1984 р.

35–36. Кухлики з набору "Серпневий вечір". 1999 р.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

Тулуб у формі розширеного догори циліндра з ручками. Вкритий поливою: під вінцями та частково ручки – темно-коричневою, решта – коричневою. Декорований під вінцями двома смугами дрібних вертикальних рисок, між якими смуга потрійних навкісних рисок на тлі прямих концентричних ліній.

На денцях обох кухлів по сирому черепку продряпаний напис: "Тригорій /Денисенко /1999 р."

Глина, полива; формування на крузі, штампування, випалювання.

Н – 8,0, D – 11,0, d – 8,0.

Інв. № Ик-887, Ик-888.

Подарований автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

37. Люлька для паління. 1980 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська область.

Чубук довгий, плавно зігнутий. Вкрита світло-зеленою, бежевою та коричневою поливою. Декорована рельєфним рослинним орнаментом.

Глина, полива; відливання у формі, декорування поливами, випалювання.

Довж. – 15,5.

Інв. № Ик-439.

Куплена у автора в 1986 р.

38. Макітра. 1983 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

Тулуб округлий, звужений до денця, вінця розгорнуті назовні. Вкрита поливою: на плечах – коричневою з темно-синіми потьокками, під вінцями – смуга темно-синьої поливи; решта – теракотова. Декорована на плечах концентричними прямими лініями.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: Григ. Денисенко /с. Олешня /1983 р.”.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 11,0, D – 15,4, d – 8,0.

Інв. № Ик-433.

Подарована автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

39. Макітра “Сонячна”. 1994 р.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

Тулуб округлий, звужений до денця, шийка коротка, з двома горизонтальними петлеподібними ручками. Вкрита у верхній частині зеленою та коричневою різних відтінків поливою. Декорована ліпними фігурками чоловіків на ручках, на плечах – гравіровані концентричні прямі лінії та скісні рисочки.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Тригорій Денисенко /1994 р.”.

Глина, полива, формування на крузі, ліплення, гравірування, випалювання.

Н – 26,5, D – 25,0, d – 14,5.

Інв. № Ик-875.

Куплена у автора після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

40. Мисочка. 1983 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

Кругла, з маленьким дзеркалом, високим крутим бортиком, прямими потовщеними вінцями. Суцільно вкрита світло-коричневою поливою, зовні під вінцями – смуга темно-коричневої поливи. Декорована зовні смугою темно-коричневої поливи, на тлі якої гравіровані концентричні прямі та хвилясті лінії.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Григ. Денисенко /с. Олешня /1983 р.”.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 6,5, D – 13,5, d – 5,5.

Інв. № Ик-434.

Подарована автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

41. Миска. 1984 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

Кругла, з маленьким дзеркалом, високим крутим бортиком, прямими вінцями. Декорована розписом: на білому тлі на дзеркалі – кругла пляма, по бортику унизу –

концентричні прямі вузькі та широкі лінії, смуга завитків; на вінцях – прямі концентричні лінії; зовні під вінцями дві гравійовані лінії. Кольори розпису: білий, зелений, червонувато-коричневий.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, гравірування, випалювання.

Н – 7,3, D – 19,5, d – 8,5.

Інв. № Ик-325.

Куплена у автора в 1984 р.

42. Миска. 1984 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

Кругла, з маленьким дзеркалом, високим крутим бортиком, прямими вінцями. Декорована розписом: на білому тлі на дзеркалі зображена стилізована квітка, по бортику – широка смуга стилізованого листя із завитками, під нею – на зеленому тлі три концентричні прямі лінії. Кольори розпису: різні відтінки коричневого, зеленого, жовтого.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 8,2, D – 20,8, d – 8,5.

Інв. № Ик-327.

Куплена у автора в 1984 р.

43–44. Миски. 1984 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

1. Кругла, з маленьким дзеркалом, високим крутим бортиком, прямими вінцями. Декорована розписом: на коричневому тлі на дзеркалі – пляма, на бортику – концентричні прямі лінії та смуги, що складаються з елементів у вигляді коми; зовні під вінцями дві гравіровані концентричні лінії. Кольори розпису: різні відтінки зеленого, коричневого, білий.

Н – 6,9, D – 19,0, d – 8,1.

2. За формою подібна до першої. Декорована розписом: на червонувато-коричневому тлі на дзеркалі – кругла пляма, на бортику – концентричні прямі та хвилясті лінії; зовні під вінцями дві гравіровані концентричні лінії. Кольори розпису: різні відтінки зеленого та коричневого.

Н – 6,9, D – 19,6, d – 8,3.

На денцях обох мисок по сирому черепку тиснені марки Олешнянського гончарного цеху: два концентричні кола і напис: “гонч. цех с. Олешня”.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, гравірування, випалювання.

Інв. № Ик-416/1-2.

Подарована автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

45. Мисочка. 1984 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

Кругла, з маленьким дзеркалом, високим крутим бортиком, прямими вінцями. Декорована розписом: на світло-коричневому тлі на дзеркалі – кругла пляма, по бортику і вінцях – концентричні широкі та вузькі прямі і хвилясті смуги; зовні під вінцями – дві гравіровані прямі концентричні лінії. Кольори розпису: білий, темно-коричневий.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, гравірування, випалювання.

Н – 7,5, D – 19,5, d – 8,7.

Інв. № Ик-324.

Куплена у автора в 1984 р.

46. Набір посуду для вареників. 1983 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

Складається з 5 предметів.

1. Макітра.

Тулуб злегка опуклий, розширений до вінців закривається плоскою кришкою з плоским хватком. Вкрита коричневою поливою. Декорована розписом: під вінцями – смуга геометричного орнаменту між двома концентричними прямими лініями; по краю кришки – концентричні прямі та хвиляста лінії. Кольори розпису: білий, блакитний, світло-зелений, різні відтінки коричневого.

На денці по сирому черепку тиснена марка: по колу напис: “Олешня гонч. цех”.

Н – 13,5, D – 22,5, d – 10,0.

Інв. № Ик-413.

2–5. Тарілки.

Кругла, з великим дзеркалом, невисоким крутим бортиком. Вкрита коричневою поливою. Декорована розписом: по бортику – смуги геометричного орнаменту між концентричними прямими лініями. Кольори розпису: білий, світло-зелений, різні відтінки коричневого.

Н – 3,0, D – 16,4, d – 7,4.

Інв. № Ик-414.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, гравірування, випалювання.

Подарований автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

47. Набір дитячого посуду “Малюки”. 1985 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

Складається з 4 предметів.

1. Глечик.

Тулуб циліндричний, трохи опуклий і заокруглений на плечах, шийка коротка широка, з носиком та ручкою.

Н – 4,9, D – 1,8, d – 1,4.

2. Глечик.

Тулуб округлий, шийка коротка широка, з носиком та ручкою.

Н – 3,7, D – 1,8, d – 2,0.

3. Глечик-тиква.

Тулуб округлий, шийка коротка вузька, з носиком та ручкою.

Н – 3,7, D – 1,2, d – 1,7.

4. Горщик.

Тулуб округлий, шийка коротка широка, з ручкою.

Н – 2,7, D – 1,9, d – 1,5.

Всі предмети вкриті поливою: верхня частина темно-коричневою, нижня – світло-коричневою.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, випалювання.

Інв. № Ик-424.

Подарований автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

48. Набір посуду для молока. 1985 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

Складається з 4 предметів.

1. Глечик.

Тулуб присадкуватий, різко розширений в середній частині, шийка висока, широка, трохи розширена до вінців, з носиком і ручкою. Вкритий поливою: у нижній частині – світло-коричневою, решта – темного відтінку. Декорований біля шийки гравіюваними концентричними прямими лініями.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Григ. /Денисенко /1985 р.”.

H – 19,6, D – 10,8, d – 7,0.

Інв. № Ик-437.

2–4. Кухлі.

Тулуб видовжений, трохи опуклий в середній частині. Вкритий світло-коричневою поливою, темнішою угорі. Декорований на плечах концентричними прямими лініями.

H – 9,8, D – 8,4, d – 5,5.

Інв. № Ик-438.

Глина, полива; формування на крузі, гравіювання, ліплення, випалювання.

Куплений у автора після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

49. Набір посуду для чаю. 1985 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

Складається з 4-х предметів.

1. Чайник.

Тулуб кулястий, шийка коротка, розширена до вінців, з коротким, звуженим на кінці носиком та ручкою; закривається опуклою кришкою, що входить в середину шийки, з округлим хватком. Вкритий поливою: унизу – світло-коричневою, решта – коричневою, верхівка кришки – темно-синьою. Декорований з обох боків рельєфними зображеннями лаврової гілки, п’ятикутної зірки, серпа і молота та написом: “40 лет Победы в Великой Отечественной войне 19–85”.

H (з кришкою) – 19,5, D – 9,5, d – 8,0.

Інв. № Ик-420

2–4. Кухлики.

Тулуб розширений у середній частині, з ручкою. Вкритий світло-коричневою поливою, темнішою біля вінців. Декорований концентричними прямими лініями.

H – 6,5, D – 6,4, d – 4,2.

Інв. № Ик-421.

Глина, полива; відливання у формі (чайник), формування на крузі (кухлики), гравіювання, ліплення, випалювання.

Подарований автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

50. Набір посуду Ранішній”. 1985 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

Складається з 3 предметів.

1. Глечик.

Тулуб округлий, шийка коротка широка, вінця трохи розширені, з носиком і ручкою. Вкритий поливою: унизу – світло-коричневою, решта – зеленою різних відтінків. Декорований розписом: під вінцями – на світло-зеленому тлі концентричні прямі та хвилясті лінії. Кольори розпису: коричневий, темно-коричневий.

Н – 24,0, D – 11,3, d – 8,0.

Інв. № Ик-417.

2. Миска.

Кругла з маленьким дзеркалом, високим розширеним догори бортиком та злегка увігнутими усередину вінцями. Зовні вкрита світло-коричневою поливою, темнішого відтінку угорі. Декорована розписом: всередині на світло-коричневому тлі на дзеркалі та вінцях – прямі концентричні лінії, зовні під вінцями розпис, подібний до розпису на глечику, нижче гравірована смужка. Кольори розпису: різні відтінки коричневого, зелений.

Н – 7,7, D – 14,7, d – 7,1.

Інв. № Ик-418.

3. Кухоль.

Тулуб високий опуклий, вінця прямі, з ручкою. Декор подібний до декору на глечику.

Н – 11,0, D – 8,0, d – 5,4.

Інв. № Ик-419.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, гравірування, ліплення, випалювання.

Подарований автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

51. Набір “Лісова пісня”. 1996 р.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

Складається з 2 предметів.

1. Ваза декоративна.

Тулуб кулястий із зображеннями чоловічого обличчя з великими очима, прямим носом та вусами, шийка висока, розширена до вінців, з двома фігурними ручками. Вкрита коричневою поливою, очі та вуса підмальовані сірувато-зеленою та темно-коричневою фарбами. Декорована під вінцями концентричними прямими та хвилястими лініями; на вінцях – рельєфна хвиляста смуга.

На денці по сирому черепку продряпаний напис “Тригорій /Денисенко /1995 р.”.

Н – 28,0, D – 14,0, d – 8,5.

Інв. № Ик-859

2. Макітра.

Тулуб округлий, звужений до денця, вінця прямі, з двома рельєфними ручками, утвореними головами риб. Декорована стилізованими зображеннями риб на коричневому тлі. Кольори розпису: білий, світло-зелений, темно-коричневий.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Тригорій /Денисенко /1996 р.”.

Н – 13,2, D – 18,3, d – 8,3.

Інв. № Ик-860.

Глина, полива, керамічні фарби; формування на крузі, ліплення, гравірування, підполивний розпис, випалювання.

Куплений у автора після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

52. Набір посуду “Надвечір’я”. 1994 р.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

Складається з 5 предметів.

1. Макітра.

Тулуб опуклий, звужений до денця, вінця широкі плескати. Вкрита зовні темно-коричневою поливою. Декорована на плечах гравірованими концентричними прямими лініями та смугою дрібних вертикальних рисочок.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Тригорій /Денисенко /1994 р”.

Н – 13, D – 19,5, d – 8,5.

Інв. № Ик-891.

2–3. Мисочки.

У формі горщика; тулуб округлий, різко звужений до денця, вінця широкі плескати. Вкрита зовні на вінцях та плечах темно-коричневою поливою, решта – теракотова. Декорована на плечах гравірованим орнаментом, подібним до орнаменту на макітрі.

На денці обох мисочок по сирому черепку продряпані монограми автора: з’єднані літери Д і Г.

Н – 7,0, D – 15,0, d – 6,3.

Інв. № Ик-892, Ик-893.

4. Горщик-масничка.

Тулуб округлий, звужений до денця, шийка коротка широка, з двома ручками; закривається плескатою кришкою з високим хватком. Вкритий на вінцях, плечах і кришці темно-коричневою поливою, решта – теракотова. Декорований на плечах та по краю кришки гравірованим орнаментом, подібним до орнаменту на макітрі.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Тригорій /Денисенко /1994 р.”.

Н – 12,0, D – 8,8, d – 5,5.

Інв. № Ик-894.

5. Горщик-цукорниця.

Тулуб округлий, різко звужений до денця, шийка коротка широка, з двома ручками; закривається опуклою кришкою з високим хватком. Вкритий на вінцях, плечах і кришці темно-коричневою поливою, решта – теракотова. Декорований на плечах та по краю кришки гравірованим орнаментом, подібним до орнаменту на макітрі.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Тригорій /Денисенко /94 р.”.

Н – 12,5, D – 12,0, d – 6,0.

Інв. № Ик-895.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, ліплення, випалювання.

Подарований автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

53. Набір посуду “Різдвяна ніч”. 1985 р.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

Складається з 4 предметів.

1. Куманець.

Тулуб у формі колеса, на підставці, шийка невисока вузька, з носиком та ручкою. Темно-сірого кольору. Декорований гравірованим орнаментом: на тулубі з обох боків – концентричні прямі та хвилясті лінії, на шийці та підставці – вертикальні риси.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Тригорій /Денисенко /1995 р.”

26,5 × 18 × 8,5.

Інв. № Ик 871.

2. Баклага.

Тулуб у формі колеса, на чотирьох коротких ніжках, шийка невисока вузька, на бічних стінках 6 петельок для мотузки, закривається пробкою. Темно-сірого кольору. Декорована лискованим орнаментом: на тулубі з обох боків – ромбічна сітка.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Тригорій /Денисенко /1995 р.”

26,5 × 19,5 × 7.

Інв. № Ик-872.

3. Макітра.

Тулуб високий, опуклий, звужений до денця, вінця плескати, розгорнуті назовні. Темно-сірого кольору. Декорована гравірованим та лискованим орнаментом: під вінцями – концентричні прямі та хвилясті лінії, нижче – ромбічна сітка.

На денці по сирому черепку продряпана монограма автора: з’єднані літери *Д і Г*.

H – 15,0, D – 19,0, d – 6,0.

Інв. № Ик-873.

4. Глечик.

Тулуб округлий, шийка коротка широка, вінця прямі. Темно-сірого кольору. Декорований лискованим орнаментом: у нижній частині тулуба – вертикальні смуги, на плечах та шийці – смуги стилізованого листя та квітів.

На денці по сирому черепку продряпана монограма автора: з’єднані літери *Д і Г*.

H – 19,0, D – 11,0, d – 7,3.

Інв. № Ик-874.

Глина; відливання у формі (куманець, баклага), формування на крузі (макітра, глечик), димлення, лискування, гравірування, випалювання.

Куплений у автора після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

54. Набір для спецій. 1998 р.

Приватна майстерня. м. Васильків Київської області.

Складається з трьох з’єднаних між собою мисочок, з конусоподібним хватком посередині; дві мисочки накриваються кришками з отворами та округлими хватками. Вкриті, крім нижньої частини, коричневою поливою. Декоровані концентричними прямими лініями та смугами дрібних вертикальних рисок.

На денці двох мисочок по сирому черепку продряпані монограми автора: з’єднані літери *Д і Г*.

Глина, полива; формування на крузі, штампування, випалювання.

H – 6,2, D – 7,8, d – 4,0.

Інв. № Ик-882.

Подарований автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

55. Набір “Козак-гуляка”. 1999 р.

Приватна майстерня. м. Васильків Київської області.

Складається з 3 предметів.

1. Посудина для напоїв.

У вигляді стилізованої чоловічої постаті: тулуб округлий, шийка – грушоподібна “голова”, на чотирьох коротких ніжках, закривається високою конусоподібною кришкою-шапкою; з одного боку тулуба – високо піднятий фігурний носик, з іншого – фігурна ручка. Вкрита коричневою поливою. Декорована гравірованими зигзагоподібними лініями, рисками, рельєфним бантом.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Тригорій Денисенко /1999”.

45,5 × 27,5 × 22,5.

Інв. № Ик-862.

2–3. Кухлики.

Тулуб в нижній частині округлий, у верхній – трохи звужений, з ручкою. Вкритий коричневою поливою.

H – 6,2, D – 6,0, d – 6,0.

Інв. № Ик-863, Ик-864.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, гравірування, випалювання.

Куплений у автора після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

56. Пласт декоративний “Кохав, кохав дівчиноньку людям – не собі”. 1979 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська область.

Прямокутний. На жовтуватому тлі рельєфне зображення козака – ліворуч та дівчини – праворуч, які стоять під квітучим деревом. Зображення вкрите зеленою поливою різних відтінків.

Шамот, полива; ліплення, гравірування, випалювання.

52,0 × 25,0 × 4,5.

Інв. № Ик-355.

Куплений у автора після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1985 р.

57. Пласт декоративний “Ти, конику вороненький”. 1980 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська область.

Прямокутний. На світлому тлі рельєфне зображення козака, який обіймає за шию коня, угорі ліворуч – стилізована квітка. Зображення вкрите зеленувато-коричневою поливою.

Шамот, полива; ліплення, гравірування, випалювання.

22,2 × 17,9 × 4,5.

Інв. № Ик-425.

Подарований автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

58. Посудина-водолій “Лев”. 1984 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

Стилізована фігурка лева з відкритою пащею і хвостом-ручкою, на лобі – круглий отвір, на чотирьох ніжках. Вкрита різними відтінками коричневої та блакитної поливи. Шия декорована рельєфними завитками, що імітують гриву.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, гравірування, декорування поливою, випалювання.

24,0 × 12,0 × 25,0.

Інв. № Ик-415.

Подарована автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

59. Посудина-водолій “Баран”. 1985 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

Стилізована фігурка барана з великими закрученими рогами, хвостом-ручкою, на носі – злив, на лобі – маленький отвір з пробкою, на чотирьох ніжках. Вкрита світло-коричневою та коричнево-зеленою поливою. Декорована рельєфними завитками, що імітують шерсть; на грудях – стилізована квітка.

На задній частині тулуба унизу по сирому черепку продряпаний напис: “Триг. Денисенко /1985”.

Глина, полива; відливання у формі, гравірування, ліплення, випалювання.

26,0 × 18,0 × 30,0.

Інв. № Ик-412.

Подарована автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

60. Посудина для напоїв “Диво”. 1995 р.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

Стилізована фігурка лева з хвостом-ручкою, на місці рота та на спині – круглі отвори, на чотирьох ніжках. Вкрита темно-зеленою та темно-коричневою поливою. Декорована на шиї та навколо голови крупними ліпними завитками, що імітують гриву, на задній частині тулуба – гравіровані серповидні мотиви, що імітують шерсть.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Тригорій /Денисенко /1995 р.”.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, гравірування, декорування поливою, випалювання.

28,0 × 14,5 × 32,0.

Інв. № Ик-866.

Куплена у автора після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

61. Посудина для напоїв “Диво”. 1995 р.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

Стилізована фігурка фантастичного звіра з великими овальними вухами, трьома ріжками та трикутною борідкою, на чотирьох ніжках. Вкрита зеленою поливою. Декорована на тулубі, вухах та ніжках вертикальними рисками; на грудях – розетка з концентричних кіл.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Тригорій /Денисенко /1995 р.”.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, штампування, випалювання.

34,0 × 14,5 × 23,0.

Інв. № Ик-867.

Куплена у автора після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

62. Посудина для напоїв “Вершник”. 1999 р.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

У вигляді стилізованої фігури парубка, що сидить верхи на фантастичній тварині, тримаючи її руками за шию, на голові – отвір з кришкою у формі картуза, на спині ручка, на носі тварини – круглий злив; на невисокій циліндричній підставці. Вкрита коричневою поливою різних відтінків, очі парубка та тварини, картуз – зеленого кольору. На шії та спині тварини – гравірована зигзагоподібна смуга, зеленого кольору.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Григорій /Денисенко /1995 р.”.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, гравірування, випалювання.

49,0 × 25,0 × 31,0.

Інв. № Ик-861.

Куплена у автора після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

63. Тарілочка. 1984 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

Кругла, з великим дзеркалом, невисоким крутим бортиком. Декорована розписом: на світло-коричневому тлі на дзеркалі у центрі зображена розетка, по бортику – концентричні прямі та орнаментовані смуги; зовні під вінцями дві гравіровані лінії. Кольори розпису: блакитний, білий, коричневий, зелений.

Глина, ангоби, полива; формування на крузі, підполивний розпис, фляндрівка, гравірування, випалювання.

Н – 3,8, D – 16,8, d – 7,8.

Інв. № Ик-326.

Куплена у автора в 1984 р.

64. Таріль декоративна “В зеленій дубраві”. 1980 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська область.

Кругла, з великим дзеркалом, невисоким трохи відігнутих назовні бортиком. Декорована розписом: на дзеркалі на білому тлі зображені дві кізочки в обрамленні зігнутої у коло гілки з листям та завитками, по бортику – на гірчичному тлі смуги завитків. Кольори розпису: різні відтінки зеленого, коричневого, гірчичний.

На денці зеленою поливою напис: “Григорій Денисенко /м. Васильків /1980 р.”

Глина, ангоби, полива; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 6,4, D – 43,0.

Інв. № Ик-428.

Подарована автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1986 р.

65. Таріль декоративна “Їхав козак на війноньку”. 1980 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська область.

Кругла, з великим дзеркалом, невисоким крутим бортиком. Декорована розписом: на бежевому тлі на дзеркалі зображений козак з бандурою та шаблею верхи на коні в обрамленні стилізованих квітучих гілок, по бортику – концентричні прямі лінії та завитки. Кольори розпису: зелений, червоний, білий, блакитний.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

D – 44,0.

Інв. № Ик-354.

Куплена у автора після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1985 р.

66. Таріль декоративна “Назар Стодоля”. 1980 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська область.

Кругла, сферично увігнута. Декорована розписом: на жовтуватому тлі по всій поверхні зображені козак та дівчина верхи на коні в оточенні стилізованих квітів. Кольори розпису: різні відтінки коричневого.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “73. /Григ. Денисенко.”

Глина, ангоби, полива; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 4,2, D – 22,5.

Інв. № Ик-440.

Куплена у автора в 1986 р.

67. Таріль декоративна “Рушник Леніну”. 1980 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська область.

Кругла, сферично увігнута. Декорована розписом: на жовтуватому тлі по всій поверхні зображено дівчину в українському вбранні, яка вишиває рушник. Кольори розпису: зелений, чорний, коричневий.

Шамот, ангоби, полива; формування на крузі, пастилаж, випалювання.

D – 60,0.

Інв. № Ик-224.

Куплена у автора у 1982 р.

68. Таріль декоративна із серії “Київська Русь”. 1981 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська область.

Кругла, з великим дзеркалом, невисоким розгорнутим назовні бортиком. Вкрита зеленувато-коричневою поливою. Декорована гравірованим орнаментом, підкресленим чорною та коричневою фарбою: на дзеркалі зображений грифон в оточенні плетінки; по бортику – елементи у вигляді двох переплетених зигзагоподібних смуг, що чергуються зі стилізованими квітами.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Тригорій Денисенко /м. Васильків /1981 р.”

Глина, полива, керамічні фарби; формування на крузі, гравірування, підполивний розпис, випалювання.

Н – 5,0, D – 29,5.

Інв. № Ик-222.

Куплена у автора в 1982 р.

69. Таріль декоративна із серії “Київська Русь”. 1982 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська область.

Кругла, з великим дзеркалом, невисоким розгорнутим назовні бортиком. Вкрита темно-зеленою поливою. Декорована гравірованим орнаментом, підкресленим чорною та коричневою фарбою: на дзеркалі зображений фантастичний звір та плетінка; по бортику – стилізовані квіти, завитки та елементи плетінки, що чергуються між собою.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Тригорій Денисенко /1982 р. /м. Васильків/”.

Глина, полива, керамічні фарби; формування на крузі, гравірування, розпис, випалювання.

Н – 6,5, D – 39,0.

Інв. № Ик-223.

Куплена у автора в 1982 р.

70. Таріль декоративна “Давньоруський мотив”. 1982 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська область.

Кругла, з великим дзеркалом, широким розгорнутим назовні бортиком. Декорована розписом: на білому тлі на дзеркалі зображений фантастичний звір в оточенні листя та завитків, по бортику – концентричні прямі лінії та смуга завитків. Кольори розпису: різні відтінки зеленого, коричневого, гірчичний.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Тригорій Денисенко /м. Васильків /1982 р.”

Глина, ангоби, полива; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 7,0, D – 40,5.

Інв. № Ик-431.

Подарована автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1985 р.

71. Таріль декоративна “Чудо-кінь”. 1983 р.

Васильківський майоліковий завод, Київська область.

Кругла, з великим дзеркалом, широким розгорнутим назовні бортиком. Декорована розписом: на білому тлі на дзеркалі зображений кінь, по бортику – концентричні прямі лінії та смуга стилізованих квітів із завитками. Кольори розпису: різні відтінки коричневого, гірчичного, зеленого.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Тригорій Денисенко /м. Васильків /1983 р.”

Глина, ангоби, полива; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 6,5, D – 40,7.

Інв. № Ик-430.

Подарована автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 1985 р.

72–73. Тарелі сувенірні “Дорогами славы отцов”. 1984 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

1. Кругла, плеската. Декорована рельєфним орнаментом: по всій поверхні зображений п'ятикутник із зіркою, чашею з полум'ям та датою “1944–1984”, закомпонований у стилізований рослинний орнамент; по краю бортика напис: “Дорогами славы отцов VIII республиканский слёт Чернигов – 1984”. Вкрита темно-коричневою, коричневою та зеленою поливами.

Н – 2,3, D – 20,8, d – 13,0.

2. За формою та декором подібна до першої. Вкрита зеленою різних відтінків та бежевою поливами.

Н – 1,8, D – 21,8, d – 13,0.

Глина, полива; формування на крузі, штампування (?), випалювання.

Інв. № Ик-323/1-2.

Куплені у автора в 1984 р.

74. Таріль декоративна “Казка”. 1995 р.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

Кругла, з великим дзеркалом, широким, розгорнутим назовні бортиком. Декорована розписом: на дзеркалі на зеленому тлі зображена пташка, що сидить на квітучій гілці, по бортику на темно-зеленому тлі – стилізоване листя. Кольори розпису: різні відтінки зеленого, коричневого, світло-жовтий.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Тригорій Денисенко /1995 р.”

Глина, керамічні фарби, полива; формування на крузі, підполивний розпис, фляндрівка, випалювання.

Н – 6,5, D – 39,0.

Інв. № Ик-877.

Подарована автором після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

75. Таріль декоративна “Богдан Хмельницький”. 1998 р.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

Кругла, сферично увігнута. Декорована розписом: на білому тлі по всій поверхні зображений вершник на коні в оточенні гілок зі стилізованими квітами та листям; угорі по краю бортика напис: “Хмельницький Богдан”. Кольори розпису: зелений, червоний, коричневий, білий, блакитний.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Тригорій /Денисенко /1998 р.”

Глина, керамічні фарби, полива; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 5,0, D – 35,6.

Інв. № И-878.

Куплена у автора після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

76. Таріль декоративна “Іван Мазепа”. 1998 р.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

Кругла, сферично увігнута. Декорована розписом: на білому тлі по всій поверхні зображений вершник на коні в оточенні квітучих гілок; по краю бортика – герб І. Мазепи та напис: “Гетьман України Іван Мазепа”. Кольори розпису: різні відтінки зеленого та коричневого, блакитний, чорний, рожевий.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Тригорій Денисенко /1998 р.”

Глина, керамічні фарби, полива; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 5,0, D – 35,5.

Інв. № Ик-879.

Куплена у автора після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

77. Таріль декоративна “Святий Георгій”. 1998 р.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

Кругла, сферично увігнута. Декорована розписом: на жовтувато-білому тлі по всій поверхні зображений Святий Георгій на коні зі списом, яким вбиває змія, ліворуч по бортику напис: “СВЯТИЙ ГЕОРГИЕ”. Кольори розпису: різні відтінки коричневого та зеленого, сірий, блакитний, фіолетовий.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Григорій Денисенко /1998 р.”

Глина, керамічні фарби, полива; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 5,0, D – 36,0.

Інв. № Ик-880.

Куплена у автора після персональної виставки у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

78. Чайник. 1983 р.

Олешнянський гончарний цех, Ріпкинський район Чернігівської області.

Тулуб кулястий, шийка коротка, розширена до вінців, з невеликим носиком, масивною ручкою; закривається опуклою кришкою, що входить всередину шийки, з круглим хватком. Декорований розписом: на білому тлі з обох боків зображені стилізовані квітучі гілки. Кольори розпису: зелений, червонувато-коричневий, темно-коричневий, гірчичний.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: “Григорій Денисенко /с. Олешня /1983”.

Глина, полива, ангоби; відливання у формі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 20,5, D – 10,0, d – 8,0.

Інв. № Ик-331.

Куплена у автора в 1984 р.

Твори Л.Г. Єременко

1. Іграшка-свищик “Песик”. 1990-ті роки.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області

Стилізована фігурка песика з довгими опущеними вухами, на чотирьох ніжках.

Вкрита прозорою поливою.

Глина, полива; ліплення, випалювання.

4,5 × 5,8 × 3,1.

Інв. № Ик-899.

Подарована автором у 2000 р.

2. Іграшка-свищик “Цап”. 1990-ті роки.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

Стилізована фігурка цапа з борідкою, закрученими назад рогами, на чотирьох ніжках.

Роги, кінчик хвоста, передні ноги тоновані фарбою коричневого кольору.

На животі по сирому черепку продряпана монограма автора: “ЛЕ”.

Глина, ангоб; ліплення, тонування, випалювання.

6,0 × 8,0 × 4,8.

Інв. № Ик-896.

Подарована автором у 2000 р.

3. Іграшка-свищик “Цап”. 1990-ті роки.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

Стилізована фігурка цапа з коротенькими, закрученими угору рогами, на чотирьох ніжках. Верхня частина тулуба вкрита світло-коричневою та коричневою поливою, решта – теракотова.

На животі по сирому черепку видавлене авторське клеймо: “Е”.

Глина, полива; ліплення, гравірування, випалювання.

7,0 × 1,5 × 3,5.

Інв. № Ик-897.

Подарована автором у 2000 р.

4. Іграшка-свищик “Цап”. 1990-ті роки.

Приватна майстерня, м. Васильків Київської області.

Стилізована фігурка цапа з довгою хвилястою бородою, широко розставленими рогами, на чотирьох ніжках. Вкритий поливою: тулуб, крім кінчиків ніжок, – прозорою, борода, вуха, роги – темно-коричневою.

На животі по сирому черепку видавлене авторське клеймо: “Е”.

Глина, полива; ліплення, гравірування, декорування поливою, випалювання.

7,8 × 7,0 × 5,8.

Інв. № Ик-898.

Подарована автором у 2000 р.

І. СИТИЙ

Печатки дворянських зібрань Лівобережної та Слобідської України. Каталог

Знаковою добою української історії була друга половина XVIII ст. Правління Катерина II щодо України було, як відомо, періодом посиленого руйнування самотності українського суспільного життя і пристосування його до загальноімперських норм. Такі важливі політичні та соціально-економічні реформи як скасування гетьманства (1764 р.), знищення Запорозької Січі (1775 р.), створення намісництв (1781 р.), закріпачення селянства (1783 р.), нобілітація козацької старшини (1785 р.) тощо не могли не позначитися на суспільстві. За короткий час змінилося не тільки офіційне обличчя Гетьманщини, але й значною мірою її внутрішнє життя. Особливо помітно катерининські реформи вплинули на життя козацької старшини, що постачала зі свого середовища кадри для реформованої цивільної та військової адміністрації, нових судів, різного роду земських посад. Таким чином, козацька старшина, яка поступово перетворилася на малоросійське дворянство, ввійшла у тісний зв'язок з російською службовою спільнотою (дворянство, чиновники) і зовні боку швидко асимілювалася з нею. Простежити ці процеси дозволяють, зокрема, сфрагістичні пам'ятки.

Справа доведення свого шляхетського походження була непростю, бо російська Герольдмейстерська контора не визнавала службу в ліквідованих українських установах як таку, що давала право на зарахування до привілейованого стану. Серед нащадків колишньої старшини виник рух за визнання старшинських рангів достатньою підставою для надання дворянства. Патріотична опозиція проявлялася у збиранні грамот королів, гетьманів і царів, вивченні власної історії, написанні історичних і полемічних творів. Цей рух сприяв усвідомленню самотності історії України та етнічно-національної ідентичності, поширенню ідей відновлення автономії¹. Активну участь у ньому брала шляхта Стародубського полку, розташованого на північному сході Гетьманщини. Про те, як сприймала частина національної еліти становище України-Гетьманщини у складі Російської імперії свідчить полемічний твір вихідця з Топальської сотні Семена Дзівовича “Разговор Великороссии с Малороссиею” (1762 р.):

Знаю, что ты Россия, да и я так зовусь.
Что ты пугаешь меня? Я и сам храбрюсь.
Не тебе. Государю твоему поддалась,
При которых ты с предков своих и родилась.
Не думай, чтоб ты сама была мой властитель.
Но государь твой и мой общий повелитель.
А разность наша есть в приложенных именах.
Ты Великая, а я Малая, живем в смежных странах².

Створення списків шляхти починається ще 1762 р., коли вийшов указ Сенату від 18 січня 1762 р.: “...как не безизвестно, что по незнанию и по неимению в герольдии списков малороссийского шляхетства, пользуются теми же самими правами равно как шляхтичи малороссийские, так и простонародные, называя себя шляхтичами. А при том и здесь в произвождении оных в чины, сомнения и затруднения от неведения о их шляхетстве

происходят. Того ради не повеленоль будет вам, нашему гетману, для пресечения в произвождении сомнений и чтоб впредь никто кроме подлинных шляхтичей, дворянскими правами **вънутрь** Великороссии не пользовался из Малой России, всему тамошнему шляхетству прислать в герольдию списки с точными доказательствами о их шляхетстве и показанием полученных тем шляхетством от польских королей или от российских государей грамот, по которому предложению повелеваем Вам, нашему гетману, всему малороссийскому шляхетству прислать в наш Сенат списки с точным доказательством о их шляхетстве и с показанием полученных тем шляхетством от польских королей или государей грамот”³.

Процес укладання списків української шляхти був дуже тривалий. Згідно з § 85 “Жалуваної грамоти російському дворянству” від 21.04.1785 р. розглядом справ про дворянське походження займалося Дворянське зібрання намісництва або губернії, яке створювали дворяни відповідно до § 37: “Нашим верноподданным дворянам жалуюм дозволение собираться в той губернии, где жительство имеют, и состоять дворянское общество в каждом наместничестве”. У разі позитивного вирішення клопотання “дадут тому роду грамоту за своим подписанием и с приложением печати дворянского собрания той губернии”. Право на печатку зібрання було врегульоване § 52 грамоти: “Собранию дворянства каждой губернии дозволяется иметь печать”⁴.

Часто-густо представникам середньої та дрібної старшини не вистачало офіційних документів про те, що вони причетні до привілейованого стану. В такому випадку з’являвся документ на кшталт свідоцтва від 20.07.1820 р. про шляхетське походження Андрія, Федора, Григорія Шихуцьких: 12 рядків свідоцтва скріплені 61 печаткою та 67 підписами чернігівських дворян! У даному випадку маємо справу з вимогою § 92, п. 12 грамоти 1785 р., згідно з яким на дворянство може претендувати особа, спроможна довести, що її дід і батько “вели благородную жизнь, или состояние, или службу сходственную с дворянским названием, и свидетельство о том двенадцати человек благородных, о дворянстве коих сомнения нет”, тобто достатньо було 12 підписів або, як у нашому випадку, максимально 36. Як кажуть, якщо не якістю, так кількістю⁵.

В разі позитивного вирішення клопотання новоспеченому дворянину видавалася грамота, скріплена печаткою дворянського зібрання.

У вітчизняній сфрагістиці відсутні спеціалізовані розвідки про згадані печатки, окрім поодиноких описів печаток деяких зібрань⁶. Нами виявлено 13 печаток (з хронологічними межами 1790–1883 роки) зібрань, які функціонували на теренах Лівобережної та Слобідської України. Вони поділяються на дві групи – великі та малі печатки. Сфрагіси різняться розмірами, формою, зображеннями та практикою використання.

Великі печатки здебільшого мали круглу форму (4 зразки), інколи – овальну (1 зразок). Діаметр перших коливався від 78 мм до 89 мм. Розмір овальної – 70 × 65 мм. Такі розміри були обумовлені складним зображенням та великим написом, які потрібно було вписати в обмежену площу. По центру печатки вміщували герб намісництва (губернії) або державного герба Росії, який оточували герби повітів. Траплялися випадки, коли повіті **з**значалися зірками, як-от на печатці дворянського зібрання Катеринославської губернії. Варто зауважити, що зображення на цих печатках слугують важливим матеріалом для реконструкції української земельної геральдики.

По колу йшов напис, у якому зазначалися власна назва (“ПЕЧАТЬ”) та назва зібрання згідно з адміністративно-територіальним підпорядкуванням (“КІЕВСКАГО НАМѢСТНИЧЕСТВА ДВОРЯНСКАГО СОБРАНІЯ”). Порядок слів міг змінюватися (“ПЕЧАТЬ ДВОРЯНСКАГО СОБРАНІЯ НОВГОРОДСКОЙ СѢВЕРСКОЙ ГУБЕРНІИ”). Іноді до зображення додавали стрічку з гаслом та царські вензелі. Звертає на себе увагу

№ 597

ГРАМІТА

Черниговської Губернії отъ Губернскаго Предводителя Дворянства и урядныхъ Дворянскихъ Депутатовъ, собранныхъ для составления Дворянской редакционной книги, диния Дворянскій Спещенннху сынсону и діакону ишану и вноплнчлмъ Мартпалъ-Сужалнмъ-Краснопольскнмъ.

Васмтрнръвъ на основаннн Вселнностннбнше тожи. тояннн отъ Ея Императорскаго Величества въ 1785 году 17 Адръля 21 дня Дворянскому Грамоты уведомленннхъ отъ ннхъ Мартпб - о Дворянскомъ нхъ достоинствѣ дохазаннлмствн, прнзлам оннхъ согласннхн со дреднлчнцнхн на то правнлмн, въ снхтеннхъ конхъ, то снль снхъ- снхъ снбннхъ. стнннхъ объясленннхъ Грамоты, онн и рнбъ влссенъ въ Дворянскую редакционну Черниговской Губерннн книгу въпернху ея часть. Во снхтеннхъ нхъ Губернскнхъ Предводителнхъ Дворянства и Депутатхъ, во исполненннхъ Вселнностннхъ Ея Императорскаго Величества, дали нмъ снн Грамоту за лнчннсаннмъ нашнмъ, утверждннхъ ннху лнчннхъ Дворянскаго Собраннн Черниговской Губерннн мннца октнбра 31 А 1794 года.

117

Мартпб



Собранннхъ Дворянскнхъ Депутатхъ, Мартпалъ-Сужалнмъ-Краснопольскнмъ, Ея Императорскаго Величества, отъ ннхъ Мартпб, о Дворянскомъ нхъ достоинствѣ дохазаннлмствн, прнзлам оннхъ согласннхн со дреднлчнцнхн на то правнлмн, въ снхтеннхъ конхъ, то снль снхъ- снхъ снбннхъ. стнннхъ объясленннхъ Грамоты, онн и рнбъ влссенъ въ Дворянскую редакционну Черниговской Губерннн книгу въпернху ея часть. Во снхтеннхъ нхъ Губернскнхъ Предводителнхъ Дворянства и Депутатхъ, во исполненннхъ Вселнностннхъ Ея Императорскаго Величества, дали нмъ снн Грамоту за лнчннсаннмъ нашнмъ, утверждннхъ ннху лнчннхъ Дворянскаго Собраннн Черниговской Губерннн мннца октнбра 31 А 1794 года.

Сиротннхъ дворянскнхъ Снн (мннхъ) Мартпб, о Дворянскомъ нхъ достоинствѣ дохазаннлмствн, прнзлам оннхъ согласннхн со дреднлчнцнхн на то правнлмн, въ снхтеннхъ конхъ, то снль снхъ- снхъ снбннхъ. стнннхъ объясленннхъ Грамоты, онн и рнбъ влссенъ въ Дворянскую редакционну Черниговской Губерннн книгу въпернху ея часть.

Мартпб

М. С. С. П. № 597 П

невідповідність окремих написів фактичному адміністративно-територіальному устрою XVIII ст. Відомо, що у 1781–1796 роках існували Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва, території яких надалі увійшли до Малоросійської губернії. Остання у 1802 р. була реорганізована у Чернігівську та Полтавську губернії. Видається, що помилка була зроблена під час замовлення матриць печаток, коли замовники напряму керувалися текстом грамоти 1785 р., де акцент на слові *губернія*, а не *намісництво*. Окрім цього, терміни “губернія” та “намісництво” вважалися як сучасниками, так і істориками тотожними. Наприклад, О. Рігельман писав: “В оном же 1781 году ... государиня ... Екатерина Алексеевна II по ... своему Учреждению, изданному в 1775 году, благоволила указать, дабы и вся Малороссия потому так же как и вся Великороссия, единственное управление во всех губерниях по присутственным местам, имела ... учредить три губернии, Киевскую, Черниговскую и Новгородскую Северскую, по которому указу его сиятельством, графом Петром Александровичем, в 1782 году, все три помянутыя наместничества торжественно открыты и учреждены, а именно, Киевское 9, Черниговское 19, Новгородское Северское 27 чисел генваря, и определены в каждую губернию правитель, то есть губернатор, и его поручик, или вице-губернатор ... губернии ж оныя все три подчинены под управление единого государева наместника, или генерал-губернатора”⁷. В екстракті 1786 р. читаємо: “В 1781 году имянным указом велено присутственные места открыть по образу изданных от Ея императорского величества в 1775 году Учреждений о управлении губерний, которые в сходе того 781 года и открыты и вся Малороссия разделена на три губернии или наместничества, то есть Киевское, Черниговское и Новгород-Северское”⁸. Аналогічну інформацію з цього приводу наводив і О. Шафонський⁹.

О. Путро через 200 років писав майже те саме: “В начале 80-х годов XVIII в. в административном устройстве Левобережной Украины произошли большие изменения. В результате царского указа от 16 сентября 1781 г. край был разделен на три наместничества (губернии): Киевское, Черниговское и Новгород-Северское, заменившие, таким образом, прежнее деление на полки и сотни. Официальное открытие наместничеств состоялось в январе 1782 г. ... Координацию деятельности наместнических правлений ... осуществляло генерал-губернаторское правление, находившееся в Киеве”¹⁰. По заплутаність ситуації що-до створення губерній (намісництв) та відповідних термінів свідчить звіт від 22 січня 1797 р. Новгород-Сіверського намісницького правління, де повідомлялося, що Новгород-Сіверська губернія була створена у 1775 р.¹¹ Вочевидь, чиновники помилились через згадане вище “Учреждение о губерниях”.

З листування Андрія Андрійовича Полетики з братом Григорієм Андрійовичем відома історія виготовлення печатки Чернігівського дворянського зібрання. У листі з Чернігова? за липень 1784 р.? перший писав: “Печать дворянского собрания выдумана у нас и уже жидами и вырѣзана за 125 рублей, с изображением на ней посерединѣ губернскаго чернѣговскаго герба, а около его всѣх гербов уѣздных с написанием около всего того: ПЕЧАТЬ ДВОРЯНСКАГО СОБРАНИЯ ЧЕРНѣГОВСКОЙ ГУБЕРНИИ:”¹². Як бачимо, зображення та напис печатки визначалися місцевими дворянами. Ймовірно, що і виготовлення відбувалося на місці: чи-то в Чернігові, чи-то в Києві. Хоча не можна виключити і Варшаву, адже печатки для установ Чернігівського намісництва були виготовлені 1782 р. тамтешніми єврейськими різьбярами¹³. Печатки Київського та Чернігівського дворянських зібрань були виготовлені раніше (1784 р.), а Новгород-Сіверського – пізніше. 30 грудня 1784 р. малоросійський генерал-губернатор П. Румянцев-Задунайський писав до предводителя новгород-сіверського дворянства І. Миклашевського: “Государь мой, Иван Андреевич! На представление ваше ко мне от 8 числа настоящего месяца относительно зделания печати

для прикладывания на грамотах кои по разборѣ дворян признанным таковыми имеют быть даваны нахожу вам сообщить, что вы можете снести с таковою же коммисиею Киевского или Черниговского дворянства и по образу печатей там здѣланных учредить и в Новгородской северской губернии”¹⁴. Візуальне порівняння чернігівської та новгород-сіверської печаток вказує на те, що Миклашевський скористався порою.

Матриці печаток виготовляли з металу (мідь, бронза, латунь, залізо, сталь, срібло), а відбитки робили паперово-воскові. Головним матеріалом слугував віск червоного забарвлення (символ шляхетської гідності), інколи коричневого. Його прикривали ромбовидними або зіркоподібними кустодіями. Використання сургучу було обмеженим, бо за своїми фізико-хімічними властивостями він швидко руйнувався, особливо, коли на ньому відтискували велику печатку.

Великі печатки прикладали тільки до урочистих актів – грамот на дворянство, з відповідним приписом: “Дали имъ сію грамоту за подписаніемъ нашимъ, утвердивъ оную печатью Дворянскаго собрания Черниговской губернии”.

Малі печатки мали круглу (5 зразків) та овальну (3 зразки) форми. Діаметр перших коливався від 29 мм до 38 мм, а розмір других від 38 × 36 мм до 41 × 37 мм. Такі розміри обумовлювали більш просте зображення, аніж на великих печатках. Це був герб губернії або державний герб Росії. В останньому випадку на грудях орла вмщували щиток із зображенням герба губернії, хоча і не завжди.

Напис йшов по колу у скороченій редакції: “КІЕВСКАГО ДВОРЯНСКАГО ДЕПУТАТСКАГО СОБРАНІЯ” або “ПЕЧАТЬ : ПОЛТАВ : ДВОР : ДЕПУТ : СОБРАНІЯ”.

Матриці виготовлялися з тих самих металів, що і для великих печаток, а ось відбитки робили лише на сургучу, сажі, штемпельній мастиці червоного, коричневого, чорного, зеленого, синього кольорів.

Малі печатки використовувалися тільки у поточному справочинстві. Їх прикладали до витягів, посвідчень, листів, облікових книг, копій документів тощо з відповідним приписом: “Сія копія съ указа Герольдіи выдана коллежскому секретарю Гавриілу Яковлеву сыну Полетикѣ, въ слѣдствіе прошенія его, а что оная съ подлиннымъ вѣрна въ томъ Харьковское дворянское депутатское собраніе подписомъ и приложеніемъ печати свидѣтельствууетъ”.

Нижче подаємо каталог виявлених печаток. Він складений за наступною схемою: назва установи; техніка виготовлення відбитка, форма, матеріал, розмір, опис кустодії, зображення, напис; назва і дата документа, на якому виявлена печатка, зразки прикінцевого напису, де характеризується функція печатки, інвентарний номер.

¹ Про це докладніше див.: Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802–1856: Функції, структура, архів. – К.: Держ. ком. архівів України, 2001; Гаєцький Ю. Походження старшинських родів в Гетьманщині //Українська культура. – 1995. – № 4. – С. 32–34; Стороженко Н. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века //Киевская старина. – 1897. – № 6. – С. 472–483; Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: превращение малорусской старшины в дворянство //Киевская старина. – 1897. – № 1. – С. 1–31, № 2. – С. 188–220, № 3. – С. 351–374, № 4. – С. 1–47; Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004.

² Цит. за Чухліб Т. Стародубщина українська: Від історичної величі до сучасного забуття //Пам’ятки України: Історія та культура. – 2005. – № 1. – С. 74.

³ Черниговские губернские ведомости. – 1890. – 19 апреля. – № 30. – С. 4. Про польських шляхтичів-самозванців, що осіли на Гетьманщині, автор “Історії русів” саркастично зауважував: “Шляхта сия ежедневно почти умножалась новыми выходцами из музыкантов, мастеровых и панских служителей, которым никакого разбора здесь (в Малороссии) не было, а когда кто покажется из Польши, то уже и шляхтич, как бы он был избранного рода левитского от древних иудеев.” (Див.: Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них //Киевская старина. – 1887. – № 12. – С. 698).

⁴ Грамота жалованная российскому дворянству императрицею Екатериною II. – Кишинев: Издание бессарабского дворянства, 1885; “Грамота о дворянстве состоящая 1785 года апреля 21 д.”. Рукопис XVIII ст. – Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Инв. № Ал 574.

⁵ Архів Шихуцьких. – ЧІМ. – Інв. № Ал 503/3/1. – Арк. 21.

⁶ Миські печатки Лівобережної України XVII–XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Каталог /Упор. І. Ситий. – Львів — Чернігів: УГТ, 1995. – С. 20.

⁷ Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще. Собрано и составлено чрез труды инженер-генерал-майора и кавалера Александра Ригельмана, 1785–86 года. – Москва: В университетской типографии, 1847. – Часть IV. – С. 37.

⁸ Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на девятнадцать частей. Собрано в правительствующем сенате по малороссийской экспедиции 1786 года. – Чернигов, 1902. – С. 5.

⁹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским. С четырьмя географическими картами. В Чернигове 1786 года. – К: Издал М. Судинко, 1851. – С. 127–128.

¹⁰ Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века (Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития). – К.: Вища шк. Головное изд-во, 1988. – С. 89.

¹¹ Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. /Упорядник Ананьєва Т.А. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 9.

¹² ЧІМ. – Інв. № Ал 502/6/11. – Арк. 2 зв. – Оригінал. Відсутній 3-й арк, тому місце створення та дата встановлені по контексту з іншими листами. Надрукований: А. Лазаревский. Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750–1784 г.) //Киевская старина. – 1895. – Т. XLVIII. – июнь. – С. 356. – № 117.

¹³ Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 98–99.

¹⁴ Державний архів Чернігівської області (далі –ДАЧО). – Ф. 86. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 94.

Каталог

1. Київського дворянського зібрання.

Паперово-воскова, червоний віск, кругла, діаметром 81 мм, кустодія ромбовидна. Зображення: у центрі в щиті під імператорською короною, вензелем Катерини II та стрічкою з гаслом “ОТЬ ЕЯ ЩЕДРОСТЬ БЛАЖЕНСТВО НАМЪ” – герб Києва (арх. Михайл); по колу у щитах – герби Остра, Козельця, Переяслава, Пирятина, Лубен, Миргорода, Хорола, Золотоноші. По колу напис: “ПЕЧАТЬ КІЕВСКАГО НАМѢСТНИЧЕСТВА ДВОРЯНСКОГО СОБРАНІЯ”.

Грамота від 23.01.1795 р. на дворянство Матвію Осмаку: “Дали ему сію грамоту за подписаніємъ нашимъ, утвердивъ оную печатью Дворянскаго собрания Киевской губернии” (ЧІМ, інв. № Ал 48).

2. Київського дворянського зібрання.

На зеленій штемпельній мастиці, кругла, діаметром 32 мм. Зображення: у щиті св. арх. Михайл. По колу напис: “КІЕВСКАГО ДВОРЯНСКАГО ДЕПУТАТСКАГО СОБРАНІЯ”.

“Удостоверение” від 3.09.1883 р. В.В. Тарновському про те, що він та його діти внесені в 6 частину дворянських родовідних книг Київської губернії (ЧІМ, інв. № Ал 504/16/31).

3. Новгород-Сіверського дворянського зібрання.

Паперово-воскова, червоний віск, кругла, діаметром 86 мм. Зображення: у центрі – герб Російської імперії з вензелем Катерини II на грудях орла, по колу на грудях двоголових орлів під короною – щити з гербами Новгород-Сіверського, Стародуба, Погара, Мглина, Глухова, Кролевця, Коропа, Сосниці, Конотопа, Нового Міста, Суража. По колу напис: “ПЕЧАТЬ ДВОРЯНСКАГО СОБРАНІЯ НОВГОРОДСКОЙ СѢВЕРСКОЙ ГУБЕРНІИ”. 11 відбитків.

Грамота від 03.07.1790 р. на дворянство Степану Галгуну (ЧІМ, інв. № Ал 31, кустодія ромбовидна). Грамота від 03.07.1790 р. на дворянство Трохиму Бахиру (ЧІМ, інв. № Ал 34, кустодія ромбовидна). Грамота від 03.07.1790 р. на дворянство Никифору Бонкову:

“Дали ему сію грамоту за подписаніємъ нашимъ, утвердивъ оную печатью Дворянскаго собранія Новгородской Сѣверской губерніи” (ЧІМ, інв. № Ал 36, кустодія квадратна). Грамота від 15.12.1790 р. на дворянство Матвію Кириленку (ЧІМ, інв. № Ал 32, кустодія ромбовидна). Грамота від 17.12.1790 р. на дворянство Данилі Созонову (ЧІМ, інв. № Ал 33, кустодія ромбовидна). Грамота від 12.12.1793 р. на дворянство Опанасу Максутенку (ЧІМ, інв. № Ал 43, кустодія ромбовидна). Грамота від 15.12.1794 р. на дворянство Осипу Дмитренку (ЧІМ, інв. № Ал 45, кустодія ромбовидна). Грамота від 15.12.1794 р. на дворянство Андрію Корявці (ЧІМ, інв. № Ал 46, кустодія ромбовидна). Грамота від 18.05.1795 р. (ДАЧО, ф. 674, оп. 1, спр. 37, арк. 11, кустодія ромбовидна). Грамота від 20.09.1795 р. на дворянство Івану Спиридонову (ЧІМ, інв. № Ал 50, кустодія зіркоподібна). Грамота від 06.10.1795 р. на дворянство Назару Заборовському (ЧІМ, інв. № Ал 49, кустодія ромбовидна).

4. Новгород-Сіверського дворянського зібрання.

На коричневому сургучу, кругла? діаметр 38 мм. Зображення: герб Російської імперії, інше нерозбірливо. По колу напис: “...ТЬ ...ИЯ НОВГОРОДСКО... ..Н...”.

Лист від 02.06.1795 р. (ДАЧО, ф. 86, оп. 1, спр. 9, арк. 140зв.).

5. Чернігівського дворянського зібрання.

Паперово-воскова, червоний віск, кругла, діаметром 89 мм. Зображення: у центрі – герб Чернігова (орел з хрестом), по колу у щитах – герби Чернігова, Городні, Березни, Борзни, Ніжина, Прилук, Ромен, Глинська, Лохвиці, Гадяча, Зінькова. По колу напис: “ПЕЧАТЬ ДВОРЯНСКАГО СОБРАНИЯ ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНИИ”. 5 відбитків.

Грамота від 31.10.1791 р. на дворянство Самсону та Івану Марутам-Сукалам-Краснопольським (ЧІМ, інв. № Ал 643, кустодія зіркоподібна). Грамота від 10.06.1792 р. на дворянство Дем’яну, Роману, Федору, Харитону, Кузьмі, Михайлу Скоринам (ЧІМ, інв. № Ал 38, кустодія зіркоподібна). Грамота від 05.12.1792 р. на дворянство Кирилі, Федору, Микиті Годилам-Годлевським (ЧІМ, інв. № Ал 40, кустодія зіркоподібна). Грамота від 20.11.1794 р. на дворянство Федору, Івану Годилам-Годлевським: “Дали имъ сію грамоту за подписаніємъ нашимъ, утвердивъ оную печатью Дворянскаго собранія Черниговской губерніи” (ЧІМ, інв. № Ал 55, кустодія зіркоподібна). Грамота від 02.12.1794 р. на дворянство Михайлу, Якову, Степану, Павлу Сапегам (ЧІМ, інв. № Ал 41, кустодія зіркоподібна).

6. Чернігівського дворянського зібрання.

На червоному сургучу, овальна, 38 × 36 мм. Зображення: одноголовий коронований орел з хрестом у лапі. По колу напис: “ПЕЧАТЬ ДВОРЯН... ..НИ... ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНИИ”.

Книга прихода денежных сумм, вносимых дворянами на получение грамот. 14.01.1793 – 20.12.1793 (ДАЧО, ф. 86, оп. 1, спр. 33, арк. 4зв.).

7. Малоросійського дворянського зібрання.

На червоному сургучу, овальна, 41 × 37 мм. Зображення: двоголовий орел під 3 імператорськими коронами з мальтійським хрестом на грудях, на його тлі у щитку – Георгій Переможець. По колу напис: “ПЕЧАТЬ МАЛОРОССИЙСКАГО ДВОРЯНСКАГО СОБРАНИЯ”.

“Выпись” від 11.02.1802 р. Андрію Степановичу Милорадовичу: “Съ изображеннаго бившей Черниговской дворянской комисіи опредѣленія выдать майора Степана Милорадовича сыну Андрею сію выпись и выдана въ Черниговѣ 1802 года февраля 1 дня. Занимающій мѣсто губернскаго повѣтвый черниговскій маршалъ статскій совѣтник

Михайло Стороженко, секретар Івань Енько, Петр Рымша” (ЧІМ, інв. № Ал 506/5/17).

8. Малоросійського Полтавського дворянського зібрання.

На сажі, овальна, 39 × 35 мм. Зображення: двоголовий орел під 3 імператорськими коронами. По колу напис: “ПЕЧАТЬ : МАЛОРОССІЙСКАГО : ПОЛТАВСКАГО : ДВОРЯНСКАГО : СОБРАНІЯ”. 2 відбитки.

Копії доказів від 14.06.1835 р. на дворянство В.В. Тарновського (ЧІМ, інв. № Ал 504/16/18, 19).

9. Полтавського дворянського зібрання.

Паперово-воскова, червоний віск, кругла, діаметром 78 мм. Зображення: у центрі – герб Полтави (2 перехрещені шпаги, дерево, пам’ятник, прапор), по колу у щитах – герби Прилуцького, Костянтиноградського, Кременчуцького, Кобеляцького, Зіньківського, Гадяцького, Золотоніського, Переяславського, Пирятинського, Лубенського, Хорольського, Лохвицького, Миргородського, Роменського повітів. По колу напис: “ПЕЧАТЬ ДВОРЯНСКАГО СОБРАНІЯ ПОЛТАВСКОЙ ГУБЕРНІИ :”. 2 відбитки.

Грамота від 27.11.1850 р. дійсному статському раднику Григорію Тарновському про внесення його до 3 частини дворянської родовідної книги Полтавської губернії: “Дали ему сію грамоту за подписаніемъ нашимъ, утвердивъ оную печатью Дворянскаго Собранія Полтавской губерніи” (ЧІМ, інв. № Ал 65, кустодія зіркоподібна). Грамота від 30.06.1857 р. на дворянство Василю Васильовичу Тарновському (ЧІМ, інв. № Ал 504/13/15, кустодія зіркоподібна).

10. Полтавського дворянського зібрання.

На сажі, кругла, діаметром 29 мм. Зображення: двоголовий орел під 3 імператорськими коронами. По колу напис: “ПЕЧАТЬ : ПОЛТАВ : ДВОР : ДЕПУТ : СОБРАНІЯ”. 3 відбитки.

Копія “определѣнія” від 12.09.1856 р. на дворянство В.В. Тарновського (ЧІМ, інв. № Ал 504/13/12, арк. 2зв.). Копія “определѣнія” від 24.07.1854 р. на дворянство Софії та Любові Тарновським (ЧІМ, інв. № Ал 504/15/1, 2, арк. 4, 3зв.).

11. Слобідсько-Українського дворянського депутатського зібрання.

На червоному сургучу, кругла, діаметром 35 мм. Зображення: риг достатку та жезл Гермеса – кадуцей. По колу напис: “ПЕЧАТЬ [СЛОБОДСКО-УКРАИНС]КАГО ДЕПУТАТСКАГО СОБРАНІЯ”.

Копія “определѣнія” від 28.11.1831 р. на дворянство Якова Полетики: “Сія копія съ определѣнія Слободско-Украинскаго дворянскаго депутатскаго собранія въ следствіе прошенія коллежскаго регистратора Якова Тимофѣева сына Полетики ему выдана, а что оная съ подлиннымъ вѣрна, въ томъ Дворянское собраніе подписаніемъ и приложеніемъ печати свидѣтельствуеть” (ЧІМ, інв. № Ал 502/46/11, арк. 2).

12. Харківського дворянського зібрання.

На червоному сургучу, кругла, діаметром 30 мм. Зображення: риг достатку та жезл Гермеса – кадуцей. По колу напис: “* ХАРЬКОВСК. ДВОРЯНСКАГО ДЕПУТАТСКАГО СОБРАНІЯ”.

Копія указу від 29.05.1853 р. на дворянство Григорія Полетики: “Сія копія съ указа Герольдіи выдана коллежскому секретарю Гавриілу Яковлеву сыну Полетикѣ, въ слѣдствіе прошенія его, а что оная съ подлиннымъ вѣрна въ томъ Харьковское дворянское депутатское

собраніє підписомъ и приложеніємъ печати свидѣтельствуєть” (ЧІМ, інв. № Ал 502/46/13, арк. 2зв.).

13. Катеринославського дворянського зібрання.

Паперово-воскова, коричневий віск, овальна, 70 × 65 мм, кустодія зіркоподібна. Зображення: в овалі імператорський вензель “Е”, який оточують 8 шестипроменевих зірок. По колу напис: “[ДВОР]ЯНСКАГО СОБРАНІЯ ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ [ГУБЕРНІИ]”.

Грамота від 20.01.1851 р. на дворянство Сергію Милорадовичу: “Дали ему сію грамоту за підписаніємъ нашимъ, утвердив оную печатью Дворянскаго собранія Екатеринославской губерніи” (ЧІМ, інв. № Ал 66).

АРЕНДАР Г.П.

Меморії архієпископа Іларіона Рогалевського в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Серед старожитностей, що зберігаються в музеї неабиякий інтерес становлять меморії архієпископа Іларіона Рогалевського, який очолював Казанську та Чернігівську єпархії в 1732–1738 роках.

Народився майбутній владика Іларіон у Мінську, походив зі шляхетської родини, час народження та його світське ім'я невідомі. Навчався у Києво-Могилянській академії, по її закінченні повернувся до Мінська, де прийняв чернечий постриг, згодом отримав сан ієродиякона. Впродовж 1707–1708 років був похідним священиком та духівником генерал-фельдмаршала графа Б.П. Шереметева. У складі російського посольства побув у Персії, а відтак став головним священиком військового флоту у сані оберієромонаха. 1722 р. перебував у Олександрівській лаврі, звідси 23 липня того ж року за сумлінну службу на флоті та в інших місцях переведений ігуменом до Лубенського Мгарського монастиря. 24 жовтня 1728 року став архімандритом Московського Донського монастиря, де особливо відзначився своєю будівничою діяльністю. 1732 року І. Рогалевського висвячено на архієпископа Казанського і Свіязького. Головна його заслуга під час перебування на кафедрі – це реорганізація існуючої в Казані школи на духовну семінарію на зразок Києво-Могилянської академії. Він розпочав будівництво кам'яної будівлі для семінарії та викликав кількох випускників альма-матер для заміщення викладацьких посад. За проектом преосвященного у Казанській єпархії було відкрито 4 школи для дітей неросійських народів¹.

29 березня 1735 р. І. Рогалевського було призначено на чернігівську кафедру, якою він керував до травня 1738 р.² У Чернігові архієпископ опікувався освітою, намагався матеріально підтримувати Чернігівський колегіум, завівши синодик для вписування пожертв. Серед інших заходів відомі його розпорядження по єпархії з упорядкування процедури взяття шлюбу та уніфікації літургії³.

У листопаді 1737 р. у житті преосвященного трапилася подія, яка суттєво позначилася на його подальшій долі: стався конфлікт з офіцером, який прибув до Чернігова набирати рекрутів і намагався забрати у солдати ченців, що викликало супротив архієрея. У справу втрутився фактичний глава Правління гетьманського уряду князь І.Ф. Барятинський, і владика було ув'язнено, але за розпорядженням імператриці Анни незабаром звільнено. По справі почалося слідство⁴. Архіпастир змушений був просити звільнення на спочинок до Києво-Печерської лаври, мотивуючи прохання погіршенням стану здоров'я. За розпорядженням Анни Іванівни Синод 9 травня 1738 р. видав указ, згідно з яким преосвященного Іларіона “від престолоправління Чернігівською єпархією звільнити, і для перебування в Києво-Печерській лаврі надати зручну келію, на розсуд настоятеля цієї лаври, де і перебування йому мати з достатком...”⁵. Після отримання указу архієпископ Іларіон продовжував управляти чернігівською кафедрою ще майже чотири місяці. 11 вересня він залишив Чернігів, а 17 вересня прибув до Києва⁶.

Подальша доля І. Рогалевського достеменно невідома. У жовтні того самого року Синод викликав його до Петербурга. За однією версією – слідство по справі було припинене, і він, вірогідно, повинен був отримати нове призначення, за іншою – справа по обвинуваченню владика тривала, і його викликали для допитів. По дорозі з Києва до Петербурга архієпископ помер і був похований у Тверському Отрочому монастирі. Дата

смерті І. Рогалевського у літературі подається по-різному: з 1738 по 1742 р.⁷ У віднайдених нами джерелах він згадується як небіжчик з березня 1739 р.⁸ Можна припустити, що помер архієпископ наприкінці 1738 – на початку 1739 р.

За життя преосвященний Іларіон користувався особливою прихильністю імператорського двору, як слушно зауважив Ф. Гумілевський “ледве не був духовником монарших осіб”, нерідко отримував від них коштовні подарунки. Указом імператриці Анни 14 квітня 1731 р. йому як настоятелю Донського монастиря, першому з російських архімандритів, була пожалувана панагія (відзнака вищого духовенства) та мантия з червоними оксамитовими скрижалями, згодом, коли посів Казанську кафедру, отримав у дарунок срібне блюдо, яке незабаром передав до Казанського Благовіщенського собору (нині експонується в Національному музеї Республіки Татарстан). 1733 року, під час перебування на річній черзі священнослужіння в Санкт-Петербурзі⁹, був відзначений срібним кухлем, а наступного року сестра імператриці царівна Катерина Іванівна подарувала йому срібну стопу. 1735 року одночасно з призначенням Рогалевського на чернігівську кафедру імператриця надала йому будинок на острові ріки Мала Нева у північній столиці. Кухоль і стопа, яких удостоївся преосвященний, зберігаються в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського. на першому читаємо: **Г. 1733. де сентвбрѣ въ 25 день єд імператорское велічево всемілостивѣйшаѣ гдѣрнѣ Анна Іоанновна пожаловала ѣгомолца своего преосщеннаго Іларіона Архієпископа Казанскаго і Свіажскаго сею серебряною вызолоченою крушкою с кровлею в Санктпѣтербурхѣ**”. Текст вирізаний у 8 рядків зі споду.

Кухоль масивний, присадкуватий вагою 1 кг 728 г, висотою – 18,3 см, діаметром – 15,8 см, має циліндричну форму, золочений, поставлений на три кулясті ніжки, оздоблені виноградними гронами та листям (інв. № И-3511). Аналогічно ніжкам виконаний підйом кришки. З розмірами посудини гарно поєднуються кругла ручка з гірляндою, що завершується гербовим щитком. На тулубі та кришці майстерно гравіровані з передачею світлотіней і перспективи багатофігурні сцени з життя західноєвропейського середньовічного міста, людські фігури динамічні, хоча дещо грубуваті. Кухоль виконаний на високому художньому рівні, який відзначає руку вмілого майстра. За формою, технікою виконання, особливостями побудови композицій та орнаментики кухоль близький до робіт ризьких майстрів кінця XVII – початку XVIII ст.¹⁰

Стопа царівни Катерини теж позначена дарчим написом такого змісту: **“1734 Г. марта въ де благовѣрнаѣ гдѣрнѣ цѣрєвна Екатерина Іоанновна сеі стаканъ пожаловала преосщенномъ Іларіонѣ:А:К:И: в Санктъ Питеръбурхѣ**”.

Стопа це той самий стакан, але більший за розміром (висота – 16,8 см, діаметр – 12 см), конічної форми, на випуклій основі, зі зйомною кришкою, увінчаною гладкою кулькою (інв. № И-3420, И-2565). Єдина прикраса на гладкій поверхні – це дві монограми, утворені складним плетивом вирізаних літер: подвійних “ЕІ–ЕІ” (Екатерина Іоанівна) та “ІРАК” (Іларіон Рогалевський архієпископ Казанський), що вміщені в золочені барокові картуші на корпусі та кришці. Форма стопи типова для виробів російських сріблярів другої половини XVII – початку XVIII ст., відтак мала бути виготовлена значно раніше, аніж на ній з’явилися замовлені царівною монограми.

У музейному зібранні є ще одна меморія владики – надзвичайно ошатна панагія “с резным изображением Спасителя на кровянике и с вензеловым именем Иларіона Рогалевського”¹¹ (інв. № И-2210). Такий стислий опис зробив Ф. Гумілевський, припустивши, що ця відзнака отримана від імператриці Анни. Панагія срібна, округлої форми (75 × 80 мм), на чільному боці має велику каменя з червоного сердоліку (45 × 40 мм,

такого кольору сердоліки в давнину називали кров'яними). На камені в техніці гліптики (різьблення по твердому каменю) майстерно відтворено сцену “Богоявлення”: І. Христос по кісточки стоїть у річці з порогами, руки його схрещені, на стегнах призбирана пов'язка, над головою німб, справа – Іван Хреститель з ковша ллє воду на голову Спасителя, ліворуч два крилаті янголи в хітонах схилились перед Сином Божим, а угорі серед купчастих хмар Бог-Отець і Дух Святий в образі голуба споглядають за дійством на землі. Навколо геми обідок з дрібними лейкосапфірами та ажурне обрамлення у вигляді рубінових бутонів, між котрими грановані і гладкі сапфіри та лейкосапфіри в глухих кастах. Увінчує панагію мережчата корона з хрестом, оздоблена галузками та стрічками з дорогоцінного каміння (шпінель, рубіни, смарагди). Знизу панагію декоровано краплеподібною підвіскою з великим шпінелем в облямуванні гілочок із сапфірами, смарагдами, рубінами.

Зворотний бік панагії золочений, в центрі овальне гніздо (можливо мощовик) з кришкою на шарнірі, на зовнішньому боці якої гравірована монограма “ІКЕР” (Іларіон казанський єпископ Рогалевський) та архієрейські атрибути – митра, посох, хрест в обрамленні пальмових гілок, обвитих листям лавра. Висока якість ювелірної роботи дозволяє припустити, що це витвір російського столичного майстра, виконаний не пізніше 1735 р., вірогідно, на замовлення монаршої особи. Можливо, це саме та панагія, яку Рогалевський отримав, будучи архімандритом Донського монастиря, а ставши казанським архієпископом – вирізав відповідну монограму.

В колекції музею є срібний золочений стакан, про який не згадується в літературі, однак він пов'язаний з іменем І. Рогалевського (інв. № И-3495). Якщо його уважно оглянути, то долі на одному з карбованих кружечків можна помітити вибиту крапками архієрейську емблему: у щитку – посох, хрест і митра, а між ними знайомий вензель “ІРЕК”. Стакан циліндричний, з округлим дном на широкій основі та розширеними вінцями зі смугою угнутих овалів, корпус карбований багатопелюстковими розетками. Стакан вроцлавської роботи, річне тавро, позначене літерою “С”, свідчить, що його виготовлено між 1727–1737 роками, що повністю вписується у хронологічні рамки перебування преосвященного на чолі казанської кафедри.

Від'їжджаючи до Києво-Печерської лаври, І. Рогалевський забрав з собою не тільки особисті речі, але і значну частину Чернігівської архієрейської ризниці, книги, столовий посуд, коней, зброю до них, килими, дещо з меблів. Ще за життя архієрея Чернігівське єпархіальне управління, новопризначений єпископом Никодим Сребницький вимагали повернення кафедральних речей¹². Наприкінці жовтня 1738 р., коли владика Іларіон відправився до Петербурга, за розпорядженням генерал-фельдмаршала графа фон Мініха його майно було описане¹³. По смерті Рогалевського за ухвалою Синоду від 27 червня 1740 р. більшість казенних речей Чернігівської єпархії були повернуті до Чернігова (див. додаток: реєстри повернутих і неповернутих речей), а особисті речі, серед них 2 панагії, 4 канаки, ікони, архієрейське облачення, посуд, належало відправити в канцелярію Московського синодального управління для оцінки, а звідти передати на зберігання до Синодальної ризниці¹⁴. В описі Мініха і в чернігівських реєстрах відсутні речі, про які йде мова. Можливо, царські дари владика зберігав у своєму петербурзькому будинку, який у грудні 1739 р. був переданий псковському єпископу Стефану¹⁵, а згодом через Синод вони могли потрапити до Чернігова. Мало вірогідно, щоб такі цінності він залишив чернігівській кафедрі, забравши при цьому казенне майно з єпархіальної ризниці. Це питання залишається відкритим і потребує подальшого дослідження.

До початку 1920-х років панагія, кухоль, стопа зберігалися у ризниці Троїцько-Іллінського монастиря (архієрейському домі). Про них згадував Ф. Гумілевський, їхній

Резерв в брнн Латвїя Сергійової Кошорге були брнн
 брнн Архієпископ Сергійовий в по Кошорге Архієпископ Архієпископ
 Мухоморова в брнн Кошорге Урзени, а в брнн Кошорге
 його Іларіона в брнн Кошорге в брнн Кошорге
 и приймати в брнн Кошорге в брнн Кошорге

Саков брнн пазеві най в брнн Кошорге	л
Саков Зелений най в брнн Кошорге	л
Порішув в брнн Кошорге	л
Порішув в брнн Кошорге	л
Влодор в брнн Кошорге	л
Влодор в брнн Кошорге	л
Полиця в брнн Кошорге	л
Міара в брнн Кошорге	л
Лати в брнн Кошорге	л
Міара в брнн Кошорге	л
Осава в брнн Кошорге	л
Міара в брнн Кошорге	л
Кресав в брнн Кошорге	л
Кана в брнн Кошорге	л
Патерца в брнн Кошорге	л
Біло в брнн Кошорге	л
Наливайка в брнн Кошорге	л
Ливви в брнн Кошорге	л

Костю резерв
 Костю 1727

опис був вміщений в “Черниговских епархиальных известиях”¹⁶. Надійшли ці пам’ятки до Чернігівського історичного музею швидше всього у 1922 чи 1926 р., саме в ці роки вилучалися церковні речі з цієї обителі.

¹ Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. – К., 2001. – С. 456; Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем академиею. – Ч. 1. – К., 1856. – С. 312; Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской. – Чернигов, 1861. – С. 79–80; Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. – Т. 2. – Ч. 2 (1722). – СПб., 1878. – С. 54; Т. 15 (1735). – СПб., 1907. – С. 435–456.

² Описание документов и дел... – Т. 15 (1735). – СПб., 1907. – С. 163, 191; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 259; Черниговские губернские ведомости. – 1846. – № 52.

³ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 1. – Чернигов, 1873. – С. 90–93; Описание документов и дел... – Т. 15 (1735). – СПб., 1907. – С. 190.

⁴ Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – Кн. X. – Т. 20. – М., 1963. – С. 585; Дневные записи малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч. 2. – М., 1859. – С. 36.

⁵ Прибавление к “Черниговским епархиальным известиям”. – Часть неофициальная. – 1876. – 15 октября. – № 20. – С. 566.

⁶ Описание документов и дел... – Т. 18 (1738). – СПб., 1913. – С. 259.

⁷ Києво-Могилянська академія в іменах... – С. 456; Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1855. – № 42. – С. 335; Описание документов и дел... – Т. 18 (1738). – СПб., 1913. – С. 3; Прибавление к “Черниговским епархиальным известиям”. – Часть неофициальная. – 1876. – 15 октября. – № 20. – С. 567; Гумилевский Ф. Общий обзор... – С. 83.

⁸ Державний архів Чернігівської області (далі –ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 609. – Арк. 5, 16, 19, 20, 28.

⁹ Описание документов и дел... – Т. 21 (1741). – СПб., 1913. – С. 243.

¹⁰ Арендар Г. Срібний посуд XVII – початку XX ст. Колекція Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – К., 2006. – С. 32; Художественное серебро Латвии с V по XX в. – Рига, 1990. – С. 70–71; Silver treasures from Livonia and Courland. – Esbo, 1991. – С. 123–124.

¹¹ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 1. – С. 51.

¹² ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 609. – Арк. 1–5; Ф. 679. – Оп. 5. – Спр. 3 – Арк. 17.

¹³ Описание документов и дел... – Т. 18 (1738). – СПб., 1913. – С. 1035–1055 (додаток XI).

¹⁴ Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 128. – Оп. 2 черн. – Спр. 6. – Арк. 1; Описание документов и дел... – Т. 20 (1740). – СПб., 1908. – С. 78–79; Т. 18 (1738). – СПб., 1913. – С. 262–263; Прибавление к “Черниговским епархиальным известиям”. – Часть неофициальная. – 1876. – № 23. – С. 722–723.

¹⁵ Описание документов и дел... – Т. 20 (1740). – СПб., 1908. – С. 4.

¹⁶ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 2. – Чернигов, 1873. – С. 51–52; Прибавление к “Черниговским епархиальным известиям”. – Часть неофициальная. – 1893. – № 13. – С. 437; 1893. – № 14. – С. 473.

Словник термінів

Авшпурський – аугсбурзький
байдак – річкове судно з мачтою і парусом на ріках басейну Дніпра
варешка – розливна ложка
гафтовано – вишито золотими і срібними нитками
голь – груба дешева тканина
дуклева – бавовняна тканина з малюнком у тон
заживасний – був у вжитку
інфоліовий – від ін-фоліо, буквально – в аркуш
канак – коштовна прикраса у вигляді підвіски, оздоблена коштовним і напівкоштовним камінням, часто має форму двоголового орла
ковпак – невеликі чарки у формі ковпака
кулбак – сідло
лижиця – ложка
мозжир – ступка
мосенжний – латунний
нараквиця – поруч у священика

палуб – крита повозка
 пановка – мабуть, від кановка – кухоль
 пасистий – смугастий
 пательня – сковорода
 патериця – посох
 пушка – металева коробка для чаю тощо
 фляшка – пляшка, фляжка
 цень – олово, цинк
 цус – від цуг, цугові коні – ті, що запрягають в коляску
 чиновник – від чин – так називається у богослужбових книгах повний виклад всіх
 молитов, призначених для богослужіння
 чумичка – ківш, черпак, посуд для пиття
 штоф – цупка шовкова тканина
 штучка – дрібна дорогоцінна річ
 юхола – юхта.

Реєстр вѣщем катедры Черниговской, которіе были бывшим Архієп[іс]к[о]пом Черніговским покойним преос[вя]щенним Іларіоном при отлучки Его в лавру Кієвопечерскую увезени, а по отлучки его Преос[вя]щенного Іларіона в катѣдру с лаври Кієвопечерской отпущени и приняты в цѣлости. Значит следующеа іменно:

Число

Сакос бѣлий парчевий на нем квѣт золотий.....	1
Сакос зелений на нем квѣт сребряний	1
Подризник червоний квѣтчатий.....	1
Подризник дуклевий пасистий.....	1
Омофор бѣлой парчи.....	1
Омофор штофовий разноцвѣтний.....	1
Полица гафованая на ней преображеніе маліованое	1
Митра красная бархатная камушками и перлами осажена	1
Митра панахидная аксамитная вишневая	1
Крест позлацаний нашійний	1
Канак широзлотний с камушками	1
Патерица сребная позлоцаная	1
Блюд двѣ сребніе позлоцаних, а третье малое сребное.....	3
Наливайка сребная позлоцаная	1
Рипеди двѣ сребніе позлоцаніе	1

о скалников

К сему реестру

К сему реестру

Епитрахілев простих матеріальних пара	1
Осіалников сребних позлоцаних	2
Епатрахиль бѣлий парчевий	1
Нараквицѣ злоголавній	2
Фусток шолкових червоная и блакитная	2

Товалень двѣ золотом сребром и шолком шитих	2
Кадилниц сребних позлоцаних	2
Воздушков парчи зеленой	3
Чиновник и служебник книжок	2
Лампада мѣдная позлацаная	1
Пояс с пряжками сребними позлоцаними	1
Ризов бѣлих злоголавних пара	1
Стіхаров діаконских з орарами	10
Потир, діскос, звѣзда и лижица сребніе позлоцаніе	4
Копіе простое и поясов шолкових	2
Стіхаров С[вя]щеннических	2
Нараквиц простиц пар	2
Ладанніца сребная	1
Крест ручній деревяний в сребро оправний	1
Подушок к служенію	2
Мантій двѣ една вышневого а другая кропивястого шолку	2
	Товален
Товален шо, на них конци ткани золотомь	6
Запона золотом и шолком шитая на образе	1
Фустка полотна швабского золотом шитая	1
	Книги при ризниці обрѣтаючіеся
Октоих інфоліовий	1
Мінея октебрія м[еся]ця	1
Житія с[вя]тих отц[о]в, септебрій, октобрій ноєбрій	1
Акафист четвертковий	1
Служебник инѣфоліовий печерской печати	1
Книг разних Черніговской печати оправних и не оправних	80
Цепка золотая гнутая в ней штукоч пятдесят и осмь	1
Панагія кипарисная оправная в сребре позлоцана в коло на ней камушков чтири червоних	1
Ложка сребная позлоцаная	1
Чарок сребних позлоцаних	6
Колпачков сребряних три да една с позлотою	4
Кружок сребних позлочених, одна з цих болшая а другая меншая	2
Подносик о трох ножках сребний	1
Ризи голю блакитное без всякиж потреб	1
	стихар
Катедри Епископії Чернѣговской	
Катедры Епископії Чернѣговской	
Стихарь красного голю	1
Лѣхтарей жолтой мѣди три а один простой	4
Кукшинчик маленький мѣдний	1
Двѣ картины болших на одной Хр[и]стос з Б[о]гоматерю и Іоанном другая Сп[а]сителская	2
Картин маліованих менших	3
Кіотик резаний на нем ікона Б[о]городичная	1

Картина с[вя]той Варвари	1
Ікон деревяних малих пять а шестая на жестяной бляшцѣ.....	6
Бляха мѣдная резана антимисная.....	1
Пановок мѣдных двѣ	2
Блюдо мѣдное, блюдо болшое	1
Блюдов ценованих заживаних	2
Солянка цѣнованая ж.....	1
Ножей простих пар	35
Вѣделок без ножей	18
Килимов простих	4
Ковров	2
Подушечка на коляску	1
Шор на шестерню нових со всем убором пар	3
Подносов два деревяних болших маліованих	2
Крисло резаное бархатом вышневым оббитое	1
Полумисков разных цѣновых	19
Талѣрок цѣновых штук.....	45
Казанов мѣдных болших и менших	8
Кастролиов чотири да пателня и того	5
Друшляк мѣдный	1
Горшиков мѣдных	2
Сковорода желѣзная	1
Мозжир мосенжний	1
Фляшов цѣновых	4
Варешка мѣдная	1
Намет зелений с полами из шнурами	1
Спалня новая на полозах юхтою и сукном зеленим оббита	1
Кухенний возов, да простих возов чтири	5
Шор паристых старих з лейцами	3
Канторов старих пар.....	?
Полушорнов старих пар	3
Кулбак ежжалих	6
Хамутов старих	4
Уздечок ремѣнных	2
Коней строкатих четверня.....	1
Коней вороних пара.....	1
Коней гнедих старих пара.....	1

Намѣсник

Економ

Коней росхожих разных	8
Кожа медвежа	1
Полубов болших два един менший на ризницю	3
Іеромонах Теофил подписался	
Іеромонах Генадій подписался	

Реестр вещам катедрі Чернігівской бывшим Преосв[я]щенним Іларіоном Архієпіскопом Чернігівским при отездѣ его в лавру Кієвопечерскую увезенним и в катедру не возвращенним, а что іменно явствуєт слѣдующе

Лошадей цус карих доморослих прозиваемих дриши з шорами и всѣм набором

Лошадей цус вороних нѣмецких новонакупленних на них шори и весь набор з бляхами, за лошадаѣ дано :355:рублей: а за шори з набором 60: рублей,

Лошадей цус чубарих новонакупленних катедральных на них шори и ввесь набор з бляхами, за лошадаѣ дано 130: рублей за шори з набором 40: рублей,

Бермінов новій и при нем шори и весь набор з бляхами рублей в 150:

Пару жеребцов вороних доморослих з шорами и всѣм набором

Байдаков два купленних за осм десять рублей завезены в Кієвѣ з вещами Его Преосв[я]щенства

Кружка серебряная золоченна авшпурской работы болѣе двох фунтов

Панагія Баликинской Пресвятой Б[о]г[ороди]ц вся алмазами сажена причеплена до перс[онального] Его Преосв[я]щенства канака рублей в сто по свидѣтельству П[а]нѣ обозной Лизогубихи которая надала.

К сему реестру

К сему реестру

Панагія серебряная золочена круглая вкруг перлами низанная в три нити з плоским ланцугом

Штучка от митри Преосв[я]щенного митрополита Кієвского Іосафа Токалского наданная в большицу с рубль на ней маленькое изображеніе Б[о]городично на финифѣ осажена перлами и алмазами

Колпаков винових з серебра катедрального под герб Его Преосв[я]щенства здѣланних позлацоних шесть вѣсу в них фунт 1 и золотников дв[е]надцат по мѣрѣ и вагѣ оставшихся таких же шесть

Колпаков менших водочних золочених з серебра катедрального дѣланних под гербом Его Преосв[я]щенства дванадцат вѣсу в них неизвѣстно

Пушка мѣдная една да три чугуния длиною менше аршина

Стекла двѣ купленніе в Слуцку по двадцат рублей да двѣ купленніе по десяти рублев

Чайник серебряный

Чумичка серебряная

Кресел под лак дѣланних в Москвѣ дванадцать по рублю а едно в два рубля

Горелки простой куф четырнадцат да двойной двѣ

Олей куфов двѣ кварт по пятсот

Монастира Катедрального Чернѣговского намѣсник іеромонах Феофил подписался

Монастира катедрального Чернѣговского эконоом іеромонах Генадій подписался

ЗАЙЧЕНКО В.

Панно з палат Павла Полуботка (спроба атрибуції)

Досліджуючи колекцію вишивки козацької старшини, яка зберігається в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського, ми з хранителем групи В.С. Гончаренко віднайшли досі не описану пам'ятку – вишите шовками велике (88 × 82 см) панно, Інв. № И-786, старі інвентарні номери “№ I 7 25702, МФУ 3140, Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27984”.

Відразу пригадався запис у “Книге пожиткам ... Павла Полуботка” за 1724 рік. В описі речей, що знаходилися в Чернігівських палатах полковника, значиться “картина китайской работы, шита по белому атласу шелкомъ разнымъ”¹. Всі вказані ознаки має наше панно. Крім того, матеріал (тканина і нитки) ідентичні тим матеріалам музейного зібрання, які і не викликають сумнівів щодо датування. Тож панно можемо датувати саме початком XVIII століття.

На панно відтворено пейзаж: унизу – позем з камінням та квітами, вздовж лівого краю – два великих, сплетених гіллям, дерева із суцвіттями гостропелюсткових квітів, поряд – невисоке дерево, обвите ліаною з квітами. Особливої декоративності твору надають зображення метеликів, пташок, бабки та коника (?). Вишивка виконана китайською та двобічною гладдю по настилу з шовкових ниток і стебловим швом.

Яким чином твір міг потрапити до музею? Старі інвентарні номери близькі до номерів групи експонатів, що надішли у складі колекцій музею поміщицького побуту і мистецтв, який був створений після революційних подій 1917 року у реквізованому будинку графа Милорадовича і офіційно відкрився 1 липня 1919 року². У музеї майже в недоторканому вигляді була залишена обстановка інтер'єру, що протягом століття не мінявся. А зведений будинок був у 1790 році Григорієм Петровичем Милорадовичем, сином останнього чернігівського полковника Петра Степановича Милорадовича та Софії Семенівни Полуботок, правнучки Павла Леонтіївича Полуботка³. Деяке уявлення про інтер'єр будинку дає інформація в тогочасній газеті: “Вы останавливаетесь перед портретом красавца с большими чёрными глазами и напудренными волосами. Это... Григорий Петрович. Он окружен мебелью, предметами, которые служили ему, которые он получил от предков или сам приобрёл, которыми он дорожил и любовался. Здесь бронзовая фигура Клеопатры ..., статуи Меркурия и Сатурна, миниатюра-емаль князя Безбородка, старинное серебро его прадеда, знаменитого гетьмана Павла Полуботка...”⁴. Могла бути серед усіх тих речей і наша картина. Адже сину Григорія Петровича Олександрю від матері Олександри Павлівни дісталися “две картины, цветы, в золотой рамке”⁵.

Родослівник В.Л. Модзалевського дає розпис роду Полуботків, з якого можна зробити висновок про ймовірне набуття цінної картини родиною Милорадовичів у складі посагу саме Софії Полуботок.

Протягом століть твір зберігався у будинку Милорадовичів. Спочатку хранителькою старожитностей була дружина Григорія Петровича Олександра Павлівна, яка померла 1838 року. Власником будинку став старший син Олександр Григорович, який часто з Петербурга приїздив до Чернігова, жив тут, поповнював колекцію. Після його смерті будинком протягом 22 років володіла його дружина Софія Григорівна, а після неї – син, граф Григорій Олександрович Милорадович (помер в 1905 році) з дружиною Ольгою Кирилівною Катеринич⁶. Якщо панно зберігалось в родині, навряд чи могло воно кудись

зникнути. Варто нагадати, що Г.О. Милорадович – відомий історик, генеалог, один із засновників Чернігівської губернської вченої архівної комісії, яку певний час і очолював – добре розумівся на мистецькій й історичній вартості подібних речей.

Панно несе на собі явні сліди зберігання у рамі під склом, має залом, один край підрублений на машинці. І хоч вишивка має багато дірочок, втрат вишивальних ниток, а тканина забруднена, панно має дуже гарний вигляд. Воно є шедевром східного мистецтва, має значну історичну цінність як твір, пов'язаний з видатною особою часів Гетьманщини.

¹ Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его Андрея и Якова. – Без вихідних даних. – С. 2.

² Арендар Г., Лихачева С. Чернігівський історичний музей у 20-90-ті роки //Родовід. – 1996. – № 2 (14). – С. 45.

³ Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. 3. – К., 1912. – С. 518, 524.

⁴ Черниговские губернские ведомости. – 1890. – 30 сентября.

⁵ Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. – Інв. № Ал-196/6.

⁶ Модзалевский В. Указ. соч. – С. 532, 540.

ІГОР СИТИЙ

Київський Апостол 1768 року

У листопаді 2009 р. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського у крамниці “Мистецтво” придбав “Апостол”, надрукований друкарнею Києво-Печерської Лаври у жовтні 1768 р. Опрацювання стародруку привело нас до висновку, що існували варіанти цього видання. У придбаному екземплярі замість гравера Г. Баранецького, під гравюрами із зображенням апостолів Петра та Іоанна підпис Г. Левицького¹. Можливо, такий самий підпис під гравюрою ап. Іакова.

Нижче подаємо опис придбаної книги: 2°, ?⁶, ??⁴, А⁶ – V⁶, Аа⁶ – Кк⁶, Лл⁶, [11], 322 арк. Рядків – 26, 36. Сторінки у лінійних рамках. Друк двома фарбами. Шрифти: 10 рядків – 85, 62 мм. Набір: 217 × 127 мм. Гравюри: форта (на міді), “Вознесіння” (на міді, на звороті титулу), 6 сторінкових ілюстрацій у тексті (апостоли Лука, Іаков, Петро, Іоанн, Іуда, Павло – на міді). Заставок – 75, кінцівок – 30, ініціали. Гравери: ієромонах Макарій, Філарет, І:Ф., Ф І, Григорій Левицький.

Гравіровані підписи: “Изобрази ієросхімонахъ Макарії. 1738” (на титулі); “Григорѣи Левѣцькійі Кіевѣ Подолѣ” (під гравюрами апостолів Петра і Павла).

Написи: “Іяковъ Левицькій” (XVIII ст., чорнило, на титулі); “Терлецкій дьякъ съ 22 сентябра посту. = 1848 года а октябра 22 перемѣщенъ въ д – ” (чорнило, на арк. 4 нн зв. – 5 нн); “Иже есть на Подолѣ” (XVIII ст., чорнило, на арк. 6зв.); “Братіе; хошу да вси – человѣцы” (XVIII ст., чорнило, на арк. 125зв.); “Сія книга Апостол куплена в Киевску Доброниколаевску церков козаком Петром Норошекомъ и одаленная во вичниие веки” (XVIII ст., чорнило, на арк. 1– 13). На корінці тиснений напис “Дѣянїя Апостоловъ”.

Палітурка: шкіра, картон, по краях – бордюр; корінець прикрашений тисненим орнаментом з лінійок та квітів. На верхній кришці наклеєна кольорова поштівка із зображенням ікони А. Рубльова “Трійця” (1970-ті роки).

Стан: папір пожовк, забруднений, розриви, втрати, загини, сліди старої реставрації, пошкодження комахами. Шкіра палітурки потерта, подряпана, кути розшаровуються, шкіра місцями відстає від картону. Корінець розірваний.

Інв. № Ак 1084.

¹ Запаско Я., Ісаєвич Я. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Кн. 2. – Ч. 2 (1765–1800). – Львів, 1984. – С. 19, № 2492.

С. СЕРГЄЄВА

**Періодичні видання Чернігова 1917–1918 років як джерело вивчення історії Української революції на Чернігівщині.
Тематичний покажчик публікацій краєзнавчого характеру
(за матеріалами музейного зібрання)**

Важливим джерелом вивчення регіональних аспектів Української революції, поряд з архівними документами, є місцева періодична преса. Саме чернігівські газети, що висвітлювали не тільки перебіг подій, а й політичні, соціально-економічні, військові рухи, діяльність партій, громадських організацій, рад, проведення виборчих кампаній, роботу з'їздів, розвиток освіти тощо, стали основою джерельної бази при дослідженні явищ, процесів, подій, що відбувалися на Чернігівщині у 1917–1920 роках¹.

У Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського зберігаються газети, що виходили в губернії в ті буремні роки. Окремі з-поміж майже 20 видань представлені одним–двома номерами, інші – доволі значними комплектами².

Насамперед це орган Чернігівської губернської земської управи “Черниговская земская неделя”. З 3 січня 1917 року почала виходити під назвою “Черниговская земская газета” на шістнадцяти сторінках двічі на тиждень – по вівторках та п’ятницях, а з 27 жовтня 1917 року один раз на тиждень подвоєними номерами (№ 82–83) без зміни формату газети. Останній номер (№ 93–94) з музейного зібрання датується 13 грудня 1918 року. Редагували газету голови Чернігівської губернської земської управи: з січня 1917 р. Олексій Олександрович Бакуринський, з травня – Олексій Олександрович Свечин; з липня 1917 до кінця 1918 року майже беззмінно – член губернської земської управи Василь Флорович Адаменко (№ 1–2 за 1918 рік підписав член Чернігівської губернської земської управи В.І. Курочкін). Секретарем протягом двох революційних років працював Іван Омелянович Коновал, голова чернігівської філії Української селянської спілки, член чернігівської “Просвіти”. Редакція видання знаходилась у приміщенні губернської земської управи на вул. Шосейній (нині проспект Миру). Статті друкувалися російською та українською мовами.



Основні рубрики “Черниговской земской газеты”:

- Нові закони, розпорядження уряду (в окремих номерах).
- Від редакції.
- Земська та міська хроніка Чернігівської губернії (в окремих номерах).
- Земська та міська хроніка Росії (в окремих номерах).
- По Чернігівській губернії.
- Кореспонденції з місць.
- По Росії.
- По Україні.
- Велика війна народів (зникає з № 7–8 за 1918 рік).
- За кордоном.
- Статті з питань діяльності земства, соціального, етнографічного, історичного характеру (в окремих номерах).
- Різні відомості.
- Запитання та відповіді.
- Поштова скринька.
- Оголошення.

З № 45–46 з’являється вступна стаття “В біжучій хвилі” М. Могилянського.

На шпальтах “Черниговской земской газеты” розгортається історія краю, висвітлюються не тільки буденні події повсякденного життя, а й епохальні, етапні явища. Зокрема, дуже багато уваги приділяється виборам до Установчих зборів як Всеросійських, так і Українських. Друкуються всі списки кандидатів, докладно описується хід виборів на Чернігівщині та підведення підсумків по обох компаніях.

Широко представлена діяльність Української Центральної Ради на Чернігівщині, оприлюднюються універсали, розповідається про створення місцевих українських рад всіх рівнів, міститься багато інформації про ставлення чернігівців до політики УЦР. Як головний губернський орган газета представляє діяльність губернського комісара Української Народної Республіки, губернського старости Української Держави, друкує їхні укази, постанови, циркуляри, розповідає про нові вибори та призначення головних посадовців губернії. Газета була прихильником національно-визвольного руху, подавала широку інформацію про українські з’їзди, діяльність українських рад, товариств “Просвіта”, видавництв, українізацію армії, освіти. Вся інформація з українських питань друкувалася українською мовою.

Рубрика “Земська та міська хроніка” містить докладні відомості про роботу губернського земського зібрання, повітових і волосних земств, чернігівського міського самоврядування.

Численні кореспонденти інформують про розвиток промисловості та сільського господарства. Особливо багато публікацій про сільське життя: селянські з’їзди, ставлення селян до влади та її політики на селі, про широку підтримку діяльності губернського відділення Української селянської спілки та її політичної основи Української партії соціалістів-революціонерів. Крім того, газета дуже прихильно ставиться до діяльності чернігівських осередків Української партії соціалістів-федералістів, Партії народної свободи (кадетів).

Толерантність, поміркованість видання проявилася у стосунках з більшовиками, які не закрили його під час свого короткого перебування в Чернігові у січні–лютому 1918 року.

Номери осені 1917 – весни 1918 року рясніють повідомленнями про карні злочини: численні пограбування, вбивства поміщиків, представників інтелігенції, городян.



2 серпня 1917 року була започаткована нова газета “Голос труда”. З 10 жовтня отримала назву “Черниговский голос труда”. Перші 15 номерів мали періодичність виходу двічі на тиждень, надалі газета виходила щодня. Видання позиціонувало себе як “орган социалистической мысли” і було рупором Чернігівської губернської ради робітничих та солдатських депутатів. З огляду на те, що на той час меншовики переважали у більшості рад, по суті це був орган чернігівської організації Російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків). Ініціював газету її постійний редактор Йосип Гаврилович Дроздов (1865–1940), уродженець м. Почеп Чернігівської губернії, один із фундаторів соціал-демократії в краї. Розпочав він свою політичну діяльність ще на початку XX ст. Його погляди поступово змінювалися від народницьких до соціал-демократичних, а згодом до марксистсько-більшовицьких. Разом з архівом Й.Г. Дроздова 31 номер газети (№ 1, 2, 5–33) потрапив до музейної колекції. В інших сховищах Чернігова це видання не виявлене³.



Особливий інтерес викликають видання, які були заявлені як безпартійні, загальнополітичні та демократичні. Це, насамперед, “Черниговский край” – щоденна вечірня газета під редакцією М.Л. Гофмана, редакція якої містилась у будинку Орешкевич на вул. Святославській (нині проспект Миру, колишня вулиця Авіації). В 1917 році вийшло друком 65 номерів (10 жовтня – 30 грудня), в 1918 році – 45 (3 січня – 9 квітня). Закрилося видання через “загострення політичної ситуації, фактичну відсутність свободи слова” (за свідченнями самої газети). “Чернігівській край”, незважаючи на задекларовану безпартійність, виступав як прокатетський орган. Свою прихильність до Партії народної

свободи він виявив під час виборчої кампанії, активно агітуючи голосувати за список № 7 (від Партії народної свободи балотувалися Свєчин О.О., Імшенецький М.Л., Сац О.М.) та № 15 (від групи позапартійних діячів – Савицький М.П., Іскрицький М.К., Бакуринський О.О., Могилянський М.М.) на виборах до Всеросійських установчих зборів та за список № 13 до Українських установчих зборів, де кадети об'єдналися з позапартійними прогресивними діячами (Свєчин О.О., Іскрицький М.А., Могилянський М.М.).

Газета, як і ці поважні особи, незважаючи на свої помірковані центристські погляди, палко підтримувала Центральну Раду та Українську Народну Республіку, велику увагу приділяла українському рухові. У 1918 році започаткувала українознавчу рубрику – огляд матеріалів та статті з вивчення української мови, історії України, української літератури, географії, етнографії, мистецтва тощо. Як і попереднє видання, вона представлена лише у зібранні музею.



7 вересня 1918 року в губернському центрі почала видаватися “Чернігівська земля” – щоденна крайова громадсько-політична, літературна та економічна газета. Її редактором був 25-річний Павло Павлович Савич, голова губернського комітету Партії соціалістів-революціонерів, який за часів УНР працював заступником губернського комісара Д.І. Дорошенка. Основні рубрики “Чернігівської землі”:

- Передові статті на громадсько-політичні теми.
- Огляд зовнішньої та внутрішньої політики.
- Огляд російської, української та іноземної преси.
- Телеграми УТА та власних кореспондентів.
- Фейлетони.
- Земське і міське самоврядування.
- По Росії.
- По Чернігівському краю: стан та події в губернії.

Редакція і контора газети містились у будинку Гольдфайна по вулиці Миколаївській. В музеї зберігається 46 номерів за період з 7 вересня до 26 грудня 1918 року, які надійшли у складі архіву Й.Г. Дроздова.

Видання доволі критично ставиться до української влади, засуджує її бездіяльність, відсутність конструктивізму; багато уваги приділяє скрутному становищу селян губернії; всіляко підтримує створення нових кооперативних об'єднань службовців, сільськогосподарських працівників, роботу з'їздів кооператорів всіх рівнів; активно висвітлює профспілковий рух та діяльність громадських організацій, у тому числі

чернігівської “Просвіти”. Ще один пріоритетний напрямок газети – розвиток освіти, зокрема Чернігівського народного університету, Ніжинського інституту, чернігівських гімназій. Містить інформацію про театри, видавничу діяльність.

Видавцем ще одного регіонального ЗМІ – “Черниговской мысли” – став Григорій Ольшанський. Редакція цього щоденного безпартійного видання (редактори Г. Ольшанський та В. Оболенський) знаходилася в будинку Миколаївського єпархіального братства (нині обласний філармонійний центр фестивалів і концертних програм).

Деякі подробиці з історії заснування газети знаходимо в першому номері “Черниговской земли”. Редактор останньої П.П. Савич знайшов доречним надрукувати лист М.О. Вашкевича, повний текст якого наводимо мовою оригіналу: “Господин Редактор, не откажите напечатать в Вашей газете следующее: Ко мне поступает много запросов от читающей публики, почему прекратилась издававшаяся недавно газета “Новости”? Между тем как за день до закрытия этой газеты были приняты редакцией подписные деньги на несколько месяцев вперёд, а также и деньги за объявления. Газета “Новости” стала издаваться в Чернигове по моей инициативе и исключительно на мои средства, причём я имел в виду расширить её до больших размеров. Редактирование газеты и ведение хозяйственной части принял на себя по моему предложению г. Ольшанский. Когда через два месяца после издания газеты “Новости” доход от неё определился порядочный, то г. Ольшанский, предварительно присвоив себе часть издательских денег, а также взявши у меня вперёд деньги как бы в счёт будущего своего гонорара, самовольно закрыл газету. При этом он сделал анонс, чтобы за всеми расчётами по эксплуатации газеты обращались ко мне, тогда как присвоенные им деньги не возвратил мне и до сих пор. Одновременно же с этим анонсом он выпустил объявление, что открывает газету под названием “Черниговская мысль”. Однако, для издательства нужна бумага – предмет очень дорогой. У меня же таковой бумаги для газеты “Новости” было закуплено не несколько тысяч рублей.

Конечно, не замедлил появиться гнусный донос, что я, Вашкевич, занимаюсь спекуляцией с бумагой и “желаю продать её по баснословной цене” в Гомель. Бумагу у меня реквизируют, и в настоящее время на этой бумаге печатается газета “Черниговская мысль” г. Ольшанского.

Спекуляцией я никогда в жизни не занимался, да и нужды в этом не имел. По профессии я – отставной морской офицер и вовсе не такой легкомысленный человек, чтобы всякий мог использовать меня для своих корыстных целей, но беда вся в том, что я без ног. Этим то последним обстоятельством и воспользовался г. Ольшанский. Не имея бумаги, мне уже не представлялось возможности продолжать издание газеты “Новости”. Такова история закрытия газеты “Новости”.

Частина підшивки газети “Черниговская мысль” за 1918 рік (з № 85 по № 147, за винятком № 139, 140, 144), що зберігається у музеї, походить з колекції Чернігівської губернської вченої архівної комісії, в інших бібліотечних та архівних установах міста видання відсутнє.

Газета складалася з п’яти основних рубрик:

1. Оголошення, реклама.
2. Телеграми “Черниговской мысли”.
3. Чернігів.
4. По губернії.
5. Остання пошта.

На її сторінках друкувалися розпорядження, оголошення, постанови, накази, циркуляри німецької окупаційної влади, губернського старости та коменданта. Багато уваги

приділялося губернській земській управі та повітовим земствам, міському самоврядуванню, зокрема Чернігівській міській думі. Не оминула своєю увагою “Черниговская мысль” і соціально-економічні проблеми, розповідаючи про труднощі з продовольством у Чернігові, про високі ціни та нестачу промислових товарів. Чимало повідомлень стосуються перебігу військових дій, боротьби з більшовиками і військами Петлюри, мобілізації до збройних формувань гетьмана та загонів самооборони. Значна доля, як на цей час, припадає на публікації про розвиток освіти, українізацію навчальних закладів, розвиток театрального мистецтва, видавничу діяльність, єпархіальне життя, роботу громадських організацій, комітетів, спілок.



Як бачимо, чернігівські періодичні видання 1917–1919 років є неоціненним джерелом інформації не лише про життя губернії, але й про перебіг національно-визвольних змагань у регіоні.

Тематичний покажчик публікацій краєзнавчого характеру складений на основі музейної колекції по кожному виданню окремо. Він містить наступні розділи:

1. Вибори до установчих зборів
2. Українська Центральна Рада, її діяльність на Чернігівщині. Ставлення до УЦР населення губернії.
3. Діяльність губернського комісару. Ставлення населення губернії до Тимчасового уряду.
4. Місцеве самоврядування.
5. Військові питання. Міліція.
6. Громадсько-політичне життя.
7. Економіка краю.
8. Соціальний розвиток. Гуманітарна сфера.
9. Кримінальна ситуація.
10. Персоналії.
11. Історичні довідки.

Назви матеріалів подані мовою оригіналу за хронологією. Варто зазначити, що розподіл матеріалів за рубриками доволі умовний, а окремі публікації стосуються декількох

сфер життя Чернігівщини (наприклад: діяльність громадських організацій представлена також у розділах, присвячених промисловості, освіті тощо, відповідно до напрямку їхньої роботи). Сподіваємося, що попри неповноту показчик стане у нагоді тим, хто цікавиться історією краю такої складної і суперечливої доби, як період Української революції.

¹ Сергєєва С.М. Чернігівщина часів Української Держави (квітень–грудень 1918 р.) (за матеріалами місцевої преси) //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – Чернігів, 2002. – С. 113–121; її ж. Чернігівщина часів Української Народної Республіки (листопад 1917 р. – квітень 1918 р.) //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 4. – Чернігів, 2004. – С. 47–61.

² Сытый И.М. Каталог газет 1917–1920 гг. из фондовой коллекции Черниговского исторического музея. Машинопись //Науковий архів музею. – 1988.

³ Зведений каталог-довідник місцевих періодичних видань 1839–1917 рр., наявних у фондах Чернігівської ОУНБ ім. В.Г. Короленка, Чернігівського державного історичного музею ім. В.В. Тарновського (ЧДІМ), Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО). – Чернігів, 2002. – С. 20.



“Черниговская земская газета”

1. **Вибори до Установчих зборів:**

– до *Всеросійських установчих зборів*

1. О выдвигении Черниговским комитетом социал-демократической партии (объединённой) Церетелли в Учредительное собрание. **1917. – № 76. – С. 2.**
2. О начале сбора списков по выборам в Учредительное собрание в губернской окружной избирательной комиссии. **1917. – № 78. – С. 2.**
3. О заседании Черниговской городской думы, посвящённом выборам в Учредительное собрание. **1917. – № 78. – С. 3.**
4. Списки кандидатов № 1 в члены Учредительного собрания от Партии социалистов-революционеров и № 2 от Черниговской организации Российской социал-демократической рабочей партии по Черниговскому избирательному округу. **1917. – № 79. – С. 2.**
5. Список № 3 кандидатов в члены Учредительного собрания, предлагаемый блоком партий: трудовиков, народных социалистов и украинских социалистов-федералистов по Черниговскому округу. **1917. – № 80. – С. 2.**
6. Списки кандидатов в члены Учредительного собрания: № 4 от еврейского избирательного комитета, № 5 от старообрядцев всех согласий, № 6 от крестьян Мглинского уезда, № 7 от Партии кадетов, № 8 от трудового крестьянства, № 9 от Черниговской организации Российской социал-демократической рабочей партии (большевиков) по Черниговскому избирательному округу. **1917. – № 81. – С. 2–3.**
7. Списки кандидатов в члены Учредительного собрания по Черниговскому избирательному округу: № 10-й от Украинской партии социалистов-революционеров (згадуются: Шраг М.И., Одионец Г.М.), № 11-й от Черниговского комитета Еврейской социал-демократической рабочей партии (Поалей Цион), № 12-й от торгово-промышленников Черниговской губернии, № 13-й от беспартийной группы служащих и служивших в правительственных и общественных учреждениях, № 14-й от беспартийной группы земельных собственников, № 15-й от группы внепартийных общественных деятелей (згадуются: Могилянський М.М., Іскрицький М.А., Бакуринський О.О.). **1917. – № 84–85. – С. 2–3.**

8. Об осуждении выборов в Учредительное собрание на губернском совещании Черниговского отдела Партии народной свободы (кадетов). 1917. – № 80. – С. 4.
9. Просьба Черниговской окружной по делам о выборах в Учредительное собрание комиссии в Генеральный секретариат отложить проведение выборов в Учредительное собрание. 1917. – № 86–87. – С. 6.
10. Объявление о переносе выборов в Учредительное собрание по Черниговской губернии на 26, 27 и 28 ноября 1917 г. 1917. – № 88–89. – С. 4.
11. Телеграмма из г. Москвы в адрес Черниговской городской управы с предложением обеспечить защиту Учредительного собрания. 1917. – № 92–93. – С. 4.
12. О торжественном заседании Черниговской городской думы по случаю открытия Всероссийского учредительного собрания (28 листопада ст.ст.). 1917. – № 92–93. – С. 8.
13. Резолюция объединённого заседания представителей гомельского гарнизона, сводного отряда моряков Балтийского флота, “Викжеля” и Либаво-Роменской железной дороги и представителей рады “куренья смерти” (отаман Миляшкевич) в Городне в поддержку Учредительного собрания. 1917. – № 98–99. – С. 5.
14. Про результати виборів до Всеросійських установчих зборів в Городнянському повіті. 1917. – № 96–97. – С. 4.
15. О результатах выборов во Всероссийское учредительное собрание по Черниговскому губизбирательному округу. 1917. – № 100. – С. 3.

– до Українських установчих зборів

1. Про правила по підготовці виборів до Українських установчих зборів. 1917. – № 94–95. – С. 2–3.
2. Про графік (календар) проведення виборів до Українських установчих зборів. 1917. – № 94–95. – С. 3.
3. О ходе выборов в Украинское учредительное собрание по Черниговской губернии – уездам: Борзнянскому, Глуховскому, Сосницкому, Нежинскому, Н-Северскому, Черниговскому. 1917. – № 96–97. – С. 4.
4. Сообщение Главной избирательной окружной комиссии об увеличении членов Учредительного собрания УНР от Черниговской губернии. 1917. – № 98–99. – С. 4.
5. Оголошення про призначення проведення виборів до Українських установчих зборів на 27, 28, 29 грудня 1917 р. 1917. – № 98–99. – С. 4.
6. Оголошення про перенесення виборів до Українських установчих зборів по Чернігівській губернії на 7, 8, 9 січня 1918 р. 1917. – № 100. – С. 2.
7. Про підсумки виборів в м. Кролевіці. 1918. – № 5–6. – С. 10.
8. Про підсумки виборів по Козелецькому, Новозибківському, Ніжинському повітах, по м. Шостці. 1918. – № 11–12. – С. 3.
9. Про підсумки виборів по Городнянському повіту. 1918. – № 13–14. – С. 3.
10. Про підсумки виборів в с. Адамівка Козелецького повіту. 1918. – № 13–14. – С. 6.
11. Про підсумки виборів в Новгород-Сіверському, Остерському, Стародубському повітах. 1918. – № 21–22. – С. 4.
12. Про підсумки виборів по Борзнянському повіту. 1918. – № 23–24. – С. 4.
13. Про результати виборів по Конотопському повіту. 1918. – № 29–30. – С. 3.
14. Про результати виборів по Чернігівській окрузі. 1918. – № 27–28. – С. 2.
15. Об итогах выборов по Черниговской губернии. 1918. – № 29–30. – С. 9–10.
16. Про підсумки виборів по Кролевецькому повіту. 1918. – № 33–34. – С. 3.

2. Українська центральна влада:

1. Про проведення виборів до губернської Української ради в м. Чернігові та в губернії (згадуються: Коновал І.О., Стаднюк Г.В., Осадчий Т.У., Плющ П., Базилевич В.А.).
1917. – № 44. – С. 5.
2. Проголошення Першого універсалу ЦР населенню м. Кролевеця.
1917. – № 46. – С. 11.
3. О совместном заседании представителей общественных организаций и политических партий Чернигова в связи с выходом Первого универсала ЦР.
1917. – № 50. – С. 5.
4. Про хід п'ятої сесії УЦР.
1917. – № 52. – С. 10–11.
5. Проголошення Другого універсалу (його зміст).
1917. – № 52. – С. 11–12.
6. Про скликання Чернігівського губернського з'їзду інструкторів УЦР.
1917. – № 60. – С. 3.
7. Про постанову Кульневського виконавчого комітету Мглинського повіту на Чернігівщині на підтримку Центральної Ради, про приєднання до автономії України.
1917. – № 62. – С. 3.
8. Про організацію міської Української ради в Чернігові 13 серпня 1917 р.
1917. – № 64. – С. 3.
9. Про повідомлення від УЦР до Чернігівської губернської земської управи про проведення по всій Україні організації “Вільного козацтва” (народної міліції).
1917. – № 67. – С. 4.
10. Про проведення в Чернігові маніфестації з приводу затвердження Генерального секретаріату УЦР.
1917. – № 72. – С. 3–4.
11. Про урочисте проголошення Третього універсалу ЦР на соборній площі м. Чернігова.
1917. – № 89–89. – С. 4.
12. Про постанову громадян Шабалинівської волості Сосницького повіту про підтримку ЦР, Третього універсалу ЦР, Генерального секретаріату.
1917. – № 92–93. – С. 4–5.
13. Про вітання Борзенським (Борзнянським) повітовим земством проголошення Української Народної Республіки.
1917. – № 94–95. – С. 5.
14. Про введення європейського стиля (1 березня стає 14-м) і середньоєвропейського часу (годинник посувається назад на 1 год. 8 хв.) по розпорядженню Міністерства УНР.
1918. – № 21–22. – С. 3.
15. З'їзд хліборобів, вибори гетьмана Скоропадського П.П.
1918. – № 31–32. – С. 14–15.
16. Про адміністративний розподіл повітів Могильовської, Курської і Воронізької губернії.
1918. – № 65–66. – С. 4.
17. Про розповсюдження чинності Чернігівського окружного суду на Путивльський та Рильський на Курщині.
1918. – № 67–68. – С. 4.

3. Губернська влада.

1. Воззвание к населению Черниговской губернии временно исполняющего обязанности Черниговского губернатора, председателя губернской земской управы Бакуринского А.А.
1917. – № 20. – С. 3.
2. О назначении Бакуринского А.А. на должность Черниговского губернского комисара.
1917. – № 20. – С. 10.
3. Телеграммы чиновников Черниговской казённой палаты, Черниговского

отделения государственного банка, черниговского дворянства с приветствием Временного правительства. **1917. – № 21. – С. 3.**

4. О приветственном молебне в кафедральном соборе и параде войск, посвящённых обновлению России (згадуются: Шраг І.Л., Бакуринський О.О.). **1917. – № 21. – С. 6.**

5. О выборах губернского комиссара и членов губернского исполнительного комитета на собрании представителей уездных исполнительных комитетов (згадуются: Искрицький М.А., Шраг І.Л., Селіовонов В.Л.). **1917. – № 25. – С. 4.**

6. Циркуляр Черниговского губернского комиссара Искрицкого М.А. **1917. – № 33. – С. 3–4.**

7. “До всіх громадян Чернігівської губернії” – звернення губерньського комісара М. Искрицкого, главы губерньського виконавчого комітету І. Шрага, главы губерньської земської управи О. Бакуринського, главы Чернігівської ради робітничих і солдатських депутатів В. Селіванова, за голову губерньської Ради селянських представників М. Костров, голова губерньського продовольчого комітету С. Семенов. **1917. – № 38. – С. 6–7.**

8. Заявление губернского комиссара М.А. Искрицкого на имя губернского исполнительного комитета о назначении нового кандидата на должность губернского комиссара. **1917. – № 54. – С. 4.**

9. Об указаниях губернскому комиссару, изложенных в телеграмме министром внутренних дел Временного правительства Церетелли. **1917. – № 59. – С. 3–4.**

10. О выборах нового губернского комиссара Д.И. Дорошенко и его помощников. **1917. – № 63. – С. 2–3.**

11. Телеграмма Дорошенко Д.И. Искрицкому М.А. о согласии с избранием на пост Черниговского губернского комиссара. **1917. – № 66. – С. 3–4.**

12. О назначении вторым помощником Черниговского губернского комиссара Р.А. Ганжи. **1917. – № 68. – С. 3.**

13. Об аресте Д.И. Дорошенко в Киеве верховным главнокомандующим Корниловым. **1917. – № 68. – С. 3–4.**

14. Телеграмма губернского комиссара Черниговской губернии Дорошенко Д.И. в министерство внутренних дел Временного правительства об отношении населения к выступлениям войск генерала Корнилова. **1917. – № 70. – С. 3.**

15. Телеграмма губернского комиссара Дорошенко Д.И. с просьбой считать его исполняющим обязанности губернского комиссара Черниговщины до окончательной ликвидации Галицко-Буковинского комиссариата. **1917. – № 71. – С. 3.**

16. Телеграмма от генерального секретаря внутренних дел о допущении Дорошенко Д.И. к исполнению обязанностей Черниговского губернского комиссара. **1917. – № 75. – С. 2.**

17. О поддержке гласными Козелецкого уездного земского собрания арестованных членов Временного правительства и осуждении действий большевиков. **1917. – № 88–89. – С. 6–7.**

18. Про вибори Шрага І.Л. тимчасовим губерньським комісаром УНР Чернігівської губернії 21 лютого 1918 р. **1918. – № 15–16. – С. 2.**

19. Про звільнення Савича П.П. з посади помічника губ. комісара і призначення Івана Коновала, голову губерньської Ради селянських депутатів та губерньської української ради. **1918. – № 21–22. – С. 3.**

20. Приказ головного губ. коменданта Чернігова Бондаренко про порядки та правила поведінки городян. **1918. – № 21–22. – С. 4–5.**

21. Воззвание губ. комиссара Стаднюка и губ. коменданта Бондаренко к гражданам. **1918. – № 21–22. – С. 6–7.**
22. Офіційне повідомлення штаба головного губ. коменданта Чернігівщини. **1918. – № 25–26. – С. 5–6.**
23. Про арешт губ. комісара Г.В. Стаднюка і його помічника Р.А. Ганжи по розпорядженню коменданта німецьких військ. **1918. – № 33–34. – С. 3.**
24. Прохання І.О. Коновала про звільнення його з посади помічника губ. комісара. **1918. – № 33–34. – С. 3.**
25. Про призначення повітових старост по Чернігівській губернії. **1918. – № 33–34. – С. 3.**
26. Про призначення Чернігівського губернського старости Савицького М. товаришем міністра внутрішніх справ. **1918. – № 49–50. – С. 4.**
27. Про призначення Чернігівським губернським старостою Висоцького Миколу Васильовича, Ніжинського повітового старости. **1918. – № 49–50. – С. 4; № 89–90. – С. 3.**
28. Обращение Черниговской немецкой этапной комендатуры к населению Черниговщины. **1918. – № 55–56. – С. 5–6.**
29. Про призначення повітових старост в Сосниці та Глухові. **1918. – № 69–70. – С. 4.**
30. Про впровадження воєнного стану на Чернігівщині (початок листопада 1918 р.) по наказу пана гетьмана. **1918. – № 83–84. – С. 2.**
31. Распоряжения губернского старосты Высоцкого в связи с введением воєнного положення. **1918. – № 89–90. – С. 3.**

4. Місцеве самоврядування:

– губерньське земство

1. О составе предстоящего губернского земского собрания. **1917. – № 15. – С. 3–4.**
2. О вопросах, выносящихся на рассмотрение предстоящего губернского земского собрания 52 очередной сессии по итогам 1916 года. **1917. – № 16. – С. 4–5.**
3. Об очередном заседании Черниговского губернского земского собрания под председательством В.А. Мусина-Пушкина. **1917. – № 20. – С. 11–13.**
4. О работе Черниговского губернского земского собрания. **1917. – № 37. – С. 4–5; № 39. – С. 3–6.**
5. Об итогах выборов Черниговской губернской земской управы (згадуються: Свечин О.О., Адаменко В.Ф., Курочкин В.І., Вінніков Н.П., Вериго М.М., Барановський О.О.). **1917. – № 38. – С. 4.**
6. О распределении обязанностей между членами Черниговской губернской земской управы нового состава. **1917. – № 40. – С. 3; № 55. – С. 4.**
7. Ответная телеграмма А.А. Свечина с согласием занять пост председателя Черниговского губернского земского собрания. **1917. – № 41. – С. 3.**
8. О работе Черниговского губернского земского собрания. **1917. – № 42. – С. 4–6; № 45. – С. 4–6.**
9. Резолюция губернской земской управы по вопросу об участии в совещании представителей демократических организаций в Петрограде. **1917. – № 71. – С. 3.**
10. О выборах служащими губернской земской управы уполномоченного по рассмотрению ходатайств служащих о выдаче пособий. **1917. – № 10. – С. 3.**
11. Про склад та розподіл обов'язків між членами Чернігівської губерньської земської управи. **1918. – № 23–24. – С. 4; № 25–26. – С. 3; № 37–38. – С. 3.**

12. О работе Черниговского очередного губернского земского собрания.
1918. – № 27–28. – С. 3; № 29–30. – С. 5–7; № 31–32. – С. 6–9; № 33–34. – С. 5–6.
13. Про кількість гласних губерньської та повітових земських зібрань (таблиця).
1918. – № 79–80. – С. 13.

– повітові земства

1. О работе Суражского очередного уездного земского собрания. 1917. – № 3. – С. 4.
2. О работе Новгород-Северского очередного уездного собрания. 1917. – № 4. – С. 3.
3. О работе Нежинского уездного земского собрания. 1917. – № 15. – С. 5–6.
4. О работе Черниговского чрезвычайного уездного земского собрания.
1917. – № 32. – С. 4–5; № 48. – С. 5.
5. О работе Городнянского чрезвычайного уездного земского собрания.
1917. – № 34. – С. 4.
6. О работе и постановлениях Нежинского чрезвычайного уездного земского собрания.
1917. – № 40. – С. 6–7; № 58. – С. 3.
7. Про работу Борзнянского повітового земського зібрання. 1917. – № 48. – С. 5.
8. О работе Сосницкого чрезвычайного уездного земского собрания.
1917. – № 47. – С. 5; № 51. – С. 4; № 52. – С. 5; № 84–85. – С. 7.
9. О проведении Сосницкого земского собрания. 1917. – № 94–95. – С. 5–6.
10. О работе Конотопского земского собрания. 1917. – № 53. – С. 4–5.
11. О работе Глуховского чрезвычайного земского собрания. 1917. – № 53. – С. 4–5.
12. О проведении Глуховского экстренного земского собрания.
1917. – № 60. – С. 4–5; № 88–89. – С. 7–8.
13. О выборах уездных земских гласных по Черниговскому уезду.
1917. – № 78. – С. 4.
14. О ходе совещания Мглинской уездной земской управы с представителями от гласных волостных земств уезда.
1917. – № 78. – С. 4–5.
15. О работе Стародубского очередного уездного земского собрания.
1917. – № 90–91. – С. 4–5.
16. О новом составе Новозыбковской уездной земской управы.
1917. – № 92–93. – С. 4.
17. О новом составе Борзнянской уездной земской управы. 1917. – № 92–93. – С. 4.
18. О решении Новозыбковского уездного земского собрания сообщить Черниговскому губернскому комиссару о желании населения Новозыбковского уезда присоединиться у Украине.
1917. – № 100. – С. 2.
19. О проведении Городнянского уездного земского собрания 17–21 декабря 1917 г. (Свечин А.А., Полторацкий П.П.).
1918. – № 3–4. – С. 3.
20. О попытке Сосницкого Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов ликвидировать Сосницкую уездную земскую управу.
1918. – № 13–14. – С. 5–6.
21. О работе Черниговского чрезвычайного уездного земского собрания.
1918. – № 29–30. – С. 7–8.
22. Про роботу третьої наздвичайної сесії Борзнянської повітової народної управи під головуванням М.О. Савченко-Більського.
1918. – № 31–32. – С. 6.
23. О работе Сосницкого чрезвычайного уездного земского собрания.
1918. – № 55–56. – С. 4–6.
24. О ликвидации Козелецкой уездной земской управы расположением Черниговского губернского старосты.
1918. – № 87–88. – С. 4.

– волосні земства

1. О заседании Городянского Совета крестьянских депутатов по вопросу о волостном земстве. **1917. – № 64. – С. 4–5.**
2. Десять правил для избирателя в волостное земство. **1917. – № 67. – С. 5.**
3. Об итогах выборов гласных в волостные земства Борзнянского уезда. **1917. – № 71. – С. 5–6.**
4. О ходе заседания Державновского волостного земского собрания. **1917. – № 81. – С. 6–7; № 82–83. – С. 6.**
5. О выборах гласных в волостную земскую управу Тупичевской волости. **1917. – № 81. – С. 7–8.**
6. Про збори Мутинського волосного земства Кролевецького повіту з участю представників од волосної ради селянських депутатів і “вільного козацтва”. **1917. – № 94–95. – С. 6–7.**
7. О выборах гласных в Носовское волостное земство. **1917. – № 98–99 – С. 7.**
8. О работе Дроздовицкого волостного земства Городнянского уезда. **1918. – № 7–8. – С. 3–4.**
9. О работе Держановского волостного земского собрания Козелецкого уезда. **1918. – № 45–46. – С. 4.**
10. О работе Носовского волостного земского собрания. **1918. – № 51–52. – С. 5.**

– міські думи

1. Об очередном собрании Черниговской городской думы (Верзилов А.А.). **1917. – № 5. – С. 3; № 10. – С. 4.**
2. О заседании Черниговской городской думы, на котором рассматривались рыночные цены на некоторые виды продуктов. **1917. – № 14. – С. 3–4.**
3. О чрезвычайном собрании Черниговской городской думы (Шраг І.Л., Імшенецький, Васютинський, Котляревський, Рашевський). **1917. – № 21. – С. 4–5.**
4. О приветствии Черниговской городской думой Украинской Центральной Рады и её универсала. **1917. – № 49. – С. 5.**
5. О количестве населения г. Чернигова. **1917. – № 53. – С. 2.**
6. О выборах гласных в Козелецкую городскую думу. **1917. – № 58. – С. 8.**
7. О сборе списков кандидатов в гласные Черниговской городской думы. **1917. – № 59. – С. 4.**
8. О выборах в Черниговскую городскую думу. **1917. – № 62. – С. 3–4; № 69. – С. 4; № 78. – С. 3.**
9. О выборах нового состава городского головы и его товарищей (Соколов П.Я., Верзилов А.В.). **1917. – № 68. – С. 3.**
10. Резолюция заседания Черниговской городской думы по вопросу об отношении к Временному правительству и к Центральной Раде. **1917. – № 69. – С. 4.**
11. Об очередном заседании Черниговской городской думы, на котором проводились выборы товарища директора городского банка, делегата на Всероссийский съезд представителей городского самоуправления (Соколов П.Я.), о введении Соколовской С.И. в состав гласных городской думы. **1917. – № 74. – С. 3–4.**
12. Про вибори до Конотопської міської думи. **1917. – № 78. – С. 5–6.**
13. О рассмотрении Черниговской городской думой вопросов личной и имущественной неприкасаемости граждан. **1917. – № 84–85. – С. 6–7.**
14. Резолюция заседания Черниговской городской думы от 31 октября с осуждением

- большевиків проти революційного порядку. 1917. – № 86–87. – С. 7.
15. О выступлении Черниговской городской думы против произвола большевиков, в поддержку демократии, городского и земского самоуправления. 1917. – № 92–93. – С. 5.
16. Постановление чрезвычайного заседания Новгород-Северской городской думы о положении, создавшемся в связи с восстанием большевиков. 1917. – № 96–97. – С. 5.
17. О самороспуске городской думы г. Середина–Буда Новгород-Северского уезда и об итогах выборов в Украинское учредительное собрание. 1918. – № 13–14. – С. 6–7.
18. Про обрання виконавчого органу міської української ради – міську українську управу в Чернігові (В. Коновал, Ю. Зебницький, П. Діденко). 1918. – № 23–24. – С. 4.
19. О внеочередном собрании Черниговской городской думы. 1918. – № 31–32. – С. 9; № 33–34. – С. 6–7.
20. О возобновлении деятельности Черниговской городской думы. 1918. – № 91–92. – С. 3.

5. Військові питання. Міліція:

1. Об организации и работе Комитета представителей общественных организаций для всемерного содействия новому правительству в деле охраны спокойствия и порядка (згадуються: Шраг І.Л., Імшенецький, Гужовський, Вербицький Ф.Н., Модзалевський В.Л., Базилевич). 1917. – № 20. – С. 10; № 21. – С. 3; № 22. – С. 5; № 23. – С. 8; № 24. – С. 5; № 35. – С. 5; № 54. – С. 4.
2. О приведении к присяге войск на верность новому государственному строю. 1917. – № 22. – С. 11.
3. Про відправку до Києва першої Чернігівської української сотні. 1917. – № 34. – С. 3.
4. Відозва військового сотника національного війська України В. Павленка до мешканців м. Чернігова і його околиць. 1917. – № 29. – С. 11; № 38. – С. 9.
5. Про створення 1-го Українського гетьмана Богдана Хмельницького полку у Києві. 1917. – № 39. – С. 12–13.
6. О вооружённом столкновении украинского полка с солдатами Черниговского гарнизона (Воронежская дружина). 1917. – № 42. – С. 3.
7. Про рішення військовослужбовців Воронежської дружини українізуватись. 1917. – № 47. – С. 4.
8. Про проведення військового віче у Чернігові. 1917. – № 47. – С. 4.
9. Про розпорядження головнокомандуючого Південно-Західним фронтом полковникові Ю. Копкану вступити в командування 1 Українським козацьким гетьмана Б. Хмельницького полком. 1917. – № 71. – С. 6.
10. Про з'їзд представників “Вільного козацтва” у Києві. 1917. – № 72. – С. 7.
11. Про організацію загону “Вільного козацтва” імені гетьмана Петра Сагайдачного в с. Рожнівка Борзнянського повіту. 1917. – № 79. – С. 4; № 98–99. – С. 5.
12. Про заснування загонів “Вільного козацтва” в с. Мутин Кролевецького повіту, в с. Берестовці на Борзнянщині. 1917. – № 80. – С. 5; № 98–99. – С. 5.
13. О разоружении двумя ротами “Куреня смерти” большевистского гарнизона г. Конотопа. 1917. – № 94–95. – С. 4.
14. Устав Украинской армии, утверждённый войсковым генеральным секретарём С. Петлюрой. 1917. – № 100. – С. 6–7.
15. О новых назначениях по Черниговской уездной милиции. 1917. – № 49. – С. 4.
16. Про українізацію полка в Чернігові. 1917. – № 81. – С. 4.

17. О деятельности Черниговского городского комитета общественной безопасности. **1917. – № 86–87. – С. 7–8; № 88–89. – С. 6–7.**
18. О некоторых итогах I мировой войны. **1918. – № 3–4. – С. 14–15.**
19. О захвате большевиками с. Шаповалівки, посада Добрянка. **1918. – № 3–4. – С. 3.**
20. О занятии большевиками г. Чернигова 19 января 1918 г. **1918. – № 7–8. – С. 2.**
21. О новых порядках, вводимых большевиками в Нежине. **1918. – № 13–14. – С. 4.**
22. О выходе большевиков из Чернигова 15, 16 февраля 1918 г. **1918. – № 15–16. – С. 3.**
23. О вступлении в Чернигов украинского Переволочинского полка 17 февраля 1918 г. **1918. – № 15–16. – С. 3.**
24. О прибытии в Чернигов немецкого отряда. **1918. – № 21–22. – С. 3.**
25. Статут осібної армії УНР. **1918. – № 21–22. – С. 11–12.**
26. Об изъятии оружия у населения г. Чернигова новой военной властью. **1918. – № 23–24. – С. 3.**
27. Про перебування німецьких військ в Чернігові. **1918. – № 23–24. – С. 3.**
28. О прибытии в Чернигов 14 и 15 марта 1918 г. украинского полка и немецкого отряда. **1918. – № 23–24. – С. 3.**
29. Про пересування більшовицьких військ на території Чернігівської губернії. **1918. – № 23–24. – С. 5.**
30. Про перебування в Чернігові козаків-бранців з українського полку ім. Богуна. **1918. – № 23–24. – С. 6–7.**
31. О пребывании большевиков в сёлах и уездах Черниговщины. **1918. – № 25–26. – С. 3.**
32. Про політичне та економічне становище в м. Вороніж Глухівського повіту у зв'язку з приходом більшовиків (березень 1918 р.). **1918. – № 27–28. – С. 5.**
33. Про демобілізацію козаків полку ім. полковника Богуна. **1918. – № 33–34. – С. 3.**
34. О положении в северо-восточной части Черниговщины (наступлении большевиков). **1918. – № 37–38. – С. 3.**
35. О военно-политическом положении в Черниговской губернии. **1918. – № 43–44. – С. 3.**
36. О бесчинствах банд, называемых себя большевиками в Конотопском уезде. **1918. – № 75–76. – С. 6–7.**
37. О разгуле бандитизма (у с. Кобижча Козелецького повіту). **1918. – № 79–80. – С. 9.**
38. Про активізацію збройних виступів більшовиків в Стародубському повіті. **1918. – № 81–82. – С. 2–3.**
39. Об активизации деятельности большевиков в с. Гремяч Новгород-Северского уезда. **1918. – № 81–82. – С. 7.**
40. Об активизации деятельности большевиков в районе Глухова. **1918. – № 87–88. – С. 4.**
41. Наказ комадира V корпусу генерал-хорунжого Дорошкевича про заборону продажу на Чернігівщині спиртних напоїв. **1918. – № 89–90. – С. 3.**
42. О начале мобилизации на Черниговщине по приказу министра внутренних дел Кистьяковского. **1918. – № 92–91. – С. 4.**
43. Об эвакуации казначейств Новгород-Северского, Стародуба, Глухова. **1918. – № 91–92. – С. 3; № 89–99. – С. 7.**

44. Про арешти офіцерів Козелецького та Ніжинського полків за відмову воювати з петлюровцями та п'яти українців-інтелігентів – М. Шрага, В. Коновала та ін. 1918. – № 93–94. – С. 3.
45. Об эвакуации уездных земских управ в Новгород-Северском, Стародубе. О прибытии Стародубского окружного суда в Чернигов. 1918. – № 93–94. – С. 3.
46. О волнениях в индустриальных ротах 26, 27 полков Черниговского гарнизона, которые отказались выступить против петлюровцев. 1918. – № 93–94. – С. 5–6.

6. Громадсько-політичне життя:

– політичні партії

1. О собрании большевиков в Чернигове. 1917. – № 42. – С. 3.
2. О проведении губернской конференции Партии социалистов-революционеров. 1917. – № 42. – С. 3–4.
3. О решении А.А. Свечина выйти из партии кадетов (народной свободы). 1917. – № 51. – С. 2.
4. Об избрании А.В. Верзилова, украинского социалиста-федералиста, делегатом совещания представителей демократических организаций в Петрограде. 1917. – № 71. – С. 2.
5. Про відкриття української книгарні місцевим відділом Партії українських соціалістів-революціонерів. 1917. – № 72. – С. 2.
6. Про створення відділу Української партії соціалістів-федералістів в Чернігові (згадуються: Шраг І.Л., Дорошенко Д.І., Карпинський О., Руденко І.М.). 1917. – № 73. – С. 3.
7. О возвращении в Партию народной свободы Свечина А.А. 1917. – № 77. – С. 3.
8. Повідомлення про скликання на 2 грудня в Чернігові губернського з'їзду Української партії соціалістів-революціонерів. 1917. – № 90–91. – С. 3.
9. Про втручання більшовиків до проведення голосування в с. Жукин Остерського повіту. 1918. – № 13–14. – С. 6.
10. Про активізацію більшовицької агітації в Новгород-Сіверському повіті. 1918. – № 57–58. – С. 3.
11. Про проведення прилюдних зборів українських соціалістів-федералістів (Шраг І., Верзилов А.). 1918. – № 57–58. – С. 3.
12. Заклик Чернігівської “юнацької спілки” до молоді. 1918. – № 83–84. – С. 4.

– громадські організації

1. О деятельности женского союза в Чернигове. 1917. – № 49. – С. 5; № 51. – С. 3; № 59. – С. 4; № 61. – С. 4; № 63. – С. 3; № 76. – С. 3; № 84–85. – С. 5.
2. Об организации и деятельности Черниговского союза земельных собственников. 1917. – № 49. – С. 5.
3. Об организации общества “Носовский Народный Дом” в Нежинском уезде. 1917. – № 51. – С. 3.
4. О проведении совещания представителей уездных общественных организаций северных уездов по вопросу об отделении от Украины. 1917. – № 54. – С. 4.
5. Описание работы съезда представителей общественных организаций Сосницкого уезда. 1917. – № 52. – С. 5.
6. Про приєднання української організації бойскаутів до інтернаціональної організації бойскаутів. 1917. – № 60. – С. 3.

7. Лист Дмитра Могилянського до редакції газети з приводу недостовірної інформації про Чернігівську організацію скаутів. 1917. – № 66. – С. 4–5.

8. Об организации общества пенсионеров г. Чернигова и Черниговской губернии. 1917. – № 84–85. – С. 5.

9. О работе общества “Первая Добрянская лепта”. 1918. – № 15–16. – С. 3.

10. Про відкриття в Чернігові філії Українського національного союзу та її діяльність. 1918. – № 69–70. – С. 4, 5–6; № 81–82. – С. 5; № 83–84. – С. 3.

– громадсько-політичні акції: відозви, з'їзди, конференції, мітинги

1. О работе губернского крестьянского съезда. 1917. – № 29. – С. 3; № 30. – С. 4–7.

2. Воззвание к крестьянам от Черниговского отдела Крестьянского союза. 1917. – № 33. – С. 4–5.

3. О проведении первомайской демонстрации в Чернигове. 1917. – № 31. – С. 3; № 34. – С. 7.

4. О втором губернном съезде крестьян Черниговской губернии. 1917. – № 39. – С. 2–3; № 48. – С. 6–7.

5. Виступ Одинця Г.М., члена делегації від Чернігівщини на I-му Всеукраїнському селянському з'їзді у Києві. 1917. – № 43. – С. 8.

6. Черниговский губернский съезд советов рабочих и солдатских депутатов. 1917. – № 48. – С. 3–5.

7. Резолюция митинга жителей Сновска, осуждающая действия большевиков. 1917. – № 55. – С. 3.

8. Про підсумки роботи курсів для підготовки лекторів з політичної освіти населення в Чернігові. 1917. – № 56. – С. 6–7.

9. О втором общегубернском съезде советов рабочих и солдатских депутатов. 1917. – № 57. – С. 4–6; № 58. – С. 4–6.

10. Про питання, які розглянув Кролевецький селянський повітовий український з'їзд. 1917. – № 58. – С. 3.

11. Про український повітовий селянський з'їзд в м. Н.-Сіверському. 1917. – № 60. – С. 3.

12. Відозва Чернігівської губернської Ради селянських депутатів. 1917. – № 60. – С. 3–4.

13. Про проведення в Чернігові передвиборчого українського віче разом з поляками. 1917. – № 62. – С. 6.

14. Про роботу III-го селянського губернського з'їзду Чернігівщини. 1917. – № 64. – С. 3; № 74. – С. 3; № 78. – С. 6–7.

15. Про проведення повітових селянських з'їздів Конотопського, Борзнянського, Сосницького, Чернігівського повітів. 1917. – № 65. – С. 3–5; № 66. – С. 4; № 76. – С. 4; № 74. – С. 3; № 75. – С. 3.

16. Про збір губернським комітетом Селянської спілки коштів на організацію селянства. 1917. – № 69. – С. 4.

17. Про маніфестацію в Чернігові з приводу оголошення Російської республіки. 1917. – № 72. – С. 4.

18. Про постанови селянського з'їзду Чернігівського повіту, який відбувся 11–12 березня 1918 р. 1918. – № 21–22. – С. 5–6.

19. О работе губернского съезда техников 22–24 октября 1918 г. 1918. – № 81–82. – С. 4–5.

20. Про з'їзд спілки хліборобів-власників Городнянського повіту. 1918. – № 89–90. – С. 9–10.

7. Економіка краю:

– промисловість

1. О разных способах разработки торфа на Черниговщине и в других губерниях. **1917. – № 14. – С. 13–14.**
2. О работе механических мастерских и консервной фабрики в г. Кролевец Черниговской губернии. **1917. – № 11. – С. 4–6.**
3. О содержании нового клинкерного завода при ст. Залесье Остёрского уезда. **1917. – № 7. – С. 3.**
4. О заготовках торфа для отопления. Сообщение торфяной части отдела земельных улучшений губернской земской управы. **1917. – № 61. – С. 4.**
5. О заседании совета Черниговского губернского союза лесопромышленников и лесовладельцев. **1917. – № 70. – С. 4.**
6. О введении сахарной монополии государства в Черниговской губернии. **1917. – № 84–85. – С. 5.**
7. Об организации разработок торфа на болоте Замглай Городнянского уезда. **1918. – № 51–52. – С. 4.**
8. Про роботу Ново-Басанської учбово-ткацької майстерні Козелецького повіту. **1918. – № 55–56. – С. 4.**
9. О производстве и сбыте пеньки на Черниговщине. **1918. – № 51–52. – С. 4.**

– сільське господарство

1. О замене табака кормовыми и огородными культурами на Черниговщине. **1917. – № 12. – С. 13–16.**
2. О назначении Гончарова А.И. временно исполняющим обязанности инспектора сельского хозяйства. **1917. – № 48. – С. 3.**
3. О состоянии посевов в Черниговской губернии к 10 июня. **1917. – № 50. – С. 5.**
4. О состоянии трав на конец июня по Черниговской губернии. **1917. – № 55. – С. 9–10.**
5. О состоянии посевов табака на 6 августа в Черниговской губернии. **1917. – № 63. – С. 4–5.**
6. Статистические данные о развитии пчеловодства на Черниговщине. **1917. – № 71. – С. 13–15.**
7. Объявление Козелецкой уездной продовольственной управы о немедленном начале обмолота зерна и сдачи государству. **1917. – № 76. – С. 3–4.**
8. О работе Черниговского губернского земельного комитета, Козелецкого уездного земельного комитета. **1917. – № 81. – С. 4; № 72. – С. 4–5.**
9. О развитии табаководства в Черниговской губернии. **1918. – № 9–10. – С. 13–14.**
10. Об охране племенного коневодства на Черниговщине. **1918. – № 9–10. – С. 5–6.**
11. О состоянии озимых посевов в Черниговской губернии на февраль 1918 г. **1918. – № 15–16. – С. 5.**
12. О развитии скотоводства и цены на скот зимой 1917–1918 года по Черниговской губернии. **1918. – № 43–44. – С. 4–5.**
13. О деятельности земельно-ликвидационных комиссий на Черниговщине. **1918. – № 73–74. – С. 4.**
14. Об организации в Чернигове товарищества любителей пчеловодства (згадуются Свечин О.О., Коновал І.О., Бакуринський О.О.). **1918. – № 75–76. – С. 2.**

– кооперація

1. Об утверждении товарищем министра финансов устава Союза кредитных и ссудосберегательных товариществ Нежинского уезда. **1917. – № 2. – С. 6.**
2. О заседании совета Черниговского сельскохозяйственного общества 21, 22, 23 января 1917 г. **1917. – № 8. – С. 4.**
3. О мастерской Макиевского с/хозяйственного общества Нежинского уезда по ремонту машин и с/хозяйственных орудий. **1917. – № 17. – С. 5.**
4. О собрании представителей кооперативов Черниговского уезда (згадуются М. Примак, М. Костров, Л. Плавтов). **1917. – № 24. – С. 3.**
5. Об основных вопросах предстоящего 11–15 августа губернского кооперативного съезда. **1917. – № 58. – С. 3.**
6. Описание съезда представителей кооперативных организаций Козелецкого уезда, состоявшегося 16-го июля. **1917. – № 61. – С. 5.**
7. О созыве в Чернигове I-го губернского кооперативного съезда. **1917. – № 86–87. – С. 3.**
8. О росте числа потребительских кооперативов в Черниговской губернии. **1917. – № 16. – С. 8.**
9. О правилах выдачи долгосрочных ссуд кооперативам. **1917. – № 14. – С. 4.**
10. Об объединении служащих Черниговского губернского съезда в общество потребителей. **1917. – № 64. – С. 3. – № 96–97. – С. 4–5.**
11. Объявление о созыве в м. Бахмаче Конотопского уезда губернского съезда представителей кооперативных организаций. **1917. – № 82–83. – С. 4.**
12. Об открытии операций Центральным союзом кооперативов Черниговской губернии с 22 декабря 1918 г. **1918. – № 7–8. – С. 3.**
13. О работе центрального союза кооперативов Черниговской губернии. **1918. – № 11–12. – С. 3.**
14. О финансовой деятельности центрального союза кооперативов Черниговской губернии. **1918. – № 21–22. – С. 3.**
15. О проведении 2-го губернского кооперативного съезда Черниговщины. **1918. – № 25–26. – С. 7–8; № 27–28. – С. 4–5.**
16. Об угрожающем положении потребительской кооперации в Черниговской губернии. **1918. – № 31–32. – С. 2–4.**
17. О регистрации уставов старых кооперативов. **1918. – № 91–92. – С. 5.**

– торгівля

1. О новых правилах торговли. Постановление Черниговской городской думы. **1917. – № 51. – С. 3.**
2. Об открытии торговли обществом служащих губернского земства. **1917. – № 71. – С. 2.**
3. Про проведения традиційного ярмарка в Чернігові. **1918. – № 49–50. – С. 4.**

8. Соціальні питання:

– продовольча проблема

1. О деятельности губернского и уездных продовольственных комитетов. **1917. – № 24. – С. 3; № 76. – С. 4–5; № 92–93. – С. 5–6.**
2. О крайне тяжёлом положении с продовольствием в Новозыбковском уезде. **1917. – № 59. – С. 4–5.**

3. О массовом выступлении жителей Чернигова в связи с отсутствием в городе хлеба по карточкам. 1917. – № 60. – С. 9–11.
4. О росте хлебного кризиса в Чернигове. 1917. – № 60. – С. 9–11.
5. О голоде в с. Радуль Городнянского уезда. 1917. – № 74. – С. 4.
6. О тяжёлом положении с хлебом в Нежине. 1917. – № 77. – С. 3.
7. О тяжёлом положении в Новгород-Северском уезде. 1917. – № 78. – С. 8–9.
8. О голоде в с. Дроздовица Городнянского уезда. 1917. – № 80. – С. 5.

– допомога воїнам, їхнім родинам, біженцям

1. О сборе пожертвованных на подарки воинам. 1917. – № 29. – С. 5.
7. О работе Черниговского комитета по оказанию помощи нашим военнопленным. 1917. – № 48. – С. 4; № 72. – С. 2.
3. Об обеспечении семей, призванных на войну. Постановление Сосницкого чрезвычайного уездного земского собрания. 1917. – № 55. – С. 5–6.
12. О проведении собрания русских беженцев 16 июля в Чернигове. 1917. – № 57. – С. 4.
15. О работе временного Черниговского губернского комитета помощи военнопленным. 1917. – № 69. – С. 5–6; № 92–93. – С. 6–8.
16. Об организации Черниговского комитета общественной помощи военнопленным. 1918. – № 91–92. – С. 4.

– заробітна плата, забезпечення товарами тощо

1. О сельском водоснабжении в Черниговской губернии. 1917. – № 12. – С. 3.
2. О проведении агитации на подписание на Заём свободы в селах Черниговской губернии. 1917. – № 41. – С. 4; № 45. – С. 7–8.
3. О настроениях и положении крестьян Новгород-Северского района. 1917. – № 55. – С. 9; № 71. – С. 2.
4. Уровень заработной платы в Черниговской губернии к 24 июня 1917 г. 1917. – № 56. – С. 4.
5. Об увеличении поденной платы к 9 июля по Черниговской губернии. 1917. – № 60. – С. 8–9.
6. О значительном повышении цен на обувь вследствие её нехватки в Чернигове. 1917. – № 80. – С. 3–4.
7. О введении временной ежемесячной прибавки жалования служащим Черниговской губернской земской управы. 1917. – № 81. – С. 5.
8. О ценах на рабочую силу в Черниговской губернии к 7 июля 1918 года. 1918. – № 57–58. – С. 5.
9. О ценах на рынке Чернигова. 1918. – № 25–26. – С. 4.

9. Українізація (загальні питання):

1. Про роботу українських зборів в Чернігові (згадуються: Верзилов А., Шраг І., Приходько О., Коновал І.). 1917. – № 20. – С. 10; № 24. – С. 5–6; № 34. – С. 3, 5–7.
2. О проведении украинского собрания в Городне. 1917. – № 29. – С. 4.
3. Про проведення українських з'їздів в Чернігові. Опис засідань, доповідей, протоколи (згадуються Шраг І., Осадчий Т., Онацький Є.). 1917. – № 44. – С. 4–5; № 46. – С. 6–10; № 47. – С. 6–8; № 53. – С. 6–8; № 54. – С. 6–9.
4. Про рішення губернської Української ради проводити роботу по українізації церкви, преси. 1917. – № 46. – С. 4.

5. Про роботу Чернігівського повітового українського з'їзду (згадуються: Шраг І., Еланський В., Коновал В.). 1917. – № 48. – С. 3; № 53. – С. 2.
6. Про пропозицію Чернігівської губернської Української ради провести українізацію діловодства. 1917. – № 64. – С. 3; № 73. – С. 3.
7. Об украинизации церкви. 1917. – № 70. – С. 3; № 73. – С. 3; № 80. – С. 3.
8. О присоединении Черниговской уездной продовольственной управы к решению Черниговской губернской Украинской рады вести делопроизводство на украинском языке. 1917. – № 72. – С. 3.
9. Відповідь на лист Сухенка про українську мову та “Чернігівську земську газету”. 1918. – № 55–54. – С. 7–9.
10. Про резолюцію Чернігівської філії українського національного союзу про українську мову. 1918. – № 69–71. – С. 5.

10. Освіта:

– питання організації навчально-виховного процесу та педагогічної діяльності

1. О деятельности Нежинского отделения Киевского областного педагогического общества. 1917. – № 7. – С. 5; № 22. – С. 7–8.
2. Об организации отделов Киевского педагогического общества на Черниговщине. 1917. – № 11. – С. 7–8; № 14. – С. 2.
3. О начале деятельности в Чернигове новой общественной организации “Общества содействия внешкольному воспитанию и обучению учащихся”. 1917. – № 20. – С. 10–11.
4. О проведении учительского собрания в Соснице. 1917. – № 23. – С. 7.
5. О работе губернского учительского союза, уездных учительских союзов. 1917. – № 29. – С. 4; № 75. – С. 3–6; № 76. – С. 6; № 77. – С. 3–4; № 78. – С. 6; № 80. – С. 4–5.
6. О работе общегубернского съезда учителей в Чернигове. 1917. – № 30. – С. 4; № 37. – С. 3–4; № 41. – С. 5–7.
7. О проведении съезда (собрания) народных учителей Новгород-Северского уезда. 1917. – № 41. – С. 4–5; № 58. – С. 6–7; № 65. – С. 5–6.
8. О совещании по внеклассному образованию при Козелецкой уездной земской управе. 1917. – № 55. – С. 6–8.
9. Резолюция совещания Менского союза учащихся об украинизации школы в Сосницком уезде. 1917. – № 56. – С. 3.
10. О съезде народных учителей Глуховского уезда. 1917. – № 62. – С. 4–5.
11. Про обговорення питання про українізацію шкіл серед представників середніх шкіл м. Чернігова і батьківських комітетів. 1917. – № 63. – С. 5–6.
12. О заседании Менского районного союза учителей народных школ Сосницкого уезда. 1917. – № 62. – С. 4.
13. Повідомлення про випуск нових підручників. 1917. – № 71. – С. 15–16.
14. Про рішення I та II губернських вчительських з'їздів провести у 1917–1918 навчальному році українізацію як нижчих, так і вищих початкових шкіл. 1917. – № 72. – С. 6.
15. Об облегчении русского правописания в новом учебном году. 1917. – № 74. – С. 3.
16. О проведении анкетирования среди школьников, родителей, учителей по выявлению языка, на котором предпочтительно вести обучение в школах г. Нежина. 1918. – № 3–4. – С. 3–4.

17. Об итогах работы Нежинского педагогического общества за год.
1918. – № 3–4. – С. 4.
18. О деятельности Нежинского учительского профсоюза. 1918. – № 7–8. – С. 4.
19. Об организации общества помощи учащимся в пос. Добрянка Городнянского уезда.
1918. – № 15–16. – С. 3.
20. Про рівень розвитку народної освіти в Сосницькому та Чернігівському повітах; в Борзнянському повіті.
1918. – № 43–44. – С. 3; – № 45–46. – С. 4.
21. Про роботу повітового учительського з'їзду в Борзні Чернігівської губернії.
1918. – № 45–46. – С. 5–6.
22. Перелік українських підручників, які виписав Книжковий склад Чернігівської губернії до наступного навчального року.
1918. – № 51–52. – С. 4.
23. Про роботу Борзнянського учительського з'їзду. 1918. – № 55–56. – С. 6–7.
24. К вопросу о постановке дела народного просвещения на Черниговщине.
1918. – № 70–71. – С. 7–8.
25. О работе губернского совещания по народному образованию в Чернигове.
1918. – № 79–80. – С. 5–7.

– дошкільна та початкова освіта, притулки

1. Об открытии ясель-приютов в селах Козелецкого и Нежинского уездов.
1917. – № 9. – С. 3; № 96–97. – С. 6.
2. Об открытии первого украинского детского сада в Киеве (згадується С. Русова).
1917. – № 21. – С. 11.
3. О передаче Черниговского детского приюта и богадельни при нём Черниговскому губернскому земству.
1917. – № 67. – С. 5.
4. Про стан початкової школи в Чернігівській губернії. 1918. – № 53–54. – С. 4.

– гімназії, народні училища

1. О работе Нежинской городской мужской гимназии.
1917. – № 12. – С. 5–7; № 13. – С. 13–14.
2. О передаче капитала Г.М. Ишутько селу Тихоновичи Сосницкого уезда на устройство училища.
1917. – № 13. – С. 6.
3. Об открытии гимназии в Сновске. 1917. – № 55. – С. 3.
4. Об открытии нового высшего народного училища в м. Холмы Сосницкого уезда.
1917. – № 60. – С. 3.
5. Про відкриття української гімназії змішаного типу в Чернігові.
1917. – № 61. – С. 3; № 71. – С. 3; № 82–83. – С. 4–5.
6. Объявление о том, что Люблинская женская гимназия остаётся в г. Чернигове.
1917. – № 62. – С. 16.
7. Об открытии полноценной смешанной гимназии в м. Бахмаче Черниговской губернии.
1917. – № 65. – С. 2.
8. Об открытии в п. Добрянка Городнянского уезда смешанной гимназии нового типа.
1917. – № 70. – С. 3.
9. Об открытии высших начальных училищ в с. Репки Городнянского уезда, в с. Носовке Нежинского уезда, в с. Салтыкова Девица Черниговского уезда.
1917. – № 74. – С. 3; № 90–91. – С. 8; № 79. – С. 3.
10. Сведения о жизни местной школы. От информационного бюро Черниговского губернского учительского союза.
1917. – № 80. – С. 4–5.

11. Про Чернігівську українську гімназію.

1918. – № 37–38. – С. 3; № 47–48. – С. 3; № 56–60. – С. 4.

12. Про призначення директором Чернігівської першої хлоп'ячої гімназії П.Г. Баран-Бутович, колишнього директора Варшавської п'ятої хлоп'ячої гімназії.

1918. – № 49–50. – С. 4.

13. О работе курсов естествоведения и физики для учащихся начальных училищ г. Чернигова.

1918. – № 51–52. – С. 6–7.

14. Про відкриття нових вищих початкових шкіл в селах різних повітів Чернігівської губернії.

1918. – № 70–71. – С. 5.

– спеціальна освіта, підготовка педагогів

1. От Черниговской организации объединённого студенчества. 1917. – № 29. – С. 12.

2. Про відкриття та діяльність в Чернігові курсів з українознавства для вчителів Чернігівського повіту.

1917. – № 34. – С. 3–4; № 52. – С. 4; № 56. – С. 2–3.

3. Об открытии студенческой читальни в Чернигове.

1917. – № 41. – С. 3.

4. Об открытии педагогических курсов при Черниговской женской гимназии Н.Н. Заостровской.

1917. – № 63. – С. 3.

5. Черниговский учительский институт, правила приёма.

1917. – № 65. – С. 16.

6. О преобразовании Александровского ремесленного училища в среднетехническое механико-строительное училище.

1917. – № 65. – С. 3.

7. Про проведення українізації земської фельдшерської школи в Чернігові.

1917. – № 98–99. – С. 4.

8. О проекте учреждения с Сосницком уезде среднего сельскохозяйственного химико-технологического училища.

1918. – № 27–28. – С. 7–9.

9. Про українізацію Ніжинського історико-філологічного інституту.

1918. – № 29–30. – С. 4.

10. Про обрання до ради товариства “Чернігівський народний університет” (Федоренко П.К., Дорошенко П.Я., Іванов Д.М., Бугославський П.І.).

1918. – № 37–38. – С. 2.

11. О земских двухгодичных учительских курсах.

1918. – № 59–60. – С. 4–5; № 75–76. – С. 3; № 81–82. – С. 3.

12. К вопросу об учреждении в Чернигове ветеринарного института.

1918. – № 70–71. – С. 5–6.

13. Про відкриття Кам'янець-Подільського державного університету 22 жовтня 1918 р.

1918. – № 81–82. – С. 11–12.

14. Об открытии 1 декабря 1918 г. народного университета в Чернигове.

1918. – № 91–92. – С.

11. Медицина. Санітарна служба:

1. О работе съезда земских врачей Борзянского уезда.

1917. – № 10. – С. 3; № 56. – С. 3–4.

2. Из медико-санитарного отчёта Городнянского уездного земства за 1915 год.

1917. – № 10. – С. 5.

3. О наличии больных в Черниговской губернской земской больнице с 28 января по 3 февраля 1917 г.

1917. – № 12. – С. 3–4.

4. О выдаче пособий на лечение туберкулёзных больных – служащих Черниговского губернского земства.

1917. – № 64. – С. 3.

5. О работе Сосницкого уездного земского санитарного совета по борьбе с эпидемией тифа. 1917. – № 64. – С. 3–4.
6. Об учреждении профессионального общества школьных фельдшеров и акушеров г. Чернигова и Черниговского уезда. 1917. – № 94–99. – С. 5.
7. О движении больных в Черниговской губернской земской больнице с 4 по 10 июня, с 3 по 9 июля 1918 г. 1918. – № 43–44. – С. 4; № 51–52. – С. 5.
8. О бесплатном лечении в Черниговской губернской земской больнице. 1918. – № 47–48. – С. 7–8.
9. О съезде земских врачей Борзнянского уезда. 1918. – № 23–24. – С. 5.
10. О распространении холеры на Черниговщине, об усилении эпидемии “испанской болезни”. 1918. – № 75–76. – С. 2.

12. Культура. Діяльність товариства “Просвіта”:

– вистави, концерти, охорона пам’яток

1. О деятельности в Чернигове отдела Общества защиты и сохранения в России памятников искусства и старины (в т.ч. про проблеми музеїв). 1917. – № 7. – С. 7; № 11. – С. 7; № 15. – С. 2–3; № 88–89. – С. 6; № 90–91. – С. 3; № 100. – С. 2–3.
2. О проведении концерта в пользу Черниговского училища слепых. 1917. – № 13. – С. 6.
3. Про збір коштів на впорядкування могили Т.Г. Шевченка. 1917. – № 55. – С. 3.
4. Про створення літературно-артистичного товариства ім. М.К. Заньковецької в Козельці. 1917. – № 70. – С. 3.
5. Оголошення від 10 листопада 1917 р. про відкриття Української академії мистецтв (згадуються: М. Жук, Г. Нарбут). 1917. – № 86–87. – С. 2.
6. Об установлении охраны из казаков в музеях Украинских древностей им. Тарновского, городском, архивной комиссии и в епархиальном древлехранилище. 1917. – № 88–89. – С. 5.
7. О проведении в Чернигове литературно-музыкального вечера, посвящённого памяти Н.В. Лысенко. 1917. – № 92–93. – С. 4.
8. О выставке товарищества Черниговских художников в Чернигове (згадуються Худяков, Вербицкий, Журавский, Пилипенко). 1918. – № 1. – С. 4.
9. Про проведення вистави на користь видавництва “Сіверянська думка”. 1918. – № 3–4. – С. 3.
10. О работе Нежинской городской публичной библиотеки. 1918. – № 5–6. – С. 7.
11. Про проведення свята Івана Мазепи в Києві. 1918. – № 51–52. – С. 10–11.
12. Про знайдення пакета професора Вовка в Чернігівському музеї українських старожитностей В. Тарновського. 1918. – № 59–60. – С. 3.
13. По хід засідання Чернігівської архівної комісії. 1918. – № 87–88. – С. 4.

– видавнича діяльність

1. Про схвалення губернською Радою селянських депутатів видавництва нового часопису “Народне Слово” в Чернігові. 1917. – № 60. – С. 3; № 70. – С. 3; № 79. – С. 3.
2. О начале выхода в Чернигове еженедельной газеты “Голос Труда” – органа Черниговского Совета рабочих и солдатских депутатов. 1917. – № 65. – С. 2.
3. Про випуск брошури “Про автономію і федерацію” видавництвом “Десна”. 1917. – № 67. – С. 4.
4. Повідомлення про підготовку до друку І. Євфимовським книжки “Куліш у спогадах селян”. 1917. – № 77. – С. 3.

5. Сообщение о выпуске с 1-го октября 1917 г. в Чернигове газеты “Чернігівські вісті” вместо газеты “Известия Черниговского губернского исполнительного комитета”.
1917. – № 79. – С. 3.
6. О выходе с 10 октября 1917 года ежедневной газеты “Черниговский край”.
1917. – № 80. – С. 3.
7. Оголошення про початок виходу з 1 січня 1918 року громадсько-політичної газети “Чернігівщина” – видання Чернігівського губернського земства. 1917. – № 88–89. – С. 16.
8. Про відновлення діяльності українського видавничого товариства “Сіверянська думка” (згадуються Базилевич В.О., Виноградський Ю.С., Дорошенко Д.І.).
1918. – № 1. – С. 3.
9. О новых изданиях трудов сотрудников Носовской земской опытной станции.
1918. – № 27–28. – С. 3; № 29–30. – С. 4–5; № 49–50. – С. 3.
10. Нові видання видавництва “Сіверянська Думка”. 1918. – № 33–34. – С. 4.
11. О статистике подписки на земскую газету с 1913 г. по 1918 г. Причины снижения интереса к газете (лист Сухенка). 1918. – № 53–54. – С. 5–7.
12. Про вихід нової книжки Д. Дорошенка “Коротенька історія Чернігівщини” у видавництві “Сіверянська думка”. 1918. – № 57–58. – С. 3.
13. Про випуск книжки “Наше слово” чернігівською громадою соціалістів-федералістів. 1918. – № 61–62. – С. 3.

– товариство “Просвіта”

1. О возобновлении деятельности Черниговского украинского общества “Просвіта”, первые собрания (згадуються: Шраг І.Л., Коновал І.О., Еланський В., Коцюбинська В.І., Карпинський, Базилевич).
1917. – № 22. – С. 3; № 25. – С. 3; № 32. – С. 3; № 34. – С. 4–5; № 44. – С. 3–4.
2. Про роботу книгозбірні при чернігівській “Просвіті”. 1917. – № 46. – С. 4.
3. Про організацію театральних вистав з ініціативи місцевих “Просвіт” у с. Мрин Ніжинського повіту, в м. Чернігові. 1917. – № 52. – С. 6; № 54. – С. 4; № 59. – С. 3.
4. Про відкриття дитячого садка при чернігівській “Просвіті”. 1917. – № 53. – С. 2.
5. Про відкриття відділів “Просвіти” в селах Перелюб, Нові Млини Сосницького повіту. 1917. – № 67. – С. 4.
6. Про організацію Чернігівським товариством “Просвіта” вистави в міському театрі на користь товариства. 1917. – № 72. – С. 3.
7. Про рішення учасників загальних зборів “Просвіти” звернутися до генерального секретаря народної освіти з проханням ввести у всіх класах с/школи на Україні лекції з української мови. 1917. – № 73. – С. 4.
8. Повідомлення про відкриття курсів для дорослих неписьменних при Чернігівській “Просвіті”. 1917. – № 79. – С. 3.
9. Про роботу губернського з’їзду “Просвіти”.
1917. – № 81. – С. 4; № 90–91. – С. 5–6.
10. Про проект контракту Ради товариства “Просвіта” з громадою чернігівських дворян в справі найму помешкання в Будинку дворянського зібрання.
1917. – № 86–87. – С. 7.
11. Про діяльність Чернігівської “Просвіти”.
1918. – № 3–4. – С. 7–8;
№ 37–38. – С. 4; № 45–46. – С. 4; № 55–56. – С. 3;
№ 57–58. – С. 3; № 59–60. – С. 2–4; № 61–62. – С. 3–4;
№ 75–76. – С. 2–3; № 79–80. – С. 4.

12. Про заснування Остерського відділення Українського товариства “Просвіта”.
1918. – № 33–34. – С. 3.
13. Про українські просвітні товариства на Чернігівщині. 1918. – № 47–48. – С. 4, 7.
14. Про вечір пам’яті гетьмана Івана Мазепи улаштований Чернігівською “Просвітою”
(згадуються Коновал І., Верзилов А., Макаров А.). 1918. – № 69–70. – С. 7–8.

13. Чернігівська єпархія:

– освіта

1. Об открытии при Черниговском епархиальном доме женской воскресной школы.
1917. – № 4. – С. 5.
3. О содержании церковных школ в январе–апреле 1917 г. 1917. – № 10. – С. 5.
4. О распределении пособий учащимся в школах грамоты от св. Синода.
1917. – № 13. – С. 4.
5. О добавочном вознаграждении учащихся в церковноприходских школах.
1917. – № 14. – С. 5.
6. О решениях собрания учителей церковноприходских школ Черниговской
епархии. 1917. – № 59. – С. 3.
7. О решении Черниговского союза педагогов духовной школы о введении
преподавания краевых предметов в духовно-учебных заведениях: истории, географии,
литературы. 1917. – № 72. – С. 3.
8. О назначении Буримовой А.М. начальницей Черниговского епархиального
женского училища. 1917. – № 78. – С. 2.
9. О затруднительном материальном положении духовно-учебных заведений
Черниговской епархии. 1917. – № 80. – С. 3.

– церковне життя

1. О вознаграждении отцам благочинным. О содержании епархиальной богадельни.
1917. – № 5. – С. 3.
2. О деятельности и аресте Черниговского архиепископа Василия.
1917. – № 25. – С. 3; № 34. – С. 3.
3. О проведении собрания черниговского городского духовенства.
1917. – № 29. – С. 6.
4. О работе чрезвычайного съезда духовенства и мирян Черниговской епархии.
1917. – № 38. – С. 5–6; № 40. – С. 7–8; № 41. – С. 3.
5. О правилах выбора церковнослужителей в Черниговской епархии.
1917. – № 53. – С. 4.
6. О выборах представителей на Всероссийский поместный собор православной
церкви. 1917. – № 55. – С. 5; № 62. – С. 4.
7. О выборах благочинного городских церквей и членов благочинного совета
г. Чернигова. 1917. – № 56. – С. 3.
8. О распространении сектантской пропаганды в Черниговской епархии.
1917. – № 61. – С. 4.
9. Про вибори членів духовної консисторії на Чернігівському єпархіальному з’їзді.
1917. – № 63. – С. 3.
10. Об отношении духовенства и мирян Черниговской губернии к вопросу об
украинизации церкви. 1917. – № 70. – С. 3–4; № 73. – С. 3; № 76. – С. 6; № 80. – С. 3.
11. О повышении цен на церковные свечи. 1917. – № 72. – С. 2.

12. Про намір попа-українця Миколи Ширая організувати з'їзд українського духівництва і мирян Чернігівщини. **1917. – № 81. – С. 8.**
 13. Об образовании в Чернигове “Христианского союза” для религиозного просвещения своих членов. **1917. – № 92–93. – С. 4.**
 14. О назначении в Чернигов комиссара по духовным делам Черниговской епархии. **1917. – № 98–99. – С. 4.**
 15. О собрании союза христиан г. Чернигова. **1917. – № 96–97. – С. 4.**
 16. О выходе 1 января 1918 г. еженедельного журнала “Голос Духовенства и мирян Черниговской епархии”. **1918. – № 3–4. – С. 2.**
 17. О вступлении в управление Черниговской епархии епископа Новгород-Северского Иоанна. **1918. – № 7–8. – С. 2.**
 18. О ходе общего собрания союза христиан г. Чернигова. О работе украинского церковного собрания. **1918. – № 11–12. – С. 3.**
 19. О заседании союза христиан г. Чернигова. Рассмотрение вопроса об отделении церкви от государства. **1918. – № 13–14. – С. 4.**
 20. О созыве экстренного епархиального съезда. **1918. – № 31–32. – С. 5.**
 21. Об открытии богословских курсов в Чернигове при епархиальном миссионерском совете. **1918. – № 31–32. – С. 5.**
 22. О деятельности благотворительного отдела Черниговского союза христиан. **1918. – № 47–48. – С. 5; № 91–92. – С. 4.**
 23. Об отъезде из Чернигова епископа Черниговского и Нежинского Пахомия для участия в 4-й сессии Всероссийского церковного собора. **1918. – № 59–60. – С. 3.**
 24. Об образовании союза церковно-приходских советов Черниговской епархии. **1918. – № 65–66. – С. 4.**
 25. Об открытии богословских курсов в Чернигове при епархиальном религиозно-просветительском совете. **1918. – № 69–70. – С. 5.**
 26. О заседании епархиального собрания в Чернигове 17 октября 1918 г. **1918. – № 81–82. – С. 5–6; № 91–92. – С. 5.**
12. О возведении в сан епископа ректора Черниговской духовной семинарии архимандрита Николая. **1918. – № 93–94. – С. 2.**

14. Кримінальна ситуація:

1. Про крадіжку телиці у Одинця Г.М. з с. Биковня Чернігівської губернії. **1917. – № 73. – С. 3.**
2. О разграблении вагонов на запасных путях ст. Круты Нежинского уезда приезжающими солдатами. **1917. – № 79. – С. 4–5.**
3. О разгуле бандитизма в Чернигове (убийства, изнасилования, грабежи). **1917. – № 79. – С. 5.**
4. О принудительном занятии лесных дач на территории Городнянского и Козелецкого уездов. **1917. – № 82–83. – С. 5.**
5. О сообщениях губернскому комиссару из разных уездов губернии о грабежах, захватах земель и угрозах со стороны населения. **1917. – № 82–83. – С. 5.**
6. О разграблении лавок, кооперативов в г. Н-Северском. **1917. – № 90–91. – С. 3.**

15. Персоналії:

1. О чествовании П.М. Якубовича по случаю его отставки со службы в Черниговском губернском земстве. **1917. – № 3. – С. 3.**

2. Некролог на смерть Радченко Андрея Захаровича, поета-самоучки. 1917. – № 14. – С. 8.
3. Сообщение о кончине матери М.М. Коцюбинского. 1917. – № 16. – С. 7.
4. О кончине Забелло П.П., скульптора, академика, уроженца Нежинского уезда. 1917. – № 17. – С. 7–6.
5. О похоронах Хижнякова Василия Михайловича, земского деятеля, бывшего городского головы, гласного Черниговского губернского земства. 1917. – № 19. – С. 7; № 49. – С. 4; № 59. – С. 6–8; № 60. – С. 3.
6. К 20-летию со дня смерти Кулиша П. 1917. – № 20. – С. 13–14.
7. Некролог на смерть Ласкоронского Андрея Петровича, управляющего Черниговским национальным банком. 1917. – № 23. – С. 7.
8. О назначении Савицкого Николая Петровича – бывшего председателя Черниговской губернской земской управы главноначальствующим г. Архангельска и Беломорского района. 1917. – № 26. – С. 2.
9. Некролог на смерть графа Разумовского Льва Камилловича, правнука гетмана Кирилла Разумовского. 1917. – № 33. – С. 13–14.
10. О назначении Шрага И.Л. председателем Черниговского окружного суда. 1917. – № 38. – С. 4.
11. Про долю Василя Павленка. 1917. – № 54. – С. 4.
12. Панахида на могилах померлих на хуторі Мотронівка Борзнянського повіту – Куліша П.О., Білозерського В.М., Куліш О.М. 1917. – № 51. – С. 3; № 62. – С. 6.
13. Некоторые сведения о Свечине А.А. 1918. – № 13–14. – С. 3; № 21–22. – С. 3.
14. Об убийстве Н.Н. Евреинова 9 апреля 1918 г. в с. Ваганичах Городнянского уезда. Некролог. 1918. – № 25–26. – С. 3; № 29–30. – С. 10.
15. О вечерах в память Глибова Л.И. и Лагоды И.Н. 1918. – № 25–26. – С. 6–7.
16. Про загибель Андрієвського В.Т., члена Борзнянської народної управи (15 березня 1918 р. в Ромнах). 1918. – № 27–28. – С. 2.
17. Стаття, присвячена пам'яті двох визнаних земських діячів Городнянського повіту – Ренчицького С.Д. і Щербака М.Ю. 1918. – № 27–28. – С. 6–7.
18. Про загибель Клименка І.С., громадського діяча Мглинського повіту Чернігівської губернії. 1918. – № 29–30. – С. 4.
19. Некролог пам'яті С.Д. і Є.Р. Ренчицьких. 1918. – № 31–32. – С. 12–13.
20. Про упорядкування могили Петра Прокоповича. 1918. – № 33–34. – С. 3.
21. Про життя та наукову діяльність Федора Кіндратовича Вовка (Волкова). Некролог. 1918. – № 51–52. – С. 11–12.
22. Про створення комітету по влаштуванню щорічного свята П. Куліша 27 липня 1918 р. 1918. – № 55–56. – С. 3.
23. Повідомлення про звільнення від обов'язків міністра внутрішніх справ Ф.А. Лизогуба і призначення на цю посаду І.О. Кістяківського. 1918. – № 55–56. – С. 9.
24. Некролог на смерть Ганни Барвінок (Олександрі Кулішевої). 1918. – № 59–60. – С. 10.
25. Про сучасну діяльність Заньковецької М.К. 1918. – № 65–66. – С. 6.
26. Некролог на смерть Брешко-Брешковской Е.К. 1918. – № 73–74. – С. 13.
27. Об освобождении от обязанностей члена Черниговской губернской земской управы Барановского А.А. 1918. – № 75–76. – С. 2.
28. Памяти Александра Амфиановича Тищинского и доктора Степана Даниловича Носа. 1918. – № 79–80. – С. 7–8.

29. Короткі біографічні дані нових міністрів Кабінету міністрів Скоропадського П. П.: Вязлова А.Г., Леонтовича В.М., Лотоцького О.Г., Савинського М.А., Стебницького П.Я. 1918. – № 81–82. – С. 13–14.
30. Про відзначення 25 роковин смерті байкаря Глібова. Виступ Рашевського І.Г. 1918. – № 83–84. – С. 3; № 85–86. – С. 3, 4–5. – № 89–90. – С. 2; № 93–94. – С. 7–8.
31. До 70-річчя Марковича Дмитра Васильовича, племінника Марковича О.В. 1918. – № 85–86. – С. 10.
32. Про загибель чернігівських більшовиків-підпільників Шильмана і Мурінсона. 1918. – № 87–88. – С. 4–5; № 89–99. – С. 5.
33. Згадки про учня Городнянської хлоп'ячої гімназії Василя Чумака. 1918. – № 87–88. – С. 6; № 91–92. – С. 3.
34. Некролог на смерть Михаленко Дем'яна Петровича, учителя Вихвостовської земської школи Городнянського повіту. 1918. – № 89–90. – С. 6–7.

16. Історичні довідки:

1. Письмо генерального писаря Семёна Савича к гетману Ивану Скоропадскому (з коментарем В. Модзалевського). 1917. – № 9. – С. 14–15.
2. Из истории г. Чернигова. 1917. – № 15. – С. 11.
3. Из жизни г. Глухова. 1917. – № 15. – С. 11.
4. Модзалевский В. Из истории местного прихода. 1917. – № 17. – С. 13.
5. О раскопках могил казнённых декабристов. 1917. – № 50. – С. 13.
6. Из истории старообрядчества на Черниговщине. 1917. – № 50. – С. 5–6.
7. Возняк М. (В.В.) Про роль Богдана Хмельницького в українській державності. 1918. – № 47–48. – С. 11–12.
8. Сисоєнко Є. Як українці пошматували свою Україну після Богдана Хмельницького. 1918. – № 49–50. – С. 10–11.

17. Красне письменство:

1. Вірши Д. Могилянського. 1918. – № 51–52. – С. 7; № 55–56. – С. 9.

Л. ЛИНЮК, С. ЛАСЬВСЬКИЙ

Звіт про роботу Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського в 2009 році

Одним із пріоритетних напрямів діяльності Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського є опрацювання музейного зібрання, його каталогізація та введення до наукового обігу. В 2009 р. завершилася робота над каталогами творів Г.П. Денисенка та О.Г. Єременко (в рамках теми “Авторська кераміка у зібранні Чернігівського історичного музею”) та плахт 18 – початку 20 століть, останній був надрукований у черговому випуску “Скарбниці української культури”¹. Каталог вишитих рушників доповнений надходженнями 2006–2009 років (44 од.), укладені іменний, географічний покажчики та покажчик установ, завершено фотографування творів. Розпочате вивчення збірок гармат та нагород. Фондові колекції й окремі музейні предмети стали основою для 9 наукових статей, опублікованих співробітниками музею.

Музейне зібрання активно використовувалося дослідниками. Здійснена публікація “Руна орошеного” Д. Туптала, повний екземпляр якого, видрукований у Чернігові 1697 року, зберігається в музеї²; документи архівної групи прислужилися для написання кандидатської дисертації “Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст.”³, світлини – для ілюстрування спеціального випуску часопису “Хроніка-2000”, присвяченого П. Кулішу⁴, та двотомника “Гетьман”⁵. Музей долучився до підготовки чергової книги С. Павленка, відомого дослідника життя та діяльності І. Мазепи⁶.

В 2009 р. співробітники музею опублікували 51 наукову статтю: 49 з них присвячені історії краю, музейному зібранню та окремим персоналіям, 2 – питанням музеології. Найбільше – 13 статей – вміщені у “Скарбниці української культури”⁷, 11 нарисів підготовлені для путівника “Чернігівська область”, 4 – до збірника “Село над Десною – Шестовиця”⁸, по 3 – оприлюднені у першій книзі Чернігівського тому “Реабілітовані історією”⁹ та черговому збірнику “Євреї Левобережної України. Історія и культура”¹⁰; решта – у наукових збірниках Інституту історії України НАН України, музеїв і вишів Глухова, Дніпропетровська, Запоріжжя, Ніжина, Тернополя, “Сіверянському літописі”, “Народному мистецтві”, “Ніжинській старовині” тощо. Крім того, 3 дописи, присвячені історії музею та його колекціям, видруковані на шпальтах чернігівських газет.

Музей виступив організатором або співорганізатором 7 наукових конференцій.

27 березня на конференції “Чернігівщина і чернігівці в Українській революції 1917–1921 років” співробітники музеїв імені В.В. Тарновського, Ніжинського краєзнавчого та Щорського історичного, викладачі й аспіранти Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка і **Чернігівської філії** Київського славістичного університету розглянули такі питання, як: Перший український губернський з’їзд у Чернігові, діяльність чернігівського земства та реформування системи управління земською початковою освітою, участь чернігівців у розбудові Збройних сил УНР та діяльність повстанських загонів на Чернігівщині, діяльність Української жіночої національної ради, яку очолювала С. Русова, події у Сновську (нині – Щорс) та матеріали “Щоденника” відомого історика і генеалога, колишнього директора Музею українських старожитностей В.В. Тарновського В.Л. Модзалевського, в якому зафіксовані події на Чернігівщині 1917 р.

23–24 квітня відбулися VIII Костомарівські читання. Цього року обговорювалася

тема “Іван Мазепа і Батурин в історії України”. У читаннях взяли участь майже 30 науковців, в т.ч. 4 доктори та 19 кандидатів наук, які представляли 15 інституцій. На пленарних засіданнях і двох секціях “Історіографія та костюмарознавство” та “Історичні мініатюри. Доба Гетьманщини в новітніх дослідженнях” було заслухано і обговорено понад 20 доповідей. Наукові дискусії торкалися таких питань, як: визначення дати народження і генеалогії І. Мазепи, висвітлення його постаті у творах істориків і письменників; суспільно-політичне життя, розвиток економіки, науки, культури, соціальної сфери Гетьманщини; роль мазепинців як політичних емігрантів; внесок М.І. Костомарова в дослідження згаданих проблем. Були презентовані нові видання Інституту історії України, Інституту археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, Києво-Могилянської академії, які поповнили наукову бібліотеку музею. Під час роботи конференції музей розгорнув виставку оригінальних документів, присвячених військово-політичному виступу гетьмана Івана Мазепи. Другого дня учасники читань працювали на виїзному засіданні у Батурині.

30 жовтня в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського відбулися Перші Філаретівські читання – наукове зібрання, започатковане на пошану відомого історика Церкви і богослова, ректора Московської духовної академії, архієпископа Ризького, Харківського, Чернігівського Філарета (Гумілевського). На пленарному та двох секційних засіданнях було виголошено більше 20 доповідей дослідників церковної історії з Чернігова, Києва, Полтави. Учасники зібрання мали можливість оглянути Троїцький собор у Чернігові та взяти участь у молебні на честь свт. Філарета, канонізованого Українською православною церквою 25 жовтня 2009 року. Свої доповіді науковці музею проілюстрували музейними предметами, представленими на створеній спеціально до читань виставці “Меморії архієпископа Іларіона Рогалевського”.

“Історична пам’ять: повернення із небуття”. Таку назву мала конференція, проведена 22 червня у військово-історичному відділі музею. Її організатори – Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів “Книга пам’яті” та “Реабілітовані історією” та Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. Приводом до неї став вихід першої книги чернігівського тому “Реабілітовані історією”, в роботі над яким брали участь, крім власне агентства, працівники музеїв, бібліотек, педагогічного університету, архіву. Обговорювалися проблеми, пов’язані з виявленням персоналій і пошуком інформації, ілюстративного матеріалу тощо. Учасники зібрання висловилися за присвоєння Чернігівському Пошуковому агентству імені Володимира Денисовича Драгунова.

За співпраці з громадськими організаціями на базі військово-історичного відділу відбулися військово-історичні конференції “Спецоперація радянських військ в Афганістані 1979–1989 рр.” та до 65-річчя Корсунь-Шевченківської битви 1944 року. Перша з них була ініційована міською та обласною організаціями УСВА (воїнів-інтернаціоналістів) і присвячена 20-річчю виведення радянських військ з Афганістану. В ній взяли участь викладачі Чернігівського педуніверситету, вихованці військового ліцею, курсанти, учасники бойових дій та їхні родичі. Працівники музею ознайомили присутніх з виставкою “Герої живуть поруч”. Учасники зібрання відзначили великий внесок музею імені В.В. Тарновського у патріотичне виховання молоді на прикладах героїзму, мужності та самовідданості воїнів-інтернаціоналістів.

Науково-методичний семінар “Історико-краєзнавчі та етнографічні особливості с. Старий Білоус”, до організації якого долучився музей, ще раз засвідчив плідність співробітництва з Чернігівським районним осередком Національної спілки краєзнавців України.

Протягом року науковці музею взяли участь у 22 конференціях, читаннях, наукових семінарах, “круглих столах” тощо, де виступили з 34 доповідями і повідомленнями. Крім уже згаданих, це: XII наукова конференція молодих вчених та студентів (Чернігів), науково-практична конференція “Наш славянський мир” в рамках XXIV Міжрегіонального свята слов’янської писемності і народної творчості “На землі Бояна” (Трубчевськ, Брянська область РФ), конференція “Християнські старожитності Київської Русі” (Чернігів), III Міжнародний польовий археологічний семінар “Матеріальна та духовна культура Південної Русі”, присвячений 100-річчю від дня народження В.Й. Довженка (Шестовиця, Чернігівський район), конференції “Археологія Середньої Наддніпряни: проблеми, пошуки, перспективи” (Переяслав-Хмельницький), “Військо Запорозьке як символ свободи і незалежності (Запоріжжя), “Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі” (Дніпропетровськ), “Сіверщина в історії України” (Глухів), V Міжнародна наукова конференція “Знаки питання в історії України” (Ніжин), III Міжнародний симпозіум “Русская словесность в мировом культурном контексте” (Москва), науково-практична конференція “Методологія створення єврейських експозицій в музеях України” (Львів), наукові читання, присвячені 350-річчю Конотопської битви (Жидачів Львівської області), інш.

Побачив світ 11-й випуск збірника наукових праць “Скарбниця української культури”. Він містить 24 статті 24 авторів, 13 з них написані працівниками музею. Традиційно представлені музейні колекції (плахти) й окремі пам’ятки (амулет-змійовик, потвердний привілей, вітальні адреси і знаки, виготовлені до XIV Археологічного з’їзду); оприлюднений каталог приватної колекції матриць печаток; висвітлюються події Голодомору 1932–1933 років у місті Чернігові та Борзнянському районі; зворушливі спогади про майстриню Дігтярівської фабрики художніх виробів написала художниця І.Г. Левитська. Благодійний фонд “Ніжен” надав для музейного збірника дослідження родоводу Гурських, здійснене Л.Б. Крюковою-Качуровською – дружиною українського письменника І.В. Качуровського. З цього випуску започатковане структурування матеріалів за рубриками. Окремим блоком вміщені доповіді і повідомлення, виголошені на науковій конференції “XIV Археологічний з’їзд і розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині”, що відбулася у червні 2008 р. Збірник порівняно з попередніми має трохи інакше поліграфічне оформлення – колонтитули та напис на корінці.

Напередодні Дня Перемоги відбулася презентація книги “Чернігівці – Герої Радянського Союзу. Льотчики”¹¹. Вона містить вступну статтю та 42 нариси про авіаторів, уродженців Чернігівщини та тих, хто пов’язав з нею частину свого життя. Авторами нарисів виступили краєзнавці Д.Ф. Байнетов, Л.В. Студьонова, Б.Ф. Юр’єв. Разом з тим науково-редакційною групою музею після копіткої напруженої праці внесено значну кількість доповнень, уточнень, подеколи виправлень у первісні тексти. Адже, як з’ясувалось під час роботи над біографіями Героїв, попри те, що ця тема не належала до небажаних історичних сюжетів, радше – навпаки, в існуючому масиві видань міститься чимало недостовірних і суперечливих свідчень, перекрученої інформації, ідеологічних кліше, які, по-можливості, були виправлені. Тому можна вважати редакторів справжніми співавторами книги. З іншого боку, робота над книгою стала поштовхом до того, щоб повернутися до “відпрацьованої” проблематики. Так виникла ідея створити серію “Чернігівці – Герої Радянського Союзу” на основі документальних джерел, що зберігаються в музеях, архівах. В рамках презентації була розгорнута виставка фото і документальних матеріалів із зібрання музею, присвячених героям книги.

Іншим видавничим проектом, до реалізації якого значною мірою долучився музей,

став путівник “Чернігівська область”¹², який надає інформацію про туристичну інфраструктуру краю. Працівниками музею написано 11 статей з історії Чернігівщини, окремих населених пунктів та про музей, укладена порівняльна синхроністична таблиця, іменний покажчик тощо.

Завершилася багаторічна робота над Качанівським альбомом. Внесені остаточні правки в оригінал-макет, упорядковані покажчики, вступ. Книга передана для поліграфічного виробництва.

Продовжила свою роботу Міжнародна Шестовицька археологічна експедиція, одним з організаторів якої виступає музей. Співробітники музею брали участь також у Батуринській археологічній експедиції та в етнографічній експедиції Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т.Рильського НАН України і Чернігівського педагогічного університету “Шляхами Чужбинського” до Щорського, Городнянського, Ріпкинського районів.

Протягом року було створено 33 різноманітні виставки, 9 з них – планові, решта – на виконання указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів, розпоряджень ОДА і головного управління культури, туризму і охорони культурної спадщини, на замовлення установ і організацій.

Традиційно розпочала рік виставка “Крути: мовою документів”, на якій кожного року демонструються нові матеріали, виявлені в результаті опрацювання теми.

В 2009 р., крім стаціонарної виставки, музей за розпорядженням обласної державної адміністрації створив експозицію “Штабний вагон часів УНР. Бій під Крутами”. Вона експонувалася в Меморіальному комплексі “Пам’яті Героїв Крут” 29 січня в рамках заходів з відзначення 91-ї річниці бою. В залізничному вагоні науковці музею побудували інтер’єри штабу військ УНР. У тамбурі – “робочому місці” денщиків та вистових – можна було побачити самовари, казанки, чайник, кавник тощо, на стіні – залізничний ліхтар. У штабній кімнаті були відтворені куточки начальника штабу та оперативної групи. Для цих розділів вдалося віднайти речі часів Першої світової війни та Української революції, зокрема: меблі, письмове приладдя, друкарська машинка, телеграфний апарат, приладдя для креслення, компаси, зброя та військово спорядження, шинелі, брошури тощо. Військового колориту надавав кулемет “Максим”. Спеціально для експозиції були підібрані та роздруковані документи і карти 1917–1918 років. Надзвичайно цікавими виявилися чернігівські газети від 14–18 січня 1918 року (за старим стилем). В одній з них повідомлялося про захоплення більшовиками станції Крути. Наповнити інтер’єри допомогла співпраця музею з музеєм зв’язку Чернігівського відділення ВАТ “Укртелеком”, власниками антикварних крамниць міста Чернігова О.Ф. Єфименком та М.Є. Ковшунном, які надали для експонування окремі речі. З виставкою ознайомилися Президент України В.А. Ющенко, міністри, народні депутати, керівники області, громадські та культурні діячі, учасники заходу з різних куточків України, для яких були проведені екскурсії. Саме в інтер’єрі виставки Президент України В.А. Ющенко вручив орден “За заслуги” I ст. голові Чернігівської облдержадміністрації В.М. Хоменку.

Впродовж року чотири виставки були створені спеціально для експонування в Батурині. 22 січня 2009 р. в День Соборності відбулося відкриття відбудованої цитаделі Батуринської фортеці. Саме тут, в “Будинку гетьманів” Чернігівський історичний музей імені В.В.Тарновського демонстрував виставку раритетів доби Гетьманщини. Учасники урочистостей: Президент України, міністри, народні депутати України, керманічі багатьох областей, представники ділових кіл і громадських організацій, мешканці Батурина і гості міста мали унікальну нагоду оглянути витвори ювелірного мистецтва майстрів України,

Польщі, Німеччини, Росії 17 – початку 18 ст. Серед 40 оригінальних музейних предметів були гетьманська булава з колекції Василя Тарновського, коштовний посуд, стародруки; в їхньому числі – речі, пов'язані з іменами генерального обозного Війська Запорозького В. Дуніна-Борковського, седнівського сотника С. Бутовича, видатних українських золотарів І. Равича та М. Науруновича, прижиттєві видання творів видатного релігійного і культурного діяча І. Максимовича. Копії виданих в Батурині гетьманських універсалів із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського напередодні були подаровані Національному історико-культурному заповіднику “Гетьманська столиця”. Президент України В.А. Ющенко подякував працівникам музею імені Тарновського. В музейній експозиції він провів робочу нараду з українськими меценатами, які долучилися до розбудови Батурина.

14 червня в рамках обласного козацького свята в м. Батурині музей представив чергову виставку серії “Я козачка твоя”. Цього разу до експозиції були включені традиційні жіночі народні костюми, характерні для Ніжинського, Чернігівського, Ріпкинського, Ічнянського, Носівського та Корюківського районів Чернігівщини. Вишиті сорочки, спідниці, очіпки, зав'язки та намітки, фартухи, плахти та пояси 19 – початку 20 століть викликали щире захоплення учасників свята як жінок, так і чоловіків. Відвідувачі залюбки фотографувалися з експонатами виставки та згадували бабусині скрині.

22 серпня в Батурині проводилося Всеукраїнське кобзарське свято імені О. Вересая та урочисте відкриття відреставрованого палацу К. Розумовського. Основу виставки “Взяв би я бандуру...” становили народні музичні інструменти з музейної колекції. У першу чергу – це бандури різних модифікацій та коліщаті ліри – неодмінний атрибут українських народних співців: кобзарів і лірників. Вони виготовлені такими знаними майстрами, як О.С. Корнієвський, О.М. Шльончик, О.М. Мочалов та Чернігівською фабрикою музичних інструментів – єдиним підприємством України, яке здійснювало серійний випуск бандур. Для порівняння були представлені музичні інструменти, притаманні іншим народам – росіянам, марійцям, вірменам, грузинам, болгарам, німцям: гусла, цитри, арфа, балалайка, уд, брач, годулка, чунірі, чонгурі тощо. Органічним доповненням стали фотографії, присвячені Чернігівській фабриці та окремим майстрам, а також “музика ткацтва” – рушники і постілки, виготовлені в традиційних для Чернігівщини техніках і орнаментах тканин. Загалом – 65 музейних предметів.

На іншій виставці – “Гетьманські клейноди”, яку також цього дня демонстрував музей, у палаці К. Розумовського було представлено два музейні предмети: коштовна турецька шабля початку 18 ст. з колекції В.В. Тарновського та срібна булава 17 ст. польської роботи.

Важливим подіям української історії, ювілеї яких святкувалися на державному рівні присвячені виставки “Події Північної війни в Україні мовою документів музейної колекції”, “Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років”.

До 20-ї річниці виведення військ СРСР з Республіки Афганістан побудована виставка “Герої живуть поруч”, яка доповнила існуючу експозицію військово-історичного відділу. На ній представлені понад 70 експонатів: документи, фото, нагороди, особисті речі Ю. Русанова, В. Половця, о. Петра (Квашніна) та інших, зібрані музеєм та надані колишніми “афганцями” на тимчасове експонування. Виставка розповідала про життєвий шлях і подальшу долю учасників війни в Афганістані, а також про заходи з увічнення пам'яті воїнів-інтернаціоналістів на Чернігівщині. Крім музею, виставка експонувалася в обласній державній адміністрації під час зустрічі керівників області з учасниками бойових дій на території інших держав і членами родин загиблих та у міському Палаці культури під час

проведення урочистих зборів.

8 квітня до Всесвітнього дня авіації та космонавтики у військово-історичному відділі відкрилася виставка “Їм підкорилося небо”. Майже 200 предметів висвітлювали розвиток вітчизняної космонавтики, внесок чернігівців у створення та запуск ракетної техніки. Особливе місце було відведене матеріалам про діяльність найбільшого з 12-и існуючих нині у світі космодромів – Байконуру: унікальні фотографії, документи, макети космічних кораблів та супутників, нагороди. Найбільший інтерес викликали космічна їжа та ключ “на старт”. Для її створення використані експонати з музейного зібрання та приватних колекцій М.Т. Оврамця, Б.О. Суркова, І.А. Бичкова. Микола Терентійович Оврамець – заслужений випробувач космічної техніки, голова Чернігівської ради ветеранів Байконуру, який надав найбільшу кількість експонатів, взяв участь у відкритті виставки та розповів про будні космодрому та льотчиків-космонавтів.

Серед інших “датських” експозицій – виставки “Із сімейного альбому” (до 95-річчя початку Першої світової війни) та “Віхи історії: 50 років ВАТ “Хімволокно”. На запрошення директора Чернігівської школи Чернігівського району, що святкувала 110-ту річницю започаткування освіти в селі, була побудована виставка “Чернігівщина в роки Великої Вітчизняної війни: с. Черниш”. Оскільки свято відбувалося напередодні річниці визволення села від фашистів, а школа носить ім’я Героя Радянського Союзу А.С. Юрченка, виставка мала саме воєнну тематику. На ній були представлені військово спорядження і особисті речі захисників Чернігівщини, матеріали А.С. Юрченка, листи з фронту, нагороди, а також документи, що висвітлюють події 1941–1943 років на Чернігівщині.

До Дня Незалежності України була розгорнута виставка акварелей “Духовні скарби”: 42 роботи знаного чернігівського художника – учасника Великої Вітчизняної війни Л.Б. Могучова, який з дорожнім мольбертом обійшов і об’їхав (здебільшого велосипедом) більшість областей України і замалював майже 3 тисячі пам’яток архітектури, історії та культури, частина з яких залишилася нині тільки на малюнках Леоніда Борисовича.

За традицією до Міжнародного дня пам’яток і визначних місць експонувалася виставка “Нові археологічні дослідження Чернігівщини”. Цього року вона була присвячена 90-річчю від дня народження Івана Івановича Єдомахи та 55-річчю від дня народження Володимира Петровича Коваленка – чернігівських археологів, які свого часу працювали в музеї. Майже 200 експонатів репрезентували дослідження І.І. Єдомахи у Новгороді-Сіверському та Чернігові, В.П. Коваленка у Шестовиці, а також матеріали, здобуті в сезоні 2007–2008 років експедиціями Д.В. Каравайка, О.П. Моці та Ю.М. Ситого, А.Л. Казакова та О.Є. Черненко. Серед них: давнє військово та мисливське спорядження, жіночі скляні та бронзові прикраси, посуд та інструменти ремісників, скандинавські амулети та візантійська скляна посудина, князівська висла печатка тощо. Відкриття виставки було приурочене до початку роботи щорічної Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. Перед її учасниками виступили син І.І. Єдомахи – Микола Іванович Єдомаха, заслужений артист України, радіожурналіст (авторська програма “Мистецька вітальня Миколи Єдомахи” на III каналі Українського радіо), доцент, викладач культури мови та В.П. Коваленко – заслужений працівник освіти України, кандидат історичних наук, завідувач кафедри археології й історії України Чернігівського педуніверситету, які розповіли про музейні археологічні дослідження, формування музейної збірки та будівництво експозиції. Зворушлива зустріч відбулася у М.І. Єдомахи з ветераном музейної справи Чернігівщини, колишнім заступником директора музею, археологом М.А. Попудренко, яка працювала з його батьком. Родзинкою церемонії відкриття був перший показ у Чернігові матеріалів з поховання знатного вікінга середини X ст., здобутих експедицією під керівництвом В.П. Коваленка та

Ю.М. Ситого поблизу Шестовиці в 2006 р.

Археологічні знахідки були широко представлені на виставках “Шестовиця: на шляху з варяг у греки”, “Шестовиця: скандинавський конунг” та “Від Любеча до Чернігова”. Перша з них експонувалася не лише в музеї, але й “виїжджала” до археологічного табору Міжнародної Шестовицької експедиції, де її змогли оглянути учасники III Міжнародного польового археологічного семінару “Матеріальна та духовна культура Південної Русі” (подібне наукове зібрання що два роки проводиться Шестовицькою експедицією).

З-поміж історико-меморіальних найбільш резонансною стала виставка “Я весь состою из будущего...”, створена до 200-річчя від дня народження М.В. Гоголя. На ній представлені 259 експонатів з колекцій музею імені В.В. Тарновського, Чернігівського художнього музею, зібрань колекціонерів. Серед раритетів – оригінали трьох листів Миколи Гоголя до Василя Тарновського-старшого, з яким письменник навчався у Ніжинській гімназії вищих наук і товаришував, мініатюрний портрет Гоголя, виконаний на зрізі кістки мамонта можливо Олександром Івановим і подарований Василю Тарновському-молодшому чернігівським губернатором С. Голіциним. Музей також має два прижиттєві видання творів великого українського класика. Листівки з портретами письменника та персонажами його творів, з краєвидами міст, рідкісні видання, надав власник одного з найбільших в Україні приватних зібрань, присвячених М.В. Гоголю, Костянтин Ягодовський, статуетки гоголівських персонажів – Микола Ковшун та родина Ігоря Бугаєвича.

Виставка “Полум’яний син України” присвячена 115-й річниці від дня народження видатного кіномитця і письменника, уродженця містечка Сосниця О.П. Довженка та 65-й річниці визволення України від фашистських загарбників. На ній представлені матеріали з музейного зібрання та особисті речі митця, люб’язно надані колегами з Сосницького літературно-меморіального музею О.П. Довженка. Окремий розділ розповідав про чернігівців, відзначених орденом Богдана Хмельницького, ініціатором заснування якого був наш видатний земляк.

З нагоди 90-річчя від дня народження В.Д. Драгунова (1919–1997), ветерана війни, дослідника і пошуковця у військово-історичному відділі була відкрита виставка “В ім’я пам’яті”. Володимир Денисович розпочав війну 22 червня у Литві, воював під Сталінградом і Курськом, форсував Дніпро, визволяв Україну, Білорусь, Прибалтику. З 1964 року після звільнення в запас жив у Чернігові. Чернігівський період його життя – це напружена робота в архівах, виїзди на місця бойових дій, спілкування з учасниками і свідками подій. Мета роботи – виявлення імен загиблих воїнів і встановлення їхніх могил. В.Д. Драгунов очолив штаб “Пошук” при обласному військкоматі. Завдяки його діяльності тисячі сімей дізналися, де поховані їхні рідні. З усіх куточків СРСР до Чернігова йшли листи, їхали люди. Картотека полковника Драгунова нараховувала майже десять тисяч імен. Були написані книги “Герои – освободители Черниговщины”, “Их помнит Черниговщина”, з 1995 р. почала виходити “Книга пам’яті” по Чернігівській області. Сьогодні справу В.Д. Драгунова продовжують Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів “Книга пам’яті” та “Реабілітовані історією”, а також громадська організація – клуб “Патріот”, що займається пошуком і перепохованням воїнів, загиблих у роки Великої Вітчизняної війни. На виставці експонувалося майже 200 експонатів: фото, документи, нагороди, особисті речі В.Д. Драгунова, а також військове спорядження, особисті речі, фрагменти зброї, виявлені на місцях боїв 1941 і 1943 років нинішнім поколінням пошуковців, та книги.

Видатним українцям були присвячені також стаціонарні та тимчасові виставки: “Музичні інструменти О. Корнієвського” (до 120-річчя від дня народження майстра, експонувалася у Чернігівській музичній школі № 1), “Видатний реаніматолог” (до 100-

річчя від дня народження В. Неговського), “До 130-річчя від дня народження С. Петлюри” (створена Українським інститутом національної пам’яті), “Сподвижник слави України...” (створена спільно з літературно-меморіальним музеєм-заповідником М.М. Коцюбинського до 190-річчя від дня народження П. Куліша в історико-меморіальному музеї-заповіднику “Ганнина Пустинь” у с. Оленівка Борзнянського району), “І гріє серце надія...: Софія Русова – громадська діячка, етнограф, педагог, дружина” (створена спільно з літературно-меморіальним музеєм-заповідником М.М. Коцюбинського, експонувалася під час мистецького свята “Пам’яті Софії Русової” в с. Олешня Ріпкинського району), “Меморії архієпископа Іларіона Рогалевського”, виставка циклу “Пам’ять” до 105-ї річниці від дня народження Героя Радянського Союзу маршала авіації С. Руденка. Про діячів партизанського руху на Чернігівщині – О. Білевич, М. Стратилата, К. Гнідаша, ювілеї яких відзначалися 2009 р., розповідала виставка, відкрита напередодні річниці визволення Чернігова від фашистських загарбників і Дня партизанської слави. Виставкою “Кобзарі” Т.Г. Шевченка у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського” відзначили Шевченкові роковини.

Твори народного декоративно-ужиткового мистецтва та етнографічні колекції завжди викликають жвавий інтерес відвідувачів, а особливо під час масових культурно-мистецьких заходів, створюючи святковий, піднесений настрій (це дуже актуально з огляду на відсутність експозиції відділу народного декоративного мистецтва Чернігівщини через втрату приміщення, переданого в 2006 році релігійній громаді). Так було і на виставках “Пташине царство. Орнітоморфні мотиви у народній вишивці Чернігівщини” (Київ, Палац спорту, чергові збори Товариства “Чернігівське земляцтво”), “Твори сучасних майстринь-вишивальниць у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського” (створена в рамках проведення в музеї підсумкової конференції переможців та призерів другого етапу обласного туру Всеукраїнської історико-етнографічної експедиції учнівської та студентської молоді “Україна вишивана”), “Чернігівське весілля. Народне вбрання в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського” (Київ, Національний палац “Україна”, звітний концерт Чернігівської області). Остання була високо оцінена глядачами і гостями творчого звіту, серед яких – Президент України В.А. Ющенко, міністр культури України В.В. Вовкун, народний художник України, лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка А.В. Гайдамака, представники творчих спілок, народні депутати, урядовці.

Пересувні виставки “Чернігівщина в роки Української революції 1917–1921 років”, “Чернігівщина в роки Великої Вітчизняної війни”, “Бойовий шлях 1-ї гвардійської армії”, “Ми звинувачуємо! Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу” були розгорнуті у приміщеннях технологічного університету та територіального управління “Північ”, де їх оглянули студенти, викладачі та військовослужбовці.

Протягом року на виставках експонувалося понад 1800 музейних предметів із власного зібрання музею та майже 500 було надано у тимчасове користування колегами-музейниками і приватними особами – колекціонерами, народними майстрами, героями виставок або їхніми рідними. 2009 р. приніс перший досвід співпраці з антикварними крамницями, який виявився досить плідним і взаємовигідним, адже частину наданих на виставку речей музей спромігся пізніше купити.

13 виставок з 33-х експонувалися лише один день. Як правило, вони були створені для масових громадсько-культурних акцій, як-от: відзначення роковин бою під Крутами, Дня Соборності, Дня Незалежності, обласного козацького і Всеукраїнського кобзарського свята, творчого звіту Чернігівської області тощо. З одного боку, така затрата праці, а

подеколи й матеріальних ресурсів, на підготовку, монтаж, виготовлення обладнання, етикеток одноденних виставок не виправдовує себе. З іншого, зважаючи на нерозвиненість внутрішнього туризму, дозволяє надати можливість людям, які прийшли на масові заходи, ознайомитись з історико-культурною спадщиною, розширює коло музейних відвідувачів, слугує своєрідною рекламою музею (нам відомі випадки, коли відвідувачі спеціально приїжджали до музею після того, як ознайомилися з виставкою під час масових свят).

За рік музейне зібрання збільшилося на 2207 од.: нові надходження становили 639 музейних предметів основного і 1698 – науково-допоміжного фонду, 130 предметів науково-допоміжного фонду було списано.

Найбільше поповнилася збірка пам'яток археології – 1782 предмети. Це – матеріали з розкопок Городища-II біля с. Малий Листвен Ріпкинського району, Шестовицької експедиції 2005 р., знахідки з Чернігова (розкопки на вул. Кирпоноса, 7). Копії творів палеолітичного мистецтва, знайдених на Мізинській стоянці, на замовлення музею виготовили реставратори Національного музею історії України, бо саме там зберігаються оригінали.

Незважаючи на те, що не були здійснені заплановані збиральницькі експедиції до Ніжинського району та с. Кархівка Чернігівського району, етнографічна колекція зростає на 155 речей. Це – одяг і взуття, прикраси, інтер'єрні та обрядові тканини – рушники, хустки, скатерті, простирадла, постільна білизна, прикрашена вишивкою, з населених пунктів Чернігівського, Ріпкинського, Щорського, Городнянського, Новгород-Сіверського районів. Для збирання етнографічних речей використовували поїздки з виставками, участь у конференціях, участь в експедиції Інституту імені М.Т. Рильського НАН України, інші виїзди в райони. 72 одиниці кераміки кінця 17–19 ст. – різноманітні кахлі, горщики, люльки, іграшки-свищики, пристрій для сушіння люльок – були отримані в результаті археологічних розкопок у Чернігові.

Надбанням музею стали твори сучасних майстрів народного мистецтва: вишивальниці В.В. Зайченко – комплект жіночого вбрання (6 од.) та різьблена дерев'яна ложка А.Г. Штепи.

Тривало комплектування нумізматичної групи. Зі 131 монети 51 репрезентує ювілейні і пам'ятні випуски Національного банку України, решта представляє грошовий обіг 20 ст. країн Європи і Америки, 1 – Візантію. Цікавим поповненням збірки іноземної нумізматики стала майже повна колекція серії “50 квотерів штатів”: 47 монет номіналом по 25 центів (квотер), кожна монета присвячена окремому штату США. Вона була зібрана директором музею під час стажування у Бостоні в 2008 р.

Були придбані 6 стародруків Київської, Почаївської і Московської друкарень, серед яких Октоїх 1638 р.

Колекція музичних інструментів поповнилася акордеоном і гармонікою.

Надійшло 55 од. філателії: конвертів першого дня, конвертів з оригінальною маркою, художніх конвертів, присвячених історії України, подіям сучасного громадського життя, видатним землякам, виданих в Україні в 2008–2009 роках.

Побут 20 ст. допоможуть реконструювати столовий посуд зі срібла і порцеляни, письмове приладдя, комплект віденських стільців (4 од.), перукарська машинка для стрижки, будильники різних модифікацій. Загалом – понад 30 музейних предметів. Дуже цікавими експонатами виявилися пристрій для знімання чобіт та багатьом добре знайомий у дитинстві сифон.

Швидкими темпами зростає колекція ялинкових прикрас, що почала формуватися

останнім часом. В 2009 р. зібрано 74 іграшки другої половини 20 ст.

Туристи з Макіївки за порадою директора тамтешнього музею привезли до Чернігова 16 документів і фотографій початку – 30-х років 20 ст. про діяльність чернігівського земця В.О. Граса. З-поміж інших комплексів особового походження можна назвати матеріали родини чернігівських дворян Малахових (16 од.), О.В. Свирського – машиніста депо станції Чернігів, члена підпільної організації, яка існувала на станції в 1943 р., Т.М. Корнюшенка – організатора військово-патріотичної роботи з молоддю Чернігівщини в 1960-х – 1990-х роках, воїнів-інтернаціоналістів.

На придбання музейних предметів було витрачено 50180 гривень, у тому числі 10070 грн. на закупівлю монет Національного банку України, 5000 – творів народного декоративно-ужиткового мистецтва, 5400 – стародруків, решта – на придбання етнографічних матеріалів, філателії, побутових речей, срібного посуду, меблів, хрестильниці тощо. Відбулося 15 засідань фондово-закупівельної комісії. Всі надходження основного фонду пройшли фотофіксацію. Упорядкована електронна база даних фотофіксації надходжень 2007–2009 років.

На тимчасове зберігання надійшло 1262 предметів. Рух фондів становив майже вісім тисяч одиниць.

На початку квітня членами громадської організації “Патріот”, яка займається пошуком невідомих поховань воїнів, що загинули у роки Великої Вітчизняної війни на Чернігівщині, був знайдений і переданий музею металевий сейф з документами. За попереднім висновком вони належали політвідділу 195-ї стрілецької дивізії 5-ї армії Південно-Західного фронту, яка у серпні–вересні 1941 р. захищала Чернігів. Знахідка без перебільшення – сенсаційна. Адже документи пролежали у воді майже 70 років, спресувалися і перетворилися на суцільну масу, тож потребували негайної реставрації. Здійснити її погодився Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 років”. Кошти на придбання необхідних матеріалів та виконання першочергових робіт надали Товариство “Чернігівське земляцтво у м. Києві” (6,5 тис. грн.) та підприємець з Москви В.А. Кравченко (23 тис. грн.). Перші відреставровані аркуші експонувалися у Києві та Чернігові на виставках, присвячених 65-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників.

Крім того, протягом року чернігівські пошуковці передали до музею 5 адресних медальйонів – так званих “смертників”. Чотири з них містять прізвища загиблих. В результаті розшукової діяльності музею вдалося знайти родичів трьох воїнів: молодшого військового техника О.Ф. Апатьєва, рядових С.М. Полякова та Г.А. Урякіна, на жаль, нікого з рідних уродженця Республіки Комі мінометника О.П. Коковкіна на батьківщині бійця вже немає.

Протягом року в музеї працював лише один реставратор – з реставрації тканин. Були проведені реставраційні роботи 18 од. зберігання, консерваційні – 75 од., протимілева обробка 305 од. Після реставрації в Інституті археології НАН України повернулися 105 од. тимчасового зберігання (комплекс з поховання знатного воїна, знайденого біля с. Шестовиця в 2006 р.) та 2 експонати – з Національного науково-дослідного реставраційного центру України. Спільно з реставраторами ННДРЦУ здійснене обстеження колекції стародруків, музейних предметів з металу, дерева, тканини, паперу. Оглянутий стан зберігання ікони Єлецької Богоматері та дзвона кінця 17 ст., переданих у тимчасове користування релігійним громадам.

У зв’язку з кадровими перестановками відбулося передавання–приймання фондів військово-історичного відділу та повне звірення наявності музейних колекцій, що

зберігаються у фондах та представлені в експозиції відділу: 5377 од. основного фонду, 5348 – науково-допоміжного, 665 – тимчасового зберігання.

Проведена інвентаризація колекції зброї музею.

Складені: список археологічних матеріалів, що надійшли до музею у 2000–2005 роках (для Держслужби охорони культурної спадщини), реєстр решток викопних тварин у музейному зібранні, перелік кустодій 17–18 ст., список музейних предметів, що можуть експонуватися на виставці в Польщі.

Створений страховий фонд документації на 16 інвентарних книг та 69 колекційних описів.

Співробітниками відділу фондів обслуговано 470 дослідників, яким видано майже 2000 музейних предметів.

Відповідно до постанов митниці, СБУ та на замовлення громадян проведена експертиза 1176 речей і підготовлено 27 експертних висновків щодо історичної та культурної цінності пред'явлених матеріалів.

До музейної бібліотеки надійшов 361 примірник літератури, переважно – дарунки авторів або гостей музею.

В 2009 р. музей та його виставки оглянули 161,2 тис. відвідувачів: 50,7 тис. осіб – діти, 37,7 тис. – завітали на виставки, що відбувалися поза межами музею. Проведено 2328 тематичних і оглядових екскурсій, в тому числі 249 – по історичних місцях Чернігова та області, з яких 96 – безкоштовно (для гостей та офіційних делегацій). На виставці “Узором скрашена життя дорога” була проведена екскурсія-концерт.

На проведенні науково-освітньої роботи значною мірою позначився оголошений через епідемію грипу карантин. Загалом останнім часом спостерігається тенденція скорочення відвідань музею організованими групами школярів і студентів, незважаючи на зусилля музейних співробітників по їхньому залученню. З іншого боку, постійно зростає кількість сімейних відвідувань, міні-груп з двох-п'яти осіб, часто-густо – приїжджих.

Тривала робота виїзного лекторію “Дорогами рідного краю”, для якого були підготовлені нові лекційні теми: “Шляхами Миколи Гоголя” (Чернігів–Миргород–Сорочинці–Гоголеве–Диканька), “П.О. Румянцев – генерал-губернатор України” (Батурин–Короп–Вишеньки), “Видатні випускники Ніжинської гімназії князя Безбородька”; а також проект “Прогулянки древнім містом”: екскурсія по місту і музею. Здійснено 80 виїздів, у яких взяли участь 4,0 тис. людей.

Були проведені тематичні заходи, присвячені відзначенню 300-річчя воєнно-політичного виступу І. Мазепи, 350-річчя Конотопської битви, 360-річчя подій Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, 200-річчя від дня народження М. Гоголя, 130-річчя від дня народження С. Петлюри, 90-річчя Української революції, 65-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників, 20-річчя виведення військ СРСР з території Афганістану, а також Шевченківським роковинам, Всесвітньому дню космонавтики, Дню Перемоги, Дню партизанської слави, Дню українського козацтва, святу Пасхи тощо. Родзинкою святкування Міжнародного дня музеїв став виступ вокальної групи академічного ансамблю “Сіверські клейноди” Чернігівського обласного філармонійного центру фестивалів і концертних програм, який саме з музею розпочав свій новий проект “Сіверські клейноди” тільки для народу”.

Відбулися тематичні вечори з нагоди 100-річчя від дня народження основоположника реаніматології, академіка АМН СРСР, уродженця Козельця В.О. Неговського, 90-річчя від дня народження В.Д. Драгунова та до 50-річчя пуску комбінату “Хімволокно”. У військово-історичному музеї презентована книга голови Чернігівської обласної органі-

зації “Союз–Чорнобиль” А.М. Лігуна “Двадцять три весни після... (Чорнобиль у століттях і долях)”, цікаво пройшла зустріч ветеранів Байконуру Чернігова і Києва. З-поміж 158 масових заходів можна відзначити також есе з циклу “Етикет 19 ст.” – “Вітальня” та “Кабінет”, уроки народознавства “Свято Пасхи” та “Чернігівські писанки”, відкриття виставок.

Науково-методична робота здійснювалась у таких напрямках: надання методичної і практичної допомоги музеям області з питань створення експозицій, обліку музейних предметів, організації діяльності; підвищення кваліфікації; участь у розробці і втіленні обласних проєктів музейного будівництва; внесення пропозицій до державних програм розвитку музеїв; підготовка інформації і пропозицій для органів виконавчої влади і місцевого самоврядування, НБУ, Укрпошти тощо.

Здійснений весь необхідний обсяг робіт з проєктування та побудована експозиція Холминського краєзнавчого музею – відділу Корюківського районного історичного музею. Створений музей історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Проведена реекспозиція музею історії Чернігівського заgonу прикордонного контролю. Розроблена наукова концепція і художній проєкт музею Куликівського туристичного клубу “Вогнище”. Надана методична і практична допомога у прийомі й обліку колекцій та налагоджені науково-фондової роботи новоствореному Історико-археологічному музейному комплексу “Древній Любеч”. Взята участь у засіданні науково-методичної ради та громадських слуханнях у Городні, присвячених розробці концепції подальшої діяльності місцевого музею, надані відповідні рекомендації. Перевірена робота Семенівського краєзнавчого музею та підготовлені матеріали для колегії управління культури. Розроблені пропозиції щодо створення і діяльності музейно-меморіального комплексу партизанської слави “Лісоград” у Щорському районі, туристичних маршрутів, присвячених історії партизанського руху на Чернігівщині.

Надано майже 100 консультацій з питань краєзнавства, генеалогії, народного мистецтва, історії музейних предметів тощо. Написані довідки про розвиток народних промислів і ремесел на Чернігівщині (для Національного банку України), меморіальні музичні музеї та експозиції в Чернігівській області (для енциклопедії), про виробництво бандур на Чернігівській фабриці, про партизанські стоянки та Добрянський партизанський загін (для ОДА), інші. Член Українського геральдичного товариства старший науковий співробітник музею І.М. Ситий взяв участь у розробці проєктів гербів і прапорів для територіальних громад сіл Макошине, Пакуль, Товстоліс, Брусилів Чернігівського району.

Підготовлені і направлені до Верховної Ради України та Міністерства культури і туризму доповнення до прийнятого у першому читанні Закону України “Про внесення змін і доповнень до Закону України “Про музеї та музейну справу”, які були частково враховані при остаточному ухваленні закону.

У квітні директор музею С.Л. Лаєвський та старший науковий співробітник О.В. Трухан завершили курс навчання за програмою уряду Нідерландів МАТРА/Музеї України, пройшли випробування та отримали сертифікати тренерів. А 30 листопада – 5 грудня 2009 р. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського та група МАТРА/Музеї України, що діє при Українському національному комітеті ІСОМ, разом з Чернігівським факультетом Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва провів семінар “Музейна педагогіка: Робота з відвідувачем”. В його роботі взяли участь майже 60 співробітників з 11 музеїв Чернігівської області та міста Славутич. Були розглянуті такі теми, як: “Цільові групи музейної аудиторії”, “Інтерактивні програми і робота з музейними предметами”, “Сучасні системи вивчення музейних відвідувачів”, “Стилі навчання” та “Основи підготовки сучасної лекції, екскурсії, семінару”. Семінар, крім суто навчальної

функції, сприяв налагодженню більш тісних контактів, посиленню співпраці, подоланню професійної ізоляваності музейників, обговоренню сучасних тенденцій і стандартів науково-освітньої роботи. Він відбувався у формі тренінгів та майстер-класів, які провели співробітники Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, Харківського літературного музею, Львівського музично-меморіального музею Соломії Крушельницької. Крім того, працівниками музею прочитано 7 лекцій з питань музеології для слухачів Чернігівського факультету Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва та студентів педагогічного університету. З темою “Соціальний проект для літніх людей у музеї” О.В. Трухан виступила перед учасниками семінару музейних працівників у Харкові.

На виставці “Узором скрашена життя дорога” проводилися заняття з опанування мистецтва чернігівської народної вишивки для учасниць студії “Вишиванка”.

Підвищенню фахового рівня співробітників музею сприяла участь у роботі VII науково-практичної конференції “Зберігання історико-культурної спадщини” та національній нараді “Використання ядерних технологій для опису та зберігання культурної спадщини”, семінарі з питань оцінки та визначення вартості музейних предметів, проведеному керівником Державного гемологічного центру України В.В. Індутним на базі Чернігівського обласного художнього музею. Один співробітник пройшов навчання на базі Чернігівського факультету Академії керівних кадрів культури і мистецтва.

З метою обміну досвідом роботи здійснені поїздки до Кам’янець-Подільського, Хотина, Чернівців, Чигирини, Батурина, Києва (Видубицький монастир, Звіринецьке кладовище, на якому поховані В.В. Тарновський і його родина), Сумської області (Путівль, музейний комплекс “Спадщанський ліс”), організований виїзд працівників районних музеїв до Львова. У свою чергу, взяли участь у прийомі колег зі Львівської галереї мистецтв та Львівського історичного музею, які відвідали Чернігівщину.

В 2009 році старший науковий співробітник музею С.М. Сергеева за значний внесок у дослідження і висвітлення подій голодомору 1932–1933 років була нагороджена медаллю “За працю і звитягу”. На приміщенні військово-історичного відділу встановлена меморіальна дошка на честь О.М. Лермана – ініціатора створення музею та його наукового співробітника.

Для популяризації музею та його колекцій були підготовлені і записані на обласному телебаченні 12 сюжетів “З історії одного експоната”, здійснено понад 50 виступів на радіо і телебаченні, у тому числі у циклах “Сторінки історії”, “Невідомий Чернігів”, написані понад 30 інформацій для електронних ЗМІ, таких як: офіційний сайт головного управління культури, туризму і охорони культурної спадщини облдержадміністрації, портал “Музейний простір”, сайти Українського відділення ICOM та часопису “Музеї України”, “Високий Вал”. Працівники музею брали участь у прямих ефірах до Дня Перемоги, Міжнародного дня музеїв, Міжнародного дня туризму, інтернет-конференції, туристичних ярмарках, семінарі “Майбутнє Чернігова” (Чи можливе залучення інвестицій та приваблення підприємств, населення і туристів до Чернігова та Чернігівського регіону?) тощо. Діяльність музею, нові виставки висвітлювалися також загальнодержавними телерадіоканалами.

Протягом року музей брав участь у багатьох державних, обласних, міських і районних заходах: збори з нагоди 20-річчя виведення радянських військ з Афганістану (Київ, Палац “Україна” та Чернігів); урочисте засідання до 370-річчя від дня народження І.С. Мазепи (Київ, Національна опера); відзначення на державному рівні Дня пам’яті Героїв Крут (Меморіальний комплекс, ст. Крути); День Соборності та відкриття Батуринської цитаделі; конференція Всеукраїнського об’єднання “За Помісну Україну” – “Українці в світі” (Київ);

60-річчя Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки (Волинська область); Всеукраїнське кобзарське свято імені Остапа Вересая та відкриття після реставрації палацу К. Розумовського (Батурина); відкриття резиденції Б. Хмельницького в Чигирині Черкаської області; форум інтелігенції в Переяславі-Хмельницькому; вечір, присвячений 120-річчю від дня народження О.С. Корнієвського – майстра музичних інструментів (музична школа № 1); презентація Книги пам'яті жертв Голодомору Чернігівської області (ОДА); презентація першої книги “Реабілітовані історією. Чернігівська область” (ОДА); туристичний ярмарок в Експоцентрі (експозиція, участь у круглому столі, екскурсійне обслуговування учасників по місту та до Батурина); обласний конкурс творчих робіт, присвячених Голодомору 1932–1933 років, “Велика трагедія Великого народу” та Всеукраїнський краєзнавчий конкурс учнівської та студентської молоді “Колосок пам'яті” (робота в журі); обласний етап експедиції “Україна вишивана” (консультації, проведення підсумкової конференції, виставка, розробка плану подальшої роботи); круглий стіл до 20-річчя створення Народного Руху України за перебудову “Боротьба за незалежність України у 1989–1992 рр.: Чернігівщина” (Центр підвищення кваліфікації держслужбовців); творчий звіт майстрів мистецтв і художніх колективів Чернігівщини в Національному палаці “Україна” “Тобі, славетна Україно, Чернігівщини щедрість і талант” (написана історична канва для увертюри, створена виставка, підібрані сюжети для банерів, ілюстрації для відеоряда оформлення сцени); відкриття музею історії Чернігівської школи № 2; 70-річчя заснування меморіального музею М.О. Щорса; 75-річчя Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М.М. Коцюбинського; вшанування пам'яті С. Русової в Олешні; перепоховання останків радянських воїнів, що загинули в роки Великої Вітчизняної війни (Чернігів, 22 червня та 28 жовтня).

Загалом 2009 рік був доволі напруженим і плідним. Він підтвердив тенденцію до зростання соціальної ролі музейних установ, які дедалі більше, не втрачаючи функції збереження національної історико-культурної спадщини, перетворюються на територію спілкування – своєрідний засіб комунікації, спілкування людей один з одним, з музейним предметом, зрештою – з власною історією.

¹ Зайченко В. Плахти Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 11. – Чернігів, 2009. – С. 5–22; іл.

² Туптало Д. “Руно орошенное” /Підготовка тексту, передмова, коментарі О. Тарасенка //Сіверянський літопис. – 2009. – № 1. – С. 30–50; № 2–3. – С. 206–227; № 4. – С. 151–173.

³ Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. н. – 2009.

⁴ Хроніка-2000. – Вип. 78: Спец. випуск: Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. До 190-річчя від дня народження П.О. Куліша. – К., 2009. На с. 533 подяка музеєві.

⁵ Гетьман. [Кн. 1]. Шляхи. – К.: Темпора, 2009. На с. 269–270 – подяка співробітникам музею; Гетьман. [Кн. 2]. Осмислення. – К.: Темпора, 2009.

⁶ Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах /Упор. С. Павленко; Український інститут національної пам'яті, Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського та ін. – К., 2009.

⁷ Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 11. – Чернігів, 2009.

⁸ Село над Десною – Шестовиця: Зб. статей і мат. – Ніжин, 2009.

⁹ Реабілітовані історією: У 27 т. Чернігівська область. – Кн. 1. – Чернігів, 2008.

¹⁰ Евреи Левобережной Украины. История и культура: Материалы IV-го Международного научного семинара. – Чернигов, 2009.

¹¹ Чернігівці – Герої Радянського Союзу. Льотчики: Зб. нарисів /Упор. Д.Ф. Байнетов, Л.В. Студьонова, Б.Ф. Юр'єв та ін. – Чернігів, 2008–2009.

¹² Путівник. Чернігівська область /Редкол.: І. Курус (голова) та ін. – К.: Богдана, 2009.

В. ЛУЦЬКА

З історії аптечної справи Чернігівщини. Період приказної медицини. 1802 – 1865 роки

Досліджуючи історію аптечної справи, слід зазначити, що вона як складова частина медичної галузі пройшла той самий шлях розвитку, що і медицина взагалі. Після остаточної інкорпорації до Російської імперії Україна цілковито підпорядковувалася її законам та центральними органами управління. Ще 1763 р. Катерина II заснувала нову структуру – Медичну колегію, турботою якої, зокрема, було створення вітчизняного збірника правил виготовлення лікарських засобів та вимог до їхньої якості. Російська фармакопея з'явилася через два роки, в 1765 р., а перша загальнодержавна фармакопея латиною побачила світ 1778 р. Через двадцять років з'явилася друга, яка в 1802 р. вийшла в перекладі російською мовою.

Документи, що регламентували створення та діяльність аптек, також були започатковані у XVIII ст. і в XIX – на початку XX ст. доповнювалися згідно з вимогами часу. Перший Аптекарський статут Російської імперії був виданий 20 вересня 1789 р. російською та німецькою мовами. Він складався лише з 23 статей. Крім професійних настанов, містить дві цікаві статті:

2. “Аптекар, як добрий громадянин, що вірно зберігає присягну посаду, має бути вправним, чесним, совісним, розсудливим, тверезим, старанним, в усякий час присутнім та виконуючим звання своє загальному благу відповідно.”

23. “Аптекар, який звання своє справно та вірно виконує, користуватиметься від державної Медичної колегії відповідним заступництвом, недбалий та той, що вірність втратив, як член суспільства шкідливий, відчує точну суворість закону”¹.

Документ мав чинність до початку XIX ст. Новий статут, який регламентував роботу аптек протягом усього XIX ст., був виданий 23 грудня 1836 р.

25 травня 1873 р. були прийняті нові правила відкриття аптек, у першому пункті яких зазначалося: “Для надання публіці найбільшої зручності у своєчасному отриманні ліків належної якості та усунення при тому зайвої і шкідливої конкуренції, кількість аптек обмежується чисельністю постійних жителів у межах міста та кількістю номерів рецептів та їх повторень, що надійшли за три роки, щорічно до існуючих аптек, так що для обох столиць визначається на кожну аптеку постійних жителів не менше 12 тис., а номерів рецептів та їх повторень за рік 30 тис., для губернських міст 10 тис. жителів та 15 тис. номерів рецептів, для повітових міст 7 тис. жителів та 12 тис. номерів рецептів”². Таким чином, відкриття нової аптеки, дозволялося лише в тому разі, якщо за наявності встановленої чисельності жителів кількість рецептів перевищувала норматив. А розташовуватися вона мала виключно в тій частині міста, де саме і виявився надлишок. Дозвіл на відкриття аптек надавав губернатор.

Існували окремі правила для сільської місцевості. Відстань між аптеками була встановлена не менше 15 верст без урахування кількості рецептів. Хоча вже у першому пункті тимчасових правил від 6 листопада 1881 р. “Про порядок та влаштування сільських аптек в невеликих містах, посадах, селах і містечках” було зафіксовано, що сільські аптеки створюються не ближче 7 верст від існуючих приватних (нормальних) аптек. Відкриття їх дозволялося фармацевтам, приватним особам та громадським установам. До управління сільськими аптеками з дозволу губернської медичної управи допускалися й аптекарські помічники не молодші 25 років³.

У 1912 р. Державна дума схвалила закон, який дещо змінив порядок відкриття нових аптек. Громадським, міським та земським установам надавалося право відкривати власні, як їх називали – вільні, аптеки у будь-якій кількості, незалежно від того, скільки їх вже є в населеному пункті, довільно обираючи місця для них. Для реалізації свого права земським та міським органам вже не треба було, як раніше, порушувати клопотання. Існували лише дві умови: відповідна постанова земського зібрання або місцевої думи та своєчасне, не пізніше як за місяць до відкриття, повідомлення місцевому медичному відділенню. Новий закон змінив лише порядок відкриття, але не відмінив діючого нагляду за аптечними установами та відповідальності аптекарів⁴.

Одночасно з Аптекарським статутом було запроваджено й Аптекарську таксу (1789 р.) – офіційний документ, який містив у собі розцінки на лікарські засоби, тару, перелік витрат, що враховувалися при визначенні вартості ліків, виготовлених аптекою. У подальшому Такса складалася медичною радою Міністерства внутрішніх справ і затверджувалася міністром. Разом з обов'язковими цінами на ліки до цього збірника почали додавати й різні настанови для аптекарів. Зокрема, документ 1860 р. містив таку рекомендацію: “Аби зробити доступнішими для бідного класу людей найуживаніші як прості, так складні медикаменти – ліки повинні відпускатися з аптек без стягнення плати за: обгортку та обв'язку, пробку, печатку, сигнатуру та ярлик”⁵.

В Аптечній таксі 1911 р., останній у фармацевтичній історії Російської імперії, було записано: “При відпусканні ліків за рецептами лікарів не дозволяється призначити ціну вище такси, але продавати нижче такси, як за рецептами лікарів, так і за ручним продажем, дозволяється, з тією однак неодмінною умовою, щоб ліки були належної якості та необхідної кількості...”⁶.

Аптеки як невід'ємна частина офіційної медицини в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст. функціонували в умовах приказної медицини. Указ 1775 р. передбачав створення у складі губернських установ імперії особливого закладу – Приказу громадського опікування. Крім інших функцій, на нього покладалися турботи про медичне забезпечення: влаштування лікарень, будинків для божевільних, в тому числі аптечних закладів.

На Чернігівщині приказна медицина була започаткована лише в 1802 р. і проіснувала до 1865 р.⁷ 1804 року в Полтаві за ініціативи першого малоросійського генерал-губернатора князя О.Б. Куракіна (1802–1807) була відкрита аптека від Приказу⁸. Тоді ж, напевно, з'явився перший аптечний заклад у Чернігові. На запрошення генерал-губернатора до Чернігова з Москви приїхав аптекар Федір Вінгерон, який облаштував у місті аптеку. У 1812 р. Приказ надав аптеку у відкуп. Вінгерон надіслав прохання до малоросійського генерал-губернатора Я.І. Лобанова-Ростовського (1808–1816), щоб при проведенні торгів на утримання чернігівської аптеки, він мав перевагу перед іншими претендентами, пояснюючи це тим, що був її першим управляючим і доклав немало зусиль аби аптека перебувала в належному стані⁹. Як закінчилася справа наразі невідомо, хоча те, що аптека перейшла від Приказу у чиєсь утримання не викликає сумніву. Достеменно лише відомо, що в 1836 р. в Чернігівській губернії не існувало вже жодної аптеки від Приказу¹⁰.

У грудні 1866 р. Чернігівська губернська земська управа отримала від Чернігівської палати державного майна складені нею списки лікарів і фельдшерів волосних аптек. Цифри красномовно свідчать про стан тодішньої аптечної справи. На всю губернію налічувалося всього 35 жалюгідних волосних аптек, які склалися з дикоростучих трав, зібраних недостатньо кваліфікованими фельдшерами, як-от: в Ічні та Комарівці Борзенського повіту, в Ярославці, Чемері та Новобасанській волості – Козелецького, у Хотуницькій, Хотивлянській, Тупичевській та Петрушинській волостях – Городнянського;

в Кам'янці Новгород-Сіверського повіту фельдшер отримував платню 8 крб. на місяць. Такі ж фельдшерські пункти з аптечками були в селах Голубівка і Попова Гора Суразького повіту. Того ж 1866 р. у звіті Сосницької повітової управи відмічалось, що майно аптечних пунктів в м. Мені та с. Волосківцях при передачі їх з відомства чернігівської палати державного майна чернігівському земству складалося з незначної кількості ліків та зіпсованих інструментів. Про якість аптекарського обслуговування свідчить запис у журналі ради Суразької лікарні, датований 1865 р., де зазначено, що у приміщенні аптеки знаходились птиця та інші домашні тварини¹¹. Цікаво, що у Суразькому повіті майже кожний поміщик мав невелику аптеку, з якої видавав ліки сам або через фельдшера. Та це радше був виняток. Даних про фельдшерські аптеки Мглинського, Стародубського, Остерського, Ніжинського та Чернігівського повітів немає¹².

Не в ліпшому стані перебувала аптекарська справа і в лікарні Чернігівських богоугодних закладів. Протягом 10 років, з 1853 до 1863, при лікарняній аптеці існувала одна посада фармацевта зі статусом гезеля (аптекарського помічника). В різні роки він мав готувати ліки для 4–7 тисяч хворих. Оскільки одна людина зробити це неспроможна, допомагали фельдшери, хоча в них були й інші обов'язки. Крім того, гезель не мав права відпускати ліки, тому нагляд за їхнім належним приготуванням покладался на старшого лікаря, який змушений був відволікатися від своєї основної функції – лікування хворих. Аптека в руках одного гезеля при відповідальності старшого лікаря не задовольняла вимог тих, хто звертався по допомогу як до аптеки, так і до лікарні. У 1863 р. за новим міністерським штатним розкладом були введені посади провізора, аптекарського учня та двох служителів. Використовуючи фельдшерську допомогу, можна було значно покращити аптекарську справу, але з невідомих причин і всупереч циркуляру Міністерства внутрішніх справ рада Чернігівської лікарні утримувала в аптеці одного гезеля, і все залишилось без змін¹³.

Крім аптек від Приказу в Чернігівській губернії існували також приватні, або, як їх тоді називали, партикулярні, нормальні чи вільні аптеки. З 1800 р. такий заклад функціонував у Новгороді-Сіверському, утримував його провізор Д. Остен. Продовжувала працювати заснована ще у першій половині XVIII ст. ніжинська аптека Івана Цигри, власником якої з 1823 р. став його син Отто¹⁴. Цікаво, що в 1831 р. Отто Цигра купив аптеку в Києві, але володів нею недовго¹⁵. До найстаріших належить також Сосницька вільна аптека провізора Карла Кампфа, відома з 1830 р. Донині в Сосницькому красназнавчому музеї імені Ю.С. Виноградського зберігається портрет К. Кампфа роботи невідомого художника, датований першою половиною XIX ст., в експозиції представлений аптекарський посуд та прилади того часу.



*Портрет К. Кампфа.
Перша половина XIX ст.*

У 1836 р. на Чернігівщині нараховувалося лише 8 вільних аптек. Три з них були у Чернігові; їх утримували провізори Василь Вагнер, Леонтій Зауервальд та Вільгельм Гіммельрейх. Доречі, В. Вагнер відпускав ліки зі своєї аптеки установам Приказу громадського призріння зі знижкою 30, а чернігівській в'язниці – 50 відсотків. Інші функціонували в Козельці, управляв провізор Корній Розбах, Глухові – Іван Зоммер, Ніжині – вже згаданий



Аптекарський посуд в експозиції Сосницького краєзнавчого музею імені Ю.С. Виноградського

Отто Цигра, Стародубі – Кирило Ольденборгер, Новгороді-Сіверському – Микола Кампіо¹⁶. З 1847 р. у Новгороді-Сіверському існувала аптека провізора Ольденборгера. Розташовувалася вона в його власному будинку.

В період Приказу починається історія чернігівської вільної аптеки, яку понад півстоліття утримувала родина Маркельсів. Відомо, що з 1854 р. до 1860 р.¹⁷ аптекою нащадків Кальмана Маркельса (місце знаходження невідоме) управляв провізор, випускник медичного факультету Харківського університету Ксаверій Шлегель, у майбутньому знаний чернігівський фапмацевт, який працював на аптечній ниві до 1901 р.¹⁸.

Цікаву інформацію про тогочасні вільні аптеки дають звіти ревізій аптек, які проводилися протягом 1864–1866 років. У 1866 р. були підведені підсумки перевірок 9 аптек, а саме: двох ніжинських, утримувачами яких були провізор О. Ревковський та А. Цигра (син померлого Отто Цигри), остерської – провізор Хотківський, сосницької – вже згадуваний провізор К. Кампф (до речі учнем в аптеці був його син Йосип), крелевецької – аптекарський помічник Г. Тушинський, конотопської – аптекарський помічник Я. Вундерліф, мглинської – провізор П. Броніковський, городницької – провізор Дзпронбінський, чернігівської – провізор П. Зауервальд¹⁹. При огляді цих аптек виявилось, що вони перебували в задовільному стані. Всі мали обов'язкові книги: рецептурну, лабораторну, для записів ручного продажу та отруйних речовин, постанов та приписів керівництва. Кожна аптека мала Фармакопею, Статут, Таксу. Аптеки були облаштовані лабораторіями, рецептурними кімнатами, де за абеткою зберігалися медикаменти, коктеріями (приміщеннями для приготування відварів). Відмічалась також наявність у достатній кількості аптекарського посуду: різних ступок, мензурок, реторт, колб тощо. Отже, як бачимо, вільні аптеки, послугами яких користувалися, як правило, міські мешканці, перебували в ліпшому стані порівняно з волосними, які обслуговували сільське населення.

Не дивлячись на скупі дані, можна з упевненістю сказати, що в часи існування медицини Приказу громадського опікування аптекарська справа на Чернігівщині, як і галузь загалом перебувала на досить низькому рівні. Медичну допомогу населенню губернії, яке в 1861 р. становило 1461,5 тис. чол., надавали всього 45 лікарів, 71 фельдшер, 15 повивальних бабок, 64 віспощепії. Приказ спромігся створити в губернії 15 лікарень та 2 богадільні²⁰. Турбота про здоров'я селянина була покладена на відомство державного майна і виявлялася, зокрема, у створенні в окремих волостях примітивних аптек, що обслуговувалися недолугими фельдшерами за повної відсутності ліків. Все це неможливо назвати медичною допомогою. І хоча у містах медична справа була організована погано, але все ж хоч якось існувала, села ж були позбавлені будь-якої і кинуті напризволяще.

З 1865 р. починається земський період в розвитку як медицини, так і аптечної справи. Влучну характеристику земській медицині дав академік Академії медичних наук України Микола Амосов: “Дуже різноманітна робота, всього потроху, з посередніми наслідками, а проте краще і доступніше для народу не було ніде в світі”²¹. Та це – тема наступної розвідки.

¹ Ковалинський В. Київські мініатюри. – Вип. 6. – К., 2007. – С. 46, 54.

² Там само. – С. 56.

³ Земский сборник Черниговской губернии. – 1882. – № 5. – С. 10.

⁴ Земский сборник Черниговской губернии. – 1912. – Апрель. – С. 1.

⁵ Ковалинський В. Вказ праця. – С. 60.

⁶ Там само.

⁷ Ігумнов С.М. Нарис розвитку земської медицини на Україні. – К., 1977. – С. 59.

⁸ Гармаш Т. Питання благоустрою Полтавської, Чернігівської губерній у діяльності першого малоросійського генерал-губернатора князя О.Б. Куракіна // Сіверянський літопис. – 2010. – № 1. – С. 47.

⁹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1026. – Арк. 20–21.

- ¹⁰ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 3269. – Арк. 139.
- ¹¹ Земский сборник Черниговской губернии. – 1906. – Июль–август. – С. 188.
- ¹² Земский сборник Черниговской губернии. – 1906. – Июль–август. – С. 196.
- ¹³ Земский сборник Черниговской губернии. – 1875. – № 9–10. – С. 184.
- ¹⁴ Стороженко Н. Первая аптека в Нежине //Киевская старина. – 1892. – № 3. – С. 497.
- ¹⁵ Ковалинський В. Вказ праця. – С. 7.
- ¹⁶ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 3269. – Арк. 139.
- ¹⁷ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 23. – Спр. 1321а. – Арк. 20.
- ¹⁸ Отчет Черниговской губернской земской управы за 1901 г. – Чернигов, 1902. – С. 61.
- ¹⁹ ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 2в. – Спр. 2. – Арк. 1–14.
- ²⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К., 1972. – С. 25.
- ²¹ Амосов Н.М. Обращение с ближнего зарубежья //Медицинская газета. – 1996. – № 91. – С. 24.

БЛАКИТНИЙ М.

**Списки мешканців Чернігівської губернії, що загинули
під час російсько-турецької війни 1877–1878 років
(за даними часопису “Черниговские епархиальные известия”)**

Як відомо, більша частина українських земель, серед них і Чернігівщина, у ХІХ ст. входила до складу Російської імперії, а отже українське населення підпадало під дію її законів. Чоловіки (так званий податний стан) відбували рекрутську повинність у війську, а з 1874 р. проходили обов’язкову строкову службу в армії або на флоті; брали участь у військових діях.

Докладну інформацію про участь чоловічого населення Чернігівської губернії у черговій російсько-турецькій війні 1877–1878 років містять списки рядових вояків – уродженців Чернігівщини, які загинули, пропали безвісти, померли від ран внаслідок того воєнного конфлікту. Відомості публікувалися у “Черниговских губернских ведомостях” (за 1877–1878 роки) та “Черниговских епархиальных известиях” (за 1878 р.) [1]. Головна цінність цих публікацій полягає у тому, що вони містять інформацію про людину: прізвище, ім’я та ім’я по-батькові, військове звання, у якому населеному пункті мешкав, коли і де загинув (або помер від ран та хвороб).

З них дізнаємося, передусім, у яких військових частинах російської армії на той час служила переважна більшість вихідців (“малоросійських” козаків, селян і міщан) з Чернігівської губернії. Це: 17-й Архангелогородський піхотний полк, 18-й Вологодський піхотний полк, 19-й Костромський піхотний полк, 20-й Галицький піхотний полк, 118-й Шуйський піхотний полк, 10-й Малоросійський гренадерський полк, а також деякі інші військові підрозділи. Перші чотири піхотні полки входили до складу 5-ї піхотної дивізії на чолі з генералом Ю. Шильдер-Шульднером, що до війни частково дислокувалися на території Чернігівської губернії. Так, у м. Чернігові був розквартирований 18-й Вологодський піхотний полк [2].

Ці відомості дозволяють приблизно визначити загальну кількість рядових, які наклали головою удалині від Чернігівщини, визволяючи від релігійного і державного поневолення болгар і виборюючи їм незалежність. Їх – 671 людина, причому у 26 випадках не зазначений ні конкретний населений пункт, ні повіт, де жив небіжчик. Аналізуючи списки можна встановити, що загиблі були у кожному з 15 повітів губернії. Кількість загиблих по повітах розподіляється наступним чином: Новозибківський – 70 чол., Чернігівський – 62, Козелецький – 47, Кролевецький – 46, Стародубський – 46, Суразький – 46, Мглинський – 45, Городницький – 43, Ніжинський – 40, Остерський – 40, Конотопський – 38, Глухівський – 37, Борзенський – 32, Сосницький – 29 і Новгород-Сіверський – 19. Щодо окремих населених пунктів – статистика наступна: найбільше загиблих чернігівців – мешканці Мглина – 9 чол., Веркіївки і Семенівки – по 7, Глухова – 6, Кобижчі та Янівки – по 5, Дептівки, Конотопа, Куреня, Мени і Чернігова – по 4. Зауважимо, що адміністративний поділ і кордони колишньої Чернігівської губернії не співпадають з межами сучасної Чернігівської області, а окремі населені пункти змінили назву або взагалі зникли.

Найбільше чернігівців – 228 – загинуло у липні 1877 р.; тільки 8 липня під час першого штурму Плевни втрати становили 158 осіб.

У російсько-турецькій війні брало участь майже 600 тис. воїнів російської армії. Бойові втрати Російської імперії – понад 16 тис. загиблих і зниклих безвісти та майже 33 тис.

померлих від ран і хвороб, з них на Балканському театрі воєнних дій – 29 тис. чоловік [4]. Спираючись на це співвідношення, можна висловити припущення, що всього у війні брали участь приблизно 8000–8500 мешканців губернії, 1200–1400 з них отримали поранення [3]. Наведені цифри не враховують втрат серед офіцерів, які були родом з Чернігівщини.

Списки складені за військовими підрозділами, в кожному розділі за абеткою. Географічні назви відображають реалії 1870-х років.

17-й Архангелогородський піхотний полк

Загинули у липні 1877 р.*:

1. Авраменко Захарій Іванович (унтер-офіцер) – с. Високе Мглинського повіту
2. Акуленко Парфентій Михайлович – с. Великі-Щербиничі Новозибківського повіту
3. Алексанов Степан Михейович – Новозибківський повіт
4. Андрюк Корній Онисимович – с. Кукшин Ніжинського повіту
5. Ахраменко Антон Іванович – с. Орлівка Глухівського повіту
6. Байправ Микита Лукинович – с. Стара Волковська Гута Остерського повіту
7. Балаханов Лука Прокопович – с. Велике Новозибківського повіту
8. Баран Трохим Федорович – с. Свидовець Козелецького повіту
9. Білогур (Белогур) Пилип Андрійович (унтер-офіцер) – м. Семенівка Новозибківського повіту
10. Березний Іван Якович – с. Дунаєць Глухівського повіту
11. Білоног Тимофій Семенович – с. Фоевичі Новозибківського повіту
12. Білоус Данило Петрович – с. Івот Новгород-Сіверського повіту
13. Бирюк Степан Федосович – с. Бровничі Новозибківського повіту
14. Богдан Зотик Євтихійович – с. Оленівка Борзенського повіту
15. Боклан Григорій Єленович – с. Ровчаки Ніжинського повіту
16. Бондар Антон Герасимович – с. Сколочів Остерського повіту
17. Бондарев Влас Самуїлович – с. Пізнопали Городницького повіту
18. Бондаренок Дементій Андрійович – с. Куршановичі Новозибківського повіту
19. Борисенко Василь Артемійович – с. Займище Городницького повіту
20. Буршгеев Влас Іванович – посад Святський Суражського повіту
21. Бойко Іван Антонович – м. Монастирище Ніжинського повіту
22. Бондарев Макар Кузьмич (унтер-офіцер) – м. Мглин
23. Валусев-Лойков Євлампій Ларіонович – с. Замишине Новозибківського повіту
24. Вареник Федір Кузьмич – с. Янівка Чернігівського повіту
25. Вдовин Ілля (Євель) Зиновійович (загинув 30–31 серпня 1877 р.) – с. Каменський Хутір Новозибківського повіту
26. Викниченко (Хлопні) Микита Сидорович – с. Чемер Козелецького повіту
27. Воробйов Сергій Нестерович (унтер-офіцер) – м. Мглин
28. Ворончук Яків Лаврентійович – с. Вербівка Городницького повіту
29. Ворчило Павло Пилипович – д. Гуньківка Чернігівського повіту
30. Гайовий (Вороний) Ісакій Антонович – с. Калити Остерського повіту
31. Гамза Єрмолай Ларіонович – м. Стольне Сосницького повіту
32. Ганнюков Іван Іванович – с. Бровничі Новозибківського повіту
33. Гончаренко Фома Сидорович – с. Хоробричі Городницького повіту
34. Грецький Микола Зиновійович – с. Сальне Ніжинського повіту
35. Греченок Давид Григорович – с. Кам'янка Городницького повіту
36. Губар Мартин Потапович – с. Орлівка Ніжинського повіту

37. Гуляй Яків Семенович – с. Дроздівка Ніжинського повіту
38. Гуренко Іван Васильович – с. Сивок Остерського повіту
39. Дайнеко Михайло Антонович – с. Брусилів Чернігівського повіту
40. Дедик Ірадіон Павлович – с. Городище Конотопського повіту
41. Демиденко Тихон Семенович – с. Неданчичі Чернігівського повіту**
42. Демиденко Тихон Семенович – с. Стара Рудня Городницького повіту**
43. Дем'яненко Іосиф Іванович (загинув 30–31 серпня 1877 р.) – Козелецький повіт
44. Довгий Матвій Вікторович (загинув 30–31 серпня 1877 р.) – с. Широк Суразького повіту
45. Драний Пилип Сидорович – м. Понурівка Стародубського повіту
46. Дрижило Нестор Степанович (помер від ран у лютому 1878 р.) – с. Макишин Городницького повіту
47. Дубравний Кіндрат Парфенович – с. Черняївка Кролевецького повіту
48. Дубров Василь Павлович – с. Анисів Чернігівського повіту
49. Дуля Григорій Іванович (загинув у січні 1878 р.) – с. Бондарі Остерського повіту
50. Дуля Трохим Михайлович – с. Бандарове Остерського повіту
51. Духнов Прокопій Денисович – с. Ведільці Чернігівського повіту
52. Євич Юфим Омелянович – с. Пужкове Городницького повіту
53. Єрченко Омелян Мартинович – Новозибківський повіт
54. Железняк Василь Ісайович – с. Тур'я Городницького повіту
55. Железняк Григорій Самойлович – с. Великий Листвен Городницького повіту
56. Жук Юхим Арсенович – с. Янівка Чернігівського повіту
57. Загуменний Іван Федорович – с. Андріївка Чернігівського повіту
58. Заєць Іван Михайлович – с. Беркове Козелецького повіту
59. Зайцев Аким Петрович – с. Тимоновичі Новозибківського повіту
60. Зебницький Тит Романович – с. Шулинівка Новозибківського повіту
61. Зеленський Самсон Онупрійович – с. Черняхівка Ніжинського повіту
62. Зікунов Михей Климович (унтер-офіцер) – с. Лобанівка Новгород-Сіверського повіту
63. Зрелько Михайло Федорович – с. Одинці Остерського повіту
64. Іванченко Василь Володимирович (унтер-офіцер) – с. Смолевичі Суразького повіту
65. Іващенко Сильвестр Гнатович – с. Дурні Чернігівського повіту
66. Ігнатенко Єгор Тимофійович – с. Попівка Новозибківського повіту
67. Ісаєнко Агапій (пропав безвісти) – с. Тисикове (?) Чернігівського повіту
68. Казимир Андрій Михайлович – Чернігівський повіт
69. Капистка Василь Аврамович – с. Іржавець Козелецького повіту
70. Карпенко Мойсей Андрійович – м. Олександрівка Сосницького повіту
71. Карпенко Максим Автоналович – с. Іванівка Городницького повіту
72. Карпець Сергій Іванович – с. Дударки Остерського повіту
73. Кіт Харитон Григорович – с. Дорогинка Ніжинського повіту
74. Кириленко Петро Мойсейович – Глухівський повіт
75. Кислий Семен Григорович – с. Денисовичі Новозибківського повіту
76. Кислуха Іван Данилович – с. Смяч Городницького повіту**
77. Кишуха Іван Данилович (загинув 30–31 серпня 1877 р.) – с. Смяч Городницького повіту**
78. Клещ Петро Георгійович – с. Рижики Чернігівського повіту
79. Кобець Семен Кіндратович (загинув 30–31 серпня 1877 р.) – с. Хмільниця Чернігівського повіту

80. Кобець Федір Фомич – с. Білоцерківка Чернігівського повіту
81. Коваленко Тимофій Ісакович – с. Гнилуша Остерського повіту
82. Коваль Микита Євстафійович – с. Чемер Козелецького повіту
83. Козлов Павло Ларіонович – м. Чернігів
84. Колосов Андрій Степанович – с. Гетьманська Буда Новозибківського повіту
85. Корзик Стефан Дем'янович – м. Ущерп'є Суразького повіту
86. Корнієнко Федір Іванович – с. Требухи Остерського повіту
87. Король Давид Антонович – с. Стара Басань Козелецького повіту
88. Корша Маркіян Федорович – с. Старий Білоус Чернігівського повіту
89. Косовець Євсей Йосифович – с. Козел Чернігівського повіту
90. Костенко Йосиф Никифорович – с. Козари Ніжинського повіту
91. Костюк Прохор Васильович (унтер-офіцер) – с. Євминка Остерського повіту
92. Коток Никанор Петрович – м. Городня
93. Кравцов Єгор Андрійович – посад Чуровичі Новозибківського повіту
94. Кравченко Андрій Максимович – м. Ніжин
95. Красовицький Єхієл Велкин – м. Глухів
96. Кривенський Федір Євстратович – м. Новозибків
97. Кривоपालенко Костянтин Євсейович – с. Неданчичі Чернігівського повіту
98. Кручень Аполлон Євменович – с. Кусії Городницького повіту
99. Кубарьов Петро Дмитрович – с. Гетьманська Буда Новозибківського повіту
100. Кузьменко Іван Петрович – с. Савинки Остерського повіту
101. Куйдик Андрій Іванович – с. Орхоричі (?) Чернігівського повіту
102. Кулага Тимофій Гнатович – м. Короп Кролевецького повіту
103. Куликов Микола Дмитрович – м. Почеп Мглинського повіту
104. Курган Євсей-Мовша Манусович – м. Чернігів
105. Лактин Отер Давидович – с. Цинки Мглинського повіту
106. Лапуцький Олександр Іванович – с. Петруші Городницького повіту
107. Ласковець Федосій Трохимович – с. Жуківка Чернігівського повіту
108. Лизька Гордій Михайлович – слобода Антонівська Чернігівського повіту
109. Литошка Пилип Авакумович – м. Городня
110. Лузя Мойсей Трохимович (загинув 30–31 серпня 1877 р.) – с. Опанасове Остерського повіту
111. Ляховець Арсеній Васильович – с. Ковчин Чернігівського повіту
112. Магомощка Георгій Іванович (унтер-офіцер) – м. Мглин
113. Мазирко Демид Йосифович (унтер-офіцер) – с. Стара Рудня Городницького повіту
114. Майстров Микита Єфремович – с. Смотрова Буда Новозибківського повіту
115. Малій Трохим Михайлович – Чернігівський повіт
116. Малиніков Петро Федорович – посад Климів Новозибківського повіту
117. Мартинович Петро Якович – м. Семенівка Новозибківського повіту
118. Марченко Яків Дмитрович – с. Мильники Ніжинського повіту
119. Маслюк Яків Тимофійович – с. Нові Млини Городницького повіту
120. Матюк Трохим (єфрейтор, пропав безвісти) – с. Кучинівка Городницького повіту
121. Менайло Стефан Васильович – с. Неданчичі Чернігівського повіту
122. Мех Мартіан Васильович – с. Кротинь Городницького повіту
123. Микитин Єгор – посад Злинка Новозибківського повіту
124. Митус Андрій Євсейович – с. Жуківка Чернігівського повіту
125. Моксач Фока Трохимович – с. Митничі Стародубського повіту

126. Мороз Андрій Васильович – м. Любеч Городницького повіту
127. Мороз Андрій Сидорович – с. Степанівка Ніжинського повіту
128. Навара Іван Якович (унтер-офіцер) – с. Вихвостів Чернігівського повіту
129. Навара Семен Герасимович – с. Кувечичі Чернігівського повіту
130. Образцов Борис Петрович – посад Добрянка Городницького повіту
131. Охременко Хома Тихонович – с. Секирино Остерського повіту
132. Павленко Митрофан Євтихійович – с. Пески Чернігівського повіту
133. Павлюк Андрій Титович (унтер-офіцер) – с. Орлівка Глухівського повіту
134. Пагашицький Тимофій Юхимович – м. Мглин
135. Пальченівський Федір Фомич – с. Сохачі Кролевецького повіту
136. Панчоха Кирил Іванович – с. Бахани Городницького повіту
137. Пархоменко Іван Степанович – м. Летки Остерського повіту
138. Пархоменко Сафрон Олександрович – с. Лобанівка Новозибківського повіту
139. Пасіоха Сидір – м. Веркіївка Ніжинського повіту
140. Пашновський Лука Григорович – с. Велике Удобрне Суразького повіту
141. Перехоженцев Василь Тимофійович – м. Веркіївка Ніжинського повіту
142. Петровський Іван Петрович – м. Мглин
143. Петрук Іван Осипович (унтер-офіцер) – с. Орлівка Новгород-Сіверського повіту
144. Пиндин (Пиндик) Тимофій Іванович (загинув 30–31 серпня 1877 р.) – с. Антонівка Суразького повіту
145. Пирогов Омелян Федотович (унтер-офіцер) – с. Шатрище Новгород-Сіверського повіту
146. Писаревський Берко Нохимович (унтер-офіцер, загинув 30–31 серпня 1877 р.) – м. Нове Місто Новозибківського повіту
147. Пишахов Степан Устинович (унтер-офіцер) – с. Лапине Мглинського повіту
148. Погуляєв Нухим Тувійович (загинув 30–31 серпня 1877 р.) – м. Нове Місто Новозибківського повіту
149. Подлісний Єфрем Леонтійович – с. Петрівка Городницького повіту
150. Позняк Трифон Никифорович – с. Голубичі Городницького повіту
151. Половецький Ладик Антонович – Халявинська волость Чернігівського повіту
152. Попик Стефан Єрмолайович – с. Лемешівка Городницького повіту
153. Постоялка Степан Васильович – м. Мглин
154. Приходько Петро Макарович – с. Івашківка Городницького повіту
155. Прохорець Василь Іванович (унтер-офіцер) – с. Євминка Остерського повіту
156. Прядка Григорій Степанович – с. Ковпита Чернігівського повіту
157. Пузнянський Герш-Берг Мойсейович – м. Чернігів
158. Пуховець Гнат Єремійович (помер від ран) – с. Галиця Ніжинського повіту
159. Резвин Петро Федорович – с. Пашківка Ніжинського повіту
160. Рожков Семен Петрович – с. Рогове Новозибківського повіту
161. Рожковий Євмен – с. Янівка Чернігівського повіту
162. Рудка Нестор Павлович – с. Пекурівка Городницького повіту
163. Рябий Леонтій Ілліч – с. Виблі Чернігівського повіту
164. Савельєв Авраам – с. Кирилівка Новозибківського повіту
165. Сальник Андріян Андрійович – с. Янівка Чернігівського повіту
166. Семенов Іван Оксентійович – с. Городище Кролевецького повіту
167. Семидочний Іван Абрамович – с. Чернин Остерського повіту
168. Сердюченко Іван Феодосійович – с. Шатури Ніжинського повіту

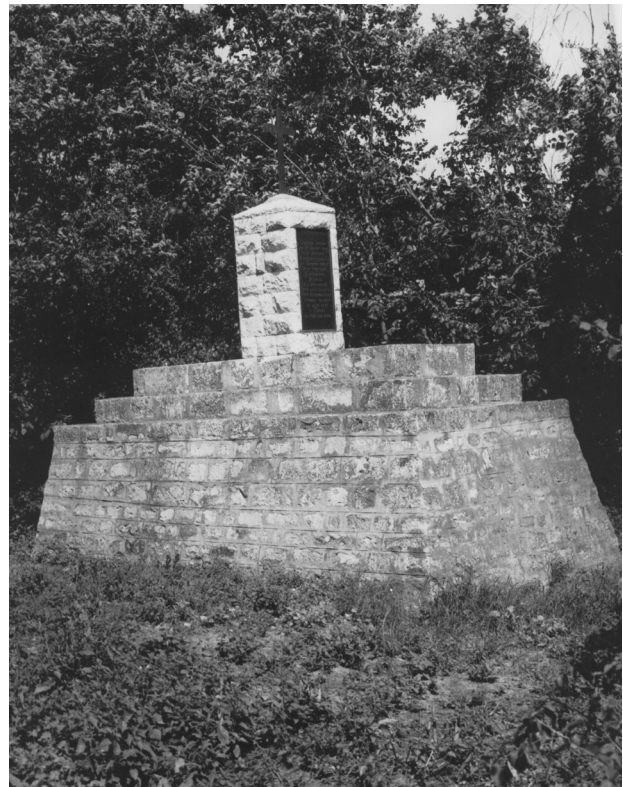
169. Синявський Матвій Степанович (загинув 30–31 серпня 1877 р.) – с. Тимоновичі Новозибківського повіту
170. Скрипка Павло Петрович – с. Киїнка Чернігівського повіту
171. Скуп'якин Олексій Савелійович – с. Пехівка Суразького повіту
172. Славотинський Василь Митрофанович – Чернігівський повіт
173. Слепцов Петро (помер від ран у липні 1877 р. в дивізіонному лазареті 31 піхотної дивізії)
174. Смолиговець Микита Іванович – с. Мохначі Городницького повіту
175. Сніг Денис Тимофійович – с. Жукотки Чернігівського повіту
176. Соболь Кирил Федорович – с. Новий Ропськ Новозибківського повіту
177. Спичаков Кіндрат Іванович – с. Хатевичі Мглинського повіту
178. Старинж Лев Йосифович – м. Нові Боровичі Городницького повіту
179. Старовойт Никифор Зосимович – с. Верба Кролевецького повіту
180. Степаненко Сава Іванович – с. Кучерівка Глухівського повіту
181. Стришинець Володимир Прокопович – с. Лемеші Козелецького повіту
182. Тарасенко Максим Пилипович – м. Кобижча Козелецького повіту
183. Теренковський Юхим Іванович – с. Кислі Городницького повіту
184. Терещенко Оксентій Андрійович – с. Хоробричі Городницького повіту
185. Тимченко Степан Свиридович – м. Кобижча Козелецького повіту
186. Тичина Федір Григорович (унтер-офіцер) – с. Холми Борзенського повіту
187. Ткач Аркадій – с. Дроздовиця Городницького повіту
189. Ткаченко Марко Павлович (унтер-офіцер) – с. Самотуги Сосницького повіту
190. Топеха Степан Семенович – с. Заньки Ніжинського повіту
191. Трепачко Петро Гаврилович – с. Сита Буда Новозибківського повіту
192. Тупиця Григорій Іванович (унтер-офіцер) – с. Бирине Новгород-Сіверського повіту
193. Турчин Конон Микитович – м. Веркіївка Ніжинського повіту
194. Турчин Микола Ілліч – м. Івангород Борзенського повіту
195. Тютіч Дмитро Борисович (загинув 30–31 серпня 1877 р.) – м. Новий Ропськ Новозибківського повіту
196. Фесенко Марко Федорович – м. Дубовичі Глухівського повіту
197. Фещенко Юфим Якович – д. Мала Топаль Новозибківського повіту
198. Филипченко Самуїл Архипович – с. Гетьманська Буда Новозибківського повіту
199. Филоненко Олексій Оникійович – с. Лемешівка Чернігівського повіту
200. Фількенберг Олександр Іванович – м. Березне Чернігівського повіту
201. Фущук Іустим Нілович – д. Журавлівка Глухівського повіту
202. Хоменок Петро Дмитрович – с. Грабове Городницького повіту
203. Хоменко Іван Юрзович – м. Борзна
204. Цупиков Власій Михайлович – с. Рогове Новозибківського повіту
205. Чернишов Іван Павлович – с. Новочеркаське Новозибківського повіту
206. Чибісов Петро Кіндратович – посад Климів Новозибківського повіту
207. Шакун Опанас Минович – с. Браклів Новозибківського повіту
208. Шалудько Григорій Микитович – с. Тупичів Городницького повіту
209. Шацький Антон Олександрович – с. Жуківка Чернігівського повіту
210. Шевель Василь Микитович – с. Старі Бобовичі Новозибківського повіту
211. Шевченко Іван Михайлович – с. Попова Гора Суразького повіту
212. Шевчук Максим Савович (загинув 30–31 серпня 1877 р.) – м. Талалаївка Ніжинського повіту

213. Шедольтай Дмитро Тихонович – д. Увольє Суразького повіту
214. Шкурат Кирил Леонтійович – м. Веркіївка Ніжинського повіту
215. Щербак Павло Семенович – с. Великий Листвен Городницького повіту
216. Щербак Павло Семенович – с. Ілкупі Городницького повіту
217. Щербина Павло Іванович – с. Скорінець Чернігівського повіту
218. Шестак Захарій Осипович (унтер-офіцер) – с. Мала Загорівка Борзенського повіту
219. Шиян Павло Корнійович – с. Сорокошичі Остерського повіту
220. Шульга Трохим Омелянович – с. Дурні Борзенського (треба Чернігівського) повіту
221. Яроменко (Ярошенко) Гаврило Антонович (загинув 30–31 серпня 1877 р.) – с. Вишків Новозибківського повіту [5]

18-й Вологодський піхотний полк

Загинули у червні 1877 р.*:

1. Андрюшко Ігнат Кіндратович – м. Веркіївка Ніжинського повіту
2. Батура Дем'ян Прокопович (фельдфебель) – м. Мглин
3. Бондар Денис Олексійович – с. Плоске Ніжинського повіту
4. Бондаренко Максим (помер від ран у шпиталі у серпні 1877 р.) – Чернігівський повіт
5. Бурковський Василь Григорович – с. Підлипне Конотопського повіту
6. Верченко Леонтій Андрійович – с. Рожнове Остерського повіту
7. Ветров Василь Степанович (унтер-офіцер, загинув у серпні 1877 р.) – м. Остер
8. Висоцький Федір Федорович (унтер-офіцер, помер від ран у військовому шпиталі № 63) – с. Пухівка Остерського повіту
9. Волошин Яків (помер від ран у шпиталі) – с. Стара Басань Козелецького повіту
10. Галич Яків (помер від ран у шпиталі) – с. Білоцерківка Козелецького повіту
11. Горовий Федір Макарович – м. Веприк Козелецького повіту
12. Демиденко Іван Овсійович – м. Семиполки Остерського повіту
13. Зазимко Кузьма Максимович – Козелецький повіт
14. Колесник Григорій Олександрович – с. Грабівка Козелецького повіту
15. Король Микита (помер від ран у липні 1877 р. у дивізіонному лазареті 31 піхотної дивізії)
16. Котляр Іван Єпіфанович – м. Семенівка Новозибківського повіту
17. Лобок Опанас Антонович (унтер-офіцер) – с. Костобобрів Новгород-Сіверського повіту
18. Лутов Степан Євдокимович – с. Старий Биків Козелецького повіту
19. Луцький Віктор Олександрович (унтер-офіцер) – м. Чернігів



Надгробний пам'ятник возле с. Гривица.

Надпись на восточной стороне:

*«Братская могила для 101 нижнего чина
17-го пехотного Архангелогородского,
200 нижних чинов 18-го пехотного
Вологодского полков и 2 канониров 1-ой и
2-ой батарей 5-ой Артиллерийской бригады
павших в деле с турками под г. Плевно*

20. Малюга Георгій Миколайович – м. Ніжин
21. Межений Пилип Петрович – д. Катичі Суразького повіту
22. Михер Федір Филонович – с. Новик Козелецького повіту
23. Мохир Данило Матвійович – м. Ніжин
24. Недров Вокул Йосифович – с. Стара Гута Суразького повіту
25. Овчаренко Пилип (помер від ран у лютому 1878 р.) – м. Кобижча Козелецького повіту
26. Однокон Данило Пилипович – с. Вороньки Козелецького повіту
27. Пархоменко Максим Григорович – с. Рожнове Остерського повіту
28. Педа Сергій (помер від ран у шпиталі) – д. Кошинів Остерського повіту
29. Пихтерев Кіндратій Олексійович (помер від ран у липні 1877 р. у лазареті 31 піхотної дивізії) – с. Могилевець Новозибківського повіту
30. Пономаренко Антон Дем'янович – с. Старий Глибів Остерського повіту
31. Прядка Даниїл (помер від ран у військовому шпиталі № 47) – Ніжинський повіт
32. Ростальний Федір Львович – с. Рейментарівка Сосницького повіту
33. Руденко Юхим Савич (загинув у серпні 1877 р.) – с. Петрівка Козелецького повіту
34. Тищенко Кузьма Степанович (ротний фельдшер) – с. Хрипівка Городницького повіту
35. Сайко Мина Григорович – с. Дептівка Конотопського повіту
36. Самусь Григорій Семенович – с. Шаповалівка Конотопського повіту
37. Свирид Юхим Григорович (загинув у серпні 1877 р.) – м. Бобровиця Козелецького повіту
38. Семо Петро (помер від ран у шпиталі) – м. Березне Чернігівського повіту
39. Сергієнко Матвій Іванович – с. Андріївка Кролевецького повіту
40. Степаненко Євстафій Якович – м. Конотоп
41. Фридинов Матвій (помер від ран у шпиталі в серпні 1877 р.) – Ніжинський повіт
42. Фурсенок Опанас Іванович – с. Тарасовичі Остерського повіту
43. Хлопяник Тарас Гаврилович – с. Софіївка Сосницького повіту
44. Хоменко Федір Іванович – с. Свиноїди Остерського повіту
45. Чвара Митрофан Давидович – с. Малий Кривець Новозибківського повіту
46. Шаповал Василь Трохимович – с. Вишеньки Остерського повіту
47. Шевченко Дмитро Мойсейович – Ніжинський повіт
48. Шкут Іван Савелійович – с. Озеряни Козелецького повіту
49. Шумицький Андрій Федорович – с. Бачевське Глухівського повіту
50. Шундик Іван Павлович – с. Новоселки Остерського повіту
51. Ющенко Йосиф Денисович – с. Браниця Козелецького повіту [6].

19-й Костромський піхотний полк

Загинули 8 липня 1877 р.*:

1. Бабич Захарій Юхимович – Конотопський повіт
2. Барбаш Зосим Миколайович – с. Словеньки Стародубського повіту
3. Батура Марк Андрійович – м. Мглин
4. Безносенок Олександр Олексійович – с. Ветошки Мглинського повіту
5. Білий Михайло Фомич – с. Радичів Кролевецького повіту
6. Бобриков Кіндрат Іванович – м. Конотоп
7. Борисенок Павло Іванович (унтер-офіцер) – с. Нове Задубення Мглинського повіту
8. Бурнос Осип Іванович (унтер-офіцер) – д. Імшана Глухівського повіту
9. Васьков Конон Андрійович – с. Вельжичі Мглинського повіту
10. Власенко Григорій Пилипович – с. Добротів Кролевецького повіту



Надгробний пам'ятник возле с. Гривица в 7 км от Плевена.

Надпись на кресте: «Упокой Господи души усопших раб твоих», «1877 г.».

Надпись на западной стороне: «Братская могила 153 нижним чинам 19 пехотного Костромского полка павшим в деле с турками 8 июля 1877 года под г. Плевно»

11. Волков Федір Семенович – Чернігівський повіт
12. Гавриленко Павло Іванович (унтер-офіцер) – с. Холопкове Глухівського повіту
13. Гала Яків Варфоломійович – с. Педимове Кролевецького повіту
14. Галаш Григорій Назарович – с. Лихоші Кролевецького повіту
15. Глушенко Микола Яковлевич – с. Буда Сосницького повіту
16. Гончарка Мирон Степанович – м. Бахмач Конотопського повіту
17. Горох Митрофан Маркович (барабанщик) – с. Іванькове Кролевецького повіту
18. Денисенко Іван Федорович – с. Дептівка Конотопського повіту
19. Дердик Данило Малофійович – с. Мельня Кролевецького повіту
20. Дин Іван Васильович – с. Зазирки Глухівського повіту
21. Дмитренко Михайло Захарович – с. Карильське Кролевецького повіту
22. Дорош Григорій Якович – с. Студьонка Кролевецького повіту
23. Дорошенко Опанас Іванович – с. Уздиці Глухівського повіту
24. Дубовик Карп Пантелійович – с. Дептівка Конотопського повіту
25. Дударев Григорій Іванович – м. Глухів
26. Дьяченко Михайло Андрійович (унтер-офіцер) – с. Смяч Новгород-Сіверського повіту
27. Єфиценко Тимофій Степанович – с. Риботин Кролевецького повіту
28. Єщенко Осип Максимович (унтер-офіцер) – с. Старий Білоус Чернігівського повіту
29. Журавель Олексій Єрмолайович – м. Конотоп
30. Журавльов Матвій Никифорович – с. Кучерівка Глухівського повіту
31. Заболотний Іван Якович (барабанщик) – Борзенський повіт
32. Зоценко Мартин Симонович – м. Веркіївка Ніжинського повіту
33. Зюзька Григорій Савелійович – с. Нарості Суразького повіту
34. Івашин Семен Каленикович – с. Соснівка Конотопського повіту
35. Іващенко Фадей Євменович – м. Бахмач Конотопського повіту
36. Ізотенко Остафій Матвійович – х. Нарбутівка Глухівського повіту
37. Ільєнко Опанас Мойсейович – с. Собич Кролевецького повіту
38. Іовченко Олексій Васильович – с. Бистрик Кролевецького повіту



Памятник Костромского полка.

Находится в 1,5 км на северо-востоке от с. Гривица, справа от шоссе из Плевена к Никополю и Русе. На северной стороне написано: «Братская могила 406 нижним чинам 19-го пехотного Костромского полка павшим в деле с турками под городом Плевно 8 июля 1877 года». На западной стороне написано: «Командиру 19-го пехотного Костромского полка полковнику Игнатию Михайловичу Клайнгаусу павшему под г. Плевно 8 июля 1877 года». На восточной стороне написано: «В память г.г. штаб и обер-офицерам 19-го пехотного Костромского полка павшим в деле с турками под городом Плевно. Подполковник Валерий Дьяконов, майор Михаил Греханович, штабс-капитан Николай Стог, поручик Константин Тарасевич, прапорщики Димитрий и Григорий Котловские. 8 июля 1877 года»

39. Казин Роман Павлович – м. Конотоп
40. Каставий Дмитро Іванович – с. Богданове Глухівського повіту
41. Кириєнко (Курнявко) Антон Григорович – с. Огоране Глухівського повіту
42. Клименко Микола Лук'янович – с. Шакове Конотопського повіту
43. Клименко Порфир Данилович – с. Риботин Кролевецького повіту
44. Клименко Федір Єлисейович – с. Разльоти Кролевецького повіту
45. Клищенко Петро Симонович – с. Вітемя Стародубського повіту
46. Ковтун Порфирій Григорович – м. Вороніж Кролевецького повіту
47. Козинець Захарій Вакулович – с. Чапліївка Кролевецького повіту
48. Козинков Петро Григорович – м. Стародуб
49. Колесник Ігнат Терентійович – с. Старі Яриловичі Городницького повіту
50. Копелок Федір Фомич – с. Мезин Кролевецького повіту
51. Костюк Євсей – с. Гольонки Конотопського повіту
52. Костюк Леонтій Іванович – м. Володькова Дівиця Ніжинського повіту
53. Кошликов Касян Андрійович (унтер-офіцер) – с. Савостяни Стародубського повіту
54. Кравченко Йосиф Лазарович – с. Берези Глухівського повіту
55. Краснопоясовський Іван Федорович – с. Жолдаки Конотопського повіту
56. Кривоший Марко Якович – с. Малий Самбір Конотопського повіту
57. Курилов Антон Іванович – с. Гайворон Конотопського повіту
58. Лаврик Артемій – с. Коренецьке Конотопського повіту
59. Лагуша Трохим Микитович – с. Уланове Глухівського повіту
60. Ларченко Павло Семенович – с. Бровниці Новозибківського повіту

61. Литовченко Сава Романович – с. Рубанка Конотопського повіту
62. Ловицький Федір Петрович – с. Блистове Кролевецького повіту
63. Ляхин Пилип Петрович (унтер-офіцер) – посад Лужки Стародубського повіту
64. Макієнко Сила Максимович (унтер-офіцер) – м. Березне Чернігівського повіту
65. Мамро Віктор Андрійович – с. Жернівка Кролевецького повіту
66. Марченко Гордій Маркович (унтер-офіцер) – с. Сваром'є Остерського повіту
67. Маршець Дмитро Дмитрович – с. Алтинівка Кролевецького повіту
68. Маслюк Панкратій Микитович – с. Ярославець Глухівського повіту
69. Мироненко Андрій Артемович – с. Мутин Кролевецького повіту
70. Михайленок Семен Єлисейович – с. Вороб'ївка Новгород-Сіверського повіту
71. Мовчан Ілля Пантелійович – м. Глухів
72. Мондюченко Антон Іванович – Кролевецький повіт
73. Мороз Федір Іванович – с. Полковнича Слобода Глухівського повіту
74. Моховик Ілля Якимович – с. Сахнівка Чернігівського повіту
75. Окунь Іван Павлович – с. Краснопілля Кролевецького повіту
76. Пилипенко Яків Федотович – с. Покошичі Кролевецького повіту
77. Письменов Мойсей Хацкелевич – м. Погар Стародубського повіту
78. Підлипний Василь Максимович – с. Чапліївка Кролевецького повіту
79. Плужников Григорій Миколайович – м. Глухів
80. Политуха Антон Боніфатійович – с. Холопкове Глухівського повіту
81. Половка Мина Петрович – с. Богданівка Остерського повіту
82. Попела Козьма (помер від ран у листопаді 1877 р. у військовому шпиталі № 53)
83. Пошупка Зиновій – с. Тиниця Конотопського повіту
84. Прикащиченко Самуїл Степанович (унтер-офіцер) – с. Заворичі Козелецького повіту
85. Приліпко Харитон Опанасович (унтер-офіцер) – с. Нивне Мглинського повіту
86. Прокопенко Корній Федорович – с. Попівка Конотопського повіту
87. Прокопенко Опанас Кирилович – с. Чорториги Глухівського повіту
88. П'ята Іван Прокопович – с. Дурні Чернігівського повіту
89. Речник Леонтій Васильович – с. Красне Конотопського повіту
90. Рехигарев Кузьма Захарович – с. Красилівка Козелецького повіту
91. Руд Єлисей Никифорович – с. Литвиновичі Глухівського повіту
92. Руденко Степан Петрович – м. Мена Сосницького повіту
93. Руденок Юхим Гаврилович (унтер-офіцер) – с. Перелази Суразького повіту
94. Савченко Василь Васильович – с. Пекарів Сосницького повіту
95. Савченко Василь Якович (фельдфебель) – с. Печенюги Новгород-Сіверського повіту
96. Савченко Тимофій Антонович – с. Манюки Новозибківського повіту
97. Сайко Іван Савич – с. Верьовка Конотопського повіту
98. Семенов Єфрем Романович – с. Сопич Стародубського повіту
99. Сердюк Григорій Павлович – с. Курінь Конотопського повіту
100. Сивид Павло Миколайович – с. Райгородок Кролевецького повіту
101. Симоненко Антон Іванович – с. Імшана Глухівського повіту
102. Симоненко Пимон Денисович – с. Будище Кролевецького повіту
103. Синегрибов Єпіфан Софонович – посад Святський Суразького повіту
104. Смага Парфен Григорович (барабанщик) – м. Кобижча Козелецького повіту
105. Сокіл Опанас Якимович – д. Стара Конотопського повіту
106. Сорокваша Іван Тихонович – м. Почеп Мглинського повіту
107. Ступак Григорій Федорович – с. Оболонне Кролевецького повіту

108. Сулиш Павло Іванович – м. Кролевець
109. Супрун Аврам Макарович (барабанщик) – с. Ксьонзівка Кролевецького повіту
110. Сухобоков Прокофій Миронович – м. Семенівка Новозибківського повіту
111. Таран Костянтин Степанович (унтер-офіцер) – м. Гоголів Остерського повіту
112. Тарасенко Ілля Тимофійович – с. Крапивне Конотопського повіту
113. Тарасенок Іван Степанович – с. Доменикове Новгород-Сіверського повіту
114. Терещенко Харитон Онуфрійович – м. Дубовичі Кролевецького повіту
115. Тимошенко Єфрем Леонович – с. Великий Бір Суразького повіту
116. Ткаченко Василь Пархомович – с. Берези Глухівського повіту
117. Троценко Яків Миколайович (унтер-офіцер) – м. Глухів
118. Хайков Павло Григорович – с. Рудня Мглинського повіту
119. Харланенок Іуда Архипович (унтер-офіцер) – с. Синькове Мглинського повіту
120. Федорко Федір Мойсейович – с. Малий Самбір Конотопського повіту
121. Цегельников Фома Григорович – с. Зазирки Глухівського повіту
122. Чмирьов Олександр Якович – с. Уланове Глухівського повіту
123. Чуйко Максим Андрійович – х. Халимонів Конотопського повіту
124. Шапошников Василь Зиновійович – м. Глухів
125. Шолирій Трифон – с. Григорівка Конотопського повіту
126. Штурман Андрій – с. Гайворон Конотопського повіту
127. Яраш Антон Федорович – м. Новий Биків Козелецького повіту
128. Яценко Капітон Павлович – с. Ксьонзівка Кролевецького повіту
129. Ященко Филімон Петрович – с. Іванькове Кролевецького повіту [7].

20-й Галицький піхотний полк

Загинули 8 липня 1877 р.*:

1. Андрус Василь Олексійович – м. Мена Сосницького повіту
2. Антипенко Іван Іванович (загинув у серпні 1877 р.) – с. Сваркове Глухівського повіту
3. Бабенець Трофим Іванович (унтер-офіцер) – с. Комарівка Борзенського повіту
4. Блис Марко Миколайович (унтер-офіцер, загинув у серпні 1877 р.) – с. Локні Козелецького повіту
5. Боярчук Микола Іванович – м. Нові Млини Сосницького повіту
6. Буян Прохор (помер від ран у липні 1877 р. у лазареті 31 піхотної дивізії)
7. Войтенко Омелян Давидович – с. Рожнівка Борзенського повіту
8. Гаєвський Казимир (помер від ран у липні 1877 р. у лазареті 31 піхотної дивізії)
9. Гапонов Андрій Іванович – м. Новозибків
10. Гах Влас Савелійович (помер від ран у липні 1877 р. у лазареті 31 піхотної дивізії) – м. Бобровиця Козелецького повіту
11. Глатка Федір (помер від ран у липні 1877 р. у лазареті 31 піхотної дивізії)
12. Годило-Годлевський Іларіон Васильович (загинув у серпні 1877 р.) – с. Прохорів Борзенського повіту
13. Горленко Василь Семенович (загинув у серпні 1877 р.) – с. Шаповалівка Борзенського повіту
14. Гучек Ларіон Ієвлевич – с. Погорільці Сосницького повіту
15. Довгуша Григорій Семенович (загинув у серпні 1877 р.) – м. Орлівка Новозибківського повіту
16. Єрошенко Полікарп Григорович – м. Олександрівка Сосницького повіту
17. Загара Іван Микитович – с. Бурімка Борзенського повіту



Надгробний пам'ятник возле с. Гривица.

Надпись на кресте: «Упокой Господи души усопших раб твоих», «1877 г.». Надпись на восточной стороне: «Братская могила 11 нижним чинам 20-го пехотного Галицкаго полка убитым в сражении под г. Плевно 18 июля 1877 года»

18. Ісаченко Михайло Титович – Уношівська волость Суразького повіту
19. Кислий Федір Юхимович – м. Ічня Борзенського повіту
20. Коваленко Андрій (помер від ран у військовому шпиталі № 47)
21. Колесник Микита Васильович – с. Головеньки Борзенського повіту
22. Лихман Микола (помер від ран у липні 1877 р. у лазареті 31 піхотної дивізії)
23. Ляшенко Осип Мефодійович – с. Городище Сосницького повіту
24. Мартиненко Михайло Микитович – с. Мартинівка Борзенського повіту
25. Марченко Арсеній Петрович (помер від ран у липні 1877 р. у лазареті 31 піхотної дивізії) – с. Есмань Глухівського повіту
26. Милейко Іван Григорович – с. Чорнотичі Сосницького повіту
27. Михненко Ларіон (помер від ран у липні 1877 р. у лазареті 31 піхотної дивізії)
28. Нижних Опанас (помер від ран у липні 1877 р. у лазареті 31 піхотної дивізії)
29. Николаєнко Федір Матвійович – с. Оленівка Борзенського повіту
30. Олейник Антон Терентійович (загинув у серпні 1877 р.) – с. Омбиш Борзенського повіту
31. Опенька Павло Павлович (помер від ран у липні 1877 р. у лазареті 31 піхотної дивізії) – с. Литовець Новгород-Сіверського повіту
32. Полторацький Іван Корнійович – с. Старий Жадів Новгород-Сіверського повіту
33. Помба Федір Несторович – с. Будище Козелецького повіту
34. Пороженко Михайло Миколайович (портупей-юнкер, загинув у серпні 1877 р.) – син губернського секретаря
35. Пришва Федір Миколайович – с. Мале Устя Сосницького повіту
36. Прищєпа Трохим Пилипович – с. Бурківка Сосницького повіту
37. Пушенко Іван Миколайович – с. Стрельники Борзенського повіту
38. Решетинський Яків Якович – м. Нові Млини Сосницького повіту
39. Самченко Пилип Михайлович – с. Куршановичі Новозибківського повіту
40. Сачава Пимон (помер від ран у липні 1877 р. у лазареті 31 піхотної дивізії)



Памятник Галицкого полка.

Возле Плевны, надпись: «Могила портупей-юнкера 20-го пехотного Галицкого полка Михаила Пороусенко и братская могила 22 нижних чинов того же полка, убитых при обороне позиции у с. Сгалевцы 19 августа 1877 г.»

41. Сергієнко Трохим (помер від ран у липні 1877 р. у лазареті 31 піхотної дивізії)
42. Силдан Спиридон (помер від ран у липні 1877 р. у лазареті 31 піхотної дивізії)
43. Сисоренко Юхим (помер від ран у липні 1877 р. у лазареті 31 піхотної дивізії)
44. Сич Григорій Миколайович – с. Литовець Новгород-Сіверського повіту
45. Складний (Ткаренко) Іван Андрійович (загинув у травні 1878 р.) – с. Високе Борзенського повіту
46. Смаглюк Савелій Максимович (загинув у серпні 1877 р.) – с. Чорнотичі Сосницького повіту
47. Соловець Мина Аврамович (загинув у серпні 1877 р.) – с. Білий Колодязь Новозибківського повіту
48. Тарасенко Давид Варналович (загинув у серпні 1877 р.) – с. Селище Борзенського повіту
49. Тарахтулин Хаїм (помер від ран у липні 1877 р. у лазареті 31 піхотної дивізії)
50. Тимонок Мамонт Гурійович (унтер-офіцер) – с. Горбове Стародубського повіту
51. Тимошенко Іван Захарович – с. Слабин Чернігівського повіту
52. Третьяков Петро (помер від ран у липні 1877 р. у лазареті 31 піхотної дивізії)
53. Тройна Єрмолай Андрійович – с. Наумівка Сосницького повіту
54. Фоськов Євдоким Петрович (загинув у серпні 1877 р.) – с. Болсунів Суразького повіту
55. Фурман Мартин Григорович (помер від ран у лютому 1878 р.) – д. Шинківка Сосницького повіту
56. Худенок Матвій Михайлович – с. Стольне Сосницького повіту
57. Хужин Степан (помер від ран у травні 1878 р.) – с. Ядути Борзенського повіту
58. Чернуха Семен (помер від ран у липні 1877 р. у лазареті 31 піхотної дивізії) – с. Хижки Конотопського повіту
59. Чернуха Яків (помер від ран у липні 1877 р. у лазареті 31 піхотної дивізії)
60. Чищевий Омелян Вікторович – с. Абрамівка Новгород-Сіверського повіту
61. Шкред Єгор Іванович (унтер-офіцер) – с. Малий Левчень Суразького повіту [8].

47-й Український піхотний полк

1. Богданів Павло Юхимович (помер від ран та хвороб) – с. Синяки Ніжинського повіту
2. Лященко Конон (помер від ран у військовому шпиталі № 47) – Борзенський повіт
3. Мазун Василь Степанович (єфрейтор, помер) – с. Євлашівка Борзенського повіту

53-й Углицький піхотний полк

Загинули у серпні 1877 р.:

1. Коваленок Григорій Никифорович – с. Сергіїв Стародубського повіту
2. Ковтун Василь Григорович – м. Семенівка Новозибківського повіту
3. Кулаков Трофим Романович – с. Гринів Стародубського повіту
4. Римарев Філат Омелянович (унтер-офіцер) – с. Подбелів Мглинського повіту
5. Турочка Гнат Фомич – Новгород-Сіверський повіт
6. Филипов Зиновій Іванович – д. Зубарів Стародубського повіту
7. Шевченко Іван Пилипович – м. Стародуб [9].

61-й Володимирський піхотний полк

1. Максименко Петро Семенович (унтер-офіцер, загинув у серпні 1877 р.) – с. Кромове Мглинського повіту
2. Макуха Гаврило (помер від ран у військовому шпиталі № 47)
3. Феньков Андрій Іванович (загинув у серпні 1877 р.) – с. Осколкове Мглинського повіту
4. Циганков Роман Сильванович (загинув у серпні 1877 р.) – с. Тихоновичі Сосницького повіту
5. Щедрин Федір Корнійович (загинув у серпні 1877 р.) – посад Клинці Суразького повіту [10].

62-й Суздальський піхотний полк

Загинули під Пелишатом з 19 по 23 серпня 1877 р.:*

1. Кавшура Іван Олександрович – с. Рогове Новозибківського повіту
2. Кисельов Никифор Ілліч – м. Семенівка Новозибківського повіту
3. Степаненко Іван (унтер-офіцер) – с. Гостеньки Новозибківського повіту
4. Юрченко Івлій Омелянович – с. Бровничі Новозибківського повіту
5. Янкін Ларіон Прокопович – с. Старі Бобовичі Новозибківського повіту
6. Самусенко Петро Трохимович (загинув під Плевною 30/31 серпня 1877 р.) – с. Попівка Суразького повіту [11].

64-й Казанський піхотний полк

1. Молюнов Кондрат Спиридонович (унтер-офіцер) – д. Соколівка Стародубського повіту
2. Панасенок Василь Маркович – с. Вельжичі Мглинського повіту
3. Тарасенко Максим Андрійович – с. Петратинка Новозибківського повіту
4. Гордієнок Євдоким Іванович (унтер-офіцер, загинув під Плевною 30/31 серпня 1877 р.) – Ущерпська волость Суразького повіту
5. Швець Павло Степанович (загинув у грудні 1877 р.) – с. Федорівка Суразького повіту [12].

75-й Севастопольський піхотний полк

1. Левицький Григорій Трохимович (загинув у листопаді 1877 р.) – с. Летяхів Суразького

повіту

2. Хролов Єзекііль Михайлович (унтер-офіцер, загинув у серпні 1877 р.) – д. Чертиг Суразького повіту

81-й Апшеронський піхотний полк

1. Семиконний Дем'ян Карпович (помер 14-го липня 1877 р. у Царсько-Колодекському військовому шпиталі від ран) – с. Старий Жадів Новгород-Сіверського повіту
2. Скварок Яків Іванович (помер від ран у вересні 1877 р.) – х. Уборки Чернігівського повіту [13].

117-й Ярославський піхотний полк

Загинули під Плевною 18 липня 1877 р.*:

1. Балухта Лука Петрович (загинув у серні 1877 р.) – х. Кладинів Стародубського повіту
2. Войсер Григорій Сергійович (загинув під Плевною 30 серпня 1877 р.) – с. Колодязьки Стародубського повіту
3. Головач Єгор – д. Левеньки Стародубського повіту
4. Гришка Микола Гришкович (загинув у серпні 1877 р.) – Стародубський повіт
5. Дусев Петро Петрович (унтер-офіцер, загинув під Плевною 30 серпня 1877 р.) – м. Стародуб
6. Дьячков Никифор – с. Нижнє Стародубського повіту
7. Зодков Семен Семенович – с. Мостище Стародубського повіту
8. Климов Єрофей Іванович (загинув під Плевною 30 серпня 1877 р.) – Стародубський повіт
9. Кулаков Прокофій Макарович (унтер-офіцер) – с. Кубанівка Стародубського повіту
10. Мельников Іван Юхимович (унтер-офіцер) – с. Литовськ Стародубського повіту
11. Мельниченко Антон Трохимович – с. Алефине Стародубського повіту
12. Пико Яков Іванович (загинув під Плевною 30 серпня 1877 р.) – с. Запольські Халевичі Стародубського повіту
13. Рещенко Марко Юхимович (унтер-офіцер) – с. Андрейковичі Стародубського повіту
14. Соколов Кузьма Павлович – с. Ярцове Стародубського повіту
15. Ярошенко Іван Филімонович (загинув у серпні 1877 р.) – х. Олейників Стародубського повіту [14].

118-й Шуйський піхотний полк

Загинули під Плевною 18 липня 1877 р.*:

1. Аршук Максим Степанович – с. Кистер Стародубського повіту
2. Беляцький Павло Гордійович – с. Казурчини Суразького повіту
3. Бондарев Ілля Архипович – с. Млинки Стародубського повіту
4. Борисенко Петро Никифорович – с. Задубення Мглинського повіту
5. Вориводо Петро Тимофійович – с. В'ялі Івойтенські Мглинського повіту
6. Гирда Макар Пилипович (загинув 13/14 серпня 1877 р.) – с. Молотівка Мглинського повіту
7. Горбачов Омелян Іванович – с. Кашнівка Суразького повіту
8. Госман Омелян Антонович – с. Бихани Суразького повіту
9. Групящ Костянтин Іванович (загинув 13/14 серпня 1877 р.) – с. Кромове Мглинського повіту

10. Груша Костянтин Іванович (загинув у серпні 1877 р.) – с. Кромове Мглинського повіту
11. Даниленко Микита Якович – с. Кашане Новгород-Сіверського повіту
12. Домарин Мирон Трохимович – с. Ланкове Стародубського повіту
13. Єрмаков Семен Тимофійович – с. Понсоковичі Суразького повіту
14. Журавльов Феоктист Тихонович – с. Колочеве Мглинського повіту
15. Зуборенко Ісак Євменович – с. Кожанів Суразького повіту
16. Зубрицький Кузьма Прокопович – с. П'ятівськ Стародубського повіту
17. Кажадей Андрій (помер від ран у військовому шпиталі) – Стародубський повіт
18. Коваленко Пилип (помер від ран у військовому шпиталі № 47) – Стародубський повіт
19. Кожанов Митрофан Трифонович – с. Брянови Кустичі Стародубського повіту
20. Колодкін Федір Дометович – с. Буда Крута Стародубського повіту
21. Кривонос Петро Дмитрович – с. Дем'янове Мглинського повіту
22. Лизогуб Фома Степанович – с. Должик Суразького повіту
23. Литвинов Сава Максимович – с. Луговець Мглинського повіту
24. Моїсеєнко Дмитро Онисимович – с. Петровська Буда Суразького повіту
25. Надикто Гаврило Євстафійович – с. Степко Мглинського повіту
26. Нездря Роман Спиридонович – с. Шоулине Мглинського повіту
27. Патица Омелян Сидорович – с. Шуморове Мглинського повіту
28. Резонський Давид Михайлович – м. Мглин
29. Родіоненко Йосиф Калинович – с. Соничане Стародубського повіту
30. Рубашка Михайло Михайлович (загинув 19 серпні 1877 р. біля д. Згалевиць) – с. Гринів Стародубського повіту
31. Салопека Пуд Васильович – с. Даниловичі Суразького повіту
32. Солонен Митрофан Михайлович – с. Латки-Лободи Суразького повіту
33. Спасов Федір Іванович – с. Меженіки Стародубського повіту
34. Титенок Іван Якимович – с. Новоселки Стародубського повіту
35. Усов Софрон – с. Дубровичі Суразького повіту
36. Феськов Антон Федорович – с. Коробоничі Мглинського повіту
37. Циганок Михайло Павлович – м. Ущерб'є Суразького повіту
38. Черномаз Оксентій – с. Деремни Мглинського повіту
39. Черняков Василь Єрмолайович – с. Росуха Мглинського повіту
40. Шендрік Федір Васильович – с. Верещак Суразького повіту
41. Юхман Юхим Терентійович – с. Приручки Стародубського повіту [15].

125-й Курський піхотний полк

Загинули під Плевною 18 липня 1877 р.:

1. Дяченко Федір Іванович – Ніжинський повіт
2. Лубок Омелян Дорофійович – с. Нові Боровичі Городницького повіту
3. Махазіоненко Мартин Ісакович – с. Смолин Остерського повіту
4. Прудько Кіндратій Маркович – с. Петрівка Козелецького повіту [16].

3-й Санкт-Петербурзький гренадерський полк

1. Залого Захарій – с. Максаки Сосницького повіту
2. Кравченко Федір Юхимович (загинув у січні 1878 р.) – с. Богданівка Новозибківського повіту

9-й Сибірський гренадерський полк

1. Акуленко Петро Семенович (пропав безвісти 28 листопада 1877 р. під час захоплення Плевни) – с. Саша Мглинського повіту
2. Будник Дмитро Васильович – Щаснівська волость Козелецького повіту
3. Василенко Григорій Іудович – Сосницький повіт
4. Гончаров Пилип Григорович – Держанівська волость Козелецького повіту
5. Коненко Митрофан Андрійович – Волосківська волость Сосницького повіту
6. Лозинський Дементій Маркович – Броварська волость Остерського повіту
7. Орищенко Яків Іванович – Борзенський повіт
8. Пуглак Давид (помер у січні 1878 р.) – Козелецький повіт
9. Харченко Антон Лукич (помер від ран у березні 1878 р.) – с. Кастерове Сосницького повіту
10. Хмельницький Мирон Кононович – Петрово-Будинська волость Суразького повіту [17].

10-й Малоросійський гренадерський полк

Загинули у листопаді 1877 р.:*

1. Баранович Омелян Опанасович – с. Данівка Козелецького повіту
2. Басан Филімон Маркович – м. Кобижча Козелецького повіту
3. Бреус Яків Савич – Козелецький повіт
4. Галюк Іван Павлович (унтер-офіцер) – с. Красилівка Козелецького повіту
5. Дедушкин Федір Карпович – с. Лакома Буда Новозибківського повіту
6. Жиглей Тарас Онисимович (унтер-офіцер) – с. Козацьке Козелецького повіту
7. Ковбаса Козьма Микитович – с. Білки Козелецького повіту
8. Коломієць Фірс Степанович – с. Козари Козелецького повіту
9. Костюков Антон Григорович (пропав безвісти 28 листопада 1877 р.) – с. Хотіївка Новозибківського повіту
10. Клевутек Харитон Іванович (пропав безвісти 28 листопада 1877 р.) – с. Шумилівка Новозибківського повіту
11. Кунов Микита Тихонович (помер від ран у військовому шпиталі № 63) – Суразький повіт
12. Кутузов Фома Якович (унтер-офіцер, помер від ран у військовому шпиталі) – с. Білий Колодязь Новозибківського повіту
13. Мацак Кирило Корнилович – м. Биків Козелецького повіту
14. Москаленко Прокопій Іларіонович (помер від ран у військовому шпиталі) – с. Рубіжне Новозибківського повіту
15. Надточай Василь Прохорович (барабанщик, помер у шпиталі 12 піхотної дивізії) – с. Пруска Великотопальської волості Новозибківського повіту
16. Опанасенко Іван Петрович (помер від ран у військовому шпиталі) – Ніжинський повіт
17. Пусенко Козьма Мартинович (помер від ран у військовому шпиталі) – с. Велика Топаль Новозибківського повіту
18. Рева Тимофій Антонович (унтер-офіцер) – с. Держанівка Козелецького повіту
19. Розсошка Павло Маркович (пропав безвісти 28 листопада 1877 р.) – с. Мартинівка Борзенського повіту
20. Сандер Хрисанф Якович – д. Рундивізія Борзенського повіту
21. Сидоренко Олександр Павлович (пропав безвісти 28 листопада 1877 р.) – с. Блудша

Козелецького повіту

22. Соболев Іван Мойсейович (горніст) – с. Шатрищі Новгород-Сіверського повіту
23. Титов Петро Мойсейович – с. Людкове Новозибківського повіту
24. Трохименко Опанас Дмитрович (помер від ран у військовому шпиталі) – с. Рилівці Новозибківського повіту
25. Трукон Тимофій Максимович (пропав безвісти 28 листопада 1877 р.) – с. Держанівка Козелецького повіту
26. Хижняк Семен Платонович (пропав безвісти 28 листопада 1877 р.) – с. Лемеші Козелецького повіту
27. Чеканов Омелян Гнатович (пропав безвісти 28 листопада 1877 р.) – м. Семенівка Новозибківського повіту
28. Чудаков Іван Михайлович (помер від ран у військовому шпиталі № 62) – м. Сураж
29. Шевченко Василь Пилипович (помер від ран у військовому шпиталі) – Козелецький повіт
30. Шумар Юхим Микитович (пропав безвісти 28 листопада 1877 р.) – с. Жиловці Козелецького повіту
31. Юрченко Митрофан Никифорович (унтер-офіцер, пропав безвісти 28 листопада 1877 р.) – с. Лихолітки Козелецького повіту [18].

11-й Фанагорійський гренадерський полк

1. Басалика Степан Володимирович (пропав безвісти 28 листопада 1877 р.) – с. Увельє Суразького повіту
2. Жаров Василь Павлович (помер у шпиталі) – с. Вихолка Нелюдської волості Суразького повіту
3. Крупенкин Іван Трохимович (помер у шпиталі) – с. Дилоуков Великоудебської волості Суразького повіту

12-й Астраханський гренадерський полк

Пропали безвісти 28 листопада 1877 р. при взятті Плевни*:

1. Голуба Омелян Лаврентійович – с. Оксамитове Мглинського повіту
2. Дергач Петро Осипович (помер від ран у березні 1878 р.) – с. Навози Чернігівського повіту
3. Ковтун Іван Дмитрович (помер від ран у березні 1878 р.) – с. Новоселки Остерського повіту
4. Кондратовець Іван Трохимович – с. Троєщина Остерського повіту
5. Рудий Касян Дмитрович – с. Брусилів Чернігівського повіту
6. Ткаченко Кирило Пантелеймонович – с. Напорівка Чернігівського повіту
7. Третяк Гнат Васильович – с. Бірки Чернігівського повіту
8. Яковенко Харитон Данилович – с. Ведильці Чернігівського повіту [19].

2-й Кавказький стрілецький батальйон

1. Салей Аврам Трохимович (стрілець, загинув у січні 1878 р.) – с. Дептівка Конотопського повіту
2. Супроненко Федір Борисович (стрілець, загинув у січні 1878 р.) – х. Зайці Городницького повіту

12-й Стрілецький батальйон

1. Коваленко Савелій Пилипович – м. Городня
2. Яценко Євсей Михайлович – с. Петровське Суразького повіту [20].

6-й понтонний батальйон

Загинули у червні 1877 р.:

1. Гроцький Харитон Потапович – с. Гулівка Великотопальської волості Новозибківського повіту
2. Минча Петро Сисоєвич – с. Добротів Кролевецького повіту
3. Пальчуковський Оксентій Прохорович – с. Сохачі Коропської волості Кролевецького повіту
4. Прокопенко Зиновій Григорович (унтер-офіцер) – с. Будище Оболонської волості Кролевецького повіту [21].

5-а артилерійська бригада

1. Кулинич Кирило Опанасович (канонір, загинув під Плевною 28 серпня 1877 р.) – с. Дроздівка Ніжинського повіту
2. Папело Степан Михайлович (бомбардир, помер від ран у вересні 1877 р. у військовому шпиталі № 63 бригади) – м. Короп Кролевецького повіту
3. Отрох Данило Данилович (канонір, помер від ран) – с. Отрохи Остерського повіту
4. Петрушенко Андрій Трохимович (канонір, помер від ран у військовому шпиталі № 63 бригади) – м. Понорниця Кролевецького повіту
5. Ющенко Тимофій Якович (канонір, загинув у липні 1877 р.) – с. Припутні Борзенського повіту [22].

4-а батарея 19-ї артилерійської бригади

Загинули у червні 1877 р. під час облоги турками фортеці Баязет:

1. Зиль Василь Трохимович
2. Мельников Тихон Степанович [23].

Лейб-гвардії Єгерський полк

Загинули у листопаді 1877 р.:

1. Апостолов Архип Тимофійович (унтер-офіцер) – м. Новий Ропськ Новозибківського повіту
2. Гущенко Василь Юхимович – Чернігівський повіт
3. Ємцов Костянтин – м. Мена Сосницького повіту
4. Жила Митрофан Іванович (бомбардир) – с. Курінь Конотопського повіту
5. Журжа Єгор – Щаснівська волость Козелецького повіту
6. Карантюк Осип – с. Дмитрівка Остерського повіту
7. Кривошиїв Трохим Сидорович (унтер-офіцер) – Борзенський повіт
8. Ложка Пантелій Іванович – Конотопський повіт
9. Марогос Єфрем – с. Жудилове Мглинського повіту
10. Пинчук Василь Іванович (унтер-офіцер, горніст) – с. Малейстійське (?)
11. Попов Григорій Терентійович – Чернігівський повіт
12. Щербин Артемій – Борзенський повіт

13. Рябов Никон – с. Лугівка Мглинського повіту
14. Сиваков Архип Федорович – Суразький повіт
15. Симановський Семен Васильович – Стародубський повіт [24].

Лейб-гвардії Литовський полк

1. Лазаренко Михайло – с. Янівка Чернігівського повіту
2. Шпота Петро – с. Курилівка Конотопського повіту

Лейб-гвардії Волинський полк

1. Марцовий Єрмолай – с. Старий Білоус Чернігівського повіту
2. Мироненко Лук'ян Харитонович (загинув у січні 1878 р.) – с. Мутин Кролевецького повіту

Лейб-гвардії Московський полк

1. Босий Степан (унтер-офіцер, пропав безвісти у листопаді 1877 р.) – Глухівський повіт
2. Ігнатенко Мартин Сафонович (унтер-офіцер, померу листопаді 1877 р.) – с. Рождественське Кролевецького повіту
3. Комар Логин Федорович (загинув у листопаді 1877 р.) – с. Олексіївка Мглинського повіту
4. Мотирев Федір Романович (загинув у листопаді 1877 р.) – с. Старосілля Мглинського повіту

Кексгольмський гренадерський полк

1. Дзюбенко Микита Федорович – с. Боденьки Остерського повіту
2. Ренський Василь Петрович (єфрейтор) – м. Семиполки Остерського повіту
3. Рубець Стратон Титович (єфрейтор) – с. Печеник Стародубського полку

Інші частини

1. Бойко Мойсей Григорович (12-й Ахтирський гусарський полк, помер від ран 4 липня 1877 р.) – с. Велика Кошелівка Ніжинського повіту
2. Гамюк Григорій Олексійович (унтер-офіцер лейб-гвардії Павловського полку, загинув у жовтні 1877 р.) – с. Красилівка Козелецького повіту
3. Голайда Панкратій Григорович (54-й Волинський піхотний полк, загинув 13/14 серпня 1877 р.) – с. Нарості Суразького повіту
4. Горонок Іван Кіндратович (74-й Володимирський піхотний полк, помер від ран у лютому 1878 р.) – с. Меринівка Новгород-Сіверського повіту
5. Єльцев Ульян Костянтинович (151-й П'ятигорський піхотний полк) – м. Мена Сосницького повіту
6. Жила Митрофан Іванович (бомбардир лейб-гвардії 1-ї артилерійської бригади) – с. Куринь Конотопського повіту
7. Заходка Андрій (15-й Тифліський гренадерський полк, помер від ран у військовому шпиталі № 9) – Чернігівський повіт
8. Іващенко Федір Осипович (45-й Азовський піхотний полк) – с. Кладьківка Борзенського повіту
9. Коваленко Онисим Якович (11-й Ізюмський гусарський полк, загинув у червні 1877 р.) – Хорошоозерська волость Борзенського повіту
10. Комаровський Роман (5-й драгунський полк, помер від ран у військовому шпиталі № 47)

11. Комісаренко Петро (35-а артилерійська бригада, помер від ран у військовому шпиталі № 47)
12. Красюк Омелян Іванович (стрілець, загинув у червні 1877 р.) – м. Веркіївка Ніжинського повіту
13. Макаренко Федір Петрович (11-й Чугуївський уланський полк, загинув у серпні 1877 р.) – д. Шняківка Ніжинського повіту
14. Михон Федір (помер від ран та хвороб у військовому шпиталі № 56)
15. Нерус Корнилій Іванович (бомбардир-наводчик 4-ї батареї 32-ої артилерійської бригади, загинув 18 липня 1877 р. під Плевною)
16. Пархоменко Козьма (16-й Тифліський гренадерський полк, помер від ран у листопаді 1877 р. у Кавказькому військовому шпиталі № 36) – с. Оленівка Борзенського повіту
17. Пасика Митрофан Терентійович (канонір 14-ї артилерійської бригади, загинув під Плевною 28 серпня 1877 р.) – м. Носівка Ніжинського повіту
18. Подольний Микола Харитонович (стрілець 14-го стрілецького батальйону, загинув у серпні 1877 р.) – с. Сачковичі Стародубського повіту
19. Прищепа Мойсей Прокопович (загинув у жовтні 1877 р.) – с. Розльоти Кролевецького повіту
20. Сехин Прокопій Григорович (63-й Углицький піхотний полк, загинув у січні 1878 р.) – с. Лопати Суразького повіту
21. Шевченко Мина Титович (ротний фельдшер 36-го Орловського піхотного полку, загинув у листопаді 1877 р.) – с. Олешня Сосницького повіту
22. Юречко Осип (16-й Мінгрельський гренадерський полк) – с. Куринь Конотопського повіту [25].

Залишилися живими:

- Бондаренко Олександр Данилович (17-й Архангелогородський піхотний полк) – с. Фастовець Борзенського повіту
- Шакуло Павло Максимович (17-й Архангелогородський піхотний полк) – м. Семенівка Новозибківського повіту

¹ Именной список нижним чинам, уроженцам Черниговской губернии, убитым, без вести пропавшим и умершим от ран в 1877 году //Черниговские епархиальные известия (далі – ЧЕИ). – 1878. – № 6–38. – Часть официальная.

² 12 августа 1879 г. //ЧЕИ. – 1879. – № 31. – Часть неофициальная. – С. 331–333.

³ Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–78 гг. на Балканском полуострове. – Спб., 1901. – Вып. 20. – С. 580–581.

⁴ Леонов О., Ульянов И. Регулярная пехота 1855–1918. – М., 2003. – С. 86.

⁵ Именной список нижним чинам, уроженцам Черниговской губернии, убитым, без вести пропавшим и умершим от ран в 1877 году //ЧЕИ. – 1878. – № 6. – Часть официальная. – С. 127–130; № 7. – Часть официальная. – С. 141–146; № 12. – Часть официальная. – С. 217–219; № 14. – Часть официальная. – С. 250.

⁶ Именной список нижним чинам, уроженцам Черниговской губернии, убитым, без вести пропавшим и умершим от ран в 1877 году //ЧЕИ. – 1878. – № 6. – Часть официальная. – С. 127; № 8. – Часть официальная. – С. 165–167; № 12. – Часть официальная. – С. 217–219.

⁷ Именной список нижним чинам, уроженцам Черниговской губернии, убитым, без вести пропавшим и умершим от ран в 1877 году //ЧЕИ. – 1878. – № 10. – Часть официальная. – С. 194–196; № 11. – Часть официальная. – С. 205–206; № 12. – Часть официальная. – С. 217–218.

⁸ Именной список нижним чинам, уроженцам Черниговской губернии, убитым, без вести пропавшим и умершим от ран в 1877 году //ЧЕИ. – 1878. – № 6. – Часть официальная. – С. 127; № 12. – Часть официальная. – С. 217–219.

⁹ Именной список нижним чинам, уроженцам Черниговской губернии, убитым, без вести пропавшим и умершим от ран в 1877 году //ЧЕИ. – 1878. – № 12. – Часть официальная. – С. 217–219.

¹⁰ Именной список нижним чинам, уроженцам Черниговской губернии, убитым, без вести пропавшим и умершим от ран в 1877 году //ЧЕИ. – 1878. – № 14. – Часть официальная. – С. 248.

¹¹ Именной список нижним чинам, уроженцам Черниговской губернии, убитым, без вести пропавшим и

умершим от ран в 1877 году //ЧЕИ. – 1878. – № 8. – Часть официальная. – С. 167–168.

¹² Именной список нижним чинам, уроженцам Черниговской губернии, убитым, без вести пропавшим и умершим от ран в 1877 году //ЧЕИ. – 1878. – № 10. – Часть официальная. – С. 194.

¹³ Именной список нижним чинам, уроженцам Черниговской губернии, убитым, без вести пропавшим и умершим от ран в 1877 году //ЧЕИ. – 1878. – № 12. – Часть официальная. – С. 217–219.

¹⁴ Именной список нижним чинам, уроженцам Черниговской губернии, убитым, без вести пропавшим и умершим от ран в 1877 году //ЧЕИ. – 1878. – № 8. – Часть официальная. – С. 167; № 12. – Часть официальная. – С. 217–219.

¹⁵ Именной список нижним чинам, уроженцам Черниговской губернии, убитым, без вести пропавшим и умершим от ран в 1877 году //ЧЕИ. – 1878. – № 8. – Часть официальная. – С. 167–168; № 14. – Часть официальная. – С. 248–249.

¹⁶ Именной список нижним чинам, уроженцам Черниговской губернии, убитым, без вести пропавшим и умершим от ран в 1877 году //ЧЕИ. – 1878. – № 12. – Часть официальная. – С. 217–219.

¹⁷ Именной список нижним чинам, уроженцам Черниговской губернии, убитым, без вести пропавшим и умершим от ран в 1877 году //ЧЕИ. – 1878. – № 25. – Часть официальная. – С. 381–382.

¹⁸ Именной список нижним чинам, уроженцам Черниговской губернии, убитым, без вести пропавшим и умершим от ран в 1877 году //ЧЕИ. – 1878. – № 25. – Часть официальная. – С. 382; № 30. – Часть официальная. – С. 450; № 32. – Часть официальная. – С. 474–475.

¹⁹ Именной список нижним чинам, уроженцам Черниговской губернии, убитым, без вести пропавшим и умершим от ран в 1877 году //ЧЕИ. – 1878. – № 30. – Часть официальная. – С. 449–451.

²⁰ Именной список нижним чинам, уроженцам Черниговской губернии, убитым, без вести пропавшим и умершим от ран в 1877 году //ЧЕИ. – 1878. – № 14. – Часть официальная. – С. 250.

²¹ Именной список нижним чинам, уроженцам Черниговской губернии, убитым, без вести пропавшим и умершим от ран в 1877 году //ЧЕИ. – 1878. – № 6. – Часть официальная. – С. 126.

²² Именной список нижним чинам, уроженцам Черниговской губернии, убитым, без вести пропавшим и умершим от ран в 1877 году //ЧЕИ. – 1878. – № 14. – Часть официальная. – С. 248–249.

²³ Именной список нижним чинам, уроженцам Черниговской губернии, убитым, без вести пропавшим и умершим от ран в 1877 году //ЧЕИ. – 1878. – № 6. – Часть официальная. – С. 126.

²⁴ Именной список нижним чинам, уроженцам Черниговской губернии, убитым, без вести пропавшим и умершим от ран в 1877 году //ЧЕИ. – 1878. – № 32. – Часть официальная. – С. 475; № 35. – Часть официальная. – С. 516.

²⁵ Именной список нижним чинам, уроженцам Черниговской губернии, убитым, без вести пропавшим и умершим от ран в 1877 году //ЧЕИ. – 1878. – № 6. – Часть официальная. – С. 126; № 14. – Часть официальная. – С. 248–250; № 22. – Часть официальная. – С. 346; № 32. – Часть официальная. – С. 475; № 38. – Часть официальная. – С. 559–560.

*Якщо не зазначене інше.

**Можливо – одна й та сама особа

Terra incognita

Що для українського селянина завжди була земля? Це не просто шмат території на якій знаходиться твоя хата, господарство, твоє поле. Щоб мати власну землю їхав український селянин за тисячі кілометрів, аби тільки бути господарем. І гнали вітри історії кораблі з працьовитими українськими людьми до чужих берегів, їхали люди шукати кращої долі, та далеко не всім пощастило її знайти, недарма в ті часи побутували прислів'я: “Чужа земля – гірше мачухи”, а “Своя земля і в долоні мила”. Селяни західних українських земель їхали “піднімати” канадську та американську цілину, центральних та східних регіонів України – освоювати безкраї простори Російської імперії. Мова йде про переселення українців в кінці XIX – на початку XX століття на Далекий Схід, на територію так званого Зеленого Клину – південь Далекого Сходу, який зараз входить до складу Російської Федерації.

В нашій сім'ї зберігається сімейна реліквія – записна книжечка прадіда Івана Петровича Петрика, в якій я знайшов дуже багато цікавої інформації про те, як і чим жили селяни того часу, скільки коштувала земля в кінці XIX – на початку XX ст. в околицях містечка Олександрівки Сосницького повіту Чернігівської губернії, притчу про блудного сина та ін. Під час Першої світової війни мій прадід – старший унтер-офіцер проходив військову службу в 80-му військовому транспорті 16 обозного батальйону (так зазначено в записній книжці), є в ній і адреси бойових побратимів, нотатки про те скільки і якого провіанту відпускалось на утримання кожного солдата тощо.

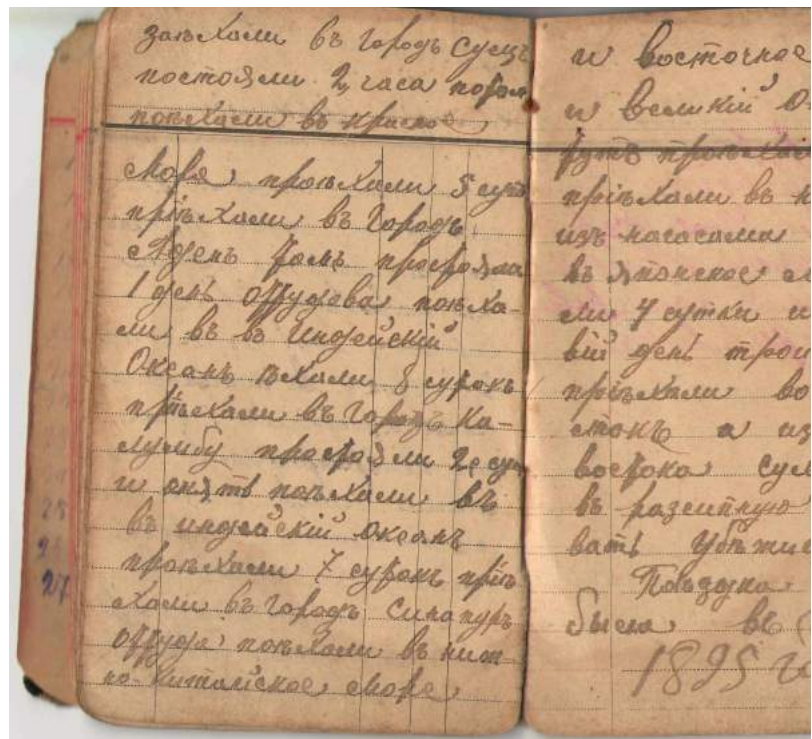
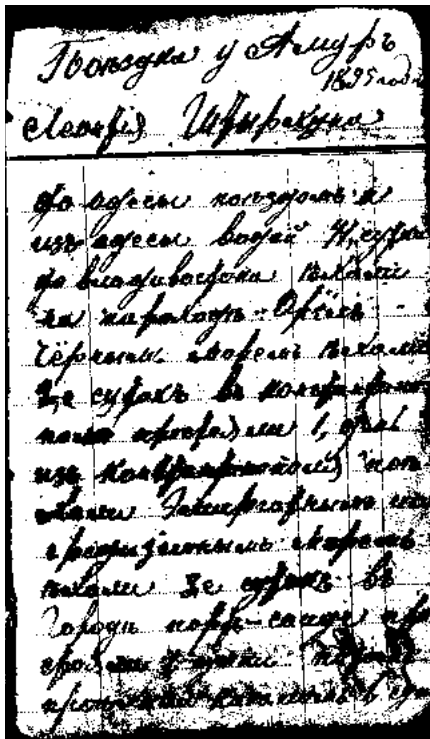
Іван Петрович Петрик народився 7 січня (за старим стилем) 1881 року в с. Піски Олександрівської волості Сосницького повіту (нині – Олександрівської сільської ради



*Іван Петрович Петрик.
Фото 1906 р.*

Корюківського району) в селянській сім'ї, навчався в Олександрівській церковноприход-ській школі, активно займався самоосвітою, з 1902 по 1907 роки проходив військову службу у складі 187 окремого Холмського полку на території нинішньої Польщі. Оскільки мав чудовий голос співав у церковному хорі при православному храмі, що стояв на території їхньої військової частини. Після повернення додому працював прикажчиком у місцевих євреїв, що мали значні ділянки земель та лісу в околицях Олександрівки. Мав велике власне господарство. Під час Першої світової війни був мобілізований на фронт, командував відділенням. Після встановлення радянської влади працював у місцевому колгоспі бухгалтером. Помер 10 лютого 1956 року.

У записній книзі знаходимо розповідь про те, як рідна сестра І.П. Петрика Тетяна разом з чоловіком Леонтієм Штирхуном переселялася на Далекий Схід. Її чоловік мав трьох дочок та сина, землі не вистачало, і хоча дружина була категорично проти того, щоб їхати з рідних місць, чоловік та його батько наполягли на переселенні, і сім'я



Сторінка записника І.П. Петрика

Штирхунів вирушила в дорогу. Далі мовою оригіналу (цитата із записника): “До Одессы поездом, а из Одессы водою 41 сутки до Владивостока ехали на пароходе “Орёл” Чёрным морем. Морем ехали 2-е суток, в Константинополе простояли 1 день, из Константинополя поехали Эмиротным, или Средиземным морем, ехали 3-е суток, в городе Порт-Самус простояли 1 сутки, потом поехали каналом в Суец, в городе Суец постояли 2 часа, потом поехали в Красное море. Морем проехали 5 суток, приехали в город Аден, там простояли 1 день, оттудова поехали в Индийский океан, ехали 8 суток, приехали в город Калумбу, простояли 2 дня и опять поехали в Индийский океан, проехали 7 суток, приехали в город Сингапур, оттуда поехали в Нижне Китайское море и Восточное море и Великий океан, проехали 10 суток и приехали в Нагасаки, из Нагасаки поехали в Японское море, ехали 4 суток и на первый день Троицы 21 мая приехали во Владивосток, а из Владивостока сухопутью врасыпную подыскивать убежища. Поездка эта была в 1895 году”. Далі йде адреса: “Приморская губерния, Уссурийская железная дорога, розъезд Краевский, селение Комаровка, Штырхунам”.

Ось так доля гнала простих трударів з Чернігівщини на пошуки кращого життя за декілька тисяч кілометрів. Півсвіту проїхали мої, хай тепер уже далекі родичі, щоб мати власну землю, власне господарство, щоб бути врешті-решт господарем на чужій землі, а не наймитом на власній. Перед Першою Світовою війною Леонтій Штирхун приїжджав на батьківщину разом із дружиною та сином, і мій прадід записав з його слів історію цієї подорожі, прадідова сестра Тетяна, коли їхали знову на Далекий Схід, дуже плакала, цілувала рідну землю і казала, що хоч і прожили вони там вже довго, а чужина є чужина. Більше в Україну вони не приїздили, а от їхній син Володимир уже в радянські часи під час служби на флоті приїжджав у село навідувати рідню.

Кажуть, поки про людину пам'ятають, вона жива. Давно вже нема ані господаря цієї книжечки, ані тих людей, про яких йдеться в ній, але жива пам'ять роду. Кожен з нас несе в собі часточку тих, хто жив до нас, своїх далеких і близьких предків, і поки ми пам'ятаємо про них, шануємо їх, ми рід, ми сила, ми Народ.

Л. ЛАРІОНОВА

Бандури Чернігівської фабрики

Особливе місце в українському музичному інструментарії посідають кобза та бандура – народні інструменти, що належали передусім до билинно-думної, кобзарської традиції.

На початку ХХ ст. розпочався процес виходу кобзарського інструмента на концертну естраду, використання бандури в академічній музиці. Гра на бандурі вивчається в системі державних музичних навчальних закладів. Набуває розвитку ансамблеве бандурництво. З другої половини ХХ ст. у виконавську практику стійко ввійшла форма жіночого тріо бандуристок. Потреба в народному музичному інструменті – бандурі – значно зростає.

В 1952 р. на творчій конференції бандуристів було пролунала думка про необхідність розпочати серійний випуск бандур в Україні. Така честь випала Чернігову. І це зовсім не випадкового, бо з давніх-давен славиться придеснянський край своїми кобзарями¹. З другої половини ХХ ст. Чернігівщина займала провідні позиції в світі по виготовленню бандур. Чернігівці розробили технологію потокового виробництва бандур і вперше в історії виробництва в Україні здійснили їх масовий випуск².

А починалось все в кінці 30-х років ХХ ст. Крім виготовлення гітар, балалайок та мандолін, було вирішено освоїти на Чернігівській фабриці музичних інструментів і виробництво бандур. Тоді з Київського музичного комбінату до Чернігівської фабрики



*М.М. Мартинчук.
1950-і роки.*

музичних інструментів приїхав досвідчений музичний майстер Михайло Трохимович Єрченко. Тут вручну він зробив 5 бандур. Це були перші бандури, виготовлені у промислових умовах. Відтоді на фабриці потроху стали робити ці інструменти. Свої уміння М. Єрченко передав Миколі Мартинчуку, який за зміну виготовляв 2–3 бандури. Ми не можемо зі впевненістю схарактеризувати згадані інструменти, але безперечно, це були бандури київського зразка діатонічного строю з певними конструктивними змінами.

Вдруге до виробництва бандур повернулись в кінці 40-х років ХХ ст. Тим більше, що попит на інструмент зростає як серед професіоналів, так і серед колективів художньої самодіяльності, аматорів. Зокрема, у книзі відгуків сільськогосподарської і промислової виставки Чернігівської області, яка проходила в Чернігові в 1949 році, колгоспник господарства “Великий Жовтень” Зеркальов записав побажання: “Желательно, чтобы

фабрика музыкальных инструментов выпускала такой инструмент как бандуру”. Завідувач кафедри народних інструментів Київської консерваторії професор М. Геліс 24 жовтня 1949 року в листі до директора фабрики Г. Говзмана писав: “Задачей величайшей важности является организация массового выпуска украинских национальных инструментов: бандур (в первую очередь), цимбал, сопилок, а также детских инструментов этих же названий”³.

Виготовлялось інструментів дуже мало, тільки на замовлення, тональна обмеженість створювала чимало труднощів для виконавців. Назріло питання вдосконалення бандури.

Цей процес відбувався поступово – за рахунок розширення звукоряду, впровадження хроматизації, поліпшення акустичних властивостей, осучаснення дизайну. Зокрема, знаний майстер з Чернігівщини Олександр Самійлович Корнієвський увійшов в історію інструментознавства як перший з майстрів, хто ще на початку ХХ ст. почав перестроювати бандури на хроматичний звукоряд.

Відомий музичний майстер з Кіровоградщини Іван Панасович Гладилін в кінці 1940-х років виготовляв хроматичні двогрифні бандури з діапазоном у 5 октав. Його запросили до Чернігова на музичну фабрику, де разом з головним інженером Олександром Вікторовичем Шуляковським, Миколою Михайловичем Мартинчуком, Олексієм Григоровичем Кілочницьким та іншими умільцями Іван Панасович удосконалив інструмент, і підприємство вперше випустило хроматичні бандури кийського типу. Їх виготовляли по 50 штук на місяць⁴. В 1950 році І. Гладилін задумав виготовити клавіатурну бандуру (одна клавіатура на басах, друга – на приструнках) зі 136 струнами. Через 6 років її звучання, що нагадувало цимбали, демонструвалась у Львівській консерваторії. Вона отримала схвальні відгуки.



Одна з перших чернігівських бандур.

Зразки кийської бандури з хроматичним звукорядом розробляли також колишній фортепіанний майстер з Луцька В. Тузиченко, диригент Державної заслуженої капели бандуристів УРСР О. Незовибатько та концертмейстер оркестрової групи Державного українського народного хору імені Г.Г. Верьовки І. Скляр, майстер чернігівської фабрики Я. Сторчовий та інші.

З 1949 року на фабриці виготовлялися і бандури харківського типу, над вдосконаленням яких працював професор Харківської консерваторії, згодом відомий бандурист Державної заслуженої капели бандуристів УРСР Перекоп Гаврилович Іванов, використовуючи моделі харківського майстра С. Снегірьова.

Та недовго виготовлялись на фабриці бандури моделі І. Гладиліна та П. Іванова. В 1952 році був запроваджений у виробництво інструмент, розроблений Іваном Михайловичем Скляром, який впродовж 15 років постійно удосконалював бандуру і щоразу за виготовленням перших зразків звертався до чернігівців.

Чернігівська фабрика музичних інструментів була єдиним підприємством, яке випускало бандури конструкції І. Скляра і налагодило їх масове виробництво: вже в 1952 р. – 216 штук⁵. Тепер інструмент став доступним для колективів художньої самодіяльності, аматорів. З 1954 р. почали випускати бандури з механізмом переключення тональностей⁶, які призначалися для високопрофесійних виконавців, студентів вищих музичних навчальних закладів.

Перша масова продукція не завжди була якісною, про що свідчили листи зі скаргами. Наприклад, директор Харківської музичної школи № 7 імені М. Мусоргського Полферов та викладач класу бандури Коник вказували, що в отриманих ними чотирьох бандурах “отсутствуют постоянные полутоны на басах, неравномерность интервалов между приструнками, отсутствует порожек для левой руки”, хоча відзначали і те, що “инструмент красив и прочен. Выгибание верхних дек ликвидировано. Звук бандур мощный, бандуры хорошо “держат строй”.

З 1957 року І. Скляр розпочав конструювати бандуру, в якій поєднуються два способи гри – київський та харківський. До роботи долучались чернігівські майстри Анатолій Попов, Олександр Шльончик, Яків Сторчовий, Микола Мартинчук, Олексій Кілочницький, Микола Єщенко, Григорій Любимов, Сергій Демидов та вже згадуваний киянин Олександр Незовибатько. Найдосконалішою була п'ята модель, яка експонувалась на Всесвітній виставці "ЕКСПО-70" в Японії⁷. А перший зразок об'єднаної бандури був виготовлений у 1959 році і в цьому ж році демонструвався на міжнародній виставці в Марселі Лауреатом Всесоюзного конкурсу музичних виконавців Андрієм Омельченком⁸. Перша партія бандур мала гарний вигляд, приємний тембр, проте й певні технічні недоробки. Так, у 1962 році А. Марченка, керівник колективу бандуристів Будинку культури заводу імені Бабушкіна з Дніпропетровська зазначав: "Мені і нашому колективу бандуристів ваші інструменти дуже сподобались, в них хороший звук, обробка, оформлення і вдосконалення. Одна бандура має деякі несправності, мабуть виготовлена з сируватого лісу, а тому не держить строю, порушилась поліровка і ін. Наші побажання: було б добре, якби замість фанеровки, де отвори для закріплення струн, встановити пластиночку чогось міцнішого..., крім того на підставці басів слід покласти хоч би на 0,5 мм товщій дрiт, інакше часто брязкають басы, малий перегиб струни"⁹. До 1963 року всі недоробки були усунені.

Можна сказати, що в кінці 50-х – 60-х роках ХХ ст. Чернігівська фабрика музичних інструментів перетворилась на своєрідну наукову лабораторію, де конструювались, вдосконалювались, виготовлялись різні моделі музичних інструментів, в тому числі бандури. У вересні 1959 року майстри фабрики Микола Єщенко, Михайло Кирієнко та інші створили нову модель бандури харківського типу. Перше прослуховування гри на бандурі харківського зразка підвищеної хроматизації відбулось тут же на підприємстві. Перед слухачами виступав П. Іванов¹⁰. У 1960 році до декади українського мистецтва в Москві фабрика отримала завдання виготовити 10 таких інструментів¹¹. До роботи залучили М. Мартинчука, О. Шльончика, І. Мельникова.

У 1963 році викладач Львівської консерваторії Василь Євтухович Герасименко запропонував Чернігівській фабриці виготовити хроматичну бандуру нової конструкції київсько-харківського зразка. На відміну від довбаного корпусу бандур І. Скляра корпус бандур В. Герасименка набирался з кленових клепок, що значно полегшило вагу інструмента. Звук у середньому регістрі був м'який, у верхньому – як дзвіночок, схожий на звук арфи. Фабрика випускала такі бандури як з механізмом переключення тональностей, так і без механізму, а також підліткову¹².

Так як замовлень на бандури було дуже багато і Чернігівська фабрика вже сама з ними не встигала впоратись, з 1980-х років бандури конструкції В. Герасименка стала випускати Львівська музична фабрика¹³.

За пропозицією О. Незовибатька у Чернігові в 1964 році було освоєно випуск бандури-баса, бандури-альта і бандури-контрабаса. Спочатку творчою групою у складі О. Шуляковського, О. Кілочницького та М. Єщенка¹⁴ був створений



*М.І. Єщенко.
1986 р.*



О.В. Шуляковський.



Підліткова бандура конструкції О.В. Шуляковського. 1970-і роки.

зовсім новий інструмент групи бандур – бандурний контрабас. Він був створений за принципом звичайної гітари, мав 4 струни і 16 приструнків, на ньому – першому серед бандур – введені лади, яких було 9. Це докорінно змінило музичні можливості інструмента: на чотирьох струнах можна видобувати 36 звуків.



О.М. Шльончик. 1951 р.

Друга група талановитих умільців – старший контрольний майстер О. Шльончик і технік-технолог Софія Золотар – розробила конструкцію бандурного альтя.

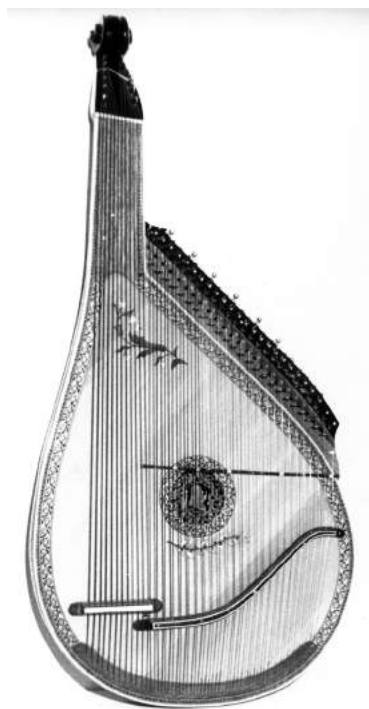
Партію бандур-басів виготовили М. Єщенко і А. Попов. Розроблений інструмент мав 12 ладів, 3 струни і 13 приструнків, склеєний з дикту корпус. По-новому був вирішений механізм для натягання струн: не треба ключем крутити вербелі, щоб регулювати лад, як на бандурі – тут звичайна черв'ячна механіка.

В 1964 році майстер експериментального цеху Г. Любимов виготовив першу бандуру для підлітків, сконструйовану головним інженером фабрики О. Шуляковським. Корпус її був склеєний з кленових клепок, мав два s-подібні резонаторні отвори¹⁵. В 1966 році їх виготовили 220 шт.: 170 – для міста і 50 – для села. В 1967 році налагодили масовий випуск. У 1969 році почали випускати нову модель підліткової бандури конструкції І. Скляра з довбаним з верби

корпусом, що мав один круглий резонаторний отвір.

У 1964 році О. Шльончик розробив і виготовив нову модель концертної бандури-прима київського типу з високими звуковими якостями і красивим зовнішнім оформленням. На Виставці досягнень народного господарства СРСР ця модель у 1965 році посіла перше місце, а майстер отримав медаль¹⁶.

У 1967 році І. Скляр завершив роботу над новою конструкцією бандури київсько-харківського зразка, вирішивши тим самим проблему перестроювання на всьому діапазоні в усі 24 тональності¹⁷. Головна суть здійснених І. Скляром конструктивних змін полягала у наступному: майстер подвоїв приструнки бандури на третьому та сьомому ступенях мажорного строю звукоряду; механізм переключення тональностей вмонтував у корпус так, що він не торкається резонуючих частин бандури; вилучив з академічної бандури традиційний для народного інструмента струнотримач, а кріплення струн переніс у нижній дерев'яний торець корпусу; розділив підструнник (підставку) на частини: окремо для басів, окремо для приструнків; струни, що розташовані на грифі, стали продовженням хроматичного звукоряду приструнків; система перемикачів охоплює не лише приструнки, а й басы. І. Скляр створив досконалий концертний інструмент, на якому можна грати в усіх тональностях і виконувати твори з досить розгорнутим модуляційним планом. Протягом другої половини ХХ ст. цей інструмент був основним у педагогів і виконавців бандурного академічного мистецтва. Такі бандури випускала тільки Чернігівська фабрика музичних інструментів.



**Бандура з механізмом
переключення
тональностей
конструкції І.М. Скляра.
1970-і роки.**

Масовий випуск бандур різних зразків і конструкцій здійснювався у цеху щипкових інструментів фабрики. Інструменти на замовлення, як правило в обмеженій кількості, виготовляли у створеному 1958 року експериментальному цеху, де працювали висококваліфіковані майстри. З 1952 до 1969 року підприємство випустило 10 тисяч бандур, а до 1979 року – понад 30 тисяч. З-поміж створених у 1980 році 2250 бандур¹⁸, 180 – виготовлені за індивідуальними замовленнями, а 1550 – мали почесний п'ятикутник¹⁹.

Технологія виготовлення бандури непроста, адже інструмент налічує майже 500 деталей та вузлів²⁰ і поєднує працю конструкторів і художників, музикантів і виробничників: деревообробників, столярів, різьбярів тощо. Основним матеріалом для її виготовлення слугує верба 20-ти – 30-ти річного віку, з якої видовбувався суцільний корпус з ручкою. 500 кубічних метрів вербової деревини щорічно потребувала Чернігівська фабрика для виготовлення бандур. Для дек використовувались резонансова ялина чи сосна, яка надходила з ліспромгоспів Пермської області, Карелії та Кавказу; для оздоблення – високоякісна береза з Архангельська, Мурома; для деталей – бук, клен з Карпат, сталевий дріт – з Ленінградського сталепрокатного заводу, мідний – з Джекказгана. Тоненьку (0,12–0,20 мм) мідну канитель витягували прямо на фабриці на німецьких та угорських верстатах²¹.

Безпосереднє виготовлення бандури починалось з лісорозкрійного цеху, звідки у щипковий цех надходила заготовка, на якій корпус майбутньої бандури розмічався по шаблону вручну сокирою, з подальшою обробкою на фугувальному та довбальному вер-

статі. Так як верба має невеликий діаметр, то корпус склеювали з двох видовбаних частин. Кінцева обробка корпусу здійснюється вручну за допомогою спеціальних стругів.

Процес виготовлення дек починався з розпилювання кругляка. Лісорозкрійники брали товсту струнку, без сучків ялину, обов'язково резонансову, і розпилювали її, застосовуючи спеціальну технологію, бо саме від випилювання резонансової дощечки залежить сила і чистота тембру. В резонаторному відділенні їх випилювалися так, щоб річні шари перетинали товщину під прямим кутом до площини дощечки. Дощечки віддавали сушильникам, які закривали їх у камерах і ретельно стежили за процесом сушіння: низька температура – довго сушитиметься, вище потрібної – дерево потріскається, а при обробці на верстатах розколеться. Після сушіння резонансові дощечки товщиною 0,5 см склеювалися на ребро так, щоб нетреноване око не помітило цього. Саме від добору деки і залежить – бути інструментові голосистим чи залишитись безголосим.

До видовбаного корпусу майстер прилаштовує головку і накладки, приклеює деки, виготовляє підструнок, просвердлює отвори для кілків і стоек, що тримають струни.

Інкустаторові належить прикрасити бандуру українським національним орнаментом. В 1950 році майстер сам вручну клеював у пази візерунки, що було дуже тривалим процесом. Коли розпочалось масове виробництво бандур і без механізації уже неможливо було обійтись, вирішили на бандуру класти орнаментовану стрічку. Майстер Олексій Кілочницький створив сотні малюнків українських орнаментів, з яких художня рада відібрала два. Для створення орнаменту береться високоякісна березова шпона міліметрової товщини. Її фарбують у різні кольори, переклеюють, ріжуть на стрічки. Стрічки склеюють між собою після відповідного добору кольорів. Вирізаний квадратик площею один квадратний сантиметр містить у собі 81 частину, що разом і створюють малюнок. З таких візерунчастих квадратиків кладеться на бандуру орнаментальна стрічка. З 1970 року один робітник за допомогою невеличкого циркульного верстата виготовляв за місяць інкрустацію для 100 бандур. Цей спосіб оздоблення бандур і досі залишається незмінним.

Часто замість мозаїчної стрічки з березової шпони використовували відходи целулоїду, які клеїли на мастику, створюючи декоративну стрічку, якою прикрашали резонаторний отвір. Інколи резонаторний отвір прикрашали ажурним різьбленням з барельєфом Т.Г. Шевченка в центрі. Таку розетку придумав столяр – “майстер золоті руки” – Дем’ян Петрович Васильєв.

Підставки-стойки для струн спочатку виготовляли з кістки, яку спеціально проварювали, розрізали і на токарному верстаті надавали відповідної форми. З 1959 року підставку стали виготовляти з порошку методом пресування²².

Коли відшліфують прикрашену деку на багато-барабанних шліфувальних верстатах, щоб товщина по всій її площині була абсолютно однаковою, ось тоді бандуру покривали нітролаком, полірували, натягували струни і настроювали за допомогою спеціального ключа. Корпус і головка фарбувалися в чорний колір.

Чернігівська фабрика музичних інструментів випускала найкращі у світі бандури трьох тональностей (прима, альт, бас). На чернігівських бандурах грає Національна заслужена капела



*Д.П. Васильєв за роботою.
1979 р.*



У поліровальному цеху.
1970 р.

бандуристів України імені Г.І. Майбороди, музична група Національного заслуженого академічного українського народного хору імені Г.Г. Верьовки, бандуристи-професіонали, студенти музичних навчальних закладів, аматори, колективи художньої самодіяльності. Де б не опинилась чернігівська бандура, всюди вона приносить радість людям. Вже згадуваний А. Омельченко зазначає: “Виготовлення бандури на високому технічному і художньому рівні дозволило мені значно підвищити свій виконавський рівень і стати солістом-концертантом. Виступаючи в багатьох містах СРСР, а також і за кордоном – у Фінляндії, Польщі, Німеччині, я одержував багато позитивних відгуків про акустичні і технічні можливості інструмента”²³. “Прийміть мою подяку, – пише Ілля Носковський з села Іваново Тульської області, – за чудову бандуру, що добре звучить, зручна, не кажучи вже про її незвичну красу”. З ним солідарний і старший інженер паровозоремонтного заводу станції Гайворон Олександр Буров: “Дуже задоволений інструментом і повсякчас згадую чернігівських умільців вдячним словом”²⁴. До цього варто додати, що видовбані з верби, міцні, вони не боялися води, холоду.

Чернігівські бандури замовляли з Канади, США, Австралії, Японії. Вони експонувались на міжнародних виставках, ярмарках: у Лейпцигу, Пловдиві, Монреалі. Улан-Баторі, Брюсселі, Марселі, Будапешті, Загребі. В 1971 р. бандура-прима київського типу без механізму переключення тональностей та підліткова бандура першими серед музичних інструментів були удостоєні Державного знака якості СРСР.

Проте у сім’ї бандур не вистачило такого типу інструмента, який би давав протяжний, як на скрипці, звук, технічні та художньо-виражальні можливості якого дозволили б виконувати швидко і протяжну музику. Щоб ліквідувати цю прогалину відомі майстри-конструктори, музиканти стали розробляти новий інструмент під назвою “кобза”²⁵.

Пошуки шляхів відродження ладкової кобзи, яка існувала в XV–XVI століттях в Україні, почалися ще в 30-х роках XX ст. У повоєнний час І. Скляр та викладач Київської консерваторії Микола Антонович Прокопенко зробили успішну спробу виготовлення кобзи з цілого шматка дерева, що позитивно позначилось на якості звуку.

М. Прокопенко поставив за мету відродження давньої кобзи у двох варіантах: як акомпануючого (сольного) інструмента на 6–8 струн та як оркестрового інструмента на 4 струни. Реконструкцію цих інструментів він зробив відповідно до сучасних вимог професійного виконавства, з урахуванням сучасної органології, ергології й естетики.

Акомпануюча кобза зберегла овальний корпус і серпоподібну, як на більшості кобз “козаків-мамаїв”, головку Розміщені на ній горизонтально дерев’яні кілки скрипкового типу виконували роль декоративного елемента, а для більш зручної і точної настройки застосував сучасний черв’ячно-шестерінчастий механізм. Голосник – круглий, широкий. Підструнник розташований на нижній частині деки. Кобза має 7 струн. Виготовлялась з клена та ялини.

Корпус оркестрової кобзи-прима має овальну яйцеподібну форму. Для кращого звучання нижніх струн автор застосував додатковий сегментоподібний голосник, який при закриванні долонею також виконує функцію глушителя. Підструнник з роздільними поріжками, які дають змогу регулювати висоту струн над ладами (на кожні дві струни – окремий поріжок), закріплений до деки, має форму язика, орнаментований різьбленням, паленням. Проводка струн у підструннику – зустрічна, потайна. Над декою ліворуч від грифа вмонтований запобіжний щиток з оргскла, щоб музикант під час гри не пошкодив верхньої деки.

З 1969 року на Чернігівській фабриці музичних інструментів виготовлялося ціле сімейство кобз конструкції М. Прокопенка: велика, терцова, квартова. Корпус їх робився з клепок кленового або червоного дерева²⁶. Ідея ладкової кобзи захопила і чернігівських майстрів. О. Шльончик і С. Золотар сконструювали кобзу-альт, яка мала 12 ладів, 3 струни і 13 приструнників і видобувалася з верби. М. Єщенко виготовляв сольні кобзи (акомпануючі). О. Шуляковський, О. Кілочицький. М. Єщенко та О. Незовибатько розробили нову модель ладкової кобзи-баса²⁷. Всі кобзи виготовлялись на замовлення провідних музичних колективів.



*Кобза терцова.
1969 р.*



Бандура І.М. Скляра.



*Бандура І.М. Дерев’янка.
1970 р.*

У 1998 році на базі цеху щипкових інструментів було створене ТОВ “Кобзар”, яке виготовляло бандури трьох тональностей і підліткову бандуру. Тут працювали досвідчені фабричні майстри: Юрій Клименок, Данило Петренко. Михайло Ленько²⁸. Останню бандуру на підприємстві виготовили у 2005 році. Відтоді створенням традиційного народного інструмента на Чернігівщині ніхто не займається.

В Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського зберігається 13 бандур, виготовлених Чернігівською фабрикою музичних інструментів у 40-х – 80-х роках ХХ ст., серед них – підліткові, з механізмом і без механізму переключення тональностей конструкції І. Скляра–С. Снегірьова; масова продукція та авторські роботи Івана Михайловича Скляра, Олександра Микитовича Шльончика, Івана Максимовича Дерев'янка; одна ладкова кобзальт О.М. Шльончика та кобза Якова Архиповича Сторчового.

- ¹ Олег Васюта. Кобзарство та лірництво на Чернігівщині. – Чернігів, 2001.
- ² Сторчовий Я. Бандура (кобза) // Тембр. – 1958, 3 липня.
- ³ Деко О. Майстри чарівних звуків. – К., 1968. – С. 26; Книга отзывов. – 1949. – Арк. 23.
- ⁴ Реп'ях С. Над Десною рокочуть бандури // Знання та праця. – 1966. – № 1. – С. 16.
- ⁵ Ментей В. Взяли ж ті бандури... // Тембр. – 1979. – 25 травня.
- ⁶ Скляр І. Щоб повнозвучною була бандура // Тембр (Чернігівська фабрика музінструментів). – 1968. – 4 січня.
- ⁷ Іванов П.І. Останній дарунок майстра // Народна творчість та етнографія. – 1973. – № 4.
- ⁸ Хай дзвінкіше звучить бандура // Тембр. – 1959. – 23 липня. – С. 1.
- ⁹ Дуже вдячні // Тембр. – 1962. – 14 вересня. – С. 1.
- ¹⁰ Концерт бандуриста П. Іванова // Тембр. – 1960. – 4 лютого.
- ¹¹ Кілючицький О. Перші зразки нових бандур // тембр. – 1960. – 8 березня.
- ¹² Шльончик О. По шляху удосконалення бандури // Тембр. – 1963. – 6 грудня.
- ¹³ Черкаський Л. Українські народні музичні інструменти. – К., 2003. – С. 140.
- ¹⁴ Деко О. Майстри чарівних звуків. – К., 1968. – С. 32.
- ¹⁵ Тембр. – 1964. – 29 квітня. – С. 2; Шуляковський О. Невикористані можливості // Тембр. – 1964. – 13 березня.
- ¹⁶ Нагороди за успіхи // Тембр. – 1966. – 13 травня.
- ¹⁷ Омельченко О. Про нову бандуру // Культура і життя. – 1971. – 1 серпня. – С. 6.
- ¹⁸ Ментей В. Взяли ж ті бандури... // Тембр. – 1979. – 25 травня.
- ¹⁹ Грай, бандуро! // Тембр. – 1980. – 28 березня.
- ²⁰ Новий вид бандури // Тембр. – 1982. – 15 січня.
- ²¹ Мазур Л. Взяв би я бандуру // Деснянська правда. – 1974. – 27 березня.
- ²² Темник. В допомогу рационализаторам и изобретателям на 1959 // Тембр. – 1959. – 25 червня. – С. 2.
- ²³ Деко О. Майстри чарівних звуків. – С. 37.
- ²⁴ Там само. – С. 31–32.
- ²⁵ Там само. – С. 35.
- ²⁶ Черкаський Л.М. Українські народні музичні інструменти. – К., 2003. – С. 119.
- ²⁷ Омельченко А. Народні музичні інструменти і проблеми їх удосконалення // Народна творчість та етнографія. – 1976. – № 2.
- ²⁸ Нестеренко И. Бандуризацию придётся отложить // Комсомольская правда в Украине. – 2004. – 15 июня.

Т. ДЕМЧЕНКО

Перший український з’їзд у Чернігові (червень 1917 року)

1917 рік увійшов у історію, окрім усього іншого, як рік численних з’їздів. Вони дуже відрізнялися один від одного за складом учасників, політичною спрямованістю, територіальними масштабами, рівнем організованості тощо. Об’єднувала ж ці прояви громадського пробудження й волевиявлення та обставина, що всі вони були породженням революційного ентузіазму. У свідомості сучасників найбільше закарбувалися з’їзди українського селянства. Так, П. Христюк відзначив, що про них багато писала і українська, і російська преса. “Гасло – земля трудовому селянству і домагання миру зробилися загальними і цілком безспорними”, окрім того, делегати голосували за “заведення автономного устрою на Україні”¹.

Нас зацікавили так звані українські з’їзди, котрі ініціювала Українська Центральна Рада (УЦР), прагнучи заручитися підтримкою на місцях. Важливим елементом цього процесу і стало їхнє скликання. Так, 13 квітня на засіданні Комітету УЦР “було вирішено послати листи у всі губернські міста з проханням скликати якомога швидше губернські українські з’їзди як для того, щоб зорганізувати українські губернські ради, так і для того, щоб члени УЦР від губерній були остаточно або затверджені, або перевибрані”².

Оскільки українське національне життя в Чернігові та губернії орієнтувалося на Київ, то скликання свого першого з’їзду, як і інші заходи, чернігівці координували з киянами. Листом від 14 квітня на офіційному бланку УЦР і за підписом її голови М. Грушевського одного із визнаних керівників українського руху у Чернігові І. Шрага сповістили про нагальну потребу здійснити подібну акцію. У документі слово в слово повторювалося вищеназване завдання³. Проте можна стверджувати, що існували й інші не менш важливі цілі. Напередодні поїздки української делегації до Петрограда лідери національно-визвольного руху прагнули у такий спосіб пришвидшити організацію сил; проголосити свої наміри; провести демонстрацію не сили, а наявності самих українців у різних регіонах України; з’ясувати й чітко окреслити коло представників різних соціальних груп, на які могла б орієнтуватися й при потребі спертися УЦР; здійснити пошуки нових вагомих аргументів на захист української справи; посприяти розвиткові форм співпраці з місцями, побудові нової вертикалі влади.

Упродовж 1917 р. під егідою УЦР в Україні пройшло 9 губернських з’їздів. Розпочався цей марафон Харківським з’їздом (квітень), у травні подібні огляди українських сил відбулися у Вінниці (Подільський), Полтаві та Катеринославі, у червні – у Чернігові, Києві, Херсоні. Другий і третій Київські з’їзди збиралися відповідно у серпні та жовтні⁴.

Метою даної розвідки є аналіз типових для усіх форумів рис та з’ясування особливостей перебігу Чернігівського українського з’їзду як яскравого феномену доби і водночас переконливого аргументу на користь того, що, як висловився один делегат з’їзду: “Чернігівщина є українська країна”⁵.

Історія з’їзду, настільки нам відомо, більш-менш повно розглядалася лише на краєзнавчому рівні: у статтях В. Бойка та колективній монографії про події 1917 р. на Чернігівщині⁶.

Між тим, ця аж ніяк не буденна подія приваблює ще й тому, що хід з’їзду знайшов майже повне відображення на сторінках “Черниговской земской газеты”, яка у декількох номерах друкувала докладний звіт про перебіг роботи з’їзду⁷. На шпальтах цієї ж газети

побачила світ і доповідь одного з керівників чернігівських українців, інспектора евакуйованої до Чернігова Ковельської гімназії Г. Стаднюка на тему: “Національно-територіальна автономія України і федеративно-демократична республіка в Росії”⁸. Обидва ці матеріали були видрукувані у брошурі, що вийшла у вересні 1917 р.⁹ і на сьогодні є найповнішим компактним джерелом інформації¹⁰. Зрештою, треба врахувати ще й такий аргумент: оскільки іншим з'їздам (а їх у 1917 р. було чимало – лише селянських губернських три), поталанило менше, бо про їхній перебіг збереглися лише скупі повідомлення, то матеріали цього з'їзду дають уявлення про атмосферу в губернії, настрої, що панували у середовищі різних верств населення, доносять до нас дух епохи.

Отримавши згадану вище директиву УЦР, у Чернігові приступили до організації з'їзду. Місцева газета під заголовком “УВАГА” помістила оголошення про підготовку, норми представництва, засади делегування та порядок денний запланованого з'їзду¹¹. У тексті доводилося “до відомости українців, що наша громада ухвалила скликати у Чернігові на 8–9 червня (іюня) з'їзд представників українських організацій, існуючих на Чернігівщині. На з'їзд мають право послати з українських повітів Чернігівщини своїх представників (одного або двох од кожної організації): волостні і повітові виконавчі комітети, селянські спілки (союзи), громади, гуртки, просвіти, кооперативи, союзи кооперативів, військові організації. На розгляд з'їзду будуть подані такі доклади:

1) повідомлення з місць; 2) про автономію України і федеративно-демократичну республіку в Росії; 3) сучасний громадянський рух на Україні; 4) земельна справа на Україні; 5) військова справа на Україні; 6) про вибори до міських дум, земства і установчих зборів; 7) організація українців на Чернігівщині; вибори губернської ради.

Засідання з'їзду почнуться о 8-й годині вечора 8 червня у помешканні бувшого дворянського зібрання. Делегати на з'їзд обов'язково повинні мати від своїх організацій уповноваження, зазначені в письмі за відповідними підписами. По справах з'їзду прохаємо звертатись поки що на адресу: Чернігів, Мстиславська, 17.

Голова Чернігівської укр[аїнської] громади І. Шраг
Секретар – Ів. Коновал”¹².

На жаль, цим і вичерпуються інформативні матеріали про підготовку з'їзду.

Як і планувалося, він відкрився 8 червня. Робота з'їзду розпочалася вступним словом І. Шрага, котрий закликав усіх до “розумної, розважної, організованої праці для України”, попередивши гарячі голови, що “в нашому русі немає місця анархії”. Він же запропонував ушанувати пам'ять Т. Шевченка “як великого громадянина, великого апостола української ідеї”. Присутні в залі встали, хор виконав “Заповіт” і “Ще не вмерла Україна”. Головою з'їзду обрали І. Шрага, його товаришами (заступниками) Т. Осадчого, І. Коновала, Г. Одинця, а функції писарів (секретарів) мали виконувати Устименко, Ведмідь і Маркович¹³.

Дані про кількісний та якісний склад учасників відсутні, деякі попередні висновки можна зробити на підставі результатів підсумкових голосувань. Обрані до Української губернської ради чотири представники Чернігова отримали від 63 до 91 голосів. Отже, право голосу мало близько ста чоловік. До складу ради увійшли посланці від усіх повітів губернії, крім північних – Новгород-Сіверського, Мглинського, Суразького, Новозибківського, Стародубського (де, як виявилось, не було зареєстрованих українських організацій), тобто було дотримано і послідовно застосовано принцип територіального представництва¹⁴.

Після урочистої частини розпочалася серія привітань. Її відкрив представник Центральної Ради Є. Онацький. Він же й задав тон у висвітленні найактуальнішого з точки

зору київських державотворців питання про автономію України та ставлення до неї Росії. Беззастережно стоячи на засадах автономії, доповідач у той же час відверто заявив, що “виразна антиукраїнська політика тутешніх представників Тимчасового уряду застала Центральну Раду послати до Тимчасового уряду делегатів з докладною запискою”, у якій “докладно висловлено всі потреби українського народу”, але петроградський уряд “не зрозумів або не захотів зрозуміти наших домагань. [...] Центральна Рада не вимагала, щоб Уряд зараз же об’явив автономію, вона тільки просила Уряд висловитися, як він відноситься до домагань українців, і взагалі – до українського руху. Але він одповів, що не може задовольнити побажання Ради. Він не зрозумів, або не хотів зрозуміти наших домагань. Чи будемо ждати, поки він зрозуміє? Ні, ми ждати не можемо. Історія твориться не роками, а хвилинами. Треба іти вперед, вперед до широкої національно-територіальної автономії”¹⁵.

Природно, що довкола такої постановки найбільш злободенного тоді питання відразу розгорілася дискусія. Є. Онацькому заперечив один із представників нечисленної, але активної групи чернігівських самостійників Р. Бжеський (Бржеський): “Попередні промовці казали про автономію... Але Україна, як знаєте, багато заклала умов з Москвою, яка їх не додержувала і довела нас до найгіршого занепаду. Хто тепер поручиться за додержання української автономії?” – звернувся він до аудиторії, одночасно закликавши “не боятися самостійності”. “Така велика багата країна територією не менше Германії, може бути самостійною”, – твердив делегат¹⁶. Цікаво, що у спогадах про цей період Бжеський зовсім не згадує про з’їзд, історію якого ми викладаємо, зате чимало місця відводить ситуації на селянському з’їзді¹⁷.

Проте на захист ідеї автономії виступили усі старші учасники з’їзду та прибулі з Києва представники Центральної Ради – М. Шраг та О. Шульгин. Є. Онацький, підносячи тодішній ідеал українських політиків, заявляв, що без Російської Федерації “нас можуть роздавити, знищити”, як переконливий аргумент він наводив сумні долі у Першій світовій війні Румунії та Сербії¹⁸.

Впливовий діяч Української Селянської Спілки селянин Г. Одинець мав власні підстави виступити проти незалежності: “Самостійності нам не треба, – у безапеляційній манері твердив він, – бо будуть знов гетьмани та королі, а сього нам не треба”¹⁹. Варто відзначити, що у його виступах на з’їзді не можна помітити жодного сумніву чи розбіжності з лінією УЦР. Згодом, у брошурі під претензійною назвою “Боротьба незаможного селянства на Україні і Селянський Інтернаціонал”, він писав, маючи на увазі, ймовірно, й себе: “І трудно було селянинові потрапити, де саме його приятель, а де ворог, бо ще з’явилися чисто селянські організації, село-спілка, в яку йшли без розбору всі селяни і бідняки, і куркулі”²⁰. Молодий український діяч Ф. Коломийченко, який навчався у Москві і брав активну участь у роботі тамтешньої української громади, а на з’їзді представляв свою рідну Борзнянщину, теж виклав свою, щоправда, досить плутану точку зору на проблему: “Говорилося, що після автономії мусить бути самостійність, що Україна має право на це. Але ми не знаємо, що буде далі. Може через рік вся Європа стане федерацією народів. Самостійники хочуть, щоб люди України були рівні з другими народами. На українському конгресі говорилося про широку автономію на федеративних началах. Ми бачим, що у Вкраїні одібрано було автономію, значить, автономія не є щось певне. От тому ми хочемо якнайширшої автономії, яка б забезпечила волю народню”²¹. Такі ж погляди виступаючий пропагував і в редактованому ним часопису “Шлях”: “Само бо поняття – “широка автономія” не є щось закінчене, сформоване. Поняття се лише каже про вихід народу на шлях вільного життєбудівництва, про змогу утворити життя якраз згідно бажанню всього народу”²². Останнє твердження, на нашу думку, – ключове для розуміння позиції лідерів української

революції у 1917 р. стосовно статусу майбутньої України.

У вже згадуваній, досить солідній доповіді Г. Стаднюка всі аргументи “за” і “проти” автономії ретельно аналізуються і завершуються висновком, який не зовсім узгоджується зі змістом. Так, доповідач слушно визначив негативну роль національного гноблення: “А тим часом ця національна неволя важким тягарем лягає на всі сторони життя поневолених народів, загрожує їм дорогу до справжньої волі і кращої долі, гальмує культурний і економічний їх розвиток і взагалі робить мертвим все, що хоче жити й розвиватись. Велика і тяжка класова неволя – але вона стає ще тяжчою, ще більш нестерпною, коли до неї додається неволя національна”²³. Для підтвердження даної тези автор сумлінно опрацював статистичний матеріал. Викриваючи вороже ставлення до України з боку Росії як централізованої держави, він показав, що “хозяйствена політика російського правительства не тільки не допомагала як слід розвитку нашого хозяйства, а ще й часом дуже шкодила нашим інтересам”²⁴. Але свою доповідь Г. Стаднюк традиційно закінчив заклик: “Слава Російській Федеративній демократичній республіці! Слава національно-територіальній автономії України!”²⁵

Таким чином, учасники Українського з'їзду продемонстрували значну внутрішню суперечливість у ставленні до Росії та обґрунтуванні потреби автономії для України. З іншого боку, докладний аналіз цього питання на з'їзді повністю підтвердив висновок, зроблений В. Верстюком, що “автономізм і самостійництво” не є “принципово різні підходи до державницької ідеї”, а виступають різними тактичними кроками у “досягненні одного й того ж результату” – побудови Української держави. “Автономізм – це поміркованіша, обережніша тактика”, – зауважує вчений²⁶.

Представники проросійськи настроєних сил стримано поставилися до ідеї автономії. Один з керівників чернігівського “Крестьянского союза” М. Кулябко-Корецький висловив надію, що рішення з'їзду “будуть обмірковані холодним розумом”²⁷. Проте інші делегати і гості, що вітали з'їзд (понад 20 осіб) були сповнені віри в автономію як панацею від усіх лих.

Учасники з'їзду заслухали низку доповідей. Неабиякий інтерес становить зміст промови І. Коновала про організацію українських сил на Чернігівщині. Але, на жаль, ані у газеті, ані у брошурі його не відтворено. Досить скупко сказано, що після довгих обговорень (про учасників дебатів теж не йдеться) з'їзд ухвалив резолюції. Можливо, упорядники брошури та й газетного тексту побоювались ймовірних репресій або утисків і розкривати всю “кухню” руху вважали передчасним.

Отже, згадані резолюції передбачали:

1. Організація українців має своїм завданням обороняти національно-політичні права української людності; керувати її політично-революційною роботою; здійснювати у житті автономний лад; виконувати постанови Центральної Ради та інших центральних українських інституцій.

2. “За для цього організація має об'єднати всю українську людність губернії, з якою метою складаються в українській частині губернії – селянські, волосні, міські, повітові і губерніяльна українські ради”.

3. “Платформою для організації українців на Чернігівщині є домагання широкої національно-територіальної автономії України і федеративно-демократичної республіки у Росії”.

Подальші шість пунктів стосувалися, власне, засад утворення і функціонування місцевих органів українських рад, перелічених у другому пункті²⁸. Порівняння змісту чернігівських резолюцій з рішеннями Центральної Ради засвідчує їхню подібність.

На відміну від доповіді І. Коновала доповідь О. Карпинського із земельного питання викладена досить детально. Промовець підкреслив, що “земля України” – “багата, родюча, переважно чорна”, “а селянам живеться неможливо, бо в ході скасування кріпацтва їм землю дали гіршу і мало”. Він же назвав ще й такі фактори зубожіння села, як брак “доброї освіти на рідній мові”, брак “кооперації й кредиту, погані шляхи сполучення, слабо розвинуті промисли й фабрики”. Виклад О. Карпинським позиції української демократії щодо аграрного питання чіткий і недвозначний: передача всієї землі до Національного фонду, “яким би порядкував сам народ через Сейм”²⁹. Природно, що аграрна тема викликала значний інтерес і бурхливе обговорення: у палких дебатах взяло участь 15 делегатів. Але попри пристрасті, що вирували на з’їзді, можна твердити, що загалом представники селянства були налаштовані доброзичливо, спокійно, охоче й позитивно реагували на заклики своїх лідерів, таких, як Т. Осадчий, зробити так, щоб “все обійшлося без сокири і бешкету”³⁰, а це доказує, що програма аграрної реформи, запропонована українськими діячами, їх, принаймні, на даний момент, задовольняла.

У результаті збори виробили й ухвалили два види резолюцій – одні з них носили перспективний характер, інші вимагали негайного впровадження. Вимоги першого роду такі:

1. Приватна власність на землю скасовується.
2. Уся земля без викупу поступає в Український земельний фонд, яким порядкує сам народ через український сейм та волосні, повітові, губернські комітети, обрані на демократичних засадах. Всеросійські установчі збори мають затвердити цю структуру.
3. Користуватися землею з цього фонду мають право тільки ті, хто буде її обробляти власними силами.
4. Земельна норма має бути не меншою “споживчої” і не більшою за “трудова”.
5. “Бажано великі зразкові хозяйства передавати до рук хліборобських товариств як очагів майбутнього соціалістичного господарювання”.
6. Ліси, води, шахти визнаються власністю усього народу.
7. Видатки по земельній реформі оплачуються державою.
8. Трудовий народ повинен заснувати Центральний Український Земельний Комітет.
9. Переселенською справою має відати названий комітет.
10. До його ж прерогатив належить “народне страхування”, або пенсії.
11. Запроваджується єдиний прямий прибутковий прогресивний податок.
12. “Український Союз повинен бути домагатися соціалізації землі і для інших народів держави”.

Невідкладні заходи у земельній справі включали в себе:

1. Вимагати від Тимчасового уряду негайної організації Українського Центрального Земельного Комітету.
2. Видати закон про передачу земельних справ до нього.
3. Пильнувати, щоб не було продажу, закладу, оренди землі.
4. Організувати “догляд” за казенними і приватними лісами. Заборонити вирубування лісу.
5. Організувати постачання хліборобськими машинами “державним заходом”.
6. Виступити проти монополізації Росією Донецького басейну. Вивозити вугілля тільки за згодою Центрального Українського Комітету.
7. Висловити протест проти “утисків переселенням” у Пензенській, Орловській і Саратовській губерніях; визнати, що це “прикре явище”, бо “ми на Україні зуміли фактично забезпечити право національних меншостей”.

8. Питання щодо переселенців має вирішуватись Українським сеймом.

9. "Підтримувати всіма силами і допомагати закордонним братам, галичанам, буковинцям (Угорським українцям) [Так! – Т. Д.]".

10. Звернути увагу на забезпечення солдаток.

11. Відібрати "воєноплінних" (бранців) у поміщиків – "віддати селянам".

12. Зобов'язати поміщиків брати робітників з "команд одужуючих".

13. Подбати, щоб усі поля були засіяні "громадським коштом".

14. "В першу чергу земельні комітети повинні поставити питання про орендні договори" і вирішити його в інтересах народу³¹.

Цей довгий перелік переконливо ілюструє бачення селянами ситуації в країні в цілому, засвідчує їхній інтерес до всього, що пов'язане з аграрним питанням, зрештою, демонструє їхню віру в те, що українська автономія та її органи більш певно забезпечать їм землю та умови користування нею. Принагідно зауважимо, що лише після обговорення цієї проблеми і ухвали наведених резолюцій представники північних повітів заявили, що й вони хочуть приєднатися до автономії України, й навіть образилися, чому їм не надіслали запрошення на з'їзд. Отже, попри всі відмінності, які існували в землекористуванні північних та південних повітів, чернігівські селяни виявилися єдиними у своїх вимогах щодо принаймні перших пунктів викладеної вище програми. Тому земельна реформа, окрім усього іншого, могла стати потужним консолідуючим стимулом. Але не стала, бо її вчасно не реалізували. Губернські земельні комітети, не кажучи вже про сільські, волосні та повітові, навіть спираючись на яскраво виражену волю мас, виявилися неспроможними провести її. Це – справа держави, а відсутність чіткої лінії в аграрній політиці якраз і була бідою Тимчасового уряду.

Потім на з'їзді пролунала ще одна "засекречена" доповідь, яку зробив В. Базилевич. Її зміст не потрапив на шпальти газет чи сторінки брошури, бо стосувалась вона військового питання. Учасники з'їзду зустріли доповідь з великим інтересом. У дебатах зіткнулися дві далеко не тотожні точки зору. В. Елланський твердив: "Нам теж треба мати військо", а Є. Онацький уточнював: "Військо потрібне, але не для того, щоб воювати з російською демократією"³². Зрештою, перемогла друга точка зору, і більшістю голосів пройшла резолюція з військового питання, основні положення якої зводились до того, що "з'їзд визнає потрібним якомога скоріш: 1) організувати українське військо; 2) справу переведення всієї організації українського війська повинен взяти на себе тільки Український Генеральний Військовий комітет"³³.

Наприкінці з'їзду відбулися вибори: до Центральної ради дообрали Є. Онацького (замість вибулого М. Рубісова) і підтвердили голосуванням обраних на Першому національному конгресі І. Шрага та Г. Одинця. До губернської ради від м. Чернігова обрали І.О. Коновала, Г.В. Стаднюка, Т.І. Осадчого, Плюща (на жаль, у тексті відсутні ініціали) та В.О. Базилевича. Вони набрали відповідно 91, 90, 79, 66 і 63 голоси. Повіти у цьому органі ж були представлені так: Кролевецький – Андрієвським (можливо, Василем), Гурбою Павлом; Чернігівський – Курдюком Іваном і Макаренком; Конотопський – отцем Григорієм Полуботьком і Довгим І.Г.; Глухівський – Петачем Микитою і Шумським Василем; Борзенський – Коломийченком Хведором [Так у тексті. – Т.Д.] і Зебницьким Юрієм; Ніжинський – Проценком Володимиром та Демиденком Юхимом; Сосницький – Виноградським Андрієм і Олещенком Мироном; Остерський – Кирієвським Іваном і Довгодьком Кузьмою; Городнянський – Гандишем Степаном і Кривцовим Олексою; Козелецький – Нагорним Х. і Буряком Петром. Таким чином, всього до губернської ради обрали 25 осіб.

Привертає увагу відсутність у раді представників п’яти північних повітів. Але на з’їзді вони були присутні, більш того, з’явилися несподівано для його організаторів. Виходячи зі збігу у часі національного та селянського з’їздів, В. Бойко зробив слушне припущення, що це були делегати селянського з’їзду, які завітали на український³⁴. Делегати від північних повітів “дуже обурились, що їх нібито не хочуть прийняти до автономної вільної України” та заявили, що “вони, хоча не вмюють розмовляти по-українському, але завжди були, єсть українцями і просять їх від вільної України не одштовхувати”. Після деякого сум’яття з’їзд визнав їхні повноваження та ухвалив резолюцію: “Зважаючи на те, що на з’їзд з’явилися представники північних повітів Чернігівщини і в своїх привітаннях зазначили, що вони не хочуть при майбутньому будіванні автономії України терять історичного зв’язку з рідною землею і прохають від імені пославших їх селян прилучити ті повіти до краювої організації – Центральної Ради, – з’їзд постановив уважати Суражський, Стародубський, Мглинський, Новозибківський та Новгород-Сіверський повіти за українські”³⁵. Ця дивовижна і для царських, і тим паче, для радянських часів селянська ініціатива – теж породження революції.

З’їзд пройшов організовано, без особливих ексцесів, за винятком виступу збільшовиченого матроса з Кронштадта. Можливо, ним був Н.І. Точоний. Через багато років останній писав у своїх спогадах, як “8 червня 1917 р. в Чернігові зібрався перший губернський селянський з’їзд, яким керували кадети, українські націоналісти і есери, що обдурювали селян всілякими обіцянками”. Начебто Наум Точоний привернув симпатії зали тим, що виклав програму більшовицької партії про укладення миру без анексій і контрибуцій, але головуючий заявив, що позбавляє його слова за образу Тимчасового уряду й Установчих зборів. Делегати побажали слухати далі оратора, а президія покинула залу. Тоді обрали нову президію й ухвалили резолюцію про недовіру Тимчасовому урядові, а землю постановили негайно роздати селянам³⁶. Очевидно, що у спогадах чи-то помилково переплуталися два з’їзди – український і селянський, чи-то свідомо фальсифікувалася робота першого з них. Річ у тім, що до несанкціонованого виступу матроса делегати українського з’їзду поставилися несхвально. Головуючий І. Шраг не хотів надавати йому слова, бо він не був делегатом. Коли ж, як виняток, більшовика пустили до трибуни, то зал освистав промовця³⁷.

Документи з’їзду при всій їхній неповноті й приховуванні деякої важливої інформації дають матеріали для розробки біографій учасників революційного руху на Чернігівщині. Всього у брошурі – звіті про роботу з’їзду – згадуються прізвища 47 учасників – делегатів і гостей, на жаль, інколи без ініціалів. Життєписи тільки 17 з них більш-менш вивчені.

Маємо стисло, станом на 1915 р., інформацію про Василя Олександровича Базилевича – активного учасника українського національно-визвольного руху на Чернігівщині, обраного на з’їзді до губернської ради. Він народився 1 січня 1878 р. (дату смерті і місце народження встановити не пощастило), потомственный дворянин, православний. У 1903 р. закінчив медичний факультет Київського університету. Його лікарська спеціальність: гігієна, санітарія та дитячі хвороби. Посада у Чернігові – міський санітарний лікар, окрім того, “временно исполняет обязанности врача слабосильной команды при Управлении Черниговского уездного воинского начальника” та штатний лікар новоствореної Чернігівської вчительської семінарії. Одружений. Дружину звали Ольга Петрівна. Подружжя мало доньку Іуланію (народилася 21 грудня 1906 р.) Лікар не мав чинів, винагород, друкованих праць, окрім звітів і доповідей на лікарських з’їздах. У Глухівському повіті Базилевичу належало близько 20 десятин землі³⁸. Р. Бжеський писав, що лікар В. Базилевич, хоча й належав до соціал-демократів, але погодився надавати медичну допомогу воякам україн-

ського полку імені гетьмана Петра Дорошенка, заснованого самостійниками у Чернігові навесні 1917 р.³⁹

Завершуючи аналіз даних про Перший національний з'їзд у Чернігові, проведений майже одночасно з Другим військовим з'їздом у Києві, треба зазначити, що він продемонстрував значний потенціал українства в губернії. Він по-новому висвітлив роль селянства в українській революції, показавши, що воно здатне на конструктивні дії, що за наявності авторитетного й організаційно спроможного керівництва його можна підпорядкувати і повести шляхом революційних перетворень без розрухи та кривавих усобиць. Знову ж таки не можна не згадати про символічне співпадіння – з'їзд завершив свою роботу того дня, коли у Києві проголосили I Універсал Центральної Ради.

¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1921 рр. – Нью-Йорк, 1969. – Т. 1. – С. 47.

² Українська Центральна Рада: Док. і матеріали. У 2 т. /Упоряд.: Верстюк В.Ф. (керівн.) та ін. – К., 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 67.

³ Державний архів Чернігівської області. – Ф. 1081. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 1.

⁴ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 р.: Док. і матеріали /Упоряд.: В. Верстюк (керівн.) та ін. – К., 2003. – С. 206–214; 284–286; 323–325; 328–331; 426–429; 452–461; 512–516; 664–666; 886–895.

⁵ Перший Український з'їзд у Чернігові (8–10 червня 1917 року). – Чернігів, 1917. – С. 9.

⁶ Бойко В. Приєднання північних повітів Чернігівщини до УНР //Сіверянський літопис. – 1996. – № 5. – С. 3–11; Бойко В, Демченко Т., Оніщенко О. 1917 рік на Чернігівщині: Історико-краєзнавчий нарис. – Чернігів, 2003. – 128 с.

⁷ Черниговская земская газета (далее – ЧЗГ). – 1917. – 20 июня. – № 46. – С. 7–10; 23 июня. – № 47. – С. 6–8; 18 июля. – № 54. – С. 6–9.

⁸ Там же. – 21 июля. – № 55. – С. 12–14; 25 июля. – № 56. – С. 11–13; 28 июля. – № 57. – С. 10–13.

⁹ Там же. – 19 сентября. – № 72. – С. 15.

¹⁰ Див.: Перший Український з'їзд у Чернігові (8–10 червня 1917 року). – Чернігів: Друкарня Черн. губ. земства, 1917. – 64 с.

¹¹ Цей документ та звіт друкувалися українською мовою, але оскільки в друкарнях не було літери “т”, її повсюдно замінювали на “і”. Тут і далі, без застереження, згідно з нормами сучасного правопису виставлено “т”.

¹² ЧЗГ. – 1917. – 23 мая. – № 38. – С. 8–9.

¹³ Перший Український з'їзд... – С. 4.

¹⁴ Там само. – С. 41.

¹⁵ ЧЗГ. – 1917. – 20 июня (№ 46). – С. 8.

¹⁶ Перший Український з'їзд... – С. 16–17.

¹⁷ Характерник (Бжеський Р.) Згадки з минулого (1916–1921 р.) //Літературно-науковий вістник. – 1924. – Т. 84. – С. 296–298.

¹⁸ Перший Український з'їзд... – С. 17.

¹⁹ Там само. – С. 20.

²⁰ Одинець Г. Боротьба незаможного селянства на Україні і Селянський Інтернаціонал. – Харків, 1925. – С. 14.

²¹ Перший Український з'їзд... – С. 19–20.

²² Коломийченко Хв. На сучасні теми //Шлях. – 1917. – № 2. – С. 52.

²³ Перший Український з'їзд... – С. 43.

²⁴ Там само. – С. 59.

²⁵ Там само. – С. 64.

²⁶ Верстюк В. Роль і місце Центральної Ради в модерновій історії України //Центральна Рада і український державотворчий процес: Матеріали наук. конф. 20 березня 1997 р. (У 2 част.). – К., 1997. – Ч. 1. – С. 14.

²⁷ Перший Український з'їзд... – С. 6.

²⁸ Український національно-визвольний рух... – С. 426–427.

²⁹ Перший Український з'їзд... – С. 27–28.

³⁰ Там само. – С. 31.

³¹ Там само. – С. 36.

³² Там само. – С. 39.

³³ Український національно-визвольний рух... – С. 429.

³⁴ Бойко В. Назв. праця. – С. 4.

³⁵ Там само.

³⁶ Точоний Н.І. З Кронштадта на Чернігівщину //Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині: Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. – Чернігів,

1958. – С. 147–148.

³⁷ Перший Український з'їзд... – С. 22.

³⁸ Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 229 (1915). – Спр. 21. – Арк. 8, 8зв.

³⁹ Млиновецький Р. (Бжеський) Нариси з історії Українських визвольних змагань. 1917–1918 рр. (Про що історія мовчить). – Вид. 2. – Львів, 1994. – С. 122.

В. МОСКАЛЕНКО

Сновськ у 1917–1918 роках

1917 р. ознаменувався революційними подіями, які не могли не зачепити Україну, що входила до складу Російської імперії. В Росії після зречення Миколи II встановилось двовладдя: влада була в руках Тимчасового уряду та Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. В Україні ж політична ситуація була іншою.

4 (17) березня був створений тимчасовий політичний національний орган – Центральна Рада. В перших числах березня відбулося й формування Київської ради робітничих депутатів, установчі збори якої відбулись також 4 (17) березня. Рада робітничих депутатів схвалила курс Центральної Ради (як головного державного уряду) на національно-культурну та територіальну автономію України. Ради, що створювались у губерніях і повітах заявили, що визнають ЦР своїм верховним органом. Проте, оскільки Україна була частиною Російської імперії, то в губерніях і повітах діяли представники Тимчасового уряду – комісари та громадські комітети¹.

Населення Чернігівщини про події Лютневої революції дізналось з повідомлення “Черниговской земской газеты” від 5 березня, яка опублікувала маніфест Миколи II про зречення на користь Михайла, рішення Михайла і цілий ряд інших повідомлень. Почали створюватися нові органи влади: виконкоми представників громадських організацій, Ради робітничих депутатів у містах.

Не залишився осторонь політичних подій і Щорс, на той час – залізнична станція Сновськ. Юридично він не був адміністративним центром самостійної територіальної одиниці, але фактично це було робітниче містечко з майже 5-ти тисячним населенням, а, отже, створення органів влади повітового значення було цілком закономірним. 6 березня



Сновськ до 1917 р.

в Сновську створюється комітет (замість виконкому) громадських організацій – орган Тимчасового уряду, 7 березня – Рада робітничих і солдатських депутатів, головою якої обрано есера Ніколаєвського².

Рада активно підтримувала всі соціалістичні перетворення, ініційовані Центральною Радою. Так, були прийняті постанови, спрямовані на покращання становища робітників: встановлення 8-ми годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, впровадження безкоштовного медичного обслуговування, покращення життєвих умов за рахунок конфіскації зайвої житлової площі. Сновська рада мала свій друкований орган “Известия Сновского Совета рабочих депутатов”, що видавався з квітня 1917 р. При Раді працювали комісії й відділи, які опікувались питаннями соціально-культурного життя селища: літературно-освітня на чолі з Сербіним, медична та інші³. Своєю енергійною діяльністю Рада швидко завоювала авторитет у населення Сновська.

Про визнання Сновської ради на губернському рівні свідчить документ від 23 липня 1917 р. – “Звернення Сновської Ради РСД до Рад трудової групи та Союзу земських службовців міста Городні”. В ньому зазначалося: “Согласно решения съезда Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов Черниговской губернии, Черниговская губерния разделена на 5 районов (Чернигов, Сновск, Клинцы, Конотоп, Глухов), причем Сновск выделен в отдельный район, к которому примыкают Советы Корюковки, Мены, Городни, Макошино, Сосницы и других, примыкающих к Сновску местностей, с образованием Райисполкома Советов при Сновском Совете”⁴.

За ініціативою Ради у Сновську організувались мітинги та збори, де обговорювались як політичні питання, так і питання розвитку та благоустрою міста. В липні 1917 р. “Черниговская земская газета” писала: “Трехтысячный митинг, созданный Сновским Советом рабочих и солдатских депутатов, ознакомившись с событиями Петрограда (мова йде про спробу більшовиків силою зброї захопити владу – В.М.), вынес резолюцию: “Осуждая кровавые анархические выступления большевиков и анархистов, выражаем полное доверие Советам рабочих, солдатских и крестьянских депутатов и коалиционному правительству, призываем революционную демократию вести энергичную борьбу с контрреволюционными выступлениями большевиков”⁵.

Активно працювала Рада над вирішенням гострих соціальних питань. Населення селища зростало швидкими темпами, а розвиток освіти, медицини, закладів культури залишав бажати кращого. У Сновську діяло лише дві школи, зовсім не було лікарні, а лише фельдшерсько-акушерський пункт та один приватний лікар, повітова ж лікарня в Городні надавала всього кілька місць для стаціонарного лікування, тоді, як епідемії і хвороби набули великих масштабів. Із медико-санітарного звіту Городнянського



повітового земства дізнаємось: “В 1915 г. в Сновском медицинском участке было принято 24621 больных, в то время как в Городне – 16798 больных. Случаев малярии в Сновске отмечено 2565, в Городне – 133”⁶ Якщовідкрити власну лікарню було неможливо, оскільки Сновськ не був повітовим містом, то питання освіти вдалося вирішити: “5 июля состоялось в Сновске Городнянского уезда, созванное собрание жителей поселка Сновска, сочувствующих открытию гимназии. Было оглашено полученное комитетом от попечителя учебного округа разрешение на открытие в Сновске гимназии и сделан доклад о ходе работы комитета ... Таким образом ... теперь можно считать, что к началу учебного года гимназия в Сновске будет открыта”⁷.

Восени 1917 р. економічна криза поглиблює в країні кризу політичну, розпочинаються масові заворушення, в основному – самовільне вирубування лісу та напади на поміщицькі маєтки. 15 вересня стався напад на володіння поміщика Іларіонова поблизу с. Тур’я, 20 жовтня постраждав маєток мирового судді О.І. Навроцького-Опошанського в с. Іванівка. Листопадовий номер “Черниговской земской газеты” писав: “Из Городнянского уезда сообщают, что там развивается анархия и что милиция наличными силами с этим злом справиться не может. За последнее время эпидемически развиваются самосуды и идет массовое и безнаказанное расхищение лесов”⁸.

Економічні негаразди суттєво впливали на суспільно-політичні настрої, серед населення зростало невдоволення владою.

В Петрограді відбувся жовтневий переворот. Центральна Рада, намагаючись не допустити в Україні встановлення диктатури пролетаріату, прийняла III Універсал. 18 листопада 1917 р. у Чернігові після літургії на площі перед кафедральним собором відбулося урочисте оголошення людної Універсалу Центральної Ради про Українську Республіку. За наказом губернського комісара всі державні установи і школи в цей день не працювали. Святом керувало духівництво⁹. Мітинги на підтримку III Універсалу пройшли в багатьох містах і селах. Південні повіти Чернігівської губернії – Остерський, Чернігівський, Борзенський, Козелецький, Ніжинський – були цілковито віддані ідеї національного суверенітету і підтримували Центральну Раду.

На півночі губернії була дещо інша ситуація. Близькість до російського і білоруського кордону обумовила значне розповсюдження більшовицьких ідей. До цих територій належав і Сновськ, революційно налаштовані робітники якого перебували під впливом Польського комітету РСДРП з центром у Гомелі¹⁰.



Голубев Павел Петрович – голова Сновського ревкому.

Однак на початку грудня 1917 р. настрої Сновської Ради можна було вважати цілком проукраїнськими, про що свідчать наступні події: “6-го декабря сообщают “Изв. Сновского совета рабочих и солдатских депутатов” назначено было в Сновске, Городнянского уезда, экстренное собрание ротных комитетов и солдат 19 стрелкового полка, для решения вопроса в связи с требованием ставки занять ст. Бахмач. На собрание были приглашены представители всех местных организаций. После проверки мандатов председатель Военно-революционного комитета дал слово Валабуеву, который сделал подробный доклад о требовании Главковерха поехать 19 стрелковому полку на помощь большевистским войскам, сражающимся на Дону, через Бахмач–Харьков–Ростов и о том препятствии, которые они встретили со стороны войск ЦР.

После целого ряда ораторов, высказавшихся за и против

войны с украинцами, член главного Исполнительного Комитета Либаво-Роменской железной дороги Лосовский произнес душевную речь, умоляя солдат не проливать братской крови, и от имени железнодорожников заявил, что они примут все меры к препятствию продвижения большевиков и в случае насилия забастуют.

Председатель Совета т. Николаевский просил во имя великой свободы, объявленной народом Украины, не проливать братскую кровь, которая никогда не будет смыта.

Речи т.т. Лосовского и Николаевского были встречены громом аплодисментов и после того, как еще некоторые ораторы из состава полка высказались определенно против желания воевать со свободным украинским народом, была внесена резолюция (единогласно) не воевать с украинцами, а поехать через Брянск¹¹.

У кінці грудня 1917 р. політична ситуація в країні змінюється. 25 грудня В. Антонов-Овсієнко віддає наказ про виступ російських радянських військ проти УНР. Наступ вівся на трьох напрямках: Гомель, Брянськ, Харків. Оскільки Сновськ, розташований на лінії двох основних напрямків (Брянськ і Гомель), був у певному плані важливим стратегічним пунктом, то обидві воюючі сторони намагались утримати його в своїх руках. Центральною Радою до містечка були направлені національні полки січових стрільців для стримування наступу загонів армії Муравйова, які через Сновськ рухалися на Бахмач і далі на Київ. 22 грудня 1917 р. з боку Гомеля до Сновська прибув 1-й Мінський революційний загін під командуванням Р. Берзіна. 28 грудня українські полки зазнали поразки і залишили Сновськ, а загін Берзіна пішов на Бахмач.



Ренгольд Берзін – командир Мінського революційного загону.



Михайловський Михайло Йосипович – голова виконавчого комітету Сновської ради і солдатських депутатів, робітничих і солдатських депутатів, грудень 1917 – березень 1918 р.

Того ж дня в Сновську була переформатована Рада. Есера Ніколаєвського відкликали з посади, головою Ради обрали машиніста Сновського депо М. Михайловського. До складу Ради також увійшли слюсарі депо М. Мельник, І. Хомяков, А. Пепік, Т. Ковбаско та інші пробільшовицьки налаштовані робітники¹².

Рада розгорнула активну роботу серед населення міста і навколишніх сіл на підтримку більшовицьких гасел. Був створений робітничий загін Сновської спілки залізничників для дотримання порядку та агітації, яка особливо активізувалась у січні 1918 р. Як зазначала “Черниговская земская газета” у випуску від 12 січня 1918 р.: “...навещания



большевиками из Сновска сел участились, при чем они угоняют скот. В нашей деревне (Жоведь), не так давно голосовавшей за Украину, замечается большой здвиг в сторону большевизма нет голоса в защиту сбережения народного достояния”¹³.

На початку 1918 р. ситуація в країні була дуже складною: голод, розруха, бандитизм, розкрадання лісів і маєтків, інфляція. Особливо важке становище було з хлібом: якщо на початку 1917 р. пуд житньої муки коштував 25 рублів, то на початку 1918 – 45 рублів, а в порівнянні з 1915 р. ціни зросли в 10 разів¹⁴. На тлі економічних негараздів, непевної влади процвітають такі негативні соціальні явища як свавілля, бандитизм, анархія.

“...с. Жоведь. Городнянского уезда. За последнее время наблюдается систематическое расхищение народного достояния в больших имениях. С кошельми за плечами крестьяне идут десятки верст за добычей и увозят из экономий все до основания. По близости у нас ограблен в х. Софиевка мертвый инвентарь на винокуренном заводе, местами нарушена целостность пустых чанов. Разгромлены экономии в имениях Крестоповщине, Рубежи и др. В грабеже участвуют даже зажиточные крестьяне. Среди темной массы селян ведется усиленное натравливание одних крестьян на других, клонящееся к расхищению имущества и в крестьянских хозяйствах. В этом отношении, более всего проявляют себя здряговци”¹⁵.

“Из местечка Новых Борович сообщают, что хищническое истребление лесов Елинской казенной дачи продолжается. При чем нещадно уничтожается в ней и разного рода зверь”¹⁶.

“Сельские неурядицы. На дорогах с.с. Песчанка–Горск, Турья–Сновск бывают сплошь и рядом несчастные случаи от неисправного содержания мостов. На переправе Безугловка–Песчанка жоведьский селянин потерял двух лошадей, утонувших благодаря неисправности мостов. Сельские кладбища стали служить выпусками для скота. Могилы разрушаются, кресты исчезают”¹⁷.

“Расхищение леса. В Городнянский совет рабочих, крестьянских и солдатских депутатов Земельной управой сообщено следующее: “Довожу до вашего сведения, что мною была обследована лесная дача “Загребельная”, где население, пользуясь безвластием, расхищает лес, увозя его по дворам, не считаясь с личной нуждою. с. Новые Боровичи, Ст. Боровичи, З. Слобода, Турья и прилегающие деревни завалены лесом. Лес рубиться во всех дачах, причем никакого порядка при рубке не соблюдается. Вид дачи ужасный. Были там, в лесу, постройки, которые могли бы пригодиться для лечебницы, но население, не считаясь с народным достоянием, вывезло все постройки. Первым вывез председатель сельского исполкома с. Турьи – Лука Алексеевич Кушнер, к себе на огород; его примеру последовали остальные граждане и все постройки, в том числе дом из шести комнат, у же

развезены по дворам. Никакие убеждения не действуют, а поэтому прошу депутатов принять самые энергичные меры, так как расхищение всей дачи будет продолжаться и вывозка на рынок в Сновск не остановится”¹⁸.

Економічна і політична криза, що набувала все більшого розмаху, звісно, не могла не позначитись на стані найбільшого промислового об’єкта і суспільному житті Сновська. “Станция Сновская превратилась в торгашеский дом. Здесь в полумраке торгуют всем, даже красотой. Торгующие красотой пользуются для сего 1 классами на ст. Мена, Хоробичи и др.



Місцеві жителі. 1918 р.

При желании вам могут продать из кармана бутылку самогонки, в распитии которой не прочь принять участие и продавщицы подсолнечного и тыквенного семени, что привлекает деревенскую молодежь. В итоге последняя заболевает венерическими заболеваниями. Вот в какие сорные ямы превратились наши, с разбитыми окошками, ж-д станции¹⁹.

У березні 1918 р. Чернігівщина була окупована кайзерівськими військами. Після окупації Сновськ продовжував розвиватись як робітниче містечко. Найбільшим промисловим об’єктом було депо, де працювало 660 робітників. Інші державні підприємства були представлені поштовим відділенням, телеграфом, типографією та відділенням комерційного банку²⁰.

Характерною рисою Сновська – був високий рівень розвитку торгівлі завдяки залізниці. Попит на товари сприяв високим темпам розвитку приватних підприємств та кустарних промислів. У Сновську діяли два приватних лісопильних заводи, що належали Басу та Головчинеру, приватні кузні Холодняка та Рахліна, булочні, чайні, “скобяные лавки”, фотосалони Фрейдкіна та Морозовського, мережа ресторацій та “питейных заведений” Булденка, інші приватні підприємства, що займали всю центральну частину міста²¹.

За даними Чернігівського губернського статистичного бюро в 1918 р. “Коржовка насчитывала: владений – 667, квартир – 1227, населения – 7360. Поселение при п. Коржовке – п. Сновск: владений – 19, квартир – 37, население – 189”²². Як бачимо, офіційна статистика продовжувала виокремлювати Коржівку і Сновськ, хоча вже після перепису 1897 р. населені пункти були об’єднані.

Що ж до суспільно-політичних настроїв, то слід зазначити, що великих робітничих

або селянських повстань не відмічалось. Так, у березні 1918 р. група революційно налаштованих робітників Сновського депо приєдналась до Семенівського партизанського загону. Серед них і М.О. Щорс, який згодом став командиром цього загону. Загін здійснював бойові вилазки на залізницю, але вже влітку 1918 р., відійшовши до нейтральної смуги на кордоні з Росією, був розпущений²³.

Чергове загострення економічної і політичної ситуації відмічається восени 1918 р. Населення губернії гостро відчувало потребу в продуктах харчування, що призводило до невдоволення владою. З доповідної записки за жовтень 1918 р. діловода Великошिमельського волосного земства Олександра Олексійовича Невжинського дізнаємось: “Население нашей волости крайне бедное и имеет острую нужду в продовольственных продуктах, а в особенности в хлебе. Из общего числа 18000 душ населения, не найдется и 10 % имеющих свой хлеб. Насчитывается немало бедных семейств, которые теперь уже голодают, а в особенности терпят голод семьи бедных вдов, мужья которых не возвратились из военной службы. Население покупает хлеб из частных торговых лавок по спекулятивным ценам 75–80 рублей за пуд. Селяне в большинстве выражают недоверие всем должностным лицам и под влиянием соответствующей агитации враждебно настроены относительно Украины”²⁴.

Великошिमельській волості підпорядковувався і Сновськ. У містечку відмічалось також таке негативне суспільне явище, як пияцтво: “...самогонка у нас процвітає. Много ее привозят из окрестных деревень. Продается она открыто на всех углах по 30 рублей и дороже за бутылку. Возле ж-д депо один из самогонщиков выставляет обыкновенно условный сигнал у себя на крыше, чтобы потребители знали в каком виде у него в данный момент имеется спиртной напиток”²⁵.

Однак на тлі економічних і соціальних негараздів, населення турбували і проблеми інтелектуального характеру: “При станционном газетном киоске в последнее время наблюдается большой спрос на газеты. Для всех желающих газет не стает, и поэтому всякий раз при получении новых газет происходят большие беспорядки, так как очередь установить не удается даже немцам, живущим на станции”²⁶.



Будинок по вул. Гомельській, в якому містився штаб Таращанського полку.

В кінці грудня 1918 р. Сновськ був звільнений від залишків окупаційних військ загонами Таращанського полку Першої української повстанської (радянської) дивізії під командуванням М. Кропив'янського. Телеграма за № 346 начдиву Кропив'янському від комполку Боженка сповіщала, що ст. Сновська “зайнята о 10-й годині ранку 31 грудня

1918 р. першим ескадроном довіреного мені полку”²⁷.

На початку січня 1919 р. в місті була встановлена радянська влада.

¹ УЖ. –2007. – № 2. – С. 4–7, 23–46, 65–67.

² Щорський історичний музей (далі – ЩІМ). – Інв. № ДФ-2965. – С. 7–8.

³ Там само.

⁴ Державний архів Чернігівської області. – Ф. 430. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 30.

⁵ Черниговская земская газета (далі – ЧГЗ). – 1917. – № 55. – С. 3.

⁶ ЧГЗ. – 1917. – № 10. – С. 5.

⁷ ЧГЗ. – 1917. – № 55. – С. 8.

⁸ ЧГЗ. – 1917. – № 88–89. – С. 4.

⁹ ЧГЗ. – 1917. – № 94–96.

¹⁰ Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период //Летопись революции. – 1927.

¹¹ ЧГЗ. – 1917. – № 98–99.

¹² ЩІМ. – Інв. № ДФ-2965. – С. 10.

¹³ ЧГЗ. – 1918. – № 3–4. – С. 6.

¹⁴ ЧГЗ. – 1918. – № 15. – С. 8.

¹⁵ ЧГЗ. – 1918. – № 3–4. – С. 6.

¹⁶ ЧГЗ. – 1918. – № 5–6. – С. 6.

¹⁷ ЧГЗ. – 1918. – № 5–6. – С. 11.

¹⁸ ЧГЗ. – 1918. – № 13–14. – С. 4.

¹⁹ ЧГЗ. – 1918. – № 25–26. – С. 8.

²⁰ ЩІМ. – Інв. № ДФ-2965. – С. 11.

²¹ ЩІМ. – Інв. № ДФ-3025.

²² Список селений Черниговской губернии по уездам и волостям /Черниговское губернское статистическое бюро. – Изд. 2. – Чернигов, 1919. – С. 70.

²³ ЩІМ. – Інв. № ПМ-36.

²⁴ Державний архів Чернігівської області. – Ф. 430. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 191.

²⁵ ЧГЗ. – 1918. – № 87–88. – С. 8.

²⁶ Там само.

²⁷ ЩІМ. – Інв. № ДМ-828.

Є. НАСЕЛЕВЕЦЬ

Повстанські загони та підпільні організації “УНРівської” орієнтації на Чернігівщині у 1919–1923 роках

На початку 1919 р. вся територія Чернігівщини опиняється під владою більшовиків. З відступом частин регулярної української армії естафету національно-визвольної боротьби українського народу перейняли повстанські загони, що діяли під національними гаслами й орієнтувалися на уряд УНР. Історія окремих з них починається від антигетьманського повстання, очоленого Директорією у листопаді–грудні 1918 р., інші були створені вже за радянської влади. Організаторами та керівниками цих формувань здебільшого були представники місцевої інтелігенції та селянства, а подекуди – військові. На жаль недостатня джерельна база не дозволяє повною мірою розкрити тему: інформація про більшість формувань фрагментарна, нерідко різні джерела суперечить одне одному.

Протягом 1919 р. на Чернігівщині діяли здебільшого досить численні, добре озброєні повстанські формування. Після приходу до влади Директорії УНР відбувається катастрофічний процес розвалення регулярного українського війська, в цей же час значна кількість повстанських загонів, що діяли від імені Директорії, повертають зброю проти неї, переходячи на бік більшовиків, або діють на власний розсуд. І це в той час, коли ситуація вимагала повної консолідації всіх українських сил проти більшовицької загрози. Але після встановлення влади більшовиків і запровадження політики воєнного комунізму ілюзії, навіяні їхніми гаслами, швидко зникли і повстанці перейшли до збройного опору радянській владі.

Напевно найбільше білих плям в історії повстанства на Чернігівщині припадає на період окупації краю Добровольчою армією А. Денікіна у другій половині 1919 р.

За допомогою наявних джерел спробуємо встановити, які загони діяли на Чернігівщині, їхніх лідерів, чисельність, озброєння та територію їхнього оперування.

11 квітня 1919 р. Борзну захопив загін отамана Шекери (Шакери) – близько 400 чоловік, озброєних гвинтівками, кулеметами та бомбами. Було вбито 8 радянських працівників, серед яких – Х. Волович, воєнком Буюн, слідчий Шварц, чекісти Беляєв, Янчук, Щукін. По місту були розклеєні прокламації українською мовою із закликами повалення радянської влади як чужої для України, захистити релігію батьків та охороняти священну власність. До загону почали приєднуватися місцеві жителі, і він швидко збільшився до 1500 осіб.

На придушення повстання більшовики відрядили загін під командуванням Макієнка та Дубовецький полк. В той час, як повстанці вступили в бій із загоном Макієнка за три версти від міста, залізницею підійшов Дубовецький полк и захопив Борзну з тилу. Повстанці почали відступати дрібними групами та розפורшуватися по селах. Дехто з них потрапив у полон¹.

Найпотужнішим повстанським формуванням на Чернігівщині був загін отамана Ангела, який проголошував себе отаманом повстанців Лівобережної України.

Ось як описує Ангела видатний поет і публіцист, учасник національно-визвольних змагань Євген Маланюк у статті “Легендарний подвиг Героїв Крут”: “В засніженім морознім Києві смагляво-палке обличчя чернігівського Ангела — меткого, бистрого, влучного, постать, що як би викурилася з 17-го козацького віку й опинилася серед авт, трамваїв, телеграфних стрічок і незнайомих мундирів.”

Останнім часом розповсюдилася інформація, яку оприлюднив дослідник Віктор Баранов у Інтернет-виданні “PrimaNews”. Він повідомляє, що йому вдалося знайти племінницю отамана Маргариту Орлову, яка проживає в місті Тюмені. Згідно з наданою нею інформацією Євген Петрович Ангел народився в 1897 р. в селі Власівка Чернігівської губернії. Предки його були болгарами, батько служив егерем у поміщика Василя Тарновського. Євген Ангел навчався в кадетському корпусі і міністерському училищі, а також закінчив школу прапорщиків. Був учасником Першої світової війни. У царській армії дослужився до поручика. Також вона надала фото, на зворотному боці якого рукою отамана написано: “Нехай мертво це зображення живий мій образ воскресить”.



Євген Ангел.

Загін Ангела був сформований під час антигетьманського повстання і спочатку діяв від імені Директорії УНР, потім самостійно, конфліктуючи з українською владою, що було характерним для багатьох повстанських загонів на той час. Формування, що мало назву “Курінь смерті ім. кошового Івана Сірка”, найактивніше проявляло себе на території Борзенського, Прилуцького та Бахмацького повітів, де користувалося значною підтримкою селян та місцевої інтелігенції.

Справжньою “твердиною петлюрівщини” для більшовиків виявилось село Іваниця, де організатором місцевого повстанства був соратник Ангела палкий український патріот Павло Максимович Вернигора, який мав великий авторитет серед земляків. Загін Вернигори також створився під час повстання проти П. Скоропадського. У 1919 р., вже за влади більшовиків, він неодноразово робив напади на Парафіївську цукроварню, роззброював охорону, а зброю передавав отаману Ангелу².

12 квітня 1919 р. в Іваницю на ночівлю прибув загін Ангела. Вже наступного ранку до села підійшов червоноармійський загін, проте, побачивши, що повстанці переважають чисельно, відступив. Ангел скликав селянські збори, на яких проголосив гасла, типові для отаманів, що в той час прийняли так звану “радянську платформу”, проте не визнавали більшовицької влади: “Я й усі, хто зі мною – українські більшовики. Ми боремося за радянську владу на Україні, але ми боремося з різними пройдисвітами, що позалазили до радянських установ і комуністичної партії. Теперішні владики чинять ганебні вчинки, руйнують країну, знищують здобутки революції порушують авторитет радянської влади!”.

13 квітня рано-вранці до Іваниці з Прилук підійшов більшовицький каральний загін. Червоні розтягнулися ланцюгом і утворили фланги. Наступ розпочав о 7-й ранку правий фланг, на якому перебували надзвичайний бойовий загін та члени комуністичного осередку 21-го полку. Надзвичайний загін вдерся до маєтку, де розташувалися повстанці, і після запеклого бою здобув його. Спочатку чисельна перевага була на боці повстанців (400 бійців, з них 50 кінних, мали 8 кулеметів), проте незабаром до більшовиків прибуло підкріплення і їхні сили вже склали 800 піхотинців, 70 кавалеристів, 23 кулемети та гармату. Ангелівці відступили до Парафіївки.

23 квітня Прилуцький повітовий виконком ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів видав наказ № 5: “Повітовий виконком повідомляє, що бандити, які підняли повстання у повіті проти радянської влади: Ангел, Василь Федорович Ковтун, Павло Максимович Вернигора, Федір Андрійович Близнак, на підставі розпорядження робітничо-

селянського уряду України оголошуються поза законом. Будь-якому громадянину, який знає цих провокаторів в обличчя, надається право розстрілювати їх на місці і зобов'язаний в разі виявлення місця їх знаходження терміново повідомляти про це радянській владі"³. У Прилуках був утворений надзвичайний військово-революційний штаб, за наказом якого взяли 80 заручників, 46 з яких розстріляли⁴.

Попри репресивні засоби 25 квітня о 2-й годині дня в Іваниці знову з'явився загін Ангела у кількості 200 вояків. Був зруйнований телефонний зв'язок, знищене все діловодство, роззброєна місцева міліція та заарештований продагент. До Іваниці підійшов каральний загін, але місцеві селяни прийшли на допомогу партизанам. Більшовицький загін отримав наказ знищити "банду" і розгромити Іваницю. Повстанців оточили біля станцій Пруси та Мартинівка, але їм вдалося відійти на територію Борзенського повіту⁵.

Є відомості, що 30 квітня 1919 р. ангелівці вступили в бій з Лубенським загonom ЧК біля с. Загрядня і зазнали значних втрат. Чекісти захопили зброю та штаб повстанців. У подальшому отаман Ангел проводив спільні акції з отаманом Зеленим (Данило Терпило), який діяв біля с. Трипілля на Київщині. У липні 1919 р. бійці Ангела та Зеленого – майже 1000 чоловік – між станціями Ічня та Більмачівка пустили назустріч більшовицькому панцернику порожній потяг. Але перед зіткненням більшовики встигли залишити вагони, покинувши лише гармати. Повстанців, які кинулися в атаку, зустрів вогонь кулеметів та рушниць. Бій тривав 4 години і закінчився відступом ангелівців.

За інформацією В. Баранова, загони Ангела та Зеленого дійшли до Житомирщини, вступили в бій з червоноармійцями між Бердичевом і Козятином. Там отаман потрапив до рук чекістів і наприкінці 1919 р. був розстріляний. Проте дослідник повстанського руху Юрій Кульчицький згадує наказ № 1 С. Петлюри до повстанців, виданий вже влітку 1920 р., згідно з яким Україну поділено на чотири райони: Волинський, Поділля–Херсон, Катеринослав–Полтава та Чернігів–Харків. Командиром останнього був призначений отаман Ангел⁶, що заперечує інформацію про його загибель у 1919 р. Більше того, у праці Степана Ріпецького "Українське Січове Стрілецтво" знаходимо згадку сотника Січових Стрільців Кичуна про його зустріч з Ангелом у румунській в'язниці в 1922 р. Зустрічаються й інші версії щодо подальшої долі отамана.

Протягом 1920–1921 років на Чернігівщині діяла значна кількість повстанських загонів, що орієнтувалися на уряд УНР в екзилі. Зазвичай вони діяли невеликими мобільними групами, у літній час здебільшого дислокувалися у лісистих місцевостях, взимку переховувалися по селах та хуторах. Уникаючи сутичок з великими регулярними частинами ворога, зосереджували свою увагу на диверсійних актах, дестабілізації органів радянської влади на місцях, терорі щодо радянських працівників, антирадянській агітації тощо.

9 березня 1920 р. загін отамана Криворучка з містечка Срібного напав на Прилуцьку в'язницю, звільнив ув'язнених і зник у невідомому напрямку. В місті було оголошене військово-становище та збільшена охорона. У Срібнянській волості діяв загін з 30 людей під командуванням Назарука та Нечая – вчителів Карпилівського училища, а після їхньої загибелі – вчителя з села Рибців Неділька.

На території Сосницького повіту вели боротьбу 60 вояків отамана Петренка, відомого під псевдонімом Орловський. В ніч з 22 на 23 червня вони зайняли с. Баба (нині с. Жовтневе Менського району), де був розташований продармійський загін. Продармійців роззброїли, а агента повітового продовольчого комітету убили. Звідти загін рушив до с. Домашлин, де роззброїв трьох лісових охоронців⁸. Проти повстанців Петренка-Орловського був направлений каральний загін Щучьева. Сутичка між ними сталася 25 червня між

селами Вільшане та Домашлин. Розпочалася перестрілка, в результаті якої з обох сторін були вбиті та поранені (більшовики втратили двох бійців)⁸. О 2-й годині ночі більшовики отримали підкріплення і рушили до х. Мокрець, де знов розпочався бій, що закінчився відступом червоних. Партизани рушили до с. Баба, де вбили міліціонера та завідувача **волпрому**, після чого переправилися через Десну і рушили на територію Борзенського повіту⁹.

В ніч з 1 на 2 липня загін Петренка-Орловського, вже у кількості 100 чоловік, озброєних гвинтівками, бомбами, двома кулеметами і двома гарматами, напав на містечко Нові Млини, де роззброїв місцеву міліцію, і відійшов у напрямку с. Велике Устя.

На дії повстанців більшовики відповіли репресивними заходами, створивши комісію для проведення репресій щодо родин “бандитів” і дезертирів та взявши 31 заручника з числа родичів та “куркулів”¹⁰.

В районі с. Ладан діяло формування “Українці з загону Гонти”. Відомо, що отаман Гонти – житель Лохвицького повіту. 12 жовтня 1920 р. 150 людей, озброєних гвинтівками та кулеметами, напали на с. Малу Дівицю, заздалегідь перерізавши телефонний дріт. Вбивши 12 червоноармійців, вони рушили до Галаганівських лісів¹¹.

10 лютого 1921 р. в с. Товкачівці Прилуцького повіту з’явився загін з 20 осіб, що називав себе “петлюрівськими партизанами”, і захопив сільвиконком.

Вночі 13 березня 1921 р. в с. Гурбинці Іванівської волості загін отамана Чалого знищив діловодство у сільвиконкомі і розповсюдив відозви: “Українці! Усі бачите, яке тяжке ярмо несе Україна від радянської влади, всі бачите, як знущаються з українського люду. Пора зрозуміти усім, що робить радянська влада з Україною. Пора нам робити, бо весна настала. Радянська влада більше місяця не буде, коли ми встанемо за Україну, за її військового отамана Петлюру. Закликаємо українців рятувати: до виступу, до зброї. До зброї, українці! Отаман партизанів Прилуччини Чалий.”¹²

Ліси Діброва та Галаганівщина на Прилуччині та Ічнянщині були переповнені партизанами, переважно залишками загону Ангела. Для більшої мобільності вони розділилися на дрібні групи під командуванням Коваленка, Шевченка, Кожушка, Тирі та Скрипченка. Для здійснення великих операцій об’єднувалися в один загін під керівництвом Коваленка та Кожушка. Відомий випадок, коли під час проведення операції проти підрозділів Коваленка та Шевченка в ніч на 15 травня 1920 р. каральний загін з 44 бійців був обстріляний чотирма чи сімома повстанцями і почав тікати, внаслідок чого загинули повітовий воєнком Яхонтов і один міліціонер. Протягом 1920 р. загопи Тирі, Коваленка, Шевченка і Кожушка були ліквідовані: Кожушко і Тиря були вбиті, а Коваленко і Шевченко здалися і були амністовані. Загін отамана Скрипченка продовжував боротьбу¹³.

Загін Скрипченка діяв на межі Прилуцького та Борзенського повітів, в районі Малодівицької, Ольшанської та Іваницької волостей. Іван Андрійович Скрипченко (псевдонім Богдан) – колишній комуніст, чекіст походив із с. Ряшки. Заступниками отамана були Антон Балабанський та Опанас Скубан – селянин з Ічні, помічником – Яків Голуб – офіцер, що прибув від Петлюри. У 1921 р. загін налічував 25 бійців, на початку 1922 р. – 13¹⁴. Відомо, що 12 серпня 1922 р. до Скрипченка приїхав представник Головного повстанського комітету з Києва. У лісі відбулася нарада, в якій брали участь близько 80 повстанців, в тім ліку й представники інших повітів. Було вирішено продовжувати активні дії¹⁵.

Від початку існування загону завдяки засланим агентам ДПУ за ним велося як внутрішнє, так і зовнішнє стеження. У жовтні 1922 р. для його остаточної ліквідації прибула особлива група на чолі з особливоуповноваженим ДПУ по Прилуцькому повіту Ільченком. Під час сутички в с. Сокиринцях чотири партизани потрапили в полон, двоє

отримали поранення: один з них помер від ран, інший був убитий при спробі втечі, решту переловили по одному. Втекти вдалося лише Скрипченку, Скубану та Голубу¹⁶. 10 липня 1923 р. члени загону Олексій Шольєв, Михайло Дубинський та Іван Селюх, після розмови з агентом ДПУ, який пообіцяв амністію в обмін на зраду та ліквідацію керівництва загону, вбили А. Скубана, його дружину Анастасію Наталенко та батька, а також отамана Скрипченка¹⁷.

На початку травня 1921 р. в Козелецькому повіті організувався загін національного забарвлення кількістю 17–18 чоловік, що мав жовтий прапор із зображенням Т.Г. Шевченка. Його організатором та командиром був колишній офіцер Павло Петрович Шидловський, що до того служив на артилерійському складі в Києві завідуючим транспортом і був направлений антирадянською організацією в козелецькі ліси для формування партизанського загону. Він разом зі своїм братом Степаном привіз з артскладу партію зброї в с. Макарівку Козелецького повіту. Сюди ж з Києва прибули ще 5 чоловік, які стали ядром загону. До них пристало декілька жителів Макарівки та Бобровиці, а після встановлення контакту з повстанцями сіл Данівки, Рудьківки та Сухині й останні.

24 травня загін Шидловського вчинив напад на 3-й важкий артилерійський полк. Вночі з 28 на 29 травня повстанці вбили агента повітового продовольчого комітету Коновалова¹⁸. Проте формування проіснувало недовго. Між групою повстанців, що прибули з Києва, та місцевими відбувся конфлікт, в результаті чого четверо киян у тому числі й П. Шидловський були вбиті бомбою, кинutoю місцевими партизанами Главцем та Підгайцем. Рештки загону переважно потрапили до рук ЧК¹⁹.

Для координації дій партизанських загонів була утворена мережа підпільних організацій (повстанських комітетів), що мали зв'язок з урядом УНР в екзилі через Всеукраїнський центральний повстанський комітет. Крім того, підпільники займалися агітацією та здійснювали диверсійні акти.

У 1919–1922 роках у Великосамборівській волості діяла підпільна організація, що мала зв'язки з особливим слідчим Чернігівського губревкому Шинкаренком. Вона вела боротьбу з місцевим партійним осередком та нейтралізувала роботу комнезаму, вбивши двох його активістів. Серед активних членів організації – 6 жителів Малого Самбору та 3 – Великого Самбору, два з яких були у загоні Ангела²⁰.



Федір Палазута. Фото з архіву УСБУ в Чернігівській області.

У січні 1923 р. був викритий Носівський повстанком, що діяв з 1919 р. Організація утворилася перед наступом денікінців. На чолі стояли Іван Назаренко, Федір Беба, Павло Шаунко, Павло Сенік. Більшість учасників – молоді люди віком від 21 до 31 року. Мета організації – об'єднати місцеву патріотичну молодь для боротьби проти радянської влади. Серед акцій повстанкому – підриг залізничної колії неподалік Носівки, спроба підригу станції Кобижча, низка вбивств радянських працівників²¹.

Потужна організація, відома як “Патріотичне кубло”, була утворена в Ічні навесні 1922 р. з метою “підтримати стремління народних мас відродити Самостійну Україну

шляхом збройного повстання”²². Вона мала близько 40 активних членів, головним чином молодь 20–25 років. На чолі стояв Федір Палагута (псевдонім Південний), житель Ічні, завідуючий обозом Ічнянської заготівельної контори. Заступником був Григорій Книш (Тайгура), раніше засуджений за участь у повстанському загоні, секретарем – Дем’ян Кирдан (Ржавий). Організація мала зв’язок із загonom Скрипченка та Скубана, займалася розвідкою, розповсюдженням прокламацій, постачанням зброї та харчів партизанам, планувала бойові операції. Майже всі її члени були озброєні. Були налагоджені контакти з усіма діючими підпільними організаціями Чернігівщини. “Патріотичне кубло” було викрите ДПУ у жовтні 1922 р. Суд над його учасниками відбувся 10 травня 1923 р. на надзвичайній сесії Чернігівського губернського суду. Звинувачувалися 34 особи, 11 з яких було засуджено до розстрілу²³.

28 березня 1923 р. за наказом ДПУ УСРР Чернігівський відділ ДПУ розпочав операцію “Гроза” з ліквідації Бобровицького районного повстанського комітету в с. Браниця. Операцією мали керувати начальник секретно-оперативної частини Резанов і його заступник Єрмолинський, у розпорядження яких надали 96-й дивізіон військ ДПУ, 50 вершників губернської міліції і навчальний взвод конвойного полку. Бобровицький район був оголошений на воєнному становищі²⁴.



Панкрат Хижняк. Фото з архіву УСБУ в Чернігівській області.



Пилип Цирень та Павло Опенько. Фото з архіву УСБУ в Чернігівській області.

Очолював повстанський рух у Браниці і навко-лишніх селах Панкрат Дем’янович Хижняк, який ще у 1918 р. був серед організаторів “Вільного козацтва” у Браниці. Гарно озброєний загін Хижняка тероризував представників радянської влади, тому до 1923 р. її в селі фактично не існувало. У 1922 р. загін встановив контакти з емісаром уряду УНР Іваном Назаренком та Київським центральним повстанкомом²⁵. Тоді ж було вирішено створити районний повстанський комітет у Браниці, який очолив Пилип Цирень, а його заступником став Павло Опенько.

Браниця зустріла війська ДПУ вогнем. Під час бою вони втратили двох бійців, двох було поранено²⁶. Після придушення повстання у справі Браницького повстанкому



Олексій Шилоткач
(праворуч). Фото з архіву
УСБУ в Чернігівській області.

було притягнуто до відповідальності 227 осіб, серед яких уповноважений Центрального повстанкому на Чернігівщині Лука Артеменко (арештований Київським губвідділом ДПУ). Також у Києві був заарештований уповноважений УНР Герасим Галайда. При здійсненні операції були вбиті 4 видних члени організації. Ще майже 100 чоловік арештували в Ніжинському і Гоголівському районах²⁷. В ході операції було вилучено 1 кулемет “Кольт”, 18 обрізів, 6 револьверів, 7 бомб, 2 кавалерійські шаблі, індуктор для підриву залізничного полотна, 2 телефони, пристрій для прослуховування телефонних розмов, матеріали для кустарного виробництва набоїв²⁸.

Панкратію Хижняку і кільком бійцям вдалося уникнути арешту. Вони утворили партизанський загін, до якого входили 12 жителів навколишніх сіл. На озброєнні загону були гвинтівки, револьвери, бомби та кулемет “Льюїс”²⁹. У грудні 1923 р. Хижняк та троє бійців його загону були заарештовані³⁰, інші – під керівництвом Олексія Шилоткача продовжили боротьбу на території Ніжинського округу³¹. Остання згадка про їхню діяльність датується 4 листопада 1924 р., коли повстанці зруйнували залізничну колію та пустили під укіс потяг³². Після цього на 76 браничан за “пособництво бандформуванням” була заведена кримінальна справа.

Є відомості про існування інших організацій: у Ріпках і Бахмачі (викриті 1922 р у Ніжині (“Український патріотичний центр” на чолі з Боровим), Чернігові (“Робітничо-селянський центр”, очолюваний Бжеським та Даничем (Даньком), Гоголеві³³, Конотопі, Козельці, Коропі, Острі. На жаль, не маємо детальної інформації про їхній склад та діяльність.

Таким чином, наявні джерела дають підстави стверджувати, що протягом 1923 р. відбувається остаточне припинення діяльності повстанських загонів та підпільних організацій у нашому краї. Серед основних причин занепаду, крім репресивних заходів радянської влади (арештів і розстрілів повстанців та їхніх родин, взяття заручників та накладення контрибуцій на села, що підтримували повстанство), можна назвати ідеологічний розкол селянства після запровадження непу, а також відсутність перспектив подальшої боротьби та обіцяні амністії.

¹ Комуністична праця (Борзна). – 1965. – 23 жовтня.

² Вірко Т.А., Гайдай Г.Ф. Іваниця. Земля козацька: історико-краєзнавчий нарис. – Ніжин, 2005. – С. 187.

³ Боротьба за Жовтень на Прилуччині. – Прилуки, 1927. – С. 146.

⁴ Вірко Т.А., Гайдай Г.Ф. Вказ. праця. – С. 187.

⁵ Боротьба за Жовтень на Прилуччині. – С. 146.

⁶ Кульчицький Юрій. Шаблі з плугів. – Львів, 2000. – С. 183.

⁷ Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. Р-442. – Оп. 1. – Спр. 145. – Арк. 73.

⁸ Там само. – Арк. 77.

⁹ Там само. – Арк. 68.

¹⁰ Там само. – Арк. 83.

¹¹ ДАЧО. – Ф. Р-4729. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 13.

¹² ДАЧО. – Ф. Р-161. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 138.

¹³ Там само. – Арк. 19.

¹⁴ ДАЧО. – Ф. Р-57. – Оп. 1. – Спр. 200. – Арк. 3.

- ¹⁵ ДАЧО. – Ф. Р-4615. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 26.
- ¹⁶ ДАЧО. – Ф. Р-57. – Оп. 1. – Спр. 200. – Арк. 3.
- ¹⁷ З когорти дзержинців // Деснянська правда. – 1977. – 17 грудня.
- ¹⁸ ДАЧО. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 425. – Арк. 52, 53.
- ¹⁹ ДАЧО. – Ф. Р-1589. – Оп. 1. – Спр. 230. – Арк. 55.
- ²⁰ ДАЧО. – Ф. Р-183. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 50–53.
- ²¹ Красное знамя (Чернигов). – 1923. – 25 января.
- ²² Дело Ичнянского “кубла” // Красное знамя. – 1932. – № 398.
- ²³ ДАЧО. – Ф. Р-16. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 284.
- ²⁴ ДАЧО. – Ф. Р-4615. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 5.
- ²⁵ Архів УСБ України в Чернігівській області. – Спр. ОФ-2290. – Т. 1. – Арк. 111.
- ²⁶ Там само. – Арк. 7.
- ²⁷ Там само. – Арк. 9.
- ²⁸ ДАЧО. – Ф. Р-15. – Оп. 4. – Спр. 7. – Арк. 52.
- ²⁹ Там само. – Арк. 51.
- ³⁰ Архів УСУ України в Чернігівській області. – Спр. ОФ-2290. – Т. 8. – Арк. 218.
- ³¹ Там само. – Т. 9. – Арк. 496.
- ³² Там само. – Т. 10. – Арк. 276.
- ³³ Там само. – Т. 1. – Арк. 132зв.

ОНИЩЕНКО О.

Діяльність Чернігівського жіночого союзу в 1917 році

1917 р. займає особливе місце в історії України та Чернігівського краю. Це був період піднесення українського національно-визвольного руху, активізації суспільно-політичної діяльності всього населення, зокрема розгортання жіночого руху.

Загалом українське жіноцтво досить рішуче заявило про себе в 1917 р. Зростаюча кількість освічених жінок впевнено та сміливо приєдналася до громадського і політичного життя по всій країні: 21 жінка отримала мандат депутата Української Центральної Ради, жінки були членами політичних партій, обіймали посади у місцевих органах влади. Так, наприклад, на Чернігівщині донька відомого земського і громадського діяча В. Хижнякова мешканцями с. Антоновичі Чернігівського повіту була обрана головою волосного виконавчого комітету¹.

З розгортанням революційних подій виникла ціла низка різноманітних громадсько-політичних організацій.

Український жіночий союз (УЖС) одним з перших об'єднав жіноцтво “під гаслом рівних з чоловічими прав жінки на основі рівних з чоловічими обов'язків української жінки у громадянській роботі для добра України”².

Ініціативна група по утворенню УЖС була створена в Києві 21 березня 1917 р. З 3 квітня діяла тимчасова рада УЖС на чолі з В. Нечаївською³. На Українському національному конгресі, що проходив у Києві 6–8 квітня 1917 р., В. Нечаївська як делегатка виступала з промовою від Київського комерційного інституту та від українських жінок⁴.

25 квітня 1917 р. відбулися загальні збори членів Союзу, на яких був затверджений статут, обрана нова постійна рада. До її складу увійшли члени тимчасової ради: Бондаренко, Мельник, Нечаївська, Парфенюк, Поцубієнко, Равлюк, Сильнича та новообрані: Веретельник, Гупалівна, Палчевська, Радзимовська, Руппельт, Соколовська, Тимешко, Цікаловська⁵.

Головним гаслом Союзу проголошувалося: “Українська жінка має для добра України нести всі відповідні жіночій природі громадянські обов'язки, а за те має користуватись рівними з чоловіком правами людини”⁶.

У політиці Союз не піднімав свого окремого прапора, а став під політичний провід УЦР. Делегаткою від УЖС до УЦР було обрано В. Нечаївську.

Організаційною основою УЖС статут проголошував клуб, а зверхником організації – Центральну Раду. Зв'язок між Клубом і ЦР підтримувався через Вінок, Повітову раду та Окружну раду⁷.

Членами Союзу могли бути не лише всі українські жінки, їхні діти, але й “чоловіки, що признавали потребу рівноправності жінок і необхідність жіночої громадської праці для добра України, а з інших націй ті особи, що прихильні ідеї УЖС”⁸.

Друкованим органом УЖС став “Жіночий вістник” – перший на східноукраїнських землях двотижневий часопис українського жіноцтва⁹. Він видавався у Києві писарем цієї організації, головою редакційної комісії В. Равлюком. На жаль, встигло вийти лише два випуски “Жіночого вістника”.

Союз поповнювався досить динамічно: за 5 тижнів роботи він встиг об'єднати сотні членів з різних куточків країни. Осередки УЖС постали в Київській, Чернігівській, Волинській, Полтавській, Харківській, Херсонській губерніях¹⁰.

Чернігівський осередок Жіночого союзу (ЧЖС) утворився 22 червня 1917 р. До його складу увійшло 70 громадян. До правління Чернігівського осередку було обрано 7 осіб, головою стала пані Данилевич¹¹.

На установчих зборах Чернігівського жіночого союзу було затверджено статут. Основною метою визначалося виховання жінки, як повноправної громадянки своєї батьківщини. Були визначені основні завдання діяльності Союзу за практичними напрямками.

У політичній сфері:

- пояснення населенню суті перевороту, що відбувся;
- надання підтримки Тимчасовому уряду;
- підготовка до виборів до Установчих зборів;
- підготовкою до виборів до місцевих органів влади.

У сфері морального виховання:

- боротьба з проституцією;
- боротьба з пияцтвом;
- захист дітей від жорстокого ставлення;
- охорона материнства.

У культурно-просвітницькій галузі:

- проведення популярних читань, лекцій, співбесід;
- відкриття шкіл, читалень, бібліотек.

Союз також ставив перед собою й суто економічні завдання: створення кооперативів, бюро праці, майстерень тощо.

Членами ЧЖС могли бути жінки не молодші 17 років без огляду на соціальний стану, національність, освіту. Чоловіки також могли вступати до Союзу¹².

27 липня 1917 р. відбулися загальні збори Чернігівського союзу жінок, на яких перебрали голову Союзу через відмову від посади пані Данилевич. Новим очільником стала З. Добжинська. До правління були обрані Андрієвська, Павлова, Шеремет¹³.

Основна проблема для Союзу полягала у сфері фінансування. Державної допомоги організація не отримувала. Київський центральний осередок так само потребував матеріальної підтримки. Всі члени Союзу мали сплачувати внески в розмірі 3 руб. на рік або по 25 коп. за місяць¹⁴. Звичайно, це були незначні кошти, які не могли повною мірою забезпечувати діяльність організації.

У структурі Чернігівського жіночого союзу була створена фінансова секція, яка займалася організацією заходів для збирання коштів та розподілом фінансів.

Гроші надходили від проведення концертів, виставок, театральних вистав, інших благодійних заходів. Так, наприклад, після одного з концертів до каси Союзу надійшло 727 руб., з них 86 руб. використали на придбання облігацій “Позику Свободи”, 40 руб. – на матеріальну допомогу на проживання двом сиротам, інші кошти залишили на потреби Союзу¹⁵. Від однієї з вистав надійшло 1129 руб. 57 коп.; при цьому на її підготовку було витрачено 642 руб. 62 коп., тож чистий прибуток склав лише 486 руб. 95 коп.¹⁶

Фінансова секція ініціювала відкриття школи з виготовлення взуття. Для матеріального забезпечення цього закладу було організовано виставу. Не дивлячись на постійний брак коштів для придбання обладнання та сировини для виробництва взуття й утримання приміщення школи, кількість учнів у 1917 р. складала 53 особи, а число бажаючих навчатися постійно зростало¹⁷.

Громадська діяльність Союзу була багатогранною. Збори відбувалися майже кожної суботи у приміщенні міського страхового товариства.

Члени госпiтальної комiсії вiдвiдували шпиталі, спiлкуванням з хворими та пораненими вiйськовими, “входили с ними в живое общение, доставляя газеты и книги для чтения, ведя беседы о текущих событиях”¹⁸. Жiнки навчали солдат грамоті, арифметиці, навiть iноземним мовам¹⁹.

Особливу увагу Союз придiляв боротьбi з iнфекційними захворюваннями, що передавалися статевим шляхом. Ця проблема була наслiдком свiтової вiйни i 1917 р. сягала загальнодержавного масштабу. В сiчнi 1917 р. на мiжгалузовому засiданнi Всеросійського уряду з приводу розгляду нового “Статуту про розривання шлюбiв” було прийнята постанова про внесення до числа приводiв до розлучення “за захворювання проказою, сифiлісом чи iншою хворобою, яка загрожує потомству”²⁰. В Чернiговi у вереснi 1917 р. Жiночий союз органiзував день боротьби з сифiлісом з метою “распространения в народе правильных понятий о характере сей болезни и ее лечении, врачами... должны быть прочитаны популярные лекции... Кроме того по городу должны быть распространены листки и брошюры по тому же предмету”²¹.

Активно працював i культурно-освiтнiй вiддiл Союзу. У спiвпрацi з Союзом вчителiв вiдкрили школу грамотности для дорослих, вiдiлили кошти на придбання пiдручникiв²². Вiддiл займався також питанням вiдкриття у Чернiговi дитячого садочку, створивши для цього спеціальну комiсію²³.

ЧЖС пiдтримав створення та вiдправлення на фронт першого жiночого вiйськового батальйону у складi регулярної армiї. Союз, не дивлячись на матерiальну скруту, надiслав на пiдтримку батальйону 200 руб. та телеграму: “Недавно организовавшийся союз женщин шлет женскому батальйону и его славному командиру Бочкаревой привет и горячие пожелания удачи и успеха в деле защиты родины”²⁴.

Ще одним важливим напрямком роботи чернiгiвського жiноцтва стала дiяльнiсть iз забезпечення населення мiста продуктами харчування. Жiночий союз розробляв власнi заходи подолання найболючiших соціальних проблем, таких як: стрiмке дорожчання життя та нестача продовольства. Правлiння Союзу займалося закупiвлею в губернiї продуктів харчування, орендувало городи для вирощування овочiв. Намагалися боротися з проблемами дорожнечi шляхом ознайомлення спiлчанок та всiх жителiв мiста з методами рацiонального господарювання. З цiєю метою проводились лекцiї, спiвбесiди, не шкодували коштiв на передплату iноземних журналiв з домоведення²⁵.

Крiм власне Чернiгова об’єднання жiнок утворювалися i в iнших мiстах i селах губернiї. Згiдно зi статутом ЧЖС, якщо в населеному пунктi число дiючих членiв Союзу досягало 10 осiб, Союз мав право вiдкрити фiлію²⁶.

Так, у с. Кладькiвка Борзнянського повіту пiсля проведення мiтингу жiнки об’єдналися Союз. Обрали Голову та трьох представниць до сiльського комiтету: “Все три прос-тые женщины, но отличаются своей деловитостью и развитием”²⁷.

Поступово дiяльнiсть жiночих товариств, що створювалися за сприяння УЖС по всiй території України, призвела до необхідности надати їм певну органiзаційну цiлiснiсть для подальшого розвитку.

Протягом 14–16 вересня 1917 р. був проведений Перший всеукраїнський жiночий з’їзд у Києві. Регiональнi осередки мали направити на з’їзд по одній представниці вiд кожних 50 членiв. На жаль, не маємо даних, хто представляв на з’їзді Чернiгiвський жiночий союз, найiмовiрнiше, це була голова осередку.

З’їзду затвердив новий статут, обрав новий склад Ради та прийняв цiлий ряд важливих резолюцiй:

“Про полiтичнi справи: 1) Найкраща форма iснування для України – демократична

українська республіка, а найкраща форма спільного життя всіх народів Росії – федерація вільних демократичних республік. 2) За скликання Українських Установчих зборів. 3) Проти політики Тимчасового Правительства та тієї частини російського громадянства, котрі вороже ставляться до національних змагань недержавних народів. 4) За самовизначення народів.

Про виборчу справу: 1) Що до участі у Всеросійських Установчих Зборах, то УЖС піде за постановою УЦР. 2) При виборах УЖС буде входити в блоки з українською соціал-демократичною та соціал-революційною партіями та з Українською Селянською Спілкою. 3) Українські жінки повинні взяти найширшу участь в виборах до Установчих зборів.

Про відношення до національних меншостей: 1) За забезпечення прав меншостей, коли вони не будуть іти всупереч з інтересами українського народу.

В громадських справах: 1) Розглянувши питання про опіку над дітьми і майном вдовиці, з’їзд висловився за її скасування, бо вона принижує людську гідність жінки, викликає неповагу до матері в очах дітей і призводить часто до великої неправди з боку опікунів до сиріт. 2) Оберегати жінку під час вагітності, бо наслідком непосильної праці в такому стані бувають тяжкі жіночі хвороби, які відбиваються на дітях. 3) Зважаючи на те, що війна між іншими злими наслідками залишає людям ще одного ворога – венеричні хвороби – з’їзд постановив звернутися з відозвою до військових фронту та тилу, щоб вони, пам’ятаючи про злі наслідки цих хвороб для жінок, дітей і цілих будучих поколінь, розумно їх вилічували та оберегали від зарази своїх близьких і рідних людей; фронт повинен подбати про пильний перегляд вояків при демобілізації”²⁸.

Прийняті резолюції висвітлили головні проблеми, які турбували не лише УЖС, але і все жіноче населення України: здоров’я нації, надання жінкам можливості реалізовувати свої політичні та громадянські права, підтримка українського національного руху. З’їзд пройшов у дружній атмосфері співпраці жінок з різних куточків України. Тогочасна преса повідомляла, що “щирістю і спорідненістю своїх членів жіночий з’їзд робив особливе, виняткове враження, якого ні разу не робив жодний інший з’їзд за останній час”²⁹.

Після з’їзду чернігівські жінки продовжували активно працювати. В місцевій пресі останнє повідомлення про діяльність ЧЖС з’явилося наприкінці жовтня 1917 р. На жаль, на сьогодні невідомою залишається подальша доля активних учасниць руху. Союз припинив свою діяльність через зміну політичної ситуації у державі. І хоча діяльність Чернігівського жіночого союзу була нетривалою, проте – дуже насиченою та значимою для всього населення.

¹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 1433. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 1.

² Жіночий вісник (далі – ЖВ). – 1917. – № 1. – 11 червня.

³ Нечаївська Віра Йосипівна (Плужанка) народилася у 1895 р. в Умані. Письменниця та громадська діячка.

⁴ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – К., 1996. – Т. I. – С. 54.

⁵ Черниговская земская газета (далі – ЧЗГ). – 1917. – № 38.

⁶ ЖВ. – 1917. – № 1. – 11 червня.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ “Жіночий вісник” УЖС не слід плутати з “Жіночим вісником” – органом Союзу українок, який вперше побачив світ на сторінках газети “Діло” у 1922 р. у Галичині. Західноукраїнський Союз українок утворився у 1917 р. на основі “Жіночої Громади”, яка, у свою чергу, постала у 1909 р. з “Клубу русинок” (1893 р.).

¹⁰ ЧЗГ. – 1917. – № 38. – С. 3.

¹¹ ЧЗГ. – 1917. – № 49. – С. 3.

¹² ЧЗГ. – 1917. – № 51. – С. 3.

¹³ ЧЗГ. – 1917. – № 59. – С. 4.

¹⁴ ЧЗГ. – 1917. – № 51 – С. 3.

¹⁵ ЧЗГ. – 1917. – № 59. – С. 4.

¹⁶ ЧЗГ. – 1917. – № 63. – С. 3.

¹⁷ ЧЗГ. – 1917. – № 76. – С. 3; № 84–85. – С. 5.

¹⁸ ЧЗГ. – 1917. – № 58. – С. 3.

¹⁹ ЧЗГ. – 1917. – № 61. – С. 4.

²⁰ Речь. – 1917. – 15 января. – С. 3.

²¹ ЧЗГ. – 1917. – № 76. – С. 3.

²² ЧЗГ. – 1917. – № 76. – С. 3; № 84–85. – С. 5.

²³ ЧЗГ. – 1917. – № 59. – С. 4.

²⁴ ЧЗГ. – 1917. – № 63. – С. 3.

²⁵ ЧЗГ. – 1917. – № 76. – С. 3.

²⁶ ЧЗГ. – 1917. – № 51. – С. 3.

²⁷ ЧЗГ. – 1917. – № 39. – С. 8.

²⁸ ЧЗГ. – 1917. – № 73. – С. 5–6.

²⁹ Там само.

Н. ПОТІЙ

Питання реформування системи управління земською початковою освітою за матеріалами учительських з'їздів Чернігівської губернії 1917 року

Революційні події 1917 р. дали поштовх кардинальним змінам у сфері народної освіти. Протягом першого революційного року Тимчасовий уряд і Центральна Рада прийняли ряд законів, які вносили значні зміни в систему управління. Зокрема, були ліквідовані училищні ради, а земські установи отримали право завідувати не лише господарською, але й навчальною та адміністративно-господарською частиною [8, с. 1]. З відстороненням старих керівних органів виникла нагальна потреба у створенні нових. До цієї справи приєдналося й учительство.

Питання розвитку народної освіти в роки будівництва Української держави активно досліджувалось істориками незалежної України. Варто відмітити праці Ю. Телячого, Л. Березівської, О. Зубалій, Д. Рященко, А. Невгодовського, Н. Агафонові, Н. Ротар тощо [17]. Питанню українізації загальноосвітньої школи протягом 1917–1920 років присвячена монографія А.М. Боровика [2]. Однак обрана нами проблема не стала об'єктом окремого цілісного дослідження. Необхідність її висвітлення обумовлена важливістю розкриття змін управлінських структур системи народної освіти з огляду не лише на законодавчу діяльність Тимчасового уряду та Центральної Ради, але й реалізацію їхніх постанов в окремих регіонах, зокрема у Чернігівській губернії.

Метою даної публікації є з'ясування внеску повітових учительських з'їздів у розробку системи управління народною освітою.

Як свідчать історичні джерела, думки вчителів мали велике значення при формуванні нових керівних структур. Важливість своєї роботи і рішень усвідомлювали й самі учителі. Так, у повідомленні про один із повітових учительських з'їздів Чернігівської губернії зазначалось: “Мало индиферентно относящихся к перевороту, больше принимающих активное участие в нём, а ещё больше видящих, что настала пора работать, сеять кругом свет, организовывать массы” [16, с. 5].

Варто підкреслити, що у численних учительських з'їздах, які відбувались у повітах Чернігівської губернії, брали активну участь і земські діячі, зокрема голови повітових земських управ. У той же час при вирішенні питань керівництва народною освітою земські збори враховували рішення учителів.

Перш за все учителі виступали проти колишніх урядових посадовців та установ (дирекції народних училищ, училищних рад), що було не новим явищем. Адже земські органи самоврядування домагались зменшення їхньої ролі або навіть усунення від керівництва ледь не від самого початку свого існування. Так, учительський з'їзд, що відбувся у Стародубі 20 березня 1917 р., визнав шкідливим інститути інспектора народних училищ і училищних рад та прийняв рішення про необхідність реорганізації училищних рад на основі широкої участі викладацького складу [19, с. 4].

На порядку денному стояла проблема створення нових повітових шкільних рад. У кожному з повітів вирішення цього питання мало певні особливості, в основному у визначенні їхнього складу. З'їзд народних учителів Новозибківського повіту, що відбувся 18 березня 1917 р., прийняв рішення створити повітову шкільну раду, до складу якої мали увійти: по одному представнику від населення й учителів кожної волості та м. Новозибкова, виборний

завідуючий відділенням народної освіти, два представники виконавчого комітету з правом дорадчого голосу, голова земської управи та представник від земських зборів [15, с. 4]. Учительський з'їзд Борзнянського повіту визначив, що до ради мали увійти від земства – 3 представники, від сільського населення повіту – 5, від повітового виконавчого комітету – 1, від міста – 1 та від союзу учителів – 10. Підкреслимо, що під час розгляду цього питання на засіданні надзвичайних зборів Борзнянського повітового земства (18 червня 1917 р.) управа погодилася з пропозицією учительського з'їзду, додавши при цьому, що зі складу шкільної ради мала бути виокремлена господарська комісія, до обов'язків якої належало б управління господарською частиною, перевірка на місцях разом із членом земської управи потреб у ремонті шкіл [1, арк. 19]. У результаті повітові земські збори прийняли рішення організувати тимчасову шкільну раду у такому складі, як запропонував учительський з'їзд [6, арк. 32].

Копітку роботу щодо побудови нової системи управління народною освітою в повіті здійснив учительський з'їзд, який відбувся 6 грудня 1917 р. у приміщенні Ніжинської повітової земської управи. На ньому були присутні член Бюро Ніжинського професійного учительського союзу Степанов, повітовий комісар з українізації шкіл Бесмертний, член Всеукраїнської учительської спілки Данчевський і член Бюро повітової учительської спілки Іваниця. З'їзд ухвалив тимчасовий статут Ніжинської повітової шкільної ради, згідно з яким вона мала завідувати адміністративною, господарською та педагогічною сферами управління освітою в повіті. До складу повітової шкільної ради мали входити по одному представникові від вищих жіночих курсів і вищих чоловічих шкіл, Мринської семінарії, учительських організацій національних меншин, міського самоврядування, повітової просвіти та управи, по два представники від жіночих гімназій з педагогічними класами та вищих початкових шкіл, а також викладачі повіту, обрані з'їздом учителів від волосних спілок з розрахунку 1 представник від 5 учителів.

За рішенням з'їзду повітова шкільна рада мала збиратись не менше 6 разів на рік. Протягом року діяв Виконавчий комітет, обов'язком якого було втілення усіх розпоряджень ради, ведення поточних освітніх справ, проведення ревізії шкіл [11, арк. 10–10зв.]. Отже, з'їзд учителів Ніжинського повіту чітко визначив склад, повноваження повітової шкільної ради та її структуру.

Розглянувши проект статуту, Ніжинські повітові земські збори на засіданні 14 січня 1918 р. тимчасово прийняли його, проте зазначили, що до складу ради мали увійти усі члени повітової земської управи [7, с. 28].

Щодо функцій та складу шкільних рад учителі Козелецького повіту 22 червня 1917 р. вирішили, що волосна шкільна рада мала контролювати справу народної освіти в межах волості і щорічно звітувати волосним земським зборам, а повітова – керувати освітніми справами повіту та звітувати повітовим земським зборам, складаючи звіт на основі матеріалів з волостей. На з'їзді було запропоновано замінити волосну шкільну раду районною учительською радою (1 район мав дорівнювати 40–50 шкільним комплектам). При районній раді обов'язково повинні працювати педагогічна бібліотека, педагогічний музей, зразкова школа, а також районний шкільний інструктор, до обов'язків якого належало проведення зразкових уроків і надання порад учителям. Інструкторами мали стати особи з вищою чи середньою освітою та педагогічним досвідом. Рішення районних з'їздів учителів про їхнє призначення затверджуватися повітовою шкільною радою.

Жодних звітів про свою роботу інструктор не складав, натомість учителі мали повідомляти повітову шкільну раду про кожен його візит з детальним описом проведеної роботи.

Однак на порядку денному стояло питання не лише створення шкільних рад різних рівнів. Додаткового контролю потребувала навчальна частина. Безпосереднім виконавцем усіх освітніх заходів мав стати повітовий керівник народної освіти. Він обирався повітовим з'їздом учителів на 3 роки за згодою земських зборів і затверджувався Міністерством народної освіти, звільнявся також міністерством після висловлення йому недовіри повітовим з'їздом учителів та подання повітового земства. Повітовий керівник як представник учительства в усіх установах ставав обов'язковим членом земської управи. До його обов'язків належала турбота про покращання стану освіти у повіті. Для цього він мав розробляти проекти удосконалення системи освіти, обговорюючи їх з повітовою шкільною радою. Також на повітового керівника покладався контроль за виконанням у школах мінімальної програми навчання [12, арк. 6зв., 7зв.].

Учителі Стародубського повіту на з'їзді 25 серпня 1917 р. виступили за створення посад завідуючого і головного керівника шкільної справи в повіті та двох інструкторів – їхніх помічників [9, с. 6].

Також і Глухівська повітова управа підготувала відповідну доповідь, в якій обґрунтовувала потребу у створенні посади керівника народною освітою, яка виникла після позбавлення Тимчасовим урядом повноважень директора та інспекторів народних училищ і ліквідації губернських і повітових училищних рад. Питання неодноразово обговорювалось учительським з'їздом, який запропонував на цю посаду кандидатуру інспектора Веригінського вищого початкового училища Власія Васильовича Силича. Проте затвердити керівника могли лише повітові земські збори. Невирішеним залишалось і питання фінансування та правовий статус цього посадовця, розв'язання якого управа вбачала у створенні тимчасової посади керівника народною освітою [4, арк. 20–21]. На засіданні 24 вересня 1917 р. повітові збори, визнавши відповідність кандидатури В.В. Силича посадовим вимогам, ухвалили погодитися з пропозиціями управи та учительського з'їзду [14, арк. 11].

Пам'ятаючи про безправність учителів земських навчальних закладів у Російській імперії, з'їзди окремо виділяли питання призначення, переміщення та звільнення педагогів. Учителі дотримувались думки, що ці повноваження мали належати повітській шкільній раді. Зокрема, учителі Стародубського повіту відзначали, що право призначати, переміщувати та звільняти учителів повинна мати лише повітова шкільна рада і лише за рішенням суду. Учителі Козелецького повіту прийняли рішення, що звільняти учителя з посади міг лише діючий у районі товариський суд. Учителі Ніжинського повіту надавали право призначати, переміщувати та звільняти учителів виконавчому комітету шкільної ради. Однак на перших же зборах ради ці розпорядження мали бути або затверджені, або відхилені.

Вирішення потребувало й питання найближчого керівництва школами. Так, з'їзд учителів початкових училищ Козелецького повіту 21 червня 1917 р. досліджував питання створення рад окремих шкіл. Зокрема, було вирішено, що шкільні ради повинні складатися з учителів школи та представників сільських громад, а очолювати її – виключно учитель. Крім того, мав обиратися секретар і завідуючий школою. Голова шкільної ради спостерігав за внутрішнім порядком школи, завідуючий – за зовнішнім (господарською частиною) і втілював в життя розпорядження шкільної ради [13, арк. 6].

Учителі не оминули й питання шкільного піклування. Третій черговий з'їзд учителів Глухівського повіту (30 червня – 1 серпня 1917 р.), на якому були присутні голова земської управи Марченко, директори Глухівського учительського інституту, Глухівської класичної гімназії, інспектор вищого початкового училища та інші педагоги й суспільні діячі м. Глухова, прийняв рішення замість попечителя школи створити при кожному училищі попечительську раду, котра б складалась із усієї наявної корпорації учителів школи і з такої

ж кількості місцевих жителів, обраних на сільському сході. До обов'язків піклувальної ради, на думку з'їзду, належала турбота про зовнішній і економічний благоустрій школи, але не на навчально-виховну частину [18, с. 4–5]. Однак варто підкреслити, що ще 26 березня 1907 р. було прийняте Положення про опікунства при початкових училищах, які мали складатися з попечителя чи попечительки, законовчителя, учителя, завідуючого училищем, представника від земства і виборних осіб від місцевого населення. Згідно з положенням у навчально-виховній сфері шкільні піклувальні ради мали право пропонувати утримувачам училищ кандидатів на посади учителів [10, с. 1–3].

Втім шкільне піклування не набуло значного поширення у Чернігівській губернії. Так, Кролевецьке земство звернуло увагу на потребу створення опікунств лише 1909 р. [5, с. 86]. Сосницькі повітові збори лише у 1914 р. прийняли рішення про заснування за можливості шкільних опікунств “в зависимости от наличности в данном школьном районе хотя бы 2–3 лиц, сочувствующих земской школе и имеющих возможность заботам о ней уделять некоторую часть своего времени и труда”. Проте управа відмічала, що таких шкільних районів небагато [3, арк. 251, 227зв.]. Подібною була ситуація й у інших повітах.

Отже, учительський з'їзд у Глухові ще раз наголосив на існуванні проблеми створення шкільних опікунств, які б сприяли покращанню господарського та фінансового становища навчальних закладів, що так і не вдалося реалізувати земствам до революції. У той же час з'їзд обмежував права опікунств, позбавляючи їх будь-якого впливу на навчальний процес.

Таким чином, протягом 1917 р. відбувся ряд учительських з'їздів, на яких обговорювалося питання формування нових керівних органів освіти. Загалом, значною мірою учителі сприяли реформуванню освіти в напрямку її демократизації та децентралізації. У зв'язку з тим, що земські збори не лише прислухалися, але й часто цілковито погоджувались з рішеннями учителів, можемо стверджувати, що учительські з'їзди відігравали одну із головних ролей у створенні на місцях нової системи управління освітою.

¹ Борзенскому земскому собранию чрезвычайной сессии 18 июня 1917 года. Доклад № 4: Об организации Уездного Училищного Совета //Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 1527. – Арк. 19.

² Боровик А.М. Українізація загальноосвітньої школи: перші кроки (1917–1920 рр.). – Чернігів, 2003. – 270 с.

³ В Сосницькое уездное земское собрание. Доклад управы № 100: Об учреждении при начальных училищах школьных попечительств //ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 594. – Арк. 251–251зв.; Журнал Сосницького уездного земского собрания. Заседание 23 ноября 1914 г. //ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 594. – Арк. 224–229зв.

⁴ Глуховскому уездному земскому собранию чрезвычайной сессии 24 сентября 1917 года. Доклад № 3: Об учреждении в Глуховском земстве должности руководителя народным образованием //ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 1528. – Арк. 20–21.

⁵ Доклад Борзенского съезда врачей XLV очередному земскому собранию по поводу санитарного состояния земских школ Борзенского уезда //Земский сборник Черниговской губернии. – 1910. – № 2. – С. 84–86.

⁶ Журнал заседания чрезвычайного земского собрания 18 июня 1917 года //ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 1527. – Арк. 5–6зв., 32–33зв.

⁷ Заседание 14 января 1918 г. //Журналы Нежинского уездного земского собрания очередной сессии 1917 года и чрезвычайных собраний 6–7 марта, 16 апреля и 4 июля 1917 года. – Нежин, 1918. – С. 28–29.

⁸ Об изменении действующего положения о губернских и уездных земских учреждениях впрод до издания нового о них положения //Вестник Временного правительства. – 1917. – № 102 (148) – С. 1–3.

⁹ Общее собрание Стародубского уездного учительского союза (25-го августа 1917 г.) //Черниговская земская газета. – 1917. – 10 октября. – № 78. – С. 6.

¹⁰ Положение о попечительствах при начальных училищах //Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 8. – С. 1–3.

¹¹ Постанови з'їзду учителів Ніжинського повіту, бувшого 6 грудня 1917 року в помешканні Ніжинської повітової народної управи //Центральний державний архів вищих органів влади та управління. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 971. – Арк. 10–11.

¹² Протокол заседания съезда учащихся народных школ Козелецкого уезда 22 июля 1917 года //ДАЧО. – Ф. 1039. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 6зв., 7зв.

¹³ Протокол заседания съезда учителей и учительниц училищ Козелецкого уезда, 21-го июля 1917 года //ДАЧО.

**Доповіді та повідомлення наукової конференції “Чернігівщина і чернігівці
в Українській революції 1917–1921 років” (березень 2009 р.)**

– Ф. 1039. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 6.

¹⁴ Протокол экстренного земского Глуховского собрания 24 сентября 1917 года //ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 1528. – Арк. 10–13зв.

¹⁵ Совещание народных учителей в г. Новозыбкове //Черниговская земская газета. – 1917. – 14 апреля. – № 30. – С. 4.

¹⁶ Съезд народных учителей Новгородсеверского уезда //Черниговская земская газета. – 1917. – 25 августа. – № 65. – С. 5–6.

¹⁷ Телячий Ю. Центральна Рада та українське шкільництво (березень 1917 – квітень 1918 рр.) //Рідна школа. – 1999. – № 2. – С. 74–76; Березівська Л. Реформа шкільної освіти в добу Центральної Ради як перший національний досвід //Шлях освіти – 2006. – № 2. – С. 40–46; Зубалій О.Д., Рященко Д.С. Освітній рух в Україні в добу національно-державного відродження (1917–1920 рр.) //Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 12–23; Невгодівський А. Українська національна школа: становлення (1917–1920 рр.) //Рідна школа. – 2001. – № 11. – С. 65–67; Ротар Н. До проблеми реформування системи управління освітою (1917–1920 рр.) //Четвертий міжнародний конгрес українців. – Історія. – Частина II. XX ст. – Одеса; Київ; Львів. – С. 283–289.; Агафонова Н. Реформування освітньої галузі (1917–1920 рр.) //Рідна школа. – 1998. – № 1. – С. 76–77.

¹⁸ Учитель Т. Съезд народных учителей Глуховского уезда //Черниговская земская газета. – 1917. – 15 августа. – № 62. – С. 4–5.

¹⁹ Учительський съезд в Стародубе //Черниговская земская газета. – 1917. – 31 марта – 4 апреля. – № 26–27. – С. 4.

С. ФОМСЬКА

Відродження діяльності товариства “Просвіта” на Чернігівщині у січні 1917 – грудні 1918 років (за матеріалами “Черниговской земской газеты”)

Преса постає одним із цікавих аспектів життя суспільства. Вона виступає не лише як історичне джерело, а й як суб’єкт культурного та громадсько-політичного процесу.

Перші кроки відродження товариства досить цікаво розкриваються на сторінках “Черниговской земской газеты”. Започаткована вона була Чернігівським губернським земством 15 березня 1913 року як “Черниговская земская неделя” і виходила 1 раз на тиждень на 16 сторінках російською мовою, з березня 1917 року газета стала двомовною. Друкувалась у друкарні губернського земства. Газета ставила перед собою завдання висвітлення діяльності місцевого земства та ознайомлення читачів з найважливішими подіями у країні та за її межами. З січня 1917 року отримала назву “Черниговская земская газета” [1, с. 12–13]. За обсягом інформації та змістовністю рубрик газету можна назвати одним з найкращих періодичних видань тогочасної України.

Комплексне вивчення діяльності товариства “Просвіта” на Чернігівщині досі не проводилось, хоча вона й викликає зацікавленість дослідників. Так, цінними, на наш погляд, є дослідження видатного діяча українського національного відродження, історика М. Грушевського, який усвідомлював роль “Просвіти” у духовному житті народу. Автор розкриває зародження та зростання українського культурно-освітнього руху, висвітлює діяльність українських депутатів у I та II Державних думах Росії, показує боротьбу за українську школу та українську пресу, акцентує увагу на діяльності “Просвіти”. Важливими також є статті Т.П. Демченко, яка визначила особливості форм і методів діяльності товариства у Чернігові [2, с. 32–34]. Видатна українська громадська діячка і педагог Софія Русова розповіла про значення роботи секції позашкільної освіти при чернігівській “Просвіті”, як однієї з найкращих форм поширення освіти серед дорослого населення [3, с. 180–181]. З-поміж праць загального змісту, які розкривають основні форми діяльності “Просвіт”, аналізують їхню співпрацю з іншими культурно-просвітницькими товариствами, визначають роль і значення в духовному відродженні України 1906–1923 років, можна виділити роботу Л. Євселевського та С. Фарини [9]. Просвітницьку діяльність інтелігенції у добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918) розглядає О. Балицька [4, с. 30–32].

Метою пропонованого дослідження є аналіз публікацій “Черниговской земской газеты”, присвячених відродженню діяльності товариства “Просвіта”, формам і методам її роботи у новий період свого життя на Чернігівщині.

Революційні події 1917 року активізували прагнення української інтелігенції відродити національну культуру. Навесні 1917 року основною організаційною формою всенародного руху за національне відродження стали “Просвіти”, куди записувались жінки і чоловіки, багаті і бідні, освічені і неписьменні. Це забезпечило масове відновлення товариств як в губернських містах, так і в глухих українських селах. Однією з перших в Україні відновила свою діяльність київська “Просвіта”, незабаром її члени затвердили зразковий статут товариства, чим допомогли організаційно оформитися багатьом провінційним “Просвітам”, які виникли на хвилі національного пробудження українського народу [9].

Як відомо, рада Товариства українських поступовців у березні 1917 року закликала своїх прихильників підтримати новий державний лад, організуватись та допомагати

матеріально національній справі, закладати українські школи та відновлювати “Просвіти”, підтримувати українську пресу [5]. Це, дійсно, була досить реалістична і вдала програма дій, яка могла згуртувати українські сили, тому її поділяли і чернігівські поступовці.

Вже 18 березня у Чернігові відбулися перші українські збори, скликані радою Чернігівського осередку Товариства українських поступовців, на яких Іван Коновал виклав історію заснування і результати діяльності “Просвіт” в Україні та закликав громадян до відновлення роботи чернігівської “Просвіти” [7]. А 28 березня газета повідомляла, що ця громадська організація відновлює свою діяльність і пропонувала колишнім просвітянам поновити своє членство та сплатити внески. Планувалося заснувати такі секції, як шкільна, бібліотечна, видавнича, лекційна, етнографічна, історична; організувати драматичний гурток і український хор, гурток художників, українську книгарню та український клуб. Записатись у члени товариства можна було в бюро “Просвіти” або особисто у І. Коновала, В. Коцюбинської, Ф. Смирнянського та інших просвітян [8].

24 квітня 1917 року в залі колишнього дворянського зібрання відбулись перші загальні збори чернігівської “Просвіти”, на яких були присутні 150 осіб. Головою зборів обрали І. Шрага, секретарем І. Коновала. Голова Чернігівської міської думи А. Верзилов привітав усіх з відновленням діяльності “Просвіти”. Ветеран українського руху І. Шраг розповів про діяльність товариства у 1906–1908 роках і запропонував вшанувати пам’ять першого голови чернігівської “Просвіти” М.М. Коцюбинського. Учасники зібрання “жваво обговорювали основні форми та методи роботи товариства, головні завдання “Просвіти”, які вбачали у налагодженні тісного зв’язку з селом, широкій освітній і політичній діяльності серед населення. Кульмінаційним моментом стало обрання Ради товариства “Просвіта”, до неї увійшло 15 осіб, серед яких І. Шраг, І. Коновал, О. Карпинський, В. Коцюбинська, В. Базилевич та інші [10].

Дуже швидко чернігівська “Просвіта” налагодила дійові стосунки з повітовими та сільськими товариствами, що також почали відновлювати роботу. 28 березня 1917 року у Городні відбулось перше українське зібрання, метою якого було заснування “Просвіти”; 87 присутніх обрали голову та секретаря товариства, а також встановили членський внесок – 1 карбованець на рік [12]. У червні відновилися товариства в селах Пакуль, Андріївка та Ковпита Чернігівського повіту [13]. Привертає увагу діяльність товариства “Просвіта” у селі Берестовець, а особливо – його літературної секції, яка робила для населення щотижневий огляд подій, завдяки чому мешканці села не відставали від життя і завжди були в “курсі подій” [14]. У містечку Синявка Сосницького повіту товариство було засноване вже у квітні; його члени організували роботу бібліотечної та театральної секцій, ставили вистави за творами українських класиків. На жаль, кількість членів товариства не вказана, але є свідчення, що переважна частина їх були селянами [15]. На відміну від синявської “Просвіти”, відновлені організації в селах Перелюб та Нові Млини Сосницького повіту склалися переважно із вчителів [16].

Відродження “Просвіт” тривало й у наступному, 1918 році, наприклад: у селі **Вишівка** Козелецького повіту (при ній працювала театральна секція) [17], у селі **Жикунь** Остерського повіту [18]. Варто звернути увагу на діяльність “Просвіти” в Острі. У цьому місті за ініціативою двох однодумців – Є. Шевченка та В. Сластіонова, була відновлена робота культурно-освітньої організації, засновані спортивна секція “Січ”, відділення “Агітатор”, національний хор і оркестр, постійно відбувалися літературні вечори, театральні вистави та суботні вечорниці. За повідомленнями газети, діяльність товариства цікавила громадян, особливо молодь [19].

На Чернігівщині товариство, особливо на перших порах, користувалося великим

авторитетом серед населення і перетворилось на основний елемент формування культурно-освітньої інфраструктури в губернії. У 1917 році, як і в 1906, перед “Просвітою” стояло те саме завдання – відтворити із народонаселення українську націю, яка б знала “своє коріння і своє боріння”. Але, якщо в 1906–1907 роках товариство діяло за організаційною структурою: центральна (губернська) “Просвіта” – повітова філія – сільська книгозбірня, то в 1917 році процес організаційного оформлення розвивався “знизу”: від сільських до повітових і губерньської, а вже потім була створена Всеукраїнська спілка “Просвіт”.

Чернігівська губерньська “Просвіта” намагалася підтримувати зв’язки з філіями, просила їх повідомляти про стан організації, чисельність і склад членів, плани на майбутнє, про потреби в книжках, спеціалістах тощо, щоб при змозі прийти на допомогу. Також цікавилась можливістю організувати “Просвіти” в сусідніх місцевостях і тим, які для цього вживались заходи.

Провідне місце у діяльності губерньських організацій посідала чернігівська міська “Просвіта”. 4 червня 1917 року відбулися її другі загальні збори. Порядок денний передбачав звіт Ради товариства, обговорення статуту, доповіді про роботу секцій, обрання ревізійної комісії тощо. Порівнюючи друге зібрання з першим, яке відбулось у квітні 1917 року, маємо відзначити, що, якщо на перших зборах лунали лозунги, заклики та побажання, як далі працювати товариству, то вже через два місяці звітували про роботу бібліотечної та театральної секцій [20]. На жаль, даних про обговорення статуту товариства в газеті не опубліковано.

Варте уваги повідомлення про видавничу діяльність “Просвіти”. Члени товариства на кошти від членських внесків (25 карбованців) створили видавництво “Десна”, яке, у першу чергу, планувало видавати книжки агітаційно-політичного характеру, оскільки вважалося, що подібна література на той час була найбільш потрібна.

Крім видавничої діяльності члени товариства переймалися питанням освіти – дошкільної та позашкільної, для дітей та дорослих. Так, було засновано лекційну секцію, яка посилала своїх фахівців для читання лекцій з українознавства на курсах, організованих земською управою для вчителів [20]. За пропозицією членів товариства вже в липні 1917 року був відкритий дитячий садок, який працював щоденно, до нього записалось 20 дітей [21].

16 вересня 1917 року в приміщенні міської Думи відбулися збори членів чернігівської “Просвіти”, присвячені обговоренню питання відкриття української гімназії для хлопчиків та дівчат у Чернігові. Всі учасники вітали цю пропозицію, була навіть складена резолюція до генерального секретаря народної освіти, аби він вжив заходів, щоб у всіх класах середньої школи для всіх учнів обов’язково були введені лекції з української мови [22].

Як бачимо, відновлена чернігівська міська “Просвіта” досить активно розпочала свою роботу, але її розвиткові заважав брак коштів, брак українських книжок, брак освічених кадрів. Вже на вересневих зборах рядові члени звернули увагу на низьку активність членів Ради товариства: не було скликано ні губерньського, ні повітових зібрань представників “Просвіт” Чернігівщини перед з’їздом у Києві, який планувався на 20 вересня 1917 року (до речі, ще на початку вересня голова Ради берестовецької “Просвіти” І. Євфімовський закликав представників селянських “Просвіт” зібратись і обміркувати, яку кількість представників від повіту делегувати до Києва [16]). Міське товариство не мало власного приміщення і останнім часом розміщувалось у міській бібліотеці [22].

5 листопада 1917 року відбувся губерньський з’їзд “Просвіт” Чернігівщини, хоча прибули представники лише Конотопського, Борзнянського та Чернігівського повітів

і кількість делегатів була замала [23]. Головою з’їзду обрали А.В. Верзилова. Після прибуття розпочався огляд діяльності “Просвіти” тих населених пунктів, представники яких були присутні. Особливу увагу учасники з’їзду приділили освітнім проблемам: було вирішено, що товариство допомагатиме земству у сфері освіти, займатиметься організацією дошкільного виховання, а земство, у свою чергу, опікуватиметься народними школами та надаватиме матеріальну підтримку “Просвіти” [23]. Делегати також розраховували на допомогу з боку кооперативних інституцій, оскільки “Просвіти” займалися культурним розвитком населення і таким чином сприяли поширенню та поглибленню діяльності споживчих, позичкових та інших товариств [23].

Не лишилося поза увагою делегатів і обговорення причин бездіяльності та безініціативності членів товариств, адже, як зазначав один з них: “Просвіта” може мати тільки тоді великі наслідки, коли праця її буде планомірною, систематичною і добре організованою” [23]. Для подолання зазначених проблем було вирішено створити Спільку “Просвіт”. Г. Стаднюк ознайомив делегатів з проектом статуту Спільки, який затвердили і вирішили надрукувати для ознайомлення всіх “Просвіт” Чернігівщини. Організація ж Спільки “Просвіт” за відсутності більшості представників була відкладена до наступного губернського з’їзду [23].

На початку 1918 року чернігівська “Просвіта” переїхала до нового приміщення – колишнього будинку дворянських зібрань. Проте, діяльність її від того не стала активнішою: ані вистав, ані лекцій, навіть Різдвяні свята пройшли без вистав і ялинки. В залі товариства час від часу відбувалися бали, маскаради, танці – все це за окрему платню (100–150 карб.), але на жаль секції товариства тут не працювали [6]. Протягом наступного року на шпальтах газети лише подеколи з’являлись короткі оголошення та повідомлення про діяльність товариства “Просвіта”.

У травні 1918 року газета критикувала чернігівську “Просвіту” за безсистемність і випадковість, неспроможність налагодити роботу секцій, що або існували “на папері” або розпадались, так і не розпочавши діяльність. Намагались налагодити роботу театральна та бібліотечна секції: перша організувала кілька вистав, а друга займалась лише видачею книжок читачам – ані читалень, ані бібліотек, особливо на селі, не було. До всіх негараздів додалось ще й виселення німцями товариства з приміщення [24].

Звичайно, відповідальність за такий стан речей, у першу чергу, несла Рада товариства, яка проявляла безпорадність, бездіяльність, відсутність організації та ініціативи. Словом, Рада сама спала і членів не турбувала, свідченням цього є те, що з листопада 1917 року загальні збори товариства “Просвіта” не скликались [24].

2 червня 1918 року з другої спроби відбулись перші загальні збори “Просвіти” Чернігівщини. На них з’явилося значно менше членів ніж на попередні, які за відсутністю кворуму не відбулись, але за статутом, другі збори за будь-якої чисельності делегатів визнаються дійсними. Головою зборів було обрано В.Ф. Адаменка. На зборах заслухали звіти про загальну діяльність “Просвіти” та Ради, про роботу секцій – бібліотечної, театральної, освітньо-педагогічної та інших, інформаційного бюро, господарської частини, про грошове забезпечення товариства [25]. Аналізуючи зміст матеріалів, які були розглянуті членами товариства, можна зробити висновок, що і Рада, і просвітяни намагались збільшити свій вплив на суспільне життя, але досягнути бажаних результатів їм так і не вдалося. По-перше, виявилось, що сприятливих умов для налагодження роботи секцій не було через відсутність приміщення та постійні переїзди, а це, в свою чергу, – даремно витрачені кошти та час; по-друге, не спромоглися налагодити сталі зв’язки з іншими “Просвітами” Чернігівщини для обміну інформацією та досвідом роботи; по-третє, матеріальної допомоги від уряду не було

і товариство самостійно заробляло кошти концертами, виставами, членськими внесками не лише на власну діяльність, а ще й допомагало іншим організаціям – українській гімназії, міській українській раді, січовикам, пораненим у боротьбі з більшовиками, українським книгарням та читальням [25].

Після суперечок і взаємних звинувачень учасники зібрання вирішили розпочати роботу з “чистого аркуша” і провести переобрання складу Ради товариства на наступних зборах, які відбулися 23 вересня. На них розглядалися питання користування бібліотеками та книгозбірнями “Просвіти”, організації читалень для дорослих та дитячого відділу книгозбірні [26]. Було доручено Раді Товариства поклопотатися про те, щоб “Просвіта” зайняла весь будинок Народного Дому, до якого вона переїхала на початку травня 1918 року [27].

21–22 жовтня мав відбутися Всеукраїнський з’їзд товариств “Просвіта”, на якому планувалося обговорити становище товариств “Просвіта” в Україні; їхнє матеріальне забезпечення, склад членів, напрямки роботи і т.ін. [26].

Вже 30 вересня чернігівська “Просвіта” скликала губернський з’їзд для обрання делегатів на Всеукраїнський форум [28]. Для докладнішого звіту про діяльність у повіті для ознайомлення з роботою на місцях були направлені двоє делегатів. Отримавши детальну інформацію, голова Ради чернігівського товариства “Просвіта” І. Коновал написав заяву про складання своїх повноважень: “...моїх сил не досить для того, щоб вивести його (товариство) з цього надзвичайно тяжкого стану, тим більше, що українське громадянство м. Чернігова ставиться до долі “Просвіти” цілком байдуже, що видно з того, як сплачуються членські внески, як мало з’являється на загальні збори і як, нарешті, недбало відноситься наша молодь, надалі не можу і не маю права нести покуту за чужі гріхи і виходжу з складу Ради” [29]. Отже, не лише зовнішні перешкоди заважали працювати просвіттянам – не було внутрішньої згуртованості членів товариства. Не могла не позначитися на діяльності товариства і загальна політична, соціальна й економічна ситуація в Україні.

Губернське зібрання “Просвіти” відбулося 19 жовтня у Чернігові. Делегатами на Всеукраїнський з’їзд обрали І.О. Коновала та Г.В. Стаднюка – губернського комісара з народної освіти [30].

Та попри все осередки “Просвіти” на місцях діяли. Інформацію про конкретні справи просвітян знаходимо на сторінках тієї-таки “Черниговской земской газеты”.

Досить активно працювали члени театральної секції, головне завдання яких полягало в ознайомленні населення з театральною спадщиною України задля розвитку культури і національної самосвідомості. Основними формами та методами їхньої діяльності були: постановка вистав; читання лекцій з історії театрального мистецтва; створення аматорських театрів; проведення курсів, на яких спеціалісти ділились власною майстерністю гри на сцені, розучували твори українських письменників і т. ін. Проведенням вистав по селах і містах гуртківці ще й заробляли кошти для “Просвіти”. Так, на потреби місцевих осередків “Просвіти” пішло 50 відсотків прибутку від постановки “Мартина Борулі” в селі Вересоч Ніжинського повіту [13], всі кошти, зібрані у м. Бобровиця Козелецького повіту [16]. В 1918 році досить плідно працювали гуртківці в м. Острі, які протягом травня показали кілька вистав [19]; 23 квітня козаки полку Богуна і аматори чернігівської “Просвіти” давали спектакль “Степовий гість” [34]; у червні повідомлялося про організацію при “Просвіті” в Чернігові української трупи, до складу якої увійшли кращі чернігівські та українські артистичні сили [35, 36]. До здобутків театральної діяльності можна віднести й те, що молоді “театрали” почали звертатися до новітньої української драматургії, прикладом чого слугує постановка драми В. Винниченка “Великий Молох” [33].

На жаль, не завжди гра акторів-аматорів була професійною, у першу чергу через помилки в українській вимові [31], та й публіки на виставах інколи було небагато, як, наприклад, 21 вересня у Чернігові, коли давали одразу дві п'єси – “Миротворці” і “На перші гулі”. З приводу останньої вистави рецензент зазначав, що вона пройшла жваво і вдало, але на жаль публіки було замало, а вартість квитків була низькою.

Підводячи підсумки, слід зауважити, що театральна секція була найдіяльнішою з усіх секцій “Просвіти”, незважаючи на перешкоди з боку уряду, брак коштів та професіоналізму вона працювала, і як сказала С. Русова: “... чинність багатьох “Просвіт” або зводилась нанівець, або виявлялась в самих тільки драматичних виставах...” [3, с. 180].

Літературна секція ще за часів головування М.М. Коцюбинського серед актуальних форм діяльності обрала читання лекцій, доповідей, рефератів, організацію вечорів або вечірок для вшанування пам'яті видатних українських письменників та громадських діячів. Вона почала працювати досить активно в 1918 році: 6 серпня 1918 року в приміщенні Народного Дому “Просвіта” влаштувала літературну вечірку, на якій проводився критичний розгляд поеми І. Франка “Похорон” [37]; 12 серпня відбулась вечірка, присвячена пам'яті українського письменника І. Нечуя-Левицького, гостей було понад 60 чоловік [38]; 8 вересня – пам'яті І. Мазепи, понад 100 присутніх [39]. Рада товариства сповіщала про те, що з 10 серпня 1918 року щонеділі о 8-й годині вечора відбуватимуться вечірки, присвячені пам'яті українських письменників та громадських діячів [38]. На 28 жовтня “Просвіта” та робітники друкарні запланували безоплатну літературну вечірку до 25-х роковин смерті славнозвісного байкаря, колишнього завідуючого земською друкарнею Леоніда Глібова [40].

Належить підкреслити таку особливість діяльності секції, як організація дитячих вечірок. Вперше така відбулася 6 жовтня 1918 року в Народному Домі. На ній представили виставу “Дитячий лікар” за участю дітей, були танці, співи та ігри. “Присутніх була повна зала” [28].

Оскільки члени товариства вбачали силу у знаннях, джерелом яких були книги, а їх можна отримати у бібліотеках та читальнях, тому бібліотечній справі та організації читальень, книгозбірень було приділено багато часу та сил. Аналізу виступу працівника бібліотеки на зборах чернігівської “Просвіти” показує, що бібліотека працює постійно й активно, має усталений і чіткий розклад роботи, вироблені правила користування літературою, відомий навіть склад бібліотеки [20]. В бібліотеках можна було також придбати свіжу пресу та агітаційну літературу. 2 червня представники бібліотечної секції доповідали, що бібліотека регулярно купувала книжки (в 1918 році на 3000 крб.), в ній постійно працював бібліотекар, який отримував платню 50 крб. на місяць, відкривались нові читальні. За допомогою інформаційного бюро провінційні бібліотеки підтримували зв'язок з чернігівською міською бібліотекою, пересилали одна одній літературу [25]. На зборах 23 вересня було вирішено відкрити дитячий відділ книгозбірні [26]. Як свідчать матеріали газети, бібліотечна секція була добре фінансованою та організованою галуззю діяльності “Просвіти”.

Багато уваги просвітяни приділяли ліквідації неграмотності [23] та позашкільній освіті як дітей, так і дорослих [36]. Було вирішено взятися за організацію дитячих садків. Педагогів, компетентних у цій справі, було чимало, але вони практично не володіли українською мовою. Проте, вже у червні 1917 року газета повідомляла про відкриття дитячого садка, розпорядок його роботи, правила прийому. На той момент до нього записалося 20 дітей [41]. На Всеукраїнському з'їзді “Просвіт” йшлося про необхідність відкриття недільних або вечірніх шкіл для дорослих, де б викладали освічені вчителі, про організацію курсів українознавства та української мови, місцем проведення яких могли стати народні

будинки та читальні [23]. На жаль, заплановані чернігівською “Просвітою” курси, на які вже навіть записалось 20 чоловік, не відбулися [42].

Лекційна секція, як і педагогічно-освітня не спромоглася налагодити системної роботи: аудиторія – солдати, учнівські громади – виявилася неготовою для сприйняття лекційного матеріалу; не було наочності, літератури та приміщень для проведення занять; платня за курси виявилася достатньо великою [25].

Як бачимо, попри всі слабкості і проблеми осередки товариства “Просвіта” у 1917–1918 роках були неабияким чинником громадського і культурного життя Чернігівщини. Про це опосередковано свідчить і той факт, що майже у кожному числі “Черниговской земской газеты” міститься інформація про її діяльність: оголошення, звіти, аналітичні статті тощо. А отже чернігівці цікавилися проблемами національного відродження, хоча, може, й не надто активно діяли.

З іншого боку, завдяки цим публікаціям ми можемо сьогодні з’ясувати організаційні засади і структуру товариства “Просвіта” у 1917–1918 роках, напрямки, форми і методи діяльності, визначити його сильні і слабкі сторони.

¹ Боровик А.М. Проблема становлення українознавства на сторінках “Черниговской земской газеты” (березень 1917 р. – січень 1919 р.) // Сіверянський літопис. – 2000 – № 5. – С. 12–13.

² Бойко В.М., Демченко Т.П., Оніщенко О.В. 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис. – Чернігів, 2003. – 126 с.

³ Русова Софія. Мемуари. Щоденник. – К. – 2004. – 544 с.

⁴ Балицька О. Посієш добро – збереш золото. (Просвітницька діяльність української інтелігенції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) // Українська культура. – 1995. – № 2. – С. 30–32.

⁵ Заклик ради Товариства українських поступовців // Черниговская земская газета. – 1917. – 17 марта.

⁶ Коло “Просвіти” // Черниговская земская газета. – 1918. – 12 января.

⁷ Українські збори у Чернігові // Черниговская земская газета. – 1917. – 24 марта.

⁸ Українське товариство “Просвіта” в Чернігові... // Черниговская земская газета. – 1917. – 28 марта.

⁹ Л.І. Євселевський, С.Я. Фарина. Просвіта в Наддніпрянській Україні. – К., 1993. – 152 с.

¹⁰ Перші загальні збори Чернігівської “Просвіти” // Черниговская земская газета. – 1917. – 28 апреля.

¹¹ Чернігівська українська громада // Черниговская земская газета. – 1917. – 7 апреля.

¹² Українське зібрання у Городні // Черниговская земская газета. – 1917. – 11 апреля.

¹³ “Просвіти” на Чернігівщині // Черниговская земская газета. – 1917. – 2 июня.

¹⁴ “Просвіта” // Черниговская земская газета. – 1917. – 28 июля.

¹⁵ “Просвіта” // Черниговская земская газета. – 1917. – 22 августа.

¹⁶ Черниговская земская газета. – 1917. – 12 сентября.

¹⁷ “Просвіта” // Черниговская земская газета. – 1918. – 30 января.

¹⁸ Вистава // Черниговская земская газета. – 1918. – 16 февраля.

¹⁹ Остерська “Просвіта” // Черниговская земская газета. – 1918. – 4 мая.

²⁰ Загальні збори Чернігівської “Просвіти” // Черниговская земская газета. – 1917. – 13 июня.

²¹ Чернігівська “Просвіта” прохає всіх // Черниговская земская газета. – 1917. – 14 июля.

²² Черниговская земская газета. – 1917. – 22 сентября.

²³ Губерніальний з’їзд “Просвіт” Чернігівщини // Черниговская земская газета. – 1917. – 24 ноября.

²⁴ Чернігівська “Просвіта” // Черниговская земская газета. – 1918. – 18 мая.

²⁵ Чернігівська “Просвіта” // Черниговская земская газета. – 1918. – 25 мая.

²⁶ Дві сестри (“Просвіта” і кооперація) // Черниговская земская газета. – 1918. – 14 сентября.

²⁷ Товариство “Просвіта” // Черниговская земская газета. – 1918. – 11 мая.

²⁸ До справи народної просвіти // Черниговская земская газета. – 1918. – 4 октября.

²⁹ Заява голови Ради Чернігівського товариства “Просвіта” // Черниговская земская газета. – 1918. – 11 октября.

³⁰ Загальні збори членів товариства Чернігівської “Просвіти” // Черниговская земская газета. – 1918. – 12 октября.

³¹ Вистава // Черниговская земская газета. – 1917. – 15 сентября.

³² Вистава // Черниговская земская газета. – 1917. – 19 сентября.

³³ Вистава // Черниговская земская газета. – 1917. – 3 ноября.

³⁴ Вистава // Черниговская земская газета. – 1918. – 23 апреля.

³⁵ Українська труппа // Черниговская земская газета. – 1918. – 28 июня.

³⁶ До української вистави // Черниговская земская газета. – 1918. – 22 июня.

³⁷ Літературна вечірка // Черниговская земская газета. – 1918. – 13 августа.

³⁸ Вечірка // Черниговская земская газета. – 1918. – 17 августа.

³⁹ Вечірка //Черниговская земская газета. – 1918. – 31 августа.

⁴⁰ Роковини смерті байкаря Леоніда Глібова //Черниговская земская газета. – 1918. – 8 ноября.

⁴¹ От тобі і маєш //Черниговская земская газета. – 1917. – 14 июля.

⁴² Курси української мови //Черниговская земская газета. – 1918. – 27 апреля.

М. БЛАКИТНИЙ

Чернігівський архієпископ Філарет (Гумілевський) як засновник часопису “Черниговские епархиальные известия”

Поява епархіальних періодичних видань на території Російській імперії на початку 60-х років XIX ст. була зумовлена насамперед глибинними реформами як у суспільстві, так і в церковному житті. У 1860-х – 1870-х роках в Російській імперії спостерігалось масове зростання періодики. Причини цього явища були пов'язані із закінченням “миколаївської епохи” і пробудженням суспільної свідомості. Можна сказати, що дореволюційна періодика вивчена вже достатньо, а окремі її підрозділи навіть детально, якщо не брати до уваги окремі напрямки, одним з яких була православна преса. Складовою частиною останньої є епархіальна періодика.

Ідея створення особливої епархіальної періодики за прикладом “Губернских ведомостей” належала херсонському архієпископу Інокентію. Владика Інокентій (Борисов, 1800–1857) – визначний богослов, церковний історик і археолог, дійсний член Російської академії наук, мав вагомий вплив на церковні справи того часу. Ним ще у 1853 р., задовго до загального реформаторського підйому, що охопив Росію після смерті Миколи I, була складена приблизна програма епархіального видання, яка залишилася без розгляду через складні обставини на полях Кримської (Східної) війни. Вже після смерті преосвященного Інокентія його наступник на херсонській кафедрі архієпископ Дмитрій (Муретов) у 1859 р. запропонував згадану програму для обговорення Святійшому Синоду, просячи дозволу на видання газети з середини 1860 р. На засіданні 11 листопада 1859 р. Синод не тільки задовольнив прохання, але й визнав корисним розповсюдження аналогічних видань у інших епархіях, для чого згідно з циркулярним указом від 31 грудня 1859 р. розіслав програму “Херсонских епархиальных ведомостей” до відома усіх епархіальних архієреїв [1].

Обґрунтовуючи свою ініціативу архієпископ Дмитрій наводив думку автора програми – архієпископа Інокентія – про те, що досвід показав користь видання світської губернської періодичної преси. Епархіальна газета обіцяла “немедленное и основательное сокращение консисторской бюрократической переписки, весьма обременительной ввиду малого штата духовных консисторий, и избавила бы исходящие документы от частых ошибок, допускаемых малограмотными переписчиками. Подведомственные епархиальному управлению учреждения гораздо более оперативно получали бы необходимую информацию, а епархиальное начальство помимо постоянного и надежного способа сообщения приобрело бы и новый способ пастырского воздействия на паству, обращаясь печатно со словами назидания, утешения и пр. Кроме того, для многочисленных клириков отдаленных от центра приходов отпала бы частая необходимость совершать обременительные поездки в кафедральный город для наведения справок по поводу каких-либо просьб, о вакантных должностях, о успехах детей, обучающихся в семинарии и т.п.” Таким чином, аргументація зводилась передусім до вигод з боку діловодства і адміністрування [2].

Програма “Епархиальных ведомостей” була значною мірою скопійована з програми губернських відомостей, звісно, з урахуванням специфіки видання. Згідно з пропозицією архієпископа Інокентія видання повинно було складатися з двох розділів – офіційного і неофіційного. Перша частина передбачалася для публікації документів і матеріалів офіційного характеру, до яких належали:

– маніфести і розпорядження імператорів по духовному відомству; укази і

розпорядження Святейшого Синоду, як загальні, так і ті, що стосуються окремої єпархії;

- розпорядження єпархіального керівництва;
- відомості про призначення або переміщення посадових осіб по консисторії, семінарії, духовних училищах і приходах;
- повідомлення про вільні посади;
- витяги з річних звітів різних закладів єпархіального управління (консисторії, семінарії, приходських училищ і т. п.).

Неофіційна частина могла містити наступні матеріали:

- короткі виписки з творів святих отців і духовних письменників, що стосуються духовних потреб пастви і слугують прикладом пастирям відповідно до місцевих обставин;
- перелік рекомендованих тем проповідей для приходського духівництва у святкові, недільні або пісні дні з відповідними порадами;
- опис місцевих культових пам'яток;
- зразкові проповіді і бесіди;
- пастирські настанови з нагоди особливих випадків і подій в єпархії;
- повчальні роздуми, духовні поради, приклади благочестя з життя святих;
- бібліографія літератури повчального характеру.

Першим на розіслану програму “Херсонских епархиальных ведомостей” відгукнувся ярославський архієпископ Нил (Ісакович) – вчений-сходознавець, автор однієї з перших монографій про буддизм. Вже у січні 1860 р. він прохав Синод надати дозвіл на видання “Ярославских епархиальных ведомостей”, програма яких дослівно повторювала зразок. Дозвіл отримали 8 березня 1860 р., а вже 16 квітня в Ярославській єпархії з'явилася перша в імперії місцева церковна газета. Слід зазначити, що першими “губернськими відомостями” також були “Ярославские губернские ведомости”, вихід яких розпочався 1831 р. Відтоді процес заснування інших єпархіальних часописів став незворотнім: у 1860-ті роки періодичні видання з'явилися в більшості існуючих єпархій [3].

Указом Святейшого Синоду від 12 грудня 1860 р. за № 6273, архієпископу Чернігівському та Ніжинському Філарету (Гумілевському) дозволялося видання “Черниговских епархиальных известий” [4]. Хронологічно “Черниговские епархиальные известия” були засновані після херсонських і ярославських [5], однак з виданням їх випередив київський часопис. В указі зазначалося, що написання статей і їхній розгляд повинні перебувати під наглядом благонадійних духовних осіб та під безпосереднім контролем чернігівського архієрея [6]. Святейшим Синодом була також затверджена програма часопису, яку склав архієпископ Філарет на основі херсонського зразка з деякими змінами та доповненнями. Відповідно до неї в офіційній частині часопису повинні були друкуватися розпорядження центральних органів влади і місцевого єпархіального керівництва, постанови про призначення, переміщення, звільнення, нагородження церковнослужителів, відомості про пожертви на користь церков, будівництво і освячення храмів, перехід іновірців у православ'я, стан духовних навчальних закладів. У неофіційній частині планувалося публікувати фрагменти творів церковного і духовного призначення, настанови церковнослужителям щодо поширення моральних цінностей православ'я, “описание по частям всего, что в епархии есть особенно примечательного касательно исторических событий и древностей церковных, церквей, св. икон, утварей, крестных ходов, священных урочищ и проч.” [7].

Архієпископ Філарет у своїй резолюції ще до розпорядження Святейшого Синоду запрошував викладачів Чернігівської духовної семінарії, щоб “не исключая никого, благовременно приготавливали статьи по программе и доставляли ко мне, и чтобы о. ректор и инспектор семинарии попеременно были цензорами, а вместе и редакторами прибавлений

к известиям. Цензором официальных известий Черниговской епархии имеет быть о. кафедральный протоиерей Рклицкий, на которого возлагается и общая редакция известий” [8]. Чернігівська духовна консисторія своєю постановою від 18 лютого 1861 р. зауважила, що редакція “епархиальных известий” має перебувати під її контролем. Секретарем редакції призначався викладач Чернігівської духовної семінарії Ф. Дмитрієвський (який також допомагав протоіерею І. Рклицькому у підготовці офіційної частини часопису), помічником секретаря – титулярний радник Левченко [9].

1 липня 1861 р. з Чернігівської губернської типографії вийшов друком перший номер часопису “Черниговские епархиальные известия”, офіційним редактором якого був чернігівський кафедральний протоіерей І. Рклицький, однак видання перебувало під загальним контролем архієпископа Філарета (Гумілевського). Цензорами були призначені: член Чернігівської духовної консисторії, протоіерей І. Рклицький (відповідав за офіційну частину часопису) та ректор Чернігівської духовної семінарії архімандрит Євгеній (за неофіційну) [10]. Таким чином редакція часопису з 1861 по 1866 року складалася з п’яти осіб: архієпископ Філарет (Гумілевський), протоіерей І. Рклицький, ректор Євгеній (Шерешілов), викладач Ф. Дмитрієвський, титулярний радник Левченко.

З квітня 1862 р. “Черниговские епархиальные известия” друкувалися у типографії Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, яка була заснована у 1861 р. завдяки клопотанням архієпископа Філарета [11], надалі – у друкарнях губернського земства і губернського правління.

Відбувається структурне оформлення офіційної частини часопису, яка мала такі основні рубрики: “Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода”, “Распоряжения епархиального начальства” та “Объявления”. Зокрема, публікуються списки учнів духовних навчальних закладів, відомості про пожертви, переміщення церковнослужителів, перехід іновірців у православ’я.

Філарет (Гумілевський) від самого початку існування епархіального видання почав залучати до написання статей до неофіційної частини місцевих знавців церковної старовини, священиків і викладачів духовних навчальних закладів. Вже у № 4 за 1861 р. редакція повідомляла, що буде приймати дописи “о религиозном быте края, старом и новом, о лицах благочестивых и подвигах благочестия” [12]. Наприкінці 1863 р. вдруге закликала всіх освічених людей, священиків Чернігівської епархії надсилати статті для друку в неофіційній частині і тим самим сприяти її виданню [13]. Сам чернігівський архіпастир впродовж 1861–1866 років опублікував на сторінках часопису значну частину своїх розвідок і студій з церковної історії Чернігівщини. Так, Філарет оприлюднив цикл нарисів, що були присвячені монастирям Чернігівської епархії та історико-статистичному опису повітів Чернігівської губернії. В цей час активно співпрацювали з редакцією неофіційної частини часопису протоіерей А. Страдомський, священики – Л. Білоусович, Т. Стефановський, В. Комаровський. Значення їхніх публікацій важко переоцінити, оскільки більшість документів, оприлюднених авторами, пізніше була втрачена. За п’ять років існування часопису на його сторінках під контролем архієпископа Філарета з’явилося кілька десятків статей і нарисів з історичної минувшини Чернігівщини. Такого показника і рівня публікацій вдалося досягти лише у 90-х роках ХІХ – на початку ХХ ст., коли епархія готувалася до відзначення 900-річчя існування чернігівської кафедри. У 1861 р. редакція “Черниговских епархиальных известий” надрукувала окремими книгами такі нариси: “Общий обзор Черниговской епархии” та “Черниговские кафедральные монастыри” [14].

4 серпня 1862 р. несподівано помер редактор і цензор “Епархиальных известий” кафедральний протоіерей І. Рклицький [15]. Редактором обох частин часопису стає ректор

Чернігівської духовної семінарії архімандрит Євгеній (Шершилов), який залишався також цензором неофіційної частини єпархіального видання.

Після смерті у серпні 1866 р. чернігівського архієпископа Філарета починається новий етап існування часопису. Ректор Чернігівської духовної семінарії архімандрит Євгеній подав до Чернігівської духовної консисторії клопотання щодо подальшого видання та контролю за єпархіальними відомостями. Зокрема, він повідомляв, що до останнього часу “Епархиальные известия” друкувалися під безпосереднім контролем покійного архієпископа Філарета (Гумілевського). 9 вересня 1866 р. правління духовної консисторії з цього приводу видало особливе розпорядження за № 968, яким доручила до прибуття нового преосвященного видання “Черниговских епархиальных известий” члену духовної консисторії та ректору Чернігівської духовної семінарії архімандриту Євгенію (тобто Чернігівській духовній семінарії) на тих засадах, що заклав архієпископ Філарет. Редакцією неофіційної частини продовжував керувати ректор семінарії, а офіційну – очолив кафедральний протоієрей м. Чернігова, професор Чернігівської духовної семінарії Є. Пучковський (часопис формально залишався друкованим органом Чернігівської духовної консисторії та контролювався чернігівським архієреєм) [16].

Коло потенційних співробітників редакції часопису “Черниговские епархиальные известия” обмежувалося чиновниками духовних консисторій та викладачами духовних семінарій. Розповсюдження єпархіальних видань обмежувалося територією єпархії. Газети зобов'язані були виписувати парафії, духовні навчальні заклади, монастирські бібліотеки, церковні братства, а також окремі губернські і земські установи [17].

Незважаючи на єдину для усіх часописів структуру і загальну програму, кожна єпархіальна газета мала свої особливості, у тому числі і “Черниговские епархиальные известия”, які значною мірою, якщо не цілковито, залежали від місцевого архієрея. Згідно з правилами, що майже не змінювалися, голова єпархії призначав і звільняв редактора (з 1906 р. право звільнення стало належати Св. Синоду), цензора та інших відповідальних за видання посадових осіб. За таких умов від світогляду, уподобань і знань преосвященного залежала специфіка єпархіального видання. У 1880 р. невідомий співробітник “Минских епархиальных ведомостей” зазначав: “Епархиальные ведомости” разных епархий делятся на два разряда: к одному разряду относятся те, которые ограничиваются печатанием распоряжений епархиального начальства в официальной части, да разных “слов”, по большей части бездарных проповедников, в неофициальной; к другому разряду относятся те, редакции которых смотрят на свою задачу серьезнее, стараются собирать исторический материал по своей епархии и обогащают русскую историческую науку такими вкладами, которые имеют не малую цену. К сожалению, последний разряд не так многочислен, как первый, и большая часть “Епархиальных ведомостей” имеют цену только оберточной бумаги, да и то низшего сорта...” [18]. На щастя, чернігівські відомості належали до другої категорії.

Таким чином, завдяки наполегливій діяльності архієпископа Філарета відбулося заснування і становлення часопису “Черниговские епархиальные известия”, оформлення структурних підрозділів офіційної і неофіційної частин газети. Більшу увагу чернігівський архієрей приділяв розвитку неофіційної частини, насичуючи її різноплановими матеріалами з історичної минувшини Чернігівщини. Завдяки цьому видання і сьогодні слугує важливим історичним джерелом.

¹ Нетужилов К. Становление епархиальной периодической печати в дореволюционной России //Вестник Российского христианского гуманитарного института. – 2004. – Вып. 5. – С. 1–2.

² Там само. – С. 2–3.

³ Там само. – С. 4–6.

⁴ Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 797. – Оп. 33. – Спр. 41. – Арк. 3.

⁵ РДІА. – Ф. 797. – Оп. 33. – Спр. 41. – Арк. 4.

⁶ Состав редакции Черниговских епархиальных известий //Черниговские епархиальные известия (далі – ЧЕИ). – 1866. – № 19. – Часть официальная. – С. 340.

⁷ Объявления //ЧЕИ. – 1877. – № 24. – Часть неофициальная. – С. 44–47.

⁸ Состав редакции Черниговских епархиальных известий //ЧЕИ. – 1866. – № 19. – Часть официальная. – С. 340–341.

⁹ Там само. – С. 341.

¹⁰ От редакции //ЧЕИ. – 1878. – № 1. – Часть неофициальная. – С. 1–2.

¹¹ Державний архів Чернігівської області. – Ф. 125. – Оп. 23. – Спр. 1969. – Арк. 70.

¹² Объявления //ЧЕИ. – 1861. – № 4. – Часть неофициальная. – С. 233.

¹³ Объявления //ЧЕИ. – 1862. – № 36. – Часть официальная. – С. 369–373.

¹⁴ Объявления //ЧЕИ. – 1861. – № 9. – Часть неофициальная. – С. 448.

¹⁵ Распоряжения епархиального начальства //ЧЕИ. – 1862. – № 26. – Часть официальная. – С. 260.

¹⁶ Состав редакции Черниговских епархиальных известий //ЧЕИ. – 1866. – № 19. – Часть официальная. – С. 342–344.

¹⁷ Нетужилов К. Указ. соч. – С. 4–6.

¹⁸ Отзыв российской библиографии об изданном в приложении к “Минским епархиальным ведомостям” описании церквей и приходов Минской епархии //Минские епархиальные ведомости. – 1880. – № 9. – С. 247.

О. ГЕЙДА

До історії створення “Историко-статистического описания Черниговской епархии”

Друга половина XIX ст. період бурхливого розвитку церковно-історичної науки та остаточного виокремлення її в осібну галузь історичних студій. Цьому сприяли реформи духовної школи першої половини XIX ст., що спричинили підвищення рівня викладання у духовних навчальних закладах та стимулювали розвиток церковно-історичної науки. Виявлення та оприлюднення літописів, пам’яток агіографії, архівних документів з церковної історії значно розширили джерельну базу досліджень. Становлення церковної періодики відкрило можливості для наукових дискусій, стимулювало подальше вивчення церковної історії.

Найвагомішим результатом наукової діяльності місцевих знавців церковної історії, викладачів духовних навчальних закладів, церковних чиновників стало видання у 1873–1874 роках “Историко-статистического описания Черниговской епархии”. Під час підготовчої роботи вперше у такому значному обсязі були зібрані й узагальнені відомості з церковної історії регіону. Головна увага була спрямована на збирання матеріалів з церковних та монастирських архівів. Цінними є також відомості про культові споруди, ікони, старовинне церковне начиння, бібліотеки й архіви монастирів та приходських церков тощо. Зведені до купи церковно-історичні нариси про міста і села являють собою унікальний комплекс відомостей з археології, топоніміки, історичної географії та статистики Чернігово-Сіверщини. Неабияке етнографічне значення мають відомості про народні традиції, звичаї та обряди місцевого населення.

До сьогодення історія створення опису єпархії вивчена епізодично. Повне її відтворення дозволить конкретизувати в тому числі й авторство окремих частин праці. Дане дослідження є спробою реконструювати етапи створення опису, спираючись на нововиявлені архівні джерела.

Як відомо, при виданні “Историко-статистического описания Черниговской епархии” в 1873–1874 роках авторство зазначено не було, і це вже саме по собі може стати першим аргументом на користь того, що праця є результатом колективних зусиль групи дослідників. Справедливості заради слід зазначити, що більша частина як дореволюційної, так сучасної історіографії приписує ідею створення опису та її реалізацію відомому історичному Черкву, знавцю місцевої церковної старовини чернігівському архієпископу Філарету (Гумілевському).

Проте, навіть сучасники Філарета не всі були одноставними. На недоліках роботи (помилках у датах, відсутності науково-довідкового апарату, необґрунтованості деяких висновків) наголошував ще колега Філарета по роботі у Чернігівському губернському статистичному комітеті, дослідник творчості історика Н. Константинович. У статті, присвяченій науковому доробку архіпастиря автор підсумовує: “смотреть на труды Филарета, как на конечный труд нельзя... если бы Филарет продолжил..., мы бы увидели более цельное что-то, составленное на основании местных источников, из которых он пользовался далеко не всеми. Даже его ближайшие планы остались далеко не выполненными; не кончено описание уездов, неизвестно что делать с задуманною им... картою дотатарских поселений Черниговской губернии”¹. Звертав увагу на неоднозначність авторства “ИСОЧЕ” і відомий чернігівський історик Г.О. Милорадович². Переважна більшість сучасних енциклопедичних

та довідкових видань³, а також праць, присвячених архієпископу Філарету⁴, без вагань визнають саме його автором “ИСОЧЕ”. Спроба з’ясувати істину була зроблена декілька років тому чернігівськими біографами Філарета (Гумілевського)⁵. Науковці прийшли до висновку, що до складу опису, поряд з частиною авторського тексту Філарета, були включені церковно-історичні нариси знавців церковної історії краю з найближчого оточення архіпастиря, а саме: викладачів Чернігівської духовної семінарії Н. Докучаєва, Л. Білоусовича, архимандрита Новгород-Сіверського монастиря В. Круковського, протоієрея Чернігівського кафедрального собору А. Страдомського, відомого історика Г. Милорадовича, священника В. Комаровського.

Але в атрибуції частин опису ставити крапку ще зарано. Крім того, нещодавно виявлені архівні документи з колекції Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського та оприлюднені цікаві матеріали з архіву Синоду⁶ дають можливість під іншим кутом зору подивитися на історію створення та публікацію найширшого на сьогоднішній день опису церковної історії Чернігівщини.

Історія створення “Историко-статистического описания Черниговской епархии” розпочинається в середині XIX ст., коли згідно з розпорядженням Синоду від 6 жовтня 1850 р. місцевим архієреям пропонувалося впорядкувати якомога повніший церковно-історичний та статистичний опис ввіреної їм єпархії. Для цього вважалося за необхідне розпочати активну роботу по виявленню документів та збиранню відомостей з церковної історії “из подлинных актов, хранящихся в архивах и библиотеках консисторских, монастырских, соборных также при архиерейских домах и в других местах епархиального ведомства”⁷. До розпорядження додавалася узгоджена програма описів, що складалася з семи частин, які висвітлювали: початки та поширення християнської релігії в межах єпархії, час утворення єпархії, історію єпархіальної ієрархії, історію заснування та діяльності монастирів (як діючих, так і закритих), відомості про собори та приходські церкви, життєписи святих, що прославили край, відомості про чудотворні ікони, опис місцевих християнських звичаїв та свят. Роботу по укладенню описів пропонувалося покласти за певну винагороду на викладачів місцевої семінарії або чиновників церковних установ, “известных по своим способностям и по любви к историческим исследованиям; об успехе же занятия сим делом доносить по окончании каждого года”⁸.

Відповідне розпорядження Чернігівського єпископа Павла (Подлипського) щодо збирання документальних відомостей та історичних описів церковних старожитностей для складання загального історико-статистичного опису Чернігівської єпархії було зроблене оперативно, бо вже 24 листопада 1850 р. єпископ доповідав у Синод, що всі наставники семінарії виявили бажання взяти участь у збиранні матеріалів, а консисторії та духовним правлінням дане доручення “представить описи старинных дел, а также разрешить свободный вход в свой архив наставникам семинарии”, “труд по описанию монастырей принять на себя настоятелям и настоятельницам”, опис парафій покласти на благочинних⁹. Очолили процес підготовки до укладення опису єпархії викладачі Чернігівської духовної семінарії ієромонах Никодим (Алешковський) та Микола Іванович Проценко-Михайлов.

Впродовж наступних семи років (1851–1857) під керівництвом архієпископа Павла в єпархії була виконана титанічна робота по виявленню, збору та публікації значного масиву документів з історії Чернігівської єпархії.

Згідно із синодальним розпорядженням місцеві архієреї зобов’язувалися щорічно звітуватися про хід підготовки опису. Чернігівська єпархія, порівняно з іншими 40 єпархіями, керівники яких подавали зазначені звіти, виглядає достатньо презентабельно. Донесення архієпископа Павла вирізняються систематичністю (один раз на рік до 1858 р. включно), акуратністю та змістовністю, що дає змогу стверджувати про високий рівень та неабияку

активність підготовчої роботи.

Впродовж 1851 р. були оброблені рукописи та стародруки семінарської бібліотеки, розпочалася робота по виявленню матеріалів в архівах церков та монастирів єпархії. В результаті “духовные правления, настоятели монастырей, благочинные представили в семинарское правление краткое жизнеописание архиереев, исторические сведения о монастырях, извлеченные из монастырских актов и летописей, сведения о некоторых соборах и приходских церквях с указанием на древность их и другие замечательные стороны, сведения о чудотворных иконах с приложением краткого описания чудотворений, сведения о благочестивых обычаях в епархии и крестных ходах, издревле установленных, с кратким изложением повода к их установлению”¹⁰.

1852 р. ієромонахом Никодим уклав “Введение в историческое обозрение Черниговской иерархии”, опубліковане 1856 р.; професор семінарії М. Проценко впорядкував історичні описи монастирів Преображенського Новгород-Сіверського, Благовіщенського Ніжинського, Георгіївського Козелецького. Успенського Каменського, Свято-Троїцького Іллінського Чернігівського, Різдво-Богородичного Домницького. За відтворення багатомістової історії Єлецького Успенського Чернігівського монастиря взявся його настоятель, ректор семінарії архімандрит Никодим.

У 1853 р. М. Проценко підготував загальні історичні відомості про Чернігівській Спасо-Преображенський собор та матеріали для біографії Феодосія Углицького, описи деяких чудотворних ікон Чернігівщини. Крім того, 1853 р. Синод затвердив запропоновану московським митрополитом Філаретом програму “Об усовершенствовании способов сохранности в церквях и монастырях церковных и ризничных вещей, древностей и библиотек”, згідно з якою перед місцевим єпархіальним керівництвом ставилося завдання “произвесть через доверенные лица ревизию описей и сличение с наличностью в церквях и монастырях, которых церковные украшения, ризницы и библиотеки имеют по своему составу особенную важность”. Була затверджена єдина для усіх єпархій форма описів церковного майна з окремим підрозділом для запису стародавніх речей, обов’язковість (раз на два роки) ревізії ризниць, встановлена персональна відповідальність настоятелів за зникнення чи псування пам’яток¹¹.

Для виконання згаданої постанови за розпорядженням єпископа Павла Подлипського 1854 р. були створені місцеві комісії “для составления описей церковному и монастырскому достоянию” при Чернігівській духовній консисторії (для опису церковного майна у благочиніях), при Архієрейському домі та всіх діючих на той час монастирях єпархії. Членами комісій стали викладачі духовних навчальних закладів, чиновники духовних установ, благочинні та протоієреї місцевих церков. Описи були відправлені до Синоду. Деякі з них збереглися до сьогодні і являють собою найповніші реєстри пам’яток церковної старовини Чернігівської єпархії XIX ст.

Протягом 1853–1857 років ієромонах Никодим опублікував тридцять шість важливих для церковної історії краю документів другої половини XVII – XVIII ст. з цінними авторськими примітками та детальною характеристикою зовнішнього вигляду та стану збереженості пам’яток¹². Ґрунтовне вивчення архівних збірок Єлецького, Троїцького монастирів, духовної консисторії та казенної палати, а також рукописного відділу Чернігівської духовної семінарії дало можливість Никодиму першим серед історіографів скласти майже повну картину ієрархічного устрою Чернігівської єпархії, починаючи з часів її заснування у 992 р. і до початку XIX ст. Перу ієромонаха Никодима належать одинадцять наукових статей та начерків з історії Чернігівської ієрархії, присвячених опису життя та діяльності на чернігівській кафедрі тридцяти чотирьох єпископів та архієпископів кінця

X – першої половини XIX ст., а також начерк історії Новгород-Сіверської єпархії (1785–1797 роки)¹³. Крім того, у 1854 р. М. Проценко опрацював “рукописную летопись Боболинского”, рукописну книгу “Главы Хронографов”, архівні справи Чернігівської духовної консисторії за 1702–1800 роки. Саме ці матеріали стали базою для створення у майбутньому “Историко-статистического описания Черниговской епархии”.

Робота по укладенню опису Чернігівської єпархії підходила до логічного завершення. Тому 1858 р. “для успешного занятия по описанию епархии избраны в сотрудники по этому делу некоторые способнейшие священники в разных уездах Черниговской епархии, а для распределения занятий между ними и внимательнейшего наблюдения за ходом занятий, им порученных, составлена при семинарском правлении Комиссия”¹⁴. До складу Комісії увійшли ректор Чернігівської духовної семінарії Вассіан (Чудновський), викладачі Микола Проценко, ієромонах Никодим, Лев Білоусович, Павло Зарчинський, Григорій Діаконов, члени духовної консисторії Петро Огієвський, Іоан Рклицький, Андрій Страдомський, Стефан Шугаєвський, священники та благочинні Чернігівської єпархії. Члени Комісії завзято взялися до роботи і впродовж року підготували нариси з історії Крупицького Батурицького монастиря¹⁵ та опис історії П’ятницького храму м. Чернігова¹⁶. Останній, на жаль не був опублікований із зазначенням автора, а побачив світ у складі “ИСОЧЕ”. Протягом 1852–1853 років А. Страдомським склав начерк історії Почепського Костянського монастиря Мглинського повіту¹⁷.

На початок 1859 р. було підготовлено до друку та опубліковано на сторінках місцевих періодичних видань матеріали майбутніх чотирьох книг “Историко-статистического описания Черниговской епархии”. Йшла робота по укладанню історії парафій Чернігівської єпархії, що стала у майбутньому змістом 5–7 книг опису. Так, протягом 1854–1856 років на сторінках газети “Черниговские губернские ведомости” було опубліковано кілька історико-статистичних описів парафій Чернігівської єпархії, складених місцевими священниками за єдиною схемою: місцезнаходження села, кількість прихожан, час виникнення поселення на цій території, кількість церков, історія кожної з них (час заснування, фундатори, перебудови, сучасний вигляд, церковні старожитності з ризниці та бібліотеки). Іноді автори додавали етнографічні відомості про особливості мови, обрядів, одягу парафіян¹⁸.

У 1859 р. помер чернігівський архієпископ Павло (Подлипський) і на чернігівську кафедру було переведено харківського архієпископа Філарета (Гумілевського). Останній вже мав досвід впорядкування та видання історико-статистичного опису Харківської єпархії, розпочатого з власної ініціативи Філарета задовго до офіційного розпорядження Синоду 1848 р.

Відразу ж після приїзду до Чернігова Філарет опинився у центрі наукового життя. Він був членом багатьох наукових товариств і установ, тож користувався значним авторитетом у місцевих знавців церковної старовини. За час перебування на чернігівській кафедрі за його безпосередньої ініціативи був заснований перший місцевий церковно-історичний часопис “Черниговские епархиальные известия”, на сторінках неофіційної частини якого систематично друкувалися нові архівні матеріали з церковної історії Чернігівщини, описи церков, монастирів, приходів єпархії, нариси про церковні старожитності, стародруки тощо. У січні 1861 р. на базі Троїцько-Іллінського монастиря при суттєвій підтримці Філарета була відкрита єпархіальна друкарня. Майже відразу навколо редакції “Черниговских епархиальных известий” почали гуртуватися місцеві дослідники церковної старовини, священники, викладачі духовних навчальних закладів, службовці церковних установ. При архієпископі Філареті часопис був одним з найцікавіших тогочасних єпархіальних видань завдяки змістовності та науковому характеру публікацій.

Відомості про роботу Комісії по підготовці опису Чернігівської єпархії під керівництвом Філарета вкрай обмежені. Жодного донесення про її роботу до Синоду з 1859 р. не надходило. Частково відтворити епізоди її діяльності можливо, спираючись на записи з особистого архіву протоієрея Чернігівського кафедрального собору А.І. Страдомського. Разом з протоієреєм І. Рклицьким, вчителем цивільної історії в семінарії П. Зарчинським, відомими істориками О. Лазаревським, О. Ханенком, О. Марковичем він належав до наукового оточення Філарета. Архів А. Страдомського складається з декількох десятків начерків та ґрунтовних досліджень, присвячених різним питанням історії Чернігівської єпархії, та численних копій документів, з яких лише окремі були оприлюднені. Виявити та ідентифікувати збірку вдалося нещодавно автору статті серед документів фонду Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. В архіві збереглася частина особистого щоденника Андрія Івановича, датованого листопадом 1864 р. – квітнем 1870 р. Серед записів 1864–1866 років цікавими є нотатки про зустрічі А. Страдомського з Філаретом, під час яких Андрій Іванович передавав архіпастирю матеріали та власні наукові розвідки з церковної історії краю, які увійшли до складу “ИСОЧЕ”.

Наприклад, запис під 14 листопада 1854 р.: “перед вечерней доставлены мною владыке списки с писем преосвященного Л. Барановича к царевне Софье Алексеевне, о книге И. Галятовского “Боги поганские” и расписка вывезенных из Новгорода-Северского во время самозванца Отрепьева вещей. Владыка позвал меня к себе в кабинет, где я пробыл около получаса, пока позвали на вечерню...”. Запис від 19 березня 1854 р.: “в 6-м часу был у преосвященного Филарета, доставил ему пять переписанных мною еще неизданных грамот Лазаря Барановича, одну грамоту Ф. Углицкого. Беседовали, так продолжалось до окончания звона к утрени. Бездна ума и познания! ”. Запис, датований 19 березня 1865 р.: “был в Елецком монастыре на всенощной, которую совершал Филарет. Получил от него воды, а ему поднес записку мою о писателях духовного звания и их сочинениях, не вошедших в “Обзор”. Сказано спасибо!”. Запис від 5 липня 1866 р.: “представил преосвященному Филарету, составленное мною по его желанию описание села Каменка Городнянского уезду и пил у него чай”¹⁹.

Окрему групу нотаток архіву А. Страдомського становлять матеріали до церковної історії краю, виписки з літописів (Никонівського, Іпатіївського, Лаврентіївського Чернігівського та Л. Боболинського), нариси історії 22 населених пунктів єпархії, виписки про монастирі єпархії з праці Амвросія Орнатського, списки архімандритів та настоятелів монастирів, складені на основі документів архіву Чернігівської духовної консисторії (із зазначенням року та номеру справи); доповнення до відомостей Філарета Гумілевського про церкви Чернігова (Воскресенську, Катерининську, дерев’яну святого Михайла на дитинці, Миколаївську Богоявленську, Стрітенську, Покровську, Воздвиженську та інші), рукопис нарису історії Чернігівського кафедрального собору (до речі, опублікований в “Историко-статистическом описании Черниговской епархии” без зазначення авторства), “Родословие князей Черниговских по синодику Новгород-Северского монастыря” та “Реестру князей” І. Левицького з генеалогічною таблицею. Крім того, в архіві знайдено декілька невеликих начерків з історії духовної семінарії та чернігівської друкарні. Наявність в архіві А. Страдомського великої кількості матеріалів, що пізніше були включені до “ИСОЧЕ”, свідчить про його активну діяльність у процесі підготовки до видання, і можливу участь у керівництві цією важливою для єпархії справою.

У 1865 р. Синодом загальноросійській проект видання історико статистичних описів єпархій був згорнутий, а 1868 р. остаточно закритий. З того часу впорядкування та видання зібраних матеріалів залежало виключно від наявності в єпархії дослідників, які бажали б взяти

на себе цю нележку та відповідальну справу за відсутності фінансування з боку церковної влади. Такими ентузіастами стали А. Страдомський, Є. Пучковський, В. Кизимовський, Ф. Дмитревський, І. Кібальчич, які впродовж 1865–1872 років узагальнили матеріали, зібрані Комісією для складання опису єпархії²⁰, та видали під загальною назвою “Историко-статистическое описание Черниговской епархии”, що стало на довгі роки фундаментом для досліджень церковної історії Чернігівщини.

Праця, видана через сім років після смерті Філарета (Гумілевського), не містила авторства. Традиція вважати Філарета (Гумілевського) єдиним автором “ИСОЧЕ” була започаткована біографом архіпастиря І. Листовським, який у ґрунтовній монографії, присвяченій архієрею, докладно схарактеризував чернігівський період життя та діяльності й навів бібліографію праць вченого²¹.

Наведені вище факти є підтвердженням того, що помилково віднесене до авторства архієпископа Філарета (Гумілевського) “Историко-статистическое описание Черниговской епархии” є колективною працею, яка побачила світ завдяки понад двадцятилітній (1850–1874) копійчій праці знаних дослідників місцевої церковної старовини, викладачів навчальних закладів, духовенства єпархії. Безпосередній внесок архієпископа Філарета у написання частин опису лежить швидше за все у царині організаційній і редакторській. Підсумовуючи, слід визнати, що до сьогодні історія укладення семитомної енциклопедії церковної старовини Чернігівщини є малодослідженою сторінкою церковно-історичних студій, яка потребує пильної уваги та ретельного вивчення дослідниками.

¹ Константинович Н. Заметки о трудах архиепископа Филарета Гумилевского по описанию Черниговской губернии //Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1872. – Кн. 2. – Вып. 5–6. – С. 27–35.

² Киевская старина. – 1883. – № 3. – С. 657–658.

³ Христианство. Энциклопедический словарь. В 3 т. – М., 1995. – Т. 3. – С. 113–114; Русский биографический словарь. Репринт. – СПб., 1901; М., 1999. – С. 81; Раздорский А.И. Историко-статистические описания епархий Русской православной церкви 1848–1916. Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2007. – С. 30.

⁴ Тарасенко О. Архієпископ Філарет (Гумілевський) та його внесок у розвиток церковно-історичних студій в Україні в середині XIX ст.: Автореферат дисертації ... кандидата історичних наук. – К., 2002. – 36 с.; Сластен А., протоиерей. Жизнь и деятельность архиепископа Черниговского и Нежинского Филарета (Гумилевского) в историко-богословском осмыслении: Дисертация ... кандидата богословия. – К., 2004.

⁵ Коваленко О.Б., Тарасенко О.Ф. До питання про авторство “Историко-статистического описания Черниговской епархии” //Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С. 195–206.

⁶ Раздорский А.И. Историко-статистические описания епархий Русской православной церкви 1848–1916. Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2007.

⁷ Записка директора Духовно-учебного управления при Синоде А.И. Карасевского “О составлении церковно-исторического и статистического описания епархий” //Раздорский А.И. Историко-статистические описания епархий Русской православной церкви 1848–1916. – Приложение 4. – С. 579.

⁸ Определение Синода о составлении церковно-исторического и статистического описания епархий //Раздорский А.И. Историко-статистические описания епархий Русской православной церкви 1848–1916. – Приложение 4. – С. 581.

⁹ Донесение архиепископа Павла (Подлипского) в Синод от 24 ноября 1850 г. //Раздорский А.И. Историко-статистические описания епархий Русской православной церкви 1848–1916. – Приложение 5. – С. 644.

¹⁰ Донесение архиепископа Павла в Синод от 31 января 1852 г. //Раздорский А.И. Историко-статистические описания епархий Русской православной церкви 1848–1916. – Приложение 5. – С. 644–645.

¹¹ Инструкция Филарета митрополита Московского для описания церковных ризниц и библиотек. 1853 г. //Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 228. – Оп. 2. – Спр. 19.

¹² Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – № 31; 1856. – № 25, 26, 29, 40, 45, 51, 52; 1857. – № 2, 9, 36; 1858. – № 25, 26, 27, 35, 36, 37, 38, 39.

¹³ Иеромонах Никодим. Начало Черниговской епархии после междуархиерейства //Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1855. – № 40; Его же. Епископы Черниговские и Новгородка-Северского //Там же. – 1855. – № 41–45; Его же. Антоний Стаховский, архиепископ Черниговский, Новгород-Северский и всего Севера //Там же. – 1856. – № 17. – С. 129–131; Его же. Описание Черниговской иерархии //Там же. – 1856. – № 26–28; Его же. Описание бывшей Новгород-Северской епархии //Там же. – 1858. – № 42–47.

¹⁴ Донесение архиепископа Павла в Синод от 13 января 1859 г. //Раздорский А.И. Историко-статистические

описания епархий Русской православной церкви 1848–1916. – Приложение 5. – С. 647.

¹⁵ Белоусович Л. Николаевский Крупицкий Батурицкий монастырь. – Чернигов: Типография губернского правления, 1859. – 50 с.

¹⁶ Шугаевский С. Историческое описание Пятницкой церкви г. Чернигова. 1858 г. //Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. – Інв. № Ал-500. – 89 арк.

¹⁷ Костянский монастырь //Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – № 51, 52; Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 4. – С. 189–197.

¹⁸ Базилевич И. Местечко Александровка Сосницкого уезда //Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1854. – № 12–14; Бугославский Ф. Село Каменка Новгород-Северского уезда //Там же. – 1854. – № 40; Его же. Село Ображеевка Новгород-Северского уезда //Там же. – 1856. – № 21; Его же. Село Юриновка Новгород-Северского уезда //Там же. – 1855. – № 19, 20, 21, 26; Корицкий Л. Краткие исторические, статистические и этнографические сведения о м. Любече //Там же. – 1854. – № 37; Стефановский Т. О могилах и курганах близ села Плоского Нежинского уезда //Там же. – 1856. – № 48; Танский И. Краткие исторические и статистические сведения о селе Орловке Глуховского уезда //Там же. – 1854. – № 32; Его же. Краткое описание местечка Ямполья //Там же. – 1854. – № 46; Его же. Село Синин Стародубского уезда //Там же. – 1855. – № 14; Его же. Село Стахорщина Новгород-Северского уезда. Село Бобрики Стародубского уезда //Там же. – 1858. – № 12.

¹⁹ [Дневник А.И. Страдомского] //Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 160. – Спр. 837. – Арк. 55–89.

²⁰ Клировая ведомость Черниговского уезда за 1875 г. //Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4947. – Арк. 6–7, 12–13.

²¹ Листовский И.С. Филарет Архиепископ Черниговский. – Чернигов, Типография губернского правления, 1894. – С. 359–360.

ІГОР СИТИЙ

Закладна дошка Покровської церкви часів чернігівського архієпископа Іоанна Максимовича

Сучасний Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського успадкував від своїх попередників невелику, але цікаву колекцію закладних дощок¹. Уважне її опрацювання дозволяє розкрити недостатньо висвітлені моменти минулого Чернігово-Сіверщини.

Серед 13 дощок, що зберігаються у музеї, привертає увагу дошка під інвентарним № И-3289. Це мідна пластина розміром 12 × 13,5 см, яка потрапила до музею у складі збірки Чернігівського єпархіального древлесховища. З одного боку дошки міститься наступний гравійований напис: “Во имя ѿца і сѣа сѣго дѣа // основаста сѣа церковь // во честь и память Пре блгословенниа // влѣдчици нѣиѣа Бци и прѣсно Двы // Мрїа чѣнаго и славнаго рады Покрова // за державы блгочестиваго гѣдра цѣа и великаго // кнѣзѣа Петра Алеѣѣевича всеа Росиѣ самодержца // Стителствѣющѣ тогда прѣосвященномѣ // Іоанѣ Маѣимовичѣ архієпископѣ // Чернѣговскомѣ и всеа Росиѣ : // стараніємъ и коштомъ его млсти пана Прокопѣа Мандрики сотника синѣа // всаго на тотъ часъ бѣдѣчого : // АѣS мѣца ѡктоври : Д :”².

У верхній частині вирізана Голгофа з написами “ІС // ХС”, “НІ // КА”. Фах гравера, який різав літери, був посереднім. На це вказують нерівні рядки та літери, примітивний малюнок Голгофи.

З іншого боку дошки міститься олійний малюнок Покрови Богородиці. Саме малюнок і відрізняє цю дошку від решти, де знаходимо лише написи. У 2007–2008 роках пам’ятка була відреставрована художником-реставратором Чернігівського художнього музею Ігорем Шаполовим. До реставрації дуже забруднений живопис не дозволяв уважно опрацювати зображення та зробити будь-які перспективні висновки.

На думку реставратора малюнок зроблений дуже вправним майстром. У верхній частині зображена Богородиця, яка тримає у руках жовтий рушник, вкритий орнаментом; на її голові закрита золота корона, на плечах – червоний мафорій; вдягнена у верхню – жовту та нижню – зелено-синю спідницю. Над головою Богородиці напис білою фарбою “МР”, “ΘΥ”, обабіч голови – “ПОКРОВА ПРЄСТІА [БЦІ]”. Під ногами Божої Матері – біла хмара. У нижній частині малюнка по центру зображений преподобний Роман -Сладкоспівець на білому амвоні, який дивиться на Богородицю. Він одягнений у білий одяг, у правиці тримає згорток з написом, а лівицею – червоний орар, перекинаний через праве плече; над ним білою олійною фарбою напис: “ПРЕПДНІЙ РОМАНЪ СЛАДКОПѣВЕЦЪ”. Праворуч від нього під орнаментованим жовтим балдахіном стоять цар і цариця у жовто-біло-червоному одязі; цар дивиться на Божу Матір, а цариця перед собою, її руки складені у молитовній позі. Ліворуч від Романа зображена група з 10 чоловіків. У першому ряду – два архієреї: один у жовтому вбранні, з посохом у лівій руці, і правою, покладеною на груди, інший – у блакитно-бордовому одязі. Очі їхні звернуті до Богородиці, на яку руками вказує юродивий Андрій. Він, оголений по пояс, у темному лахмітті, дивиться на архієрея. За архієреями стоять два ченці у чорних клобуках, з очами опущеними додолу; позаду група людей з непокритими головами, які здивовано перезираються між собою.

Постає питання про місце виготовлення дошки. За джерелами Синявка виникла у XV ст.³ або у середині XVII ст.⁴ З 1669 р. вона – центр однойменної сотні, до якої також входили Волосківці та Низківка⁵. За Румянцевським описом України у містечку нараховувалося



Закладна дошка реверс.

263 козацькі, 10 селянських дворів та три церкви – Троїцька, Покровська і Миколаївська⁶.

Перша церква згадується ще 1640 р.⁷ Теплий Миколаївський храм розташовувався на одному подвір'ї з Покровською церквою. Він був побудований 1747 р. військовим товаришем Петром Юницьким⁸.

Як свідчить закладна дошка, Покровська церква була побудована у 1706 р. сотником Прокопом Мандрикою. Першим священиком став зять сотника Василь, а з 1720 р. – зять о. Василя священник Дмитрієв⁹. У 1775 р. храм був оновлений на кошти того ж таки Юницького¹⁰. Саме під час цих робіт і була знайдена зазначена дошка¹¹. На думку спеціалістів дерев'яна трибанна Покровська церква належить до небагатьох пам'яток народної архітектури, що зберегли свої первісні форми¹².

Синявка була потужним торговельно-ремісничим осередком, де відбувалися два ярмарки протягом року. Відомостей про існування у містечку іконописного осередку немає. Отже, дошка – не місцевого виготовлення. Залишаються три варіанти: її могли виготовити у Домницькому монастирі або у Чернігові, де були відповідні фахівці, та й знаходяться вони неподалік Синявки, не можна відкидати й того, що дошку виготовив іконописець-партач, який час від часу з'являвся на згаданих ярмарках.

Стосовно зображення історики мистецтва зазначають, що історичні події XVII–XVIII ст. знайшли відгомін у так званих козацьких “Покровах”. Культ Богородиці у тяжкі часи постійної боротьби із зовнішніми ворогами – татарами і турками, що своїми навалами постійно загрожували мирній праці українців, набув важливого аспекту божества – захисника від невірних. Саме ці уявлення треба шукати у змісті славнозвісних композицій козацьких “Покров”, сюжет яких апелює до відомої легенди про захист Богородицею Почаївського монастиря від турків¹³.

Іконографічний тип Богородиці, який ліг в основу козацьких “Покров”, запозичений із західноєвропейського мистецтва. Західна композиція бере свій початок від італійської ікони “Мадонна милосердя” XV ст. Вона одноярусна: Богоматір стоїть на землі і покриває своїм омофором прикляклих людей¹⁴.

У східній (візантійській), російській православній композиції зображення будується у три яруси: 1) янголи з омофором, 2) Божа Матір, 3) Роман-Сладкоспівець (у центрі), Андрій Юродивий та візантійський імператор Єпифаній, поруч – юрба людей, ідентифікувати яких неможливо.

Історики мистецтва відзначають, що в українських землях відбулася боротьба, а пізніше взаємодія двох живописних традицій – східної і західної¹⁵. Поширення в Україні східного типу “Покрови” відбулося у дещо трансформованому вигляді. Іконописці здебільшого тяжіли до спрощеної – двоярусної композиції (див. малюнок на закладній дошці), а козацька еліта, сприйнявши її, залишила за собою право долучати до зображення влахернського явлення Богородиці своїх представників¹⁶. В Україні серед віруючих, яких Богородиця покриває своїм мафорієм, тобто бере під свій захист, починають з'являтися портрети-постаті гетьманів, козацької старшини, російських царів¹⁷. За приклад може слугувати “Покрова” другої половини XVII ст. з Київщини, де зображений Богдан Хмельницький¹⁸.

На Гетьмашині ікони “Покрови Богородиці” поширилися наприкінці XVII – на початку XVIII століть, тобто за часів гетьманування Івана Мазепи. Це – складні композиції, де на тлі інтер'єру церкви з багатим іконостасом, виділяються групи духівництва, козацької старшини та російських царів. Наприклад, на переяславський іконі початку XVIII ст. зображена ціла сцена з Петром I та Катериною, придворними, старшиною, фундатором переяславської Покровської церкви полковником Іваном Мировичем, гетьманом Іваном

Мазепою, теологом, письменником, майбутнім ректором Києво-Могилянської академії, архієпископом Феофаном Прокоповичем¹⁹. Подібна до переяславської ікона “Покрови” 1730-х років з с. Сулимівка²⁰.

Фахівці відзначають, що козацькі “Покрови” зберігають зв’язок з іконописом лише формально. В художньому рішенні ієратичну субординацію ікони замінює живий рух, підкреслення індивідуальності, драматизм події. На перше місце виступають типові образи людей того часу та суспільний зміст, який переростає традиційну релігійну тему²¹.

Поширення культу Покрови Богородиці в українських землях припало на часи, коли домінантою економічного, політичного, культурного та релігійного життя України була козаччина. Козацький еліті й народній масі вдалося створити своєрідний, оригінальний тип культури, одним з багатьох складових якого став Покровський культ. Він увібрав у себе як традиції Сходу, що йшли з Московії, – єдиної на той час православної держави, так і Заходу – майстрів італійського Відродження. Поєднання цих різних за своїм походженням елементів, активне включення козацького портрета в іконографію Покрови Богородиці дали в Україні тип релігійного культу з виразними національними ознаками²².

Окрім “Покрови” для втілення політичних і патріотичних ідей використовувалися й інші іконописні композиції. Як вважають окремі дослідники, на іконі “Воздвиження” кінця XVII ст. із с. Ситихів на Львівщині були зображені цар Іван Олексійович, царівна Софія, гетьман Іван Самойлович, митрополит Гедеон Святополк-Четвертинський²³. На іконі першої половини XVIII ст. “Всіх сумуючих радість” з Покровської церкви Новгород-Сіверського бачимо міщан-купців²⁴. На іконі “Успіння” 1716 р., роботи чернігівського маляра Якіма, з Каменського монастиря зображені Павло Полуботок, Іван Мазепа, Іван Скоропадський, благодійники²⁵; на кольоровому малюнку з архієрейського службника Лазаря Барановича, написаного у Новгороді-Сіверському в 1665 р., – Богдан Хмельницький, правдивий інтер’єр собору, сам Лазар Баранович²⁶; на іконі “Воздвиження Хреста” кінця XVII ст. – портрети козаків, московських воєвод, учнів Київського колегіуму; на “Розп’ятті” кінця XVII ст. з Полтавщини – лубенський полковник Леонтій Свічка²⁷.

Отже, з іконописом тісно пов’язаний розвиток в Україні портретного жанру. П. Білецький зазначав, що “найвиразніше промовляють на користь великого розвитку реалістичного портрета на Лівобережжі, зокрема у Києві, портретно-жанрові елементи, що стали невід’ємною рисою східноукраїнського іконопису вже у XVII ст.”²⁸ Портрет на Наддніпрянщині зазвичай малювали іконописці, звідси – урочиста монументальність, значимість образу, пишний квітчастий одяг, використання в золота²⁹.

З 60-х – 70-х років XVII ст. портрет стає явищем звичайним по всій Україні³⁰. У Києві, де на той час існувала вища школа і монастирі, переважали портрети духовних осіб. Павло Алепський, говорячи про майстерність “козацьких живописців”, ілюструє її саме портретом патріарха Феофана³¹. Портрети церковних ієрархів – єпископів та митрополитів – відомі в Україні віддавна. Так, портретна галерея перемишльських єпископів включала парсуни 20 владик, починаючи з XIII ст.³²

У зображеннях ієрархів помітна тенденція до певної ідеалізації натури³³. Поясні, або “малі”, портрети відрізняються від парадних тим, що це – “змістовні, реалістично відтворені образи. Основна увага художника зосереджена на обличчях: інтелектуальному, замкненому в собі – у Барановича; розумному та енергійному – в Заборовського; трохи комічному через несподівано широкі крильця носа – у Кониського”³⁴.

П. Білецький писав: “Портрет не лише проникає в церковний інтер’єр і пристосовується у своєму стилі до іконопису, а, зберігаючи всі свої властивості, часом посідає в українській церкві місце ікони. В кінці XVII – на початку XVIII ст. він став уже провідним



Портрет І. Максимовича. XVIII ст.

іконографія обличчя, яка дуже схожа з портретом Іоанна Максимовича 1697–1711 років, що колись зберігався у Чернігівському архієрейському домі: видовжена худорлява форма голови, гострий, опущений униз ніс, близько посаджені невеликі очі, напівкруглі тонкі брови, тонкі губи³⁸.

Відомий портрет архієпископа з його труни у Тобольську. Він датується 1711–1712 роками і був зроблений невідомим європейським майстром у Москві³⁹. Іконографія обличчя суттєво відрізняється від описаної вище: риси обличчя більш грубі, брови прямі, опущені униз, очі великі, широко розставлені, ніс прямий, м'ясистий, губи повні. Виникає питання чи правдиво намальований ієрарх? На нашу думку, чернігівський портрет більш реалістичний.

жанром українського живопису³⁵. П. Жолтовський звертав увагу на те, що “саме творчість народних малярів стала одним із перших кроків довгого й складного шляху еволюції українського іконопису в XVII–XVIII ст. Цілком природно, що цей напрям містить в собі прикмети стихійного реалізму, властивого номадному образотворчому мистецтву. Розвиток іконопису почав визначатися не виключно церковним вченням, теологічною догмою, на нього стала впливати і народна віра, яка прагнула пристосувати до земної дійсності те, що церква вважала властивим лише потойбічному світові”³⁶. Зазначений реалізм призвів до того, що “у традиційних образах євангелістів художник передає реальних людей – своїх сучасників”³⁷.

Враховуючи, наведений вище матеріал можемо припустити, що у зображенні першого архієрея на дошці з Покровської церкви с. Синявка втілений образ чернігівського архієпископа Іоанна Максимовича. На користь цього припущення свідчить час створення артефакту та



Портрет І. Максимовича на труні.

¹ Ситий І. Церковна старовина. – Чернігів, 2001. – С. 4–5.

² 4 жовтня 1706 р.

³ Историко–статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 6. – С. 162.

⁴ Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 743.

⁵ Историко–статистическое описание Черниговской епархии. – С. 163.

⁶ Обозрение Румянцевской описи Малороссии Ал. Лазаревского. – Чернигов, 1866. – С. 118.

⁷ Историко–статистическое описание Черниговской епархии. – С. 163. У 1875 р. була побудована нова Троїцька церква (див.: Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – С. 743).

- ⁸ Историко–статистическое описание Черниговской епархии. – С. 164. За іншими джерелами побудовані у 1748 р., та перебудовані у 1810 р. Миколаївський і Троїцький храми були розібрані у 1930-х роках (див.: Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – С. 743).
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – С. 641.
- ¹¹ Историко–статистическое описание Черниговской епархии. – С. 163.
- ¹² Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – С. 641.
- ¹³ Жолтовський П. Український живопис XVII–XVIII ст. – К., 1978. – С. 93.
- ¹⁴ Плохій С. Покрова Богородиці в Україні // Пам'ятки України. – 1991. – № 5. – С. 36.
- ¹⁵ Плохій С. Вказ. праця. – С. 35.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Жолтовський П. Вказ. праця. – С. 231–234; Плохій С. Вказ. праця. – С. 37.
- ²⁰ Жолтовський П. Вказ. праця. – С. 234.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. – С. 39.
- ²³ Жолтовський П. Вказ. праця. – С. 237.
- ²⁴ Там само. – С. 238.
- ²⁵ Там само. – С. 225.
- ²⁶ Там само. – С. 231.
- ²⁷ Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: Проблеми становлення і розвитку. – К., 1969. – С. 84.
- ²⁸ Плохій С. Вказ. праця. – С. 83.
- ²⁹ Там само. – С. 145.
- ³⁰ Жолтовський П. Вказ. праця – С. 144.
- ³¹ Там само.
- ³² Там само. – С. 187.
- ³³ Там само. – С. 193.
- ³⁴ Там само. – С. 194.
- ³⁵ Білецький П. Вказ. праця. – С. 278.
- ³⁶ Жолтовський П. Вказ. праця. – С. 13.
- ³⁷ Там само. – С. 15.
- ³⁸ Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ея истории. – К., 1911. – С. 104.
- ³⁹ Пуцко В. Портретні зображення митрополита Іоанна Максимовича // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 3: Историко – культурологічний збірник. Вип. 3 (6). – Ніжин, 2007. – С. 67–69.

О. КОВАЛЕНКО

Церкви Полтави XVIII століття

З історико-топографічної точки зору церкви, собори, монастирські споруди з розміщеними навколо цвинтарями є важливими об'єктами композиційної структури міста XVII–XVIII ст. В системі міської забудови Полтави – полкового центру Гетьманщини, об'єктів такого типу було небагато, проте ці важливі релігійні центри одночасно виступали архітектурними домінантами, головними чинниками формування просторової композиції міста.

У межах фортеці розміщувалися такі церкви: соборна Свято-Успенська, Миколаївська, Преображенська, Воскресенська. На форштадті – церкви: Стрітенська, в ім'я всіх Святих, Різдва Богородиці та два монастирі. Первісно всі храми були дерев'яними. Заміна їх цегляними відбулася у другій половині XVIII ст. – першій половині XIX ст. Прискоренню цього процесу сприяло розпорядження Синоду 1800 р., за яким фактично заборонялося будувати нові та ремонтувати старі чи пошкоджені пожежами дерев'яні церкви, хоча воно виконувалося вибірково [8, арк. 1, 7]. Цегляні храми будувалися на тих самих місцях, що й дерев'яні, та зберігали своє значення у міській забудові.

Свято-Успенський кафедральний собор був композиційною домінантою Соборного майдану та планувальної структури міста XVII–XVIII ст. в цілому. Традиційна на сьогодні назва храму в XVII–XVIII ст. існувала в інших варіантах: “ринкова Святопречистская церковь” (1699) [32, с. 442], “Свѣто Пречиский Успенский” (1722) [16, арк. 2, 3], “соборна полтавская Успенія Богоматере церковь” (1748) [34], “Соборная церковь во імя Успенія Прѣсвѣтои Бѣі” (1765) [1, арк. 1].

У XVII ст. церква була дерев'яною трибанною без приділів [1, арк. 1; 37, с. 18]. У другій половині XVIII ст. замість неї зведений мурований бароковий собор. Старий храм був проданий у с. Івашки, де він слугував, вірогідно, до 1892 р. [11]. Опубліковані В.О. Мокляком архівні справи дають змогу визначити, що всупереч усталеному твердженню будівництва кам'яного собору розпочалося 1749 р., а не роком раніше [34] та тривало до 1770 р. Дерев'яний зрубний, багатопверховий собор та двоярусна дзвіниця певний час зберігалися поруч, трохи північніше, новобудови [22, с. 123], зокрема цю ситуацію фіксує опис 1765 р.: “Соборная церковь во імя Успенія Прѣсвѣтія Бѣі деревянная старая без пределовъ, вместо которой подле строится каменная церковь во імя Успенія Прѣсвѣтія Бѣі с двумя пределами с правой стороны во імя святихъ первоверховни(х) Апостоль Петра и Павла, а с левой святого прцрока Ілли...” [1, арк. 1].

Фундаторами будівництва виступили полковник Андрій Горленко, обозний Андрій Руновський, полковий суддя Григорій Сахновський, військовий товариш Дмитро Білуха та інші заможні мешканці міста. Архітектором і будівничим храму був київський міщанин, архітектор та “штукатур” Стефан Стобанський, який керував роботами до 1755 р., допоки проти нього не була заведена судова справа і він не втік з Полтави [34, с. 214; 2]. Побудова великого цегляного собору потребувала майстрів-цегельників. Окрім робітників артїлі Стефана Стобанського [34, с. 217], були найняті майстри з інших міст, яких оселили у дворах, що належали Свято-Успенській церкві. Це, зокрема: Федір Тинятенко з Ахтирського полку, каменярь Василь Мартинов з м. Березна Чернігівського полку [1, арк. 349, 51–51зв.]. Залучали не лише найманих робітників, але й засуджених. Так, за ненавмисне вбивство Дмитра Козаченка у 1750 р. засудили на рік праці на будівництві цієї церкви [27, с. 313].

Новозбудований собор був тринефним шестистовпним з трансептом, нартексом і хорами. З його масивним слабо розчленованим об'ємом контрастували бані і вишукані фронти [37, с. 18–24; 23, с. 65–66]. Обабіч півциркульної абсиди, що охоплювала всі три нефи, були абсиди ризниці та паламарні [40, с. 104]. Первісно мав п'ять престолів: головний – в ім'я Успіння Богородиці, правий – в ім'я святих апостолів Петра і Павла, лівий – святого пророка Іллі [1, арк. 1], на хорах були Михайлівський і Варваринський бічні приділи [24, с. 64]. За роки існування неодноразово ремонтувався, зазнав екстер'єрних перебудов у 1829–1838, 1849, 1869, 1899 роках [11; 24, с. 64–65].

Соборний ансамбль доповнювала збудована в 1774–1801 роках у стилі класицизму чотириригусна дзвіниця, яка розмістилася на відстані близько 26 м на захід від собору [36, с. 927–928; 25, с. 40–43, 40, с. 104].

Навколо храму з XVII до початку XX ст. функціонував цвинтар [22, с. 278]. Згідно з відомостями про похованих на цвинтарях Полтавської єпархії від 1909 р. на ньому з південного боку західного приділу в 1904 р. був похований єпископ Іларіон [7, арк. 1; 29, с. 54–59; 30, с. 145–149].

Мурований собор був підірваний за розпорядженням Полтавського обласного комітету КП(б)У 1938 р. [40, с. 105]. У 2000–2003 роках на його місці, за проектом архітектора В.О. Трегубова, побудований новий храм, максимально наближений до форм собору XVIII ст.

Миколаївська церква була збудована на правому боці Мазурівського яру. Виступ, який традиційно називається Миколаївською горою, сьогодні обмежений проспектом та провулком Першотравневими, вул. Леніна та парком імені Ленінського комсомолу. Первісна дерев'яна церква в ім'я св. Миколая була зведена на початку XVIII ст. Вона зафіксована на плані І. Бішева 1722 р., де позначена у вигляді перспективного малюнка трибанного храму, розміщеного на округлому, оточеному схилами та урвищами підвищенні. За “Генеральним описом Лівобережної України” у 1765–1766 роках на “Николской” вулиці знаходилися “Церковь воімя святителя Николая деревянная старая близь которой строится каменная новая воімя того (ж) святителя Николая, на коште добротных дателей ...” [1, арк. 1зв.].

Від церкви був підхід через ярок (сучасний Першотравневий провулок) на стежину, що вела до Мазурівської брами. Цим ярком також проходила дорога до мосту через р. Полтавку й далі по низу Мазурівки до Подолу. В.Є. Бучневич зазначав, що церква знаходилася в одному з бастіонів фортеці [22, с. 246–247]. Ця думка була повторена В.В. Вечерським, із уточненням, що наприкінці XVIII ст. бастіон став називатися Миколаївським [23, с. 66]. Які джерела використовував В.Є. Бучневич, наразі з'ясувати не вдалося, а розміщення церкви всередині бастіону не фіксується планами Полтавської фортеці, тому це твердження можна вважати помилковим. Важливе містобудівне розміщення церкви неодноразово відзначалося дослідниками [25, с. 39; 28, с. 112]: вона виступала головною архітектурною домінантою нової фортеці та була композиційним вузлом, який перетинали осі Мазурівки та Миколаївська церква–Свято-Успенський собор–Хрестовоздвиженський собор монастиря.

Стара дерев'яна церква згоріла 28 травня 1758 р., а 1774 р. на її місці було завершено будівництво нової цегляної однобанної церкви, освяченої 8 травня [28, с. 116; 35, с. 11, 135;]. План 1852 р. дає можливість визначити первісний план та вигляд фасаду церкви до її перебудови у середині XIX ст. [5, арк. 11а]. Вона належала до однобанних церков типу квадрофолієвих тетраконхів (у плані мала квадратне внутрішнє приміщення, до якого примикали чотири півциркульні в плані апсиди) з розвиненими ексдерами (півкруглими глибокими нішами) й рідкісними для України зменшеним четвериком та високим восьмиригусним бані на ньому [23, с. 66]. Ще М.Я. Рудинський відмічав, що церква належить до

хрещатих у плані типових українських церков, та вважав її шедевром місцевого будівництва [37, с. 24].

Дзвіниця церкви зведена 1784 р. за 20 м на північний захід від церкви на північному куті мисоподібного виступу [6]. Дзвіниця була квадратною у плані висотою близько 25 м. Розміри внутрішнього приміщення – 3,9 × 3,9 м. Вхід до дзвіниці був з боку церкви. Мала врізаний у схил Миколаївської гори підвал, що мав окремий ізольований вхід з боку сучасного пров. Першотравневого. Будівля мала чітку двочастинну композицію: нижній ярус, висотою 10–11 м, мав розміри, по обводу кутів, 7,8х7,8 м, а верхній ярус, більш присадкуватий – 6,0 × 6,0 × 4,5 м [28, с. 119]. Дзвіниця мала дві прибудови – з північно-східного та північно-західного боків, зруйновані у ХХ ст. Із південно-західної прибудови був спуск у підземне приміщення. Дзвіницю вінчав грушоподібний купол, вкритий залізом, з невеликою восьмигранною вежею та шатровим завершенням, яка наслідує київським зразкам середини ХVIII ст. [37, с. 24; 28, с. 119].

Ім'я архітектора обох споруд невідоме. Проте, їхня стилістична подібність дозволяє припускати, що зведені вони за проектом та під керівництвом одного архітектора. В.В. Вечерський вважає, що церква була завершена Стефана Стобанського [23, с. 66–67]. Але, зважаючи на час будівництва та судові справи, порушені у середині 1750-х роках проти Стефана Стобанського [34, с. 214], малоімовірно, щоб він міг долучитися до спорудження цих об'єктів.

Первісний вигляд Миколаївської церкви був видозмінений у середині ХІХ ст. прибудовою базилікоподібного типу. Ініціатором розширення храму виступив купець, церковний староста Н.В. Вакуленко [37, с. 24.]. Автором проекту став архітектор фон Клодт [5, арк. 10–13]. Одночасно з добудовою впорядкували територію Миколаївської гори: відремонтували міст, вимостили підходи до церкви [31, с. 84–85]. Церква та верхні поверхи дзвіниці, від якої залишилися лише стіни підвального поверху, були зруйновані в 1930-х роках [28, с. 114]. На сьогодні від церковного ансамблю збереглася лише добудова –прямокутної форми будівля [17, арк. 33–37, 39–44].

Преображенська та Спаська церкви. Перші згадки про Преображенську церкву та її приділ в ім'я Спаса Нерукотворного Образу відносяться до 1686 р. [22, с. 173]. Розміщена у межах старої частини фортеці по вул. Київській (сучасна Жовтнева), тобто по головній композиційній вісі, церква, підтримувала цю вісь та створювала другорядний аспект у містобудівному середовищі, одночасно разом з невеликим майданом навколо неї та дзвіницею, створювала планувальний вузол забудови. Преображенська церква проіснувала до пожежі 6 вересня 1705 р. [22, с. 171] (за визначенням О.І. Левицького ця подія сталася 1704 р. [38, с. 123]). У 1705–1706 роках була зведена мурована церква Преображення. Відбудова Спаського приділу здійснена за ініціативи священника Іоанна Світайла та полковника Івана Іскри з матеріалу розібраного дерев'яного храму Хрестовоздвиженського монастиря [21]. Служби у Преображенській церкві припинилися 1802 р. Вона була ліквідована за рішенням Полтавського духовного правління, а все церковне майно перенесене до північного приділу в ім'я Спаса Нерукотворного Образу [38, с. 153; 21]. Остаточоно її було розібрано у 1811 р., а Спаський приділ приписаний до Успенського собору.

Його вирішено було зберегти, зважаючи на меморіальне значення, яке церква набула після моління тут Петра I [13]. Тому у 1837–1849 роках дерев'яна церква була одягнена у цегляний футляр із залишенням простору між ним та первісною будівлею. Проект розроблений архітектором А. Тоном у 1835–1842 роках [14, арк. 4–8]. Першим з дослідників, хто вважав, що стара Спаська церква була у середині ХІХ ст. перебудована та захована під цегляне облицювання, був М.Я. Рудинський [37, с. 10], думку якого у 1921 р.

піддав нищівній критиці С.А. Таранушенко [38, с. 123–124]. Останній, виходячи виключно з логічних посилок та обмірів О.І. Левицького, вважав, що ця церква є наново побудованою. Втім креслення 1835–1842 років, які зберігаються в РДІА у Санкт-Петербурзі, засвідчують цілковиту слушність М.Я. Рудинського [14]. Вони, зокрема, містять фасадні зображення і переріз наявної дерев'яної церкви та проект цегляного футляру навколо неї [14, арк. 2–6]. Крім того, саме за ними відновлюється вигляд дзвіниці, збудованої за цим ж проектом у 1847 р. [10].

Первісно церковна споруда була дерев'яна тризрубна, однобанна. У плані – квадратна, з прибудовами прямокутної форми у вівтарній частині та дводольними прямокутної витягнутої форми сіньми. Бабинець у центральній частині має півкруглий виріз. Цікавою в архітектурному плані є прямокутна башта, яка вгорі переходить у восьмимерик, увінчаний гранчастою приземкуватою дерев'яною банею, вкритою гонтом. Цегляна церква зберегла форму дерев'яної. Дещо змінилася форма бані – з округлої вона стала більш приземкуватою, більш різко звуженою до восьмирика, що вінчає її.

В 2004 р. археологами була виявлена ще одна споруда з комплексу колишньої Преображенської церкви. Це – підземний хід зі східцями та воротами, укріплений дерев'яними колодами й обкладений цеглою, який вів від дзвіниці або будинку священика до головного входу храму [26, с. 84–85].

Останні поховання на церковному цвинтарі, судячи зі збережених надгробків, тут були здійснені 1924 р. [18; 20, с. 398].

Воскресенська церква збудована у кінці XVII ст. На плані 1722 р. вона позначена у вигляді хрещатої п'ятидольної однобанної церкви на місці теперішньої Спаської. Навпроти неї показана безіменна церква. Вочевидь, укладач плану змістив підпис або позначив назву помилково. Переписувачі під час укладання відомостей для Генерального опису Лівобережної України у 1765–1766 роках церкву в ім'я Воскресіння Христового з одним приділом в ім'я святого Василя зафіксували вже старою дерев'яною спорудою [1, арк. 1зв.].

В 1773 р. її перевезли до с. Гожули, а на тому місці в 1773–1778 роках коштом колишнього запорізького козака, купця, бунчукового товариша, а пізніше бургомистра та надвірного радника Павла Руденка спорудили нову цегляну церкву [39, с. 22; 41, с. 32–33]. Вона мала три престоли, бічні вівтарі в ім'я св. Сампсонія та св. Василя Великого. Це була кубічна п'ятибанна чотиристовпна із заокругленими кутами споруда, виконана у стилі пізнього українського бароко за архітектурним типом Ніжинського Благовіщенського собору 1716 р. [37, с. 20]. Воскресенська церква мала розчленований об'єм з рівноцінними фасадами, середня частина кожного з яких виступала у вигляді прямокутного ризаліту, завершеного півкруглим фронтоном з вікном-розеткою у тимпані. Площини стін розчленовані пілястрами, вузькими вікнами, увінчаними розірваними сандриками у дусі барокової архітектури XVII ст. Центральна баня, розвиненіша за бічні, мала 8 віконних прорізів-люкарн [24, с. 66–67]. У першій половині XIX ст. була добудована невелика дзвіниця. У 1936 р. церкву та дзвіницю зруйновано. Нині на їх місці (з 1971 р.) побудоване приміщення музичного училища імені М. Лисенка, яке є одним із найбільш дисгармонійних споруд історичної частини Полтави.

Стрітенська церква відома з кінця XVII ст. як “кладбищенская церковь на предградии обретающающаяся”, адже у першій половині XVIII ст. саме тут розміщувався міський цвинтар [33, с. 1045]. Знаходилася по вул. Стрітенській (нині вул. Комсомольська). Стояла на розі головної міської вулиці та еспланади Полтавської фортеці. Була дерев'яною, трикупольною, двопрестольною: головний престол в ім'я Стрітення Господня та приділ

святого апостола Іоанна Богослова. На початку 80-х років XVIII ст. розвалилася “по причине ветхости”. Дата руйнації церкви суперечлива. За М.І. Арандаренком, який спирався на церковний опис 1828 р., це сталося 1784 р. [19, с. 42]. Протоієрей П. Мазанов вважав, що – 1781 р. [33, с. 1045].

Новий храм у стилі бароко на цьому місці був побудований до 1787 р. [22, с. 238]. Він мав кубічну форму, ніс ефектно поставлені зсунуті п'ять бань, розвинені карнизи. М.Я. Рудинський, зважаючи на подібність архітектурного вирішення форми та деталей, вважав, що Воскресенська та Стрітенська церкви були побудовані одним майстром [37, с. 20–21].

Поблизу церкви стояла дзвіниця. Вигляд первісної дзвіниці та дата її побудови невідомі: вона була розібрана “без повреждения годного къ употреблению дерева” за рішенням цивільного губернатора А.Ф. Казачковського у 1808 р. Разом з тим губернському архітектору М.А. Амвросімову було доручено скласти план та кресленик фасаду нової дзвіниці [12, арк. 2–14]. Одночасно з побудовою дзвіниці була розчищена площа перед церквою [12, арк. 12–13; 15, арк. 1]. Стрітенська церква остаточно припинила своє існування у 1937 р. Нині на її місці знаходиться приміщення відділення Національного банку України.

Навколо церкви до першої чверті XVIII ст. діяв міський цвинтар [33, с. 1045]. Звідси міське кладовище у 40-х рр. XVIII ст. було перенесене на місце т.зв. Нового базару (сучасна вул. Новобазарна), де поховання здійснювалися до 1802 р. [33, с. 1046]. На новому цвинтарі була збудована дерев'яна церква Всіх Святих, яка діяла до 1808 р., а у 1859–1870 роках тут звели Преображенську церкву [36, с. 150; 4; 3]. Нині на місці Всіхсвятської церкви та кладовища – центральний ринок.

Центральним композиційним вузлом передмістя Поділ була **церква Різдва Богородиці**. Вона була розташована на осі Мазурівки, навпроти Подільської фортечної брами [25, с. 39]. Перше дерев'яне приміщення храму споруджене у 1732 р. Після пожежі 1771 р. наново збудована дерев'яна церква проіснувала до 1896 р., а потім була замінена кам'яною – у псевдовізантійському стилі [36, с. 836]. У 1931 р. вона була закрита, а згодом розібрана. На її місці збудований типовий зразок радянського житлового будівництва (вул. Леніна, 59).

Отже, у XVII–XVIII ст. у місті діяли чотири церкви у межах фортеці, три — на передмістях. Кожна церква створювала композиційний вузол забудови навколишньої території, а разом вони слугували головними архітектурними домінантами міста в цілому. Соборним храмом Полтави XVII ст. була Преображенська церква. У XVIII ст. кафедра переноситься до Свято-Успенського храму. Всі церкви первісно були дерев'яними, переважно однобанними, вкритими гонтом. Заміна їх мурованими відбувається з 40-х років XVIII ст. Будівництво кам'яниць здійснювалося при діючих старих церквах, які лише після освячення нових храмів розбиралися та, переважно, продавалися у навколишні сільські парафії. Майже всі цегляні споруди зведені у стилі українського бароко з характерним для нього вирішенням об'ємів та оздобленням. Біля церков будувалися дзвіниці, які є зразками поєднання барокового та класичного стилів.

¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАУК). – Ф. 57: Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. – Оп. 2. – Спр. 1: Показання жителям в городе Полтаве разного звания людей ревизорам поданные на их владения. 1 ноября 1765 – 2 февраля 1766 г. – 390 с.

² ЦДІАУК. – Ф. 269: Канцелярія гетьмана К.Г. Розумовського. – Оп. 1. – Спр. 2449: Протест штукатура Стефана Стобанского которим он представлял что ктиторе Полтавской соборной церкви не стояли по контракте со устройке каменной церкви. 16 февраля 1779 г. – 20 с.

³ Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург (далі РДІАСПб). – Ф. 218: Департамент искусственных дел ГУПСИПЗ. – Оп. 3. – Д. 1740: Дело о постройке теплой каменной церкви на Базарной площади в г. Полтаве. 1858 г. — 19 с., план.

⁴ Там же. – Д. 1692: Дело о постройке кладбищенской церкви в г. Полтаве. 1857–1858 гг. – 4 с., план.

- ⁵ Там же. – Оп. 4. – Д. 2308: Дело по отношению Черниговского, Полтавского, Харьковского генерал-губернатора о рассмотрении проекта на предполагаемую пристройку к церкви Святого Николая в г. Полтаве. 19 ноября 1851 – 14 января 1859 г. — 23 с.
- ⁶ Там же. – Д. 1280: Дело о пристройке колокольни при церкви св. Николая в г. Полтаве. – 16 с.
- ⁷ РДІАСПб. – Ф. 549: Управление делами вел. кн. Николая Михайловича ВИДВ. – Оп. 2. – Д. 28: Сведения о лицах, погребенных на кладбищах и в храмах Полтавской епархии. 1909 г. – 22 с.
- ⁸ РДІАСПб. – Ф. 796: Канцелярия Синода. – Оп. 85. – Д. 730: По доношению Сильвестра Епископа Полтавского о дозволении исправить починкою деревянные церкви. 1804 г. – 7 с.
- ⁹ РДІАСПб. – Ф. 797: Канцелярия обер-прокурора Синода. – Оп. 14. – Д. 11826: Дело о ремонте собора в г. Полтаве. 1829–1838 гг. – 21 с.
- ¹⁰ Там же. – Д. 34113: Дело о возведении по Высочайше утвержденному проекту колокольни при церкви Спаса Нерукотворного Образа в г. Полтаве. 26 июля – 20 августа 1844 г. – 4 с.
- ¹¹ РДІАСПб. – Ф. 799: Хозяйственное управление при Синоде. – Оп. 16. – Д. 867: Дело о постройке новой церкви в селе Ивашках Полтавского уезда. 1892–1893 гг. – 11 с.
- ¹² РДІАСПб. – Ф. 1285: Департамент государственного хозяйства МВД. – Оп. 8. – Д. 193: Дело по представлению Гражданского Губернатора А.Ф. Казачковского о сломе старой и предположении построечного вновь каменной к Стретинской церкви в Полтаве колокольни. 17 ноября 1808 – 8 февраля 1809 гг. – 15 с.
- ¹³ РДІАСПб. – Ф. 1287: Хозяйственный департамент МВД. – Оп. 31. – Д. 73: О сохранении в Полтаве древней ветхой церкви во имя Спаса Нерукотворного Образа. 1837–1847 гг. – 301 с.
- ¹⁴ РДІАСПб. – Ф. 1488: Планы и чертежи гражданской архитектуры (коллекция). – Оп. 3. – Д. 649: Проект каменной одежды для церкви Спаса в г. Полтаве. Планы частей г. Полтавы. 1829–1842 гг. – 8 с.
- ¹⁵ Там же. – Д. 621. Планы г. Полтавы и его частей 1808 – 1855 гг. – 3 с.
- ¹⁶ Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.В. Вернадського. – Ф. II: Історичні матеріали. – Спр. 757: Ведомость, сколько во всем полку Полтавском шинков медовых и винниц и бражниц. 1722 р. – 25 арк.
- ¹⁷ Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської державної обласної адміністрації (м. Полтава). – Ф. I: Експедиції. – Спр. 494: Супруненко О.Б. Звіт про наглядові охоронні дослідження посаду літописної Лтави на Інститутській горі у м. Полтава в 2007 р. (Першотравневий просп., 15, Першотравневий пров., 5) /О.Б. Супруненко, К.М. Мироненко, Ю.О. Пуговолок, В.В. Шерстюк. – Машинопис, Полтава, 2007 р. – 165 арк.
- ¹⁸ Там само. – Ф. 4: Охорони пам'яток. – Спр. 90: Жук В.Н. Довідка про цвинтар захисників Полтави 1709 р. біля Спаської церкви. /Жук Віра Ніканорівна. Машинопис. 1994 р. – 1 арк.
- ¹⁹ Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году: В 3 ч. – Полтава: Типография губернского правления, 1852. – Ч. III. – 434+48 с.
- ²⁰ Артем'єв А.В. Про одне з місць поховань захисників Полтавської фортеці 1709 р. //Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К.: Рідний край, 2001. – Вип. 12. – С. 397–399.
- ²¹ Безверхий О. Спасская церковь. <http://www.museum.poltava.ua/Poltava/Spaskya/Spaskya.htm>.
- ²² Бучневич В.Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. – Полтава: Типография губернского правления, 1902. – 440 с.
- ²³ Вечерський В. Поминальник української архітектури //Пам'ятки України. – 1992. – № 2–3. – С. 65–69.
- ²⁴ Вечерський В.В. Втрачені святині. – К.: Техніка, 2004. – 176 с.
- ²⁵ Вечерський В.В. Містобудівельний розвиток Полтави за доби Гетьманщини //Козацькі старожитності Полтавщини: Зб. наук. праць. – Полтава: Криниця, 1993. – Вип. 1. – С. 26–44.
- ²⁶ Виногородська Л.І., Орлов Р.С. Археологічні дослідження у м. Полтава в 2004 р. //Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.: Зб. наукових праць /Інститут археології НАНУ; ред. Н.О. Гаврилюк. – Київ; Запоріжжя; Дике Поле, 2005. – Вип. 7. – С. 83–85.
- ²⁷ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів /Упоряд.: В.Й. Горобець. – К.: Наукова думка, 1993. – 392 с.: іл.
- ²⁸ Золотницький Б. Дзвіниця Миколаївської церкви у м. Полтаві //Козацькі старожитності Полтавщини: Зб. наук. праць. – Полтава: Криниця, 1994. – С. 111–125.
- ²⁹ Коваленко О.В. Археологічні дослідження на Соборному майдані у Полтаві //Нові дослідження пам'яток доби козацтва в Україні: Зб. наук. статей. – К.: Часи козацькі, 2003. – С. 54–59.
- ³⁰ Коваленко О.В. Цвинтар XVII–XVIII ст. на Соборному майдані у Полтаві //Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2001. – Ч. 1. – С. 145–150.
- ³¹ Коваленко О.В. Церква святого Миколи Чудотворця в Полтаві //Полтавські епархіальні відомості. – Полтава, 2004. – Ч. 10. – С. 80–89.
- ³² Левицькій О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. //Киевская старина. – 1901. – № 2. – С. 424–471.
- ³³ Мазанов П. Православныя христіанскія кладбища в городе Полтаве и кладбищенская церковь //Полтавские епархіальныя ведомости. – Полтава, 1901. – № 26. – Часть официальная. – С. 1045–1064.
- ³⁴ Мокляк В., Трегубов В. Невідома справа про будівництво Успенського собору в Полтаві //Полтавські епархіальні відомості. – Полтава, 2003. – Ч. 9. – С. 211–232.
- ³⁵ Павловский И.Ф. Полтава. Исторический очерк ея, как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802–1856). По архивным данным, с 80 рис. и планом города. – Полтава: Эл. типо-литография быв. И.А. Дохмань, 1910. – 416 с.

³⁶ Полтавщина: Енциклопедичний довідник. – К.: “Українська енциклопедія”, 1992. – С. 604–608.

³⁷ Рудинський М.Я. Архітектурне обличчя Полтави. – Полтава: Метоп, 1992. – Вид. 2, репринтне. – 35+VIII с.

³⁸ Таранушенко С. Рецензія. Михайло Рудинський. Архітектурне обличчя Полтави //Збірник секції мистецтв Українського наукового товариства. – К.: Державне видавництво, 1921. – Вип. I. — С. 121–125.

³⁹ Терещенко А. Статистическое описание г. Полтавы 1858 г. /Оттиск из журнала Министерства внутренних дел. – Кн. 2, 7. – [Б.м.], 1861. – 85 с.

⁴⁰ Трегубов В.О. Відтворення Святоуспенського кафедрального собору в м. Полтаві //2000-ліття християнства – слава віха в історії людства: Матеріали наук. читань. 4 січня 2000 р. – Полтава: АСМІ, 2000. – С. 100–111.

⁴¹ Чепелик Б. П'ять квітучих гілок барокко Полтавщини //Українська культура. – 1994. – № 4–6. – С. 32–33.

ПУЦКО В.

Церковне мистецтво на XIV Археологічному з'їзді в Чернігові

Археологічні з'їзди наприкінці XIX ст., і особливо на початку XX ст., помітно сприяли вивченню вітчизняної культурної спадщини, в тому числі й творів мистецтва. Проте, певним парадоксом можна вважати те явище, що різноманітні екзотичні знахідки часом приваблювали дослідників більше, ніж на той час поширені пам'ятки церковного малярства, котрі невдовзі, за нових політичних умов, безслідно зникли. Про деякі з них залишилися лише згадки в літературі, розпорошені по різних виданнях, здебільшого нині раритетних.

Доброю традицією стало влаштування до археологічних з'їздів виставок, завдяки яким було можливо дізнатися, зокрема, про локальні особливості українського малярства. Це вже належно засвідчив київський з'їзд 1899 р., що привернув увагу до волинського іконопису¹. Зі слобожанським іконописом фахівці ознайомилися в 1902 р. у Харкові². Варто зазначити, що розголос про цю виставку досяг навіть далекої Казані³. Пізніше справу вивчення сакрального мистецтва Слобожанщини продовжив С.А. Таранушенко⁴.

У 1908 р. настала й черга Чернігова, де у серпні відбувся XIV Археологічний з'їзд, до якого відповідно влаштовано досить велику виставку⁵. Якщо археологічний відділ тут був незначним⁶, то церковні старожитності репрезентовані якнайширше і викликали відгук у періодичній літературі⁷. Для сучасного дослідника найбільшої ваги набуває ілюстрований варіант каталогу з численними відтвореннями різноманітних малярських, пластичних і декоративних творів, здебільшого, на превеликий жаль, втрачених⁸. Всього було репрезентовано 1843 речі та світлини, але з різних причин (переважно як маловартісний матеріал) до каталогу включене далеко не все з наявного. Сьогодні цей підхід можна вважати помилковим, бо, скажімо, антими́си становлять цінне історичне джерело й містять іноді автографи визначних ієрархів.

Варто навести погляд графині П.С. Уварової на загальний характер зібраного матеріалу: “Поступившие на выставку предметы не исчерпывают, разумеется, всего того материала, который хранится в церквях Малороссии, и не могут представлять полной картины истории и развития религиозного искусства в наших южных губерниях; но во всяком случае выставка эта должна считаться одною из более полных и удавшихся, и потому представляет несомненный интерес, давая возможность выяснить ход развития искусства в Малороссии: а) подражание иконописным образцам великой России; б) позднейшее влияние западного искусства, которому подпала Малороссия под давлением долго тяготевшего над ней польского владычества; в) самобытность форм и типов, выработанных Малороссией под этим влиянием; г) поэтические воззрения народа, нашедшие себе выражения как во множестве символических икон, так и в толкованиях евангельских сцен и учения Христова, изображения которых во множестве имеются на выставке, и д) роскошь форм и орнаментировки, которые отличают произведения Малороссии в блестящую эпоху царствования Екатерины II, и тех дворцов, которыми обстроили города и села Малороссии сподвижники императрицы”⁹. В наведеному тексті панує погляд на українське мистецтво як на щось другорядне, здатне лише віддзеркалювати чужі культурні здобутки, цілком позбавлене своїх власних старожитностей від княжих часів, як на колоніальне явище з виразно фольклорним забарвленням. За часів царату, передусім царювання Катерини II, “роскошь форм и орнаментировки”, одначе, нашаровувалася на місцевий ґрунт, крім

тих випадків, коли йшлося про залучення до виконання творів російських чи іноземних майстрів. В цілому ж такі винятки не могли вплинути на українську національну творчість з її глибоким корінням.

Немає жодної потреби полемізувати з суто імперським поглядом на наявний матеріал, адже він свідчить про інше. Варто звернути увагу на численні витвори, котрим випадає знайти належне місце в історії українського мистецтва, принаймні для окреслення його певних течій, бо неможливо обмежуватися залученням лише шедеврів, що визначають здобутки доби, при тому зовсім не помічаючи естетичних смаків демократичного середовища, а також існування художнього ремесла.

Перший, невеличкий розділ каталогу містить опис закладних мідних дощок різних церковних споруд у межах Чернігівської єпархії кінця XVII ст. (№ 1, 1175), а також XVIII – початку XIX ст. Всього описано 14 речей. Найбільше привертає увагу дошка заснованої гетьманом Іваном Мазепою в 1698 р. церкви апостолів Петра і Павла “въ місти Иванополи близу Рудны” Глухівського повіту. Одначе всі дошки з відповідним текстом, в якому обов'язково згадано тодішнього місцевого архієрея, мають таке саме значення документа, як і антиминоси. Сучасний історик церковної архітектури здатний належно поцінувати це джерело правдивих відомостей. Таких закладних дощок могло бути зібрано на той час значно більше. Щоправда, це не дуже привабливий “експозиційний” матеріал, врешті як і багато чого іншого, занотованого в каталозі.

Наступний, другий – дуже великий. Він охоплює численні ікони різного походження¹⁰. Далеко не всі твори датовані, ще менше тих, котрі відтворено на таблицях, але, попри все, вартим є вже навіть сюжетний репертуар, цікаві іконографічні схеми. В цілому виникає загальна картина характеру церковного малярства, поширеного (а то й ще якоюсь мірою збереженого від попередніх часів) на початку 1900-х років, незадовго до того, як його переважно було знищено. Звичайно, таке неможливо було передбачити, хоча час теж робив свою поступово нищівну справу. Важко не помітити відсутність дуже давніх творів. Цьому можуть бути різні пояснення. В одних випадках таке явище пов'язане зі звичаєм до нової церкви замовляти й нові образи, залишаючи з давніших лише найбільш вшановані, явленні, чудотворні. В інших – з вилученням ікон, котрі вважали розкольницькими та уніатськими. Під першу категорію потрапляли будь-які твори візантійської мистецької традиції, а щодо композицій, позначених західними впливами, то вони вже від другої половини XVII ст. стають звичайним явищем в українському православному середовищі Лівобережжя. Певна річ, дещо залишилося також з попереднього, “польського” періоду, себто часу приналежності Сіверщини до Речі Посполитої (1618–1648 роки).

Користуючись лише короткими описами, без відтворень, практично неможливо нині систематизувати велику кількість творів, переважно XVIII ст. Загальне враження широкої європеїзації й водночас фольклоризації, одначе, не буде хибним, бо воно знаходить підтвердження на кожній сторінці. Цікаво з'ясувати найбільш популярні сюжети. Серед них особливо привертають увагу пасійні, пов'язані зі стражданнями Христа, а також відтворення регіональних реліквій, таких, як, скажімо, ікони Богородиці Новодвірської, Дубовицької, Ленківської, Троїцько-Іллінської. Зустрічаються також символічні композиції, такі як: “Страждаючий і літургісаючий Христос” з ризниці Чернігівського архієрейського дому¹¹, “Аз есмь лоза истинна” з м. Ічні¹², “Пелікан і зняряддя страждань Христа”¹³. Деякі твори XVIII ст. датовані, до того ж – з історичними написами. До переліку ікон залучені не тільки малярські твори, але й дерев'яне та кістяне різьблення, металоластика, гаптовані образи. Наприклад, з с. Гужівка Борзенського повіту походила різьблена на кістці ікона Богородиці Охтирської¹⁴. До цього ж розділу були включені срібні втуми¹⁵.

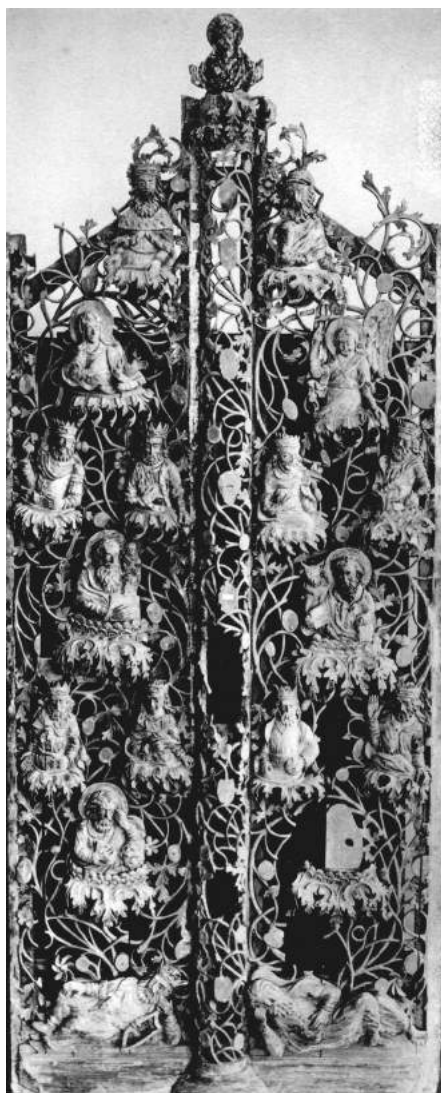


*Христос-виноградар. XVIII ст. (№ 18). З м. Ічня Борзенського повіту. Недрімне око.
XVIII ст. (№ 1514). З Троїцької церкви в м. Любечі.*

На виставку не могли потрапити ікони, що на той час знаходилися у складі старовинних іконостасів, в тому разі й чернігівських, де їх ще застали перші дослідники¹⁶. Проте, все ж були репрезентовані й характерні для мазепинської доби місцеві ікони з постатями Христа і Богородиці на орнаментованому різьбленому тлі, у скульптурному обрамленні¹⁷. Матеріал виставки якоюсь мірою дозволяє характеризувати чернігівський іконопис як мистецьке явище¹⁸. Для більш широкого уявлення належить використати наявні світлини, виготовлені С.А. Таранушенком у процесі дослідження українських іконостасів, опис яких, на жаль, досі не опублікований¹⁹.

До сказаного слід додати, що серед зібраних на виставку XIV Археологічного з'їзду ікон виявилось чимало розрахованих на приватного замовника, котрий бажав цими творами прикрасити своє житло. Тому, порівняно небагато канонічних сюжетів, а переважають теми, більш типові для народної картини. Принаймні різниця поміж ними слабо відчутна, на відміну від творів з побуту старообрядців, які чітко відокремлювали "молінну ікону" від "іконографії", тобто композиції історичного чи повчального характеру, хоча й з релігійними персонажами. Деякі ікони, схоже, – взагалі іноземного походження, про що свідчать також супроводжуючі написи латиницею. Потрапити до церкви вони могли згодом як подарунки. З Рихлівського монастиря походила навіть композиція з античним сюжетом, визначена як символічна²⁰. Отже, залучення в каталозі таких творів до числа ікон видається дуже умовним, як і дерев'яних різьблених фігур чотирьох ангелів XVIII ст. з церкви Дунайської Слобідки Глухівського повіту²¹.

Дерев'яне пластичне мистецтво репрезентують не лише кілька царських врат та два жертovníки, але також свічники та достатня кількість зразків поліхромної скульптури, здебільшого іконостасної²². В літературі найбільш відомі царські врата Катерининської церкви в Чернігові зі скульптурною композицією Ісеевого дерева²³. Вона набуває поширення головним чином на західних українських землях, де в різьблених царських



*Царські врата. XVIII ст.
(№ 1524). З Катерининської
церкви в Чернігові.*

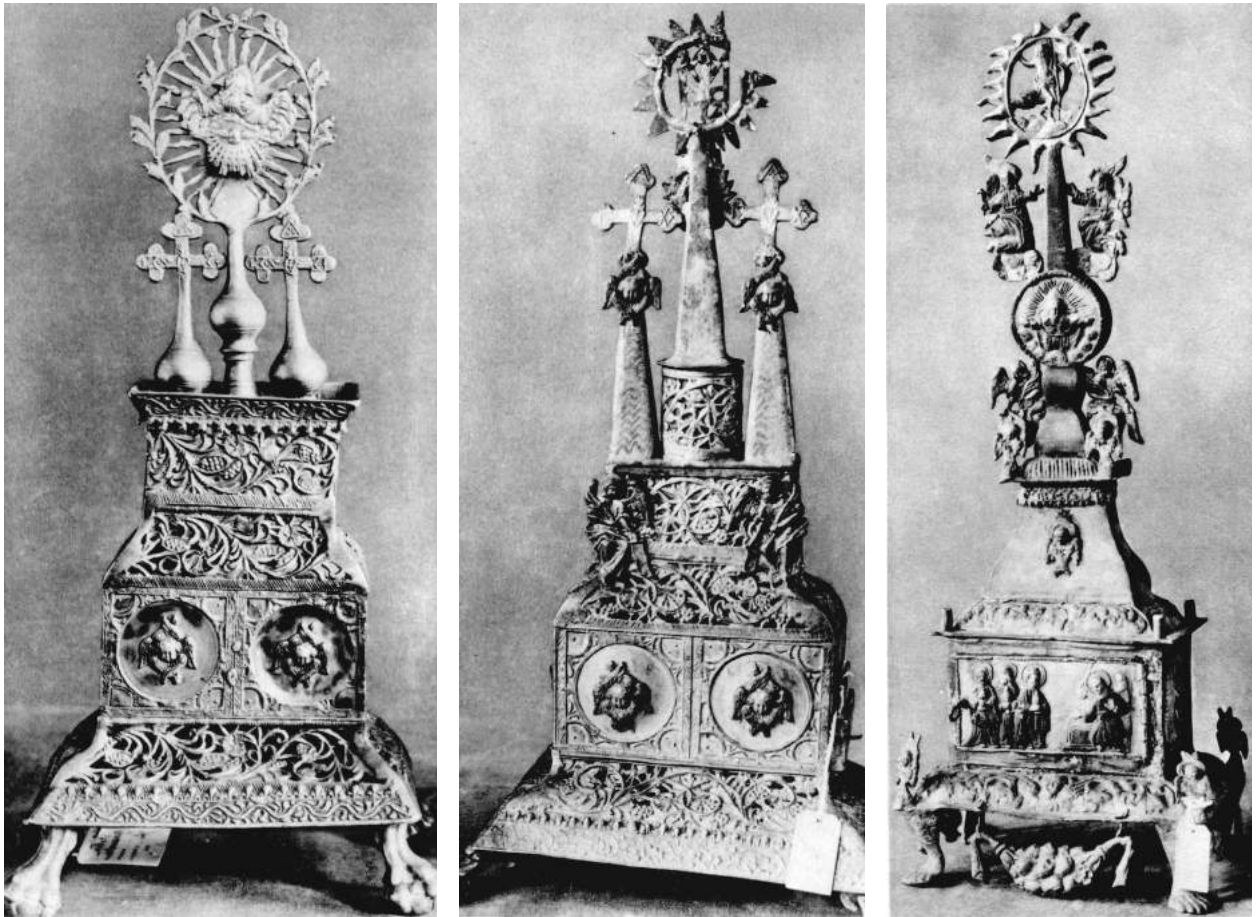
вратах простежуються різні її вирішення, починаючи від 1697 р.²⁴ Інші царські врата, зі скульптурною композицією Благовіщення, прикрашені орнаментальним різьбленням у стилі бароко й рококо, вилучені з Успенської церкви Красного Рога²⁵. Виключний інтерес становлять жертовники у вигляді шафи, прикрашені пасійними композиціями й зображеннями святих: один з них походив з Покровської церкви Янівки Чернігівського повіту (тепер – Іванівка Чернігівського району), побудованої у XVIII ст., а другий, виконаний в 1740 р. та поновлений в 1784 р., – з Троїцької церкви в Любечі²⁶; обидва – досить простої конструкції. Існували також жертовники круглі в плані, прикрашені рельєфними рослинними візерунками. Кілька великих різьблених свічників з сільських храмів на Чернігівщині свідчать про те, як народні майстри інтерпретували європейські художні стилі, зокрема – бароковий.

Зразки дерев'яної поліхромної скульптури XVIII ст. майже цілком пов'язані з іконостасом²⁷. Зображення Спаса, Богородиці, апостола Іоанна, пророка Мойсея, первосвященника Аарона, ангелів, можна сказати, вичерпують іконографічний репертуар, який мало чим відрізнявся від поширеного на той час у Росії. Власне, це була європейська мистецька течія, певною мірою оперта на місцевий ґрунт. Частина фігур походила з **Трисвятительської Слободи** – давньої маєтності Чернігівського архієрейського дому, з церкви Всіх святих. Два ангели колись прикрашали іконостас Петропавлівського храму Єлецького монастиря. У звичайних парафіяльних церквах таких речей не було, адже скульптури були досить коштовними й віддзеркалювали

тенденцію до засвоєння світської течії з її європейськими, власне католицькими, витоками.

Наступний, четвертий розділ каталогу обіймає предмети церковного начиння, передусім хрести та Євангелія. Хрести поділено на напрестольні, дароносні й руконосні. Поділ, треба визнати, досить умовний і навіть штучний, здійснений радше для зручності класифікації. Чи не найціннішою частиною експозиції цього розділу належить визначити кипарисові різьблені хрести XVII–XVIII ст. у металевих оправах²⁸. В цілому їх небагато, а збереглося ще менше²⁹. Деякі з них – виразно візантійської традиції, ймовірно афонського походження, інші – з рук українських, у тому числі київських, різьбярів. Свого часу була запропонована класифікація цих творів³⁰. Сьогодні продовжити цю роботу важко через втрату речей. Слід окреслити ареал їхнього поширення, хоча чи не найбільше речей виявлено саме в Чернігівському повіті.

Дарохранильниці, або гробниці з їх архітектурними формами стають приналежністю церковного начиння українського храму лише від другої половини XVII ст. і невдовзі набувають виразно варіативної типології. Про це, зокрема, свідчить також матеріал виставки³¹. Виконані з дерева вироби якоюсь мірою мали імітувати ювелірні твори, і цього



Дарохранительниці. XVIII ст. (№ 320, 323, 325). З Покровської церкви с. Дирчин Городнянського повіту, з Василівської церкви м. Городня, з Параскевівської церкви с. Красне Чернігівського повіту.

майстри намагаються досягти в різний спосіб, часом використовуючи як складову вже готові різьблені хрести, іноді – за західним взірцем. Цікаві золотарські витвори, котрі, власне, найкраще віддзеркалюють формування національної мистецької традиції³². Олов'яні речі більш ремісничі.

Літійні тарелі (п'ятихлібниці) вирізняються як використанням різного матеріалу, так і розмаїттям форм: одна з них навіть з фігурками ангелів³³. В цілому ці вироби мають з огляду на типологію мало спільного як з російськими, так і з сербськими зразками (останні становлять виключно цікаві золотарські твори XVII ст.)³⁴.

Плащаниці – переважно XVIII ст. (серед них є датовані), мальовані або ж живопис доповнений гаптуванням³⁵. Вони репрезентують той варіант композиції, який набув поширення також в українських гаптованих плащаницях, – із зображенням тільки тіла Христа³⁶. Найбільшу увагу привернула до себе так звана Сулимівська плащаниця з її дуже складною багатофігурною композицією й датованим 1466 р. історичним написом з іменами княгині Олени і князя Михайла Андрійовича³⁷. Це мальований на шовку ескіз до вишитої плащаниці, офірованої верейським князем та його дружиною до московського Архангельського собору, на початку XVII ст. завезеної до Астрахані, де перебуває й досі³⁸. Твір, крім основних зображень, містить відтворення іконографічної схеми іконостаса середини XV ст.

До виставки XIV Археологічного з'їзду особливо багато було зібрано зразків українського літургійного одягу, в тому разі й прикрашеного сюжетним гаптуванням. Це, першою чергою, стосується фелонів з різноманітними композиціями на опліччях³⁹. Чимало

було також гаптованих епитрахилей XVII–XVIII ст.⁴⁰ і, що стало справжнім дивом, – поручей, котрі найгірше зберігаються⁴¹. Про те, що саме з цього нині наявне в Чернігові, свідчить виданий 1991 р. каталог⁴². З'явився з часом і порівняльний матеріал⁴³. Склад підризників вартий уваги з огляду на матеріал та оздоблення⁴⁴. Про це можна довідатися тепер лише зі скупих рядків опису, не маючи реальної змоги відчути фактуру й побачити орнаментику, відтворену шитвом чи гаптуванням. Це ж стосується й інших видів літургійного одягу та церковного начиння, виготовлених з тканин та оздоблених сюжетним і декоративним гаптуванням⁴⁵. Отже, величезний за обсягом матеріал, зібраний по численних парафіях та музейних установах і звезений на короткий термін до Чернігова, здебільшого цілковито втрачений для науки. Тим більше, що дуже швидко настали лихі часи, і на культові речі запанував погляд як на звичайний мотлох. Довго й ретельно знищували церковні тканини, а їх виявилось так багато, що навіть після Другої світової війни на базарах невеличких міст історичної Чернігівщини ще продавали пошиті з них тубетейки.

Матеріал, частково збережений в майже неприступних для дослідників музейних фондах, протягом тривалого часу не вивчали, а час плинув, все менше залишалося фахівців, здатних опрацювати такі “небезпечні” твори. Тож на підвалинах, закладених в 1908 р., дуже нескоро почали зводити будівлю, скориставшись чи не останніми можливостями.

Сьогодні не варто закидати першим авторам праць про церковні старожитності України з приводу певних помилок. Радше навпаки: доводиться дивуватися їхній загальній ерудиції і великій працездатності, завдяки яким тільки й міг з'явитися каталог, що охоплює таку кількість речей. Врешті, не було за століття написано про ці пам'ятки краще, що спонукає саме до вдячності упорядникам. Без їхньої праці не довелося б нині говорити про церковне мистецтво України як таке.

Наведені причини спонукають до більш уважного ставлення до виданих матеріалів, до прагнення знайти для них належне місце в загальному історико-культурному контексті. А для цього необхідно повернути їх з довголітнього забуття, у чому зроблені лише перші кроки.

¹ Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве. – К., 1899; Кузьмин Е.М. XI Археологический съезд в Киеве //Искусство и художественная промышленность. – 1899. – № 14. – С. 63–77; Истомин М. Наброски по иконографии Волынского епархиального древлехранилища //Волынский историко-археологический сборник. – Вып. II. – Житомир, 1900. – С. 1–18 (окр. паг.).

² Редин Е.К. Каталог XII Археологического съезда в Харькове. Отдел церковных древностей. – Харьков, 1902; его же. Альбом выставки XII Археологического съезда в Харькове. – М., 1903.

³ Нарбеков В. Южно-русское религиозное искусство XVII–XVIII вв. (По памятникам церковной старины, бывшим на выставке XII Археологического съезда в Харькове). – Казань, 1903 (те ж саме в журнале “Православный собеседник” за 1903 р.).

⁴ Таранушенко С. Пам'ятки мистецтвознавства старої Слобожанщини. – Харків, 1922; його ж. Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII вв. //Мистецтвознавство. – Зб. I. – Харків, 1928–1929. – С. 1–9. – Табл. I–XXXVI.

⁵ Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908.

⁶ Див.: Черненко О. Виставка XIV Археологічного з'їзду в Чернігові (доісторичний відділ) //Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 11. – Чернігів, 2009. – С. 148–150.

⁷ Белецкий А. Отдел церковных древностей на XIV-м Археологическом съезде в Чернигове //Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т. XVIII. – Харьков, 1909. – С. 485–504.

⁸ Уварова П.С. Церковный отдел выставки Черниговского Археологического съезда //Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – 1908. – Т. II. – М., 1911. – С. 96–166. – Табл. XII–XXXII.

⁹ Там само. – С. 96–97.

¹⁰ Там само. – С. 98–121.

¹¹ Там само. – С. III. – Табл. XIV. – № 194.

¹² Там само. – С. 99. – Табл. XII. – № 18.

¹³ Там само. – С. 119. – Табл. XVI. – № 1274.

¹⁴ Там само. – С. 103. – № 50.

¹⁵ Там само. – С. 110. – № 131–136.

¹⁶ Модзалевский В.Л., Савицкий П.Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов //Чернігівська старовина:

Збірник наукових праць, присвячений 1300-річчю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С. 118–119.

¹⁷ Уварова П.С. Церковный отдел выставки... – С. 121. – Табл. XVII, XVIII. – № 1534, 1535.

¹⁸ Пуцко В. Про іконопис Чернігівщини //Літературний Чернігів. – 1997. – № 10. – С. 105–109; його ж. Ікони Чернігівщини //Православний календар. 2001 рік /Перемисько-Новосанчівська єпархія. – Сянік, 2001. – С. 101–118.

¹⁹ Надруковано лише скорочену версію дослідження: Таранушенко С. Український іконостас //Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. 227. – Львів, 1994. – С. 141–164.

²⁰ Уварова П.С. Церковный отдел выставки... – С. 116. – № 1238.

²¹ Там само. – С. 117. – № 1243–1246.

²² Там само. – С. 121–127.

²³ Там само. – С. 122. – Табл. XX. – № 1524; Модзалевский В.Л., Савицкий П.Н. Очерки искусства Старой Украины. – Чернигов. – С. 124–126.

²⁴ Драган М. Українська декоративна різьба XVI–XVIII ст. – К., 1970. – С. 121–123. – Іл. 64, 68, 69.

²⁵ Уварова П.С. Церковный отдел выставки... – С. 122. – № 1179.

²⁶ Там само. – С. 122–123. – Табл. XXII. – № 139, 1509.

²⁷ Там само. – С. 124–127.

²⁸ Там само. – С. 127–128, 130–134.

²⁹ Арендар Г., Пуцко В. Дерев'яні різьблені хрести XVII–XVIII століть в Чернігові //Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 7. – Чернігів, 2006. – С. 152–159.

³⁰ Степанова О.Т. Матеріали до вивчення української дерев'яної різьби //Мистецтвознавство. – Зб. І. – Харків, 1928–1929. – С. 107–127. – Табл. LXVI–LXIX; Свенціцька В. Різьблені ручні хрести XVII–XX вв. – Ч. –ІІ. – Львів, 1939; Див. також: Сергій О.С. Різьблені дерев'яні хрести печерської тематики з колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника //Лаврський альманах: Збірник наукових праць. – Вип. 19. – К., 2007. – С. 121–131; Луц В. Дерев'яні різьблені хрести XV–XVIII століть з Волинського давньосховища //Волинська ікона: дослідження та реставрація: Науковий збірник. – Вип. 16. – Луцьк, 2009. – С. 134–140.

³¹ Уварова П.С. Церковный отдел выставки... – С. 135–139. – Табл. XXV–XXVIII.

³² Див.: Петренко М.З. Українське золотарство. XVI–XVIII ст. – К., 1970.

³³ Уварова П.С. Церковный отдел выставки... – С. 139. – Табл. XXV, XXVII. – № 380–384.

³⁴ Радойкович Б. Српско златарство XVI и XVII века. – Нови Сад, 1966. – Сл. 148, 152, 161, 170–172.

³⁵ Уварова П.С. Церковный отдел выставки... – С. 140–141. – № 1291–1306, 1868–1873.

³⁶ Див.: Варивода А.Г. Гаптовані плащаниці в колекції Національного Києво-Печерського заповідника //Лаврський альманах: Збірник наукових праць. – Вип. 16. – К., 2006. – С. 138–142.

³⁷ Уварова П.С. Церковный отдел выставки... – С. 141–142. – Табл. XXIX. – № 1874. Твір зберігався у Полтаві; в час Другої світової війни втрачений, ймовірно, в пожежі музею.

³⁸ Пуцко В.Г. Плащаница 1466 г. из Архангельского собора Кремля //Убрус: церковное шитьё – история и современность. – Вип. 6. – СПб., 2006. – С. 59–71.

³⁹ Уварова П.С. Церковный отдел выставки... – С. 142–144. – Табл. XXX.

⁴⁰ Там само. – С. 145–147.

⁴¹ Там само. – С. 147–149. – Табл. XXXI.

⁴² Зайченко В. Гапти XVII–XIX століть у збірці Чернігівського історичного музею: Каталог. – Чернігів, 1991.

⁴³ Берладіна К. Матеріали з історії українського образотворчого гаптування. Композиційні схеми та іконографічні форми українських фелоней від середини XVII до XX ст. //Мистецтвознавство. – Зб. І. – С. 67–106. – Табл. LVI–LXV; Герелес К. До питання атрибуції видатної пам'ятки гаптування – фелону 1625 року з колекції Києво-Печерського заповідника //Волинський музей: історія і сучасність: Науковий збірник. – Вип. 3. – Луцьк, 2004. – С. 176–178; Новицька М. Датовані епітрахілі Лаврського музею 1640–1743 р. //Український музей. – Зб. І. – К., 1927. – С. 51–70. – Табл. I–VIII; Варивода А.Г. Українські гаптовані епітрахілі XVII ст. в колекції заповідника //Лаврський альманах: Збірник наукових праць. – Вип. 5. – К., 2001. – С. 21–32.

⁴⁴ Уварова П.С. Церковный отдел выставки... – С. 149–154. Див.: Зайченко В. Вишивка козацької старшини XVII–XVIII ст. – К., 2001.

⁴⁵ Уварова П.С. Церковный отдел выставки... – С. 155–165.

С. ЛАСВСЬКИЙ

Участь священнослужителей у формировании коллекции Музею архивной комиссии

Створення у 1896 році губернської вченої архивної комісії (ЧАК) започаткувало новий етап розвитку краєзнавства на Чернігівщині та сприяло заснуванню історичного музею. Ця подія згуртувала навколо ідеї збереження пам'яток історії та археології краю багатьох достойників, різних за соціальним статусом, але рівних за прагненням турботи про славне минуле рідної землі.

Підтримка комісії здійснювалася у різний спосіб: активна робота по виконанню програмних положень – відбір архивних справ з метою збереження тих, що мають наукове значення, участь у засіданнях, підготовка та виголошення рефератів, проведення “екскурсій” та археологічних розкопок, поповнення зібрання історичного музею та допомога в облаштуванні експонатів, нарешті, просто сплата членських внесків. До цієї справи долучилися місцеві високопосадовці та громадські діячі, чиновники та представники інтелігенції, землевласники та священники.

Не можна оминати добрим словом одного з найбільших прихильників комісії – чернігівського губернатора Євгенія Костянтиновича Андрієвського, активність якого, власне кажучи, й рухала цю справу. Апогеєм діяльності ЧАК стала організація та проведення в Чернігові у 1908 році Чотирнадцятого Всеросійського археологічного з'їзду.

Історія створення та діяльність комісії висвітлювалася в її виданнях¹ та у місцевій періодиці², а згодом була систематизована Г.М. Курасом³. Історичний музей ЧАК також від початку став предметом уваги⁴, і сьогодні цікавить дослідників⁵. Останнім часом науковцями Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського активно вводяться в широкий науковий обіг музейні колекції, зокрема й ті що надійшли свого часу у складі музею архивної комісії⁶, але втрата інвентарних книг та облікової документації під час Великої Вітчизняної війни значно ускладнює справу.

Згідно зі статутом ЧАК колекція музею формувалася за рахунок пожертв речей, що мають “археологічний” інтерес, та придбань самої комісії⁷, хоча останнє практикувалося не так часто. Серед дарувальників, особливо на перших етапах, були і священники. Взагалі, священнослужителі відіграли в долі архивної комісії та її історичного музею не останню роль.

Варто відзначити, що створення ЧАК відбувалося за активної участі владики Питирима, єпископа Новгород-Сіверського, який благословив перших шістнадцять осіб, що зголосилися записатися до її складу⁸, і був серед “батьків-засновників”, що підписали перший журнал засідань 3 (15) грудня 1895 року⁹. У подальшому, незважаючи на переведення до іншої кафедри, саме він відслужив молебень у приміщенні історичного музею 14 (26) листопада 1896 року. Ця дата і стала днем народження як самої Чернігівської губернської архивної комісії, так і Чернігівського історичного музею. У своїй промові єпископ Тульський і Бельовський Питирим, зокрема, відзначив важливу роль майбутнього музею: “Если бы дело нашей комиссии ограничилось исключительно собиранием древних памятников, и притом только нашей, местной, родной Черниговской губернии, то и тогда ее заслуга будет велика, потому что путем изучения этих памятников представится возможность яснее, отчетливее, согласнее с действительностью представить прошлое”¹⁰. До речі, на відкритті музею був присутній ще один священник – протоієрей кафедрального



собору І. Платонов. Серед почесних членів комісії, крім владики Пителима, бачимо й інших архієреїв: єпископа Чернігівського і Ніжинського Антонія, єпископа Новгород-Сіверського, а згодом Красноярського Євфимія¹¹, єпископа Новгород-Сіверського, вікарія Чернігівської єпархії Пилипа¹², єпископа Новгород-Сіверського Ісидора¹³ та інших. Дійсними членами ЧАК обиралися протоієрей О.М. Величковський¹⁴, священники О. Покровський¹⁵, Ф.П. Яновський¹⁶, псаломщик К.І. Самбурський¹⁷, настоятель Домницького Різдва Пресвятої Богородиці монастиря архімандрит Никифор¹⁸ та багато інших, членом-співробітником був чиновник духовної консисторії Є.О. Корноухов¹⁹. Їхня діяльність на поприщі вивчення та збереження місцевої старовини проявлялася по-різному: від Божого благословення до передачі в історичний музей експонатів.

Перший період діяльності комісії та музею (1895–1902) аж ніяк не можна вважати активним, адже засідання відбувалися нечасто²⁰, а колекції формувалися безсистемно. На жаль, тепер важко встановити всіх дарувальників та час надходження до музею тих чи інших предметів, але наявні джерела дозволяють дізнатися імена окремих церковнослужителів, які поповнювали колекції історичного музею. Так, чернігівський священник О. Єфімов через губернатора Є. Андрієвського у 1897 році передав три мідних монети²¹; псаломщик чернігівського Спасо-Преображенського собору В. Чудновський 1898 року – срібний хрестик²², золоту монету, фрагмент цегляного карниза однієї з башт²³, мідний хрестик²⁴, псаломщик Троїцької церкви с. Семенівка Конотопського повіту П.О. Вербицький – 3 аркуші гербового паперу²⁵ та 29 мідних монет²⁶. Від псаломщика чернігівського Борисоглібського собору М. Корейші у 1899 році була отримана мідна потерта печатка²⁷.

Найбільш активно музейне зібрання поповнювалося 1902 року. Так, за клопотанням ЧАК владики Ісидор передав 2 дерев'яні фігури з церкви Петра і Павла Єлецького монастиря²⁸; від архімандрита Никифора надійшли 7 предметів²⁹, серед них дерев'яні скульптури, ікони та портрет князя О.А. Безбородька; від благочинного О. Нагорського, священника Миколаївської церкви с. Жуківка Чернігівського повіту – 17 предметів³⁰; від благочинного борзенського І. Крижановського, настоятеля Преображенської церкви містечка Івангород – 7 предметів³¹; від священника Покровської церкви с. Неданчичі Чернігівського повіту І. Богдановського – било³²; від священника Успенської церкви містечка Мрин Ніжинського повіту К. Чикилевського – хрест³³; від священника Різдово-Богородичної церкви с. Студенка Глухівського повіту Д. Шермеревича – антиминос 1790-х років³⁴; від священника Михайлівської церкви с. Шатрище Новгород-Сіверського повіту В. Пясецького – 2 фотографії³⁵; від священників Л. Перковського, Ф. Яновського та В. Одинцова –

відповідно 3 сережки, 100 монет та вістря списа³⁶, а від священника Миколаївської церкви с. Борисоглібовка Чернігівського повіту Л. Добровольського – 77 мідних монет³⁷.

Активність членів комісії, в тому числі і представників духівництва, та покровительство з боку чернігівського губернатора дозволяло певною мірою впливати на ситуацію зі збереженням церковних пам'яток на Чернігівщині. Дізнавшись про те, що в коморі Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря зберігається твір XVII ст. – портрет дружини сотника Євдокії Журавко, голова комісії Г.О. Милорадович надіслав звернення до єпископа Чернігівського і Ніжинського Антонія з проханням передати парсуну історичному музею. Владика дозволив цю передачу, однак коштом самої комісії, про що останню і повідомив³⁸.

У другий період музейної історії (1902–1908) мотором архівної комісії став правитель її справ, чиновник духовної консисторії П.М. Добровольський³⁹. Він запровадив збиральницькі експедиції, т.зв. екскурсії, що сприяло значному, а головне, систематичному поповненню збірки історичного музею експонатами⁴⁰, серед яких були й такі раритети, як скатертина гетьмана І. Скоропадського з церкви с. Андріївка⁴¹; уклад **“Опис”** історичного музею ЧАК⁴², упорядкував та систематизував колекції музею. Відвідавши Чернігів та оглянувши історичний музей у 1905 році, відомий історик, археолог та музейник Д.І. Яворницький надзвичайно високо оцінив роботу Петра Михайловича, відзначивши, зокрема: “Відвідав музей архівної комісії..., де знайшов рідкісні речі і виняткову любов до старовинних речей з боку осіб, причетних до музею, головним чином з боку П.М. Добровольського, який вкладає всю свою душу в справу”⁴³. Під редакцією правителя справ ЧАК вийшов у світ каталог виставки XIV Археологічного з'їзду⁴⁴.

У 1903 році ЧАК підготувала “Програму для збирання свідчень археологічних, історичних та етнографічних по Чернігівській губернії”, яка була опублікована у “Земському збірнику”, місцевих газетах та видана окремим відбитком накладом 900 примірників, а згодом і додатковим – 1000 екземплярів⁴⁵. Програма, серед інших, розсилалася священникам та вчителям церковних шкіл. До речі, перша змістовна відповідь надійшла від священника Миколаївської церкви с. Тимоновичі Новозибківського повіту С. Корейші⁴⁶.

Впродовж 1903–1905 років до музею від священників Чернігівської єпархії з парафіяльних храмів надійшли понад 200 пам'яток культового характеру: дерев'яні фігури з Преображенської церкви с. Бакланова Муравейка Чернігівського повіту від священника Є. Чудновського⁴⁷, з Георгіївської церкви с. Рудка Чернігівського повіту від К. Карпинського⁴⁸, з Покровської церкви с. Мохнатина Чернігівського повіту від Ф. Азбукіна⁴⁹, з Георгіївської церкви с. Бобровиця Чернігівського повіту від Ф. Самойловича⁵⁰; шлюбні вінці з Чернігівського повіту від священників В. Піневича з Троїцької церкви с. Шибирино⁵¹, В. Еланського з Миколаївської церкви с. Жукотки⁵², М. Селенгинського з церкви Різдва Богородиці с. Довжик⁵³, В. Воронкевича з Георгіївської церкви с. Анисів⁵⁴; ікони – з дозволу єпископа Антонія з чернігівського кафедрального собору⁵⁵, від М. Сущинського – священника Миколаївської церкви с. Буди Чернігівського повіту⁵⁶, від К. Карпинського⁵⁷, В. Піневича⁵⁸, В. Еланського⁵⁹. Багато надійшло у цей період й іншого церковного начиння. Так, від священника Миколаївської церкви с. Калеевка Новгород-Сіверського повіту І. Колосовського був отриманий потир⁶⁰; від О. Галабуцького з церкви Параскеви с. Красне Чернігівського повіту – 8 предметів⁶¹, у тому числі – дарохранильниця, мірниця, кацея; від священника Троїцької церкви с. Чаус Стародубського повіту І. Подвойського – 2 плащаниці⁶². Отець І. Самойлович з Воскресенської церкви с. Юр'ївка Чернігівського повіту передав до музейної скарбниці загалом 12 предметів⁶³, серед них і хрещатий покривець середини XVIII ст., який експонувався під час XIV Археологічного з'їзду в Чернігові⁶⁴, а сьогодні

зберігається в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Гарновського⁶⁵. Чотирнадцять предметів – царські врата, жертovníк, дискос, антимінс тощо – надійшли у 1904 році від М. Корбелецького, настоятеля Покровської церкви с. Янівка (тепер Іванівка) Чернігівського повіту⁶⁶, один з яких (окрайка кінця XVII – початку XVIII ст.) і досі представлений у музеї⁶⁷. З Михайлівської церкви с. Андріївка Чернігівського повіту священиком Ф. Садовським передані 6 предметів⁶⁸ та виявлена і доставлена в музей П.М. Добровольським уже згадувана скатертина І. Скоропадського, яка й досі є окрасою музейного зібрання⁶⁹.

Цей період позначений надзвичайною активною діяльністю священика К. Карпинського. Обраний членом комісії у 1904 році⁷⁰, він не тільки поповнював музейне зібрання церковними старожитностями⁷¹ (один предмет – крайка кінця XVII – початку XVIII ст. – зберігся⁷²), предметами археології з околиць своєї парафії⁷³ та Чернігова⁷⁴, виступав з доповідями та рефератами на засіданнях комісії⁷⁵, а й належав до тих небагатьох членів ЧАК, хто отримував відкриті листи на право проведення археологічних розкопок на території Чернігівської губернії⁷⁶.

XIV Всеросійський археологічний з'їзд, який відбувся в Чернігові 1908 року став визначною подією в житті історичного музею й архівної комісії загалом, оскільки її члени взяли на себе клопоти по організації як самого форуму, так і по облаштуванню виставки. Музейне зібрання було представлено у всіх розділах виставки. Серед інших, експонувалися й предмети, передані священиками та отримані з церков Чернігівської єпархії. Так, у розділі “Церковні старожитності”, який за висновком фахівців був найкращим на виставці, були представлені: 26 предметів із Преображенської церкви с. Кладьківка Борзенського повіту⁷⁷, в т.ч. поручі кінця XVII ст. та гаптована ікона Коронованої Божої Матері кінця XVIII ст.⁷⁸; 4 предмети з Іллінської церкви с. Мізин Кролевецького повіту⁷⁹; 7 – з Троїцької церкви с. Хотуничі Городнянського повіту⁸⁰; 12 – з Успенської церкви с. Стара Рудня Городнянського повіту⁸¹, серед них – крайка підрясника середини XVIII ст.⁸²; з-поміж 16 пам'яток, наданих священиком В. Давидовським з Іллінської церкви с. Слобідка Сосницького повіту⁸³, поручі початку XVIII ст.⁸⁴ та підрясник середини XVIII ст.⁸⁵ й досі зберігаються в музеї.

Третій етап історії музею архівної комісії (1909–1918) пов'язаний з Євгеном Олександровичем Корноуховим – чиновником Чернігівської духовної консисторії, який 1909 року обійняв посаду консерватора музею⁸⁶. Він, будучи членом ЧАК з 1901 року⁸⁷, приділяв достатньо уваги як комплектуванню⁸⁸, так і упорядкуванню та каталогізації музейного зібрання⁸⁹. Завдяки його каталогу, старим биркам, якими були позначені музейні експонати, сьогодні співробітники Чернігівського історичного музею імені В.В. Гарновського мають можливість бодай частково визначити речі з музею ЧАК.

Музейне зібрання поступово зростало, в тому числі й дякуючи духівництву. Від протоієрея Воздвиженської церкви с. Хрещате Козелецького повіту О. Корноухова надійшов портрет фельдмаршала М. Кутузова⁹⁰; від священика Ф. Садовського – три предмети⁹¹; від священика Вознесенської церкви с. Роїще Чернігівського повіту Г. Левченка, який і раніше поповнював зібрання музею⁹², надійшла колекція поясів⁹³, частина з яких і нині представлена в музеї⁹⁴. Проте, вже у звіті ЧАК про роботу за 1911 рік зазначалося, що число бажаючих передавати музею експонати зменшилося через появу попиту на предмети старовини та ринку збуту⁹⁵, крім того церковні старожитності священики передавали до церковно-історичного музею – Єпархіального давньосховища, заснованого у 1906 році.

Час від часу від священнослужителів та з церков до збірки надходили не тільки предмети культу. Так, у 1903 році почесний член ЧАК владика Ісидор передав акварель

“Бракобори”⁹⁶, тоді ж з Воскресенської церкви містечка Короп Кролевецького повіту надійшли три гармати П.О. Румянцева-Задунайського⁹⁷; від священника Миколаївської церкви с. Івашківка Горорднянського повіту Я. Сочави отриманий кістяний гребінець⁹⁸, а з церкви Параскеви с. Красне Чернігівського повіту – мідний каламар⁹⁹; священник Георгіївської церкви с. Ковчин Чернігівського повіту П. Дєполович передав кам’яний молоток¹⁰⁰, а священник Георгіївської церкви **с. Вишеньки Остерського** повіту Ф. Яновський – археологічні знахідки різних часів¹⁰¹. Також речами давньої доби поповнили музейне зібрання священник Воскресенської церкви с. Хмільниця Чернігівського повіту А. Мухін (пряслиця)¹⁰² та вже згадуваний священник І. Селенгинським (намистина з кургану на старому кладовищі с. Довжик Чернігівського повіту)¹⁰³.

Серед представників духовенства, які поповнювали зібрання історичного музею архівної комісії зустрічаємо чернігівських ієрархів, ректорів, інспекторів та викладачів Чернігівської духовної семінарії, парафіяльних священників, чиновників духовної консисторії, дияконів та псаломщиків, церковних старост та вчителів церковнопарафіяльних шкіл. Загалом музей отримав експонати з понад 80 храмів Чернігівської єпархії, дарувальниками стали майже 50 священнослужителів.

Понад сто років відділяють нас від тих подій, але і сьогодні хочеться добрим словом згадати всіх, хто так чи інакше долучився до справи збирання, зберігання, збереження історичної та культурної спадщини Чернігівщини, зокрема священнослужителів Чернігівської єпархії, як фундаторів Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.

¹ Труды Черниговской губернской архивной комиссии (далі – Труды ЧАК). – Вып. 1: 1897–1898. – Изд. 2. – Чернигов, 1914; Отчет Черниговской губернской ученой архивной комиссии (далі – Отчет ЧАК) за 1896–1902 годы. – Чернигов, 1903.

² Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная (далі – ЧГВ). – 1895. – № 642. – 1 декабря.

³ Курас Г.М. Черниговская архивная комиссия и ее вклад в изучение истории Украины: Дис. канд. истор. наук. На правах рукописи. – 1992.

⁴ [Тиханов П.] Каталог музея Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, б/г.; Отчет ЧАК за 1896–1902 годы. – С. 15–16; [Добровольский П.М.] Описание Исторического музея Черниговской губернской ученой архивной комиссии (далі – Описание). – Ч. 1. – Чернигов, 1904; Ч. 2. – Чернигов, 1905; Корноухов Е.А. Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова. Каталог музея. – Чернигов, 1915.

⁵ Курас Г.М. Музей Черниговской архивной комиссии //Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 90-летию Черниговского исторического музея. – Чернигов, 1986. – С. 23–25; Линюк Л. Музей Чернігівської губерньської вченої архівної комісії //Родовід. – Ч. 14. – 1996. – С. 39–44; її ж. Основні етапи історії музею Чернігівської губерньської вченої архівної комісії //Сіверянський архів. – Вип. 1. – **Чернігів**. – С. 37–39; Малиневська В. З історії музею Чернігівської губерньської вченої архівної комісії. //Сіверянський архів. – Вип. 1. – С. 34–36; Линюк Л. Формування колекцій музею Чернігівської губерньської вченої архівної комісії //Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі: Зб. мат. наук. конф. – Дніпропетровськ, 2009. – Вип. 11. – С. 99–106.

⁶ Див.: Зайченко В.В. Гапти XVII–XIX століть у збірці Чернігівського історичного музею. – Чернігів, 1991; Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Каталог /Упор. С.О. Половнікова, І.М. Ситий. – К., 1998; Зайченко В.В. Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть. Каталог колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – К., 2001; її ж. Вибійчані тканини в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2002. – Вип. 2. – С. 88–112; її ж. Старовинні коштовні пояси у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2005. – Вип. 6. – С. 41–47; Арендар Г.П. Срібний посуд XVII – початку XX століть. Колекція Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – К., 2006; О. Черненко. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948 рр.) //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2007. – Вип. 9 (Спецвип. 1).

⁷ Отчет ЧАК за 1896–1902 годы. – С. 5.

⁸ Труды ЧАК. – Вып. 1. – С. 6.

⁹ Там же. – С. 12.

¹⁰ ЧГВ. – 1896. – № 971. – 14 ноября.

¹¹ Труды ЧАК. – Вып. 1. – С. 32.

¹² Труды ЧАК. – Вып. 4: 1900–1902. – Чернигов, 1902. – С. 13.

- ¹³ Отчет ЧАК за 1896–1902 годы. – С. 26.
¹⁴ Труды ЧАК. – Вып. 4. – С. 83.
¹⁵ Там же.
¹⁶ Отчет ЧАК за 1896–1902 годы. – С. 30.
¹⁷ Там же. – С. 29.
¹⁸ Там же.
¹⁹ Там же. – С. 30.
²⁰ Отчет ЧАК за 1896–1902 годы. – С. 11.
²¹ Труды ЧАК. – Вып. 1. – С. 47.
²² ЧГВ. – 1898. – № 1454. – 14 апреля.
²³ ЧГВ. – 1898. – № 1665. – 22 ноября.
²⁴ ЧГВ. – 1899. – № 1707. – 10 января.
²⁵ ЧГВ. – 1898. – № 1598. – 13 сентября.
²⁶ Труды ЧАК. – Вып. 2: 1899–1900. – **Чернигов, б/г.** – С. 39.
²⁷ ЧГВ. – 1899. – № 1748. – 21 февраля.
²⁸ Там же. – С. 4, 5.
²⁹ Описание. – Ч. 1. – С. 5, 33; Ч. 2. – С. 101.
³⁰ Описание. – Ч. 1. – С. 4, 7, 8, 9, 58.
³¹ Там же. – С. 8, 9, 21–23.
³² Там же. – С. 10, 11.
³³ Там же. – С. 53.
³⁴ Там же. – С. 60.
³⁵ ЧГВ. – 1902. – № 2925. – 30 июля.
³⁶ ЧГВ. – 1902. – № 2998. – 17 октября.
³⁷ Труды ЧАК. – Вып. 4. – С. 17.
³⁸ Труды ЧАК. – Вып. 2: 1899–1900. – **Чернигов, б/г.** – С. 72.
³⁹ Верзилов А. Петр Михайлович Добровольский (биографический очерк) // Труды ЧАК. – Вып. 8: 1909–1910. – Чернигов, 1911. – С. 195–204.
⁴⁰ Описание. – Ч. 1. – С. 35–36, 53, 60–62, 76, 77–78, 80.
⁴¹ Труды ЧАК. – Вып. 7: 1906–1908. – Чернигов, 1908. – Приложение. – С. 52.
⁴² **Описание. – Ч. 1. – Чернигов, 1904; Ч. 2. – Чернигов, 1905.**
⁴³ Труды ЧАК. – **Вып. 7: 1906–1908. – Чернигов, б/г.** – С. 51.
⁴⁴ Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове (далі – Каталог). – Чернигов, 1908.
⁴⁵ Отчет ЧАК за 1903 год. – Чернигов, **б/г.** – С. 7.
⁴⁶ Труды ЧАК. – Вып. 6. – Чернигов, 1905. – С. 34.
⁴⁷ Описание. – Ч. 1. – С. 3–4.
⁴⁸ Там же. – С. 8.
⁴⁹ Там же.
⁵⁰ Там же. – С. 84.
⁵¹ Там же. – С. 56.
⁵² Там же. – С. 54–56.
⁵³ Там же. – С. 88.
⁵⁴ Там же.
⁵⁵ Там же. – С. 28–29.
⁵⁶ Там же. – С. 48.; Зайченко В.В. Гапти XVII–XIX століть у збірці Чернігівського історичного музею. – С. 24. – №
⁵⁷ Описание. – Ч. 1. – С. 41–42.
⁵⁸ Там же. – С. 39.
⁵⁹ Там же.
⁶⁰ Там же. – С. 50.
⁶¹ Там же. – С. 51–52, 53, 54, 59; Каталог. – Отд. IV. – С. 26.
⁶² Описание. – Ч. 1. – С. 57.
⁶³ Там же. – С. 66–70; Каталог. – Отд. II. – С. 83.
⁶⁴ Каталог. – Отд. II. – С. 87.
⁶⁵ Зайченко В.В. Гапти XVII–XIX століть у збірці Чернігівського історичного музею. – С. 15. – № 47.
⁶⁶ Описание. – Ч. 1. – С. 72–73; Ч. 2. – С. 278–287; Каталог. – Отд. II. – С. 77.
⁶⁷ Зайченко В.В. Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть. Каталог колекції... – С. 26, 165. – № 18.
⁶⁸ Описание. – Ч. 1. – С. 83–84; Корноухов Е.А. Указ. соч. – С. 68.
⁶⁹ Зайченко В.В. Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть. Каталог колекції... – С. 118, **187.** – №
⁷⁰ Труды ЧАК. – Вып. 6. – Приложение. – С. 5.
⁷¹ Описание. – Ч. 1. – С. 52–53, 70–72; Каталог. – Отд. II. – С. 81.
⁷² Зайченко В.В. Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть. Каталог колекції... – С. 34, 168. – № 37.
⁷³ Корноухов Е.А. Указ. соч. – С. 13, 19; Каталог. – Отд. I. – С. 39–40.
⁷⁴ Каталог. – Отд. I. – С. 38–39.
⁷⁵ Труды ЧАК. – Вып. 7. – **Приложение.** – С. 53, 58.

- ⁷⁶ Труды ЧАК. – Вып. 6. – Приложение. – С. 7.
⁷⁷ Каталог. – Отд. II. – С. 33, 43, 65, 72, 73, 77, 84, 88, 92, 144, 152, 154.
⁷⁸ Зайченко В.В. Гапти XVII–XIX століть у збірці Чернігівського історичного музею. – С. 8. – № 1–2; С. 24. – № 13.
⁷⁹ Каталог. – Отд. II. – С. 40, 78, 89.
⁸⁰ Там же. – С. 43, 58, 60, 61, 67, 80.
⁸¹ Там же. – С. 43, 51, 65, 73, 77, 88.
⁸² Зайченко В.В. Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть. Каталог колекції... – С. 127, 190. – № 226.
⁸³ Каталог. – Отдел II. – С. 50, 58, 59, 60, 69, 72, 73, 80, 91, 143, 145.
⁸⁴ Зайченко В.В. Гапти XVII–XIX століть у збірці Чернігівського історичного музею. – С. 9. – № 19.
⁸⁵ Зайченко В.В. Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть. Каталог колекції... – С. 85, 180. – № 152.
⁸⁶ Курас Г.М. Чернігівський історик та краєзнавець Є.О. Корноухов // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. – **Чернігів, 1991.** – С. ...
⁸⁷ Труды ЧАК. – Вып. 4. – С. 11.
⁸⁸ Описание. – Ч. 1. – С. 8, 62, 63, 79.
⁸⁹ Корноухов Е.А. Указ. соч.
⁹⁰ Отчет ЧАК за 1911 год. – Чернигов, 1912. – С. 15.
⁹¹ Там же.
⁹² Каталог. – Отд. II. – С. 77; Зайченко В.В. Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть. Каталог колекції ... – С. 99, **183.** – № ...
⁹³ Корноухов Е.А. Указ. соч. – С. 84.
⁹⁴ Зайченко В.В. Старовинні коштовні пояси у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог. – С. 135, 136, 137.
⁹⁵ Отчет ЧАК за 1911 год. – С. 16, 17.
⁹⁶ Описание. – Ч. 2. – С. 111.
⁹⁷ Каталог. – Отд. IV. – С. 22.
⁹⁸ Корноухов Е.А. Указ. соч. – С. 38.
⁹⁹ Там же. – С. 35.
¹⁰⁰ Там же. – С. 6.
¹⁰¹ Там же. – С. 6, 10.
¹⁰² Там же. – С. 12.
¹⁰³ Там же.

М. ГОРОХ

“Обрядове золото” як засіб виживання: “Торгсин” (1930–1936 роки)

Жовтневий переворот 1917 р. та приход до влади більшовиків докорінним чином змінили людей, їхні погляди, ставлення до життя, смерті, релігії. Руйнувався світ, збудований на християнській моралі. Натомість пропонувалася інша модель світобудови: віра у вождя, в непогрішимість партії. Відбулася спроба заміни віри в Бога на віру в комунізм. Створювалися нові заповіді та орієнтири для громадянина Радянської держави. Релігія оголошувалася поза законом, а комунізм мав повністю замінити її. Таким чином, основний удар у перші десятиліття більшовицької влади був спрямований проти релігійних діячів та церковної атрибутики.

Дана стаття має на меті спробувати окреслити один з напрямків втрати населенням України обрядових цінностей через систему крамниць “Торгсин” (“торгівля з іноземцями”). Її діяльність розпочалася в червні 1930 р., а вже за рік вона відчинила свої двері для “совграждан”. Історія створення та функціонування цієї інституції залишається і сьогодні майже не дослідженою, відомою лише вузькому колу спеціалістів. Провідними дослідниками “Торгсину” є О.О. Осокіна¹, В.І. Марочко² та І.В. Павлова³. Регіональні аспекти діяльності організації на Чернігівщині висвітлювалися в працях Т.П. Демченко⁴ та С.М. Сергєєвої⁵. Означена вище мета може бути досягнута після вирішення ряду завдань, а саме, визначення основних напрямків антирелігійної політики влади в 1920-х роках, значення валютних надходжень в 1930-х роках та ролі “Торгсину” в перетворенні обрядових цінностей на джерело фінансування індустріалізації країни. Об’єктом дослідження є Чернігівська обласна контора “Торгсин”, а предметом – валютні операції системи та місце в них обрядово-побутового золота. Хронологічні межі дослідження охоплюють в основному 1932–1936 роки, час функціонування системи на Чернігівщині, а, відповідно, територіальні – кордони Чернігівської області на момент її утворення в жовтні 1932 р.⁶

Історія відносин радянської влади та церкви тісно пов’язана з голодними лихоліттями 1921–1923 та 1932–1933 років. Саме під прикриттям голоду влада робила рішучі кроки у бік ліквідації церкви та вилучення церковних цінностей⁷. Декретом ЦВК РСФРР від 23 лютого 1922 р. “Про вилучення церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим” передбачалося в місячний термін вилучити з переданого у користування релігійним общинам церковного майна усі предмети із золота, срібла та дорогоцінного каміння. 8 березня того ж року ідентичний правовий акт (“Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим”) схвалив ВУЦВК⁸. Розпочалося масове вилучення церковних коштовностей. Апогею “золота лихоманка” досягла наприкінці 1920-х років. На переплавку йшли дзвони, золоте та срібне церковне оздоблення, реліквії, хрести, посуд. Храми руйнувалися або перетворювалися на складські приміщення, хати-читальні тощо. Ще до настання Голодомору 1932–1933 років це джерело валютних надходжень вичерпалося. Слід було негайно шукати альтернативу і вона виявилася набагато ближчою, ніж здавалося.

Держава згадала про ще одне, фактично незадіяне джерело надходження цінностей – заощадження населення. За підрахунками компетентних органів на руках у людей залишалася більше 7 млн. монет царського карбування зразка 1897 р. та величезні запаси так званого побутового золота⁹. В акті обстеження “Торгсину” Народним комісаріатом робітничо-селянської інспекції наголошувалося, що “в період реконструкції нашого народного господарства, коли ми вимушені будемо завозити з-за кордону різне обладнання,

мобілізація всередині країни ефективною валютою відіграє колосальну роль, одночасно з цим вилучення побутового золота, яке після революції втратило своє побутове значення і як предмет прикрас (каблучки, сережки, браслети, хрести і т.д.) в руках утримувачів – вони не мають споживчої вартості, проте золото свою цінність зберегло, тому його необхідно зібрати за допомогою системи “Торгсину” і направити на службу інтересам пролетарської держави”¹⁰. Крім того, в своїх акціях ОДПУ, як правило, орієнтувалося на виявлення великих заощаджень громадян та ігнорувало цінності, що були у кожного на очах – ланцюжки, сережки, хрестики. Якщо помножити їх на кількість населення в більшовицькій державі, то утворювалася величезна сума незадіяних валютних цінностей. Таким чином, головним завданням влади стало віднайти спосіб, за допомогою якого кожний громадянин країни власноручно принесе та віддасть свої найцінніші речі. Таким механізмом став “Торгсин”.

З 14 червня 1931 р. Наркомфін СРСР дозволив “Торгсину” приймати монети царського карбування для оплати товарів¹¹. Проте справжньою революцією стала постанова Раднаркому (грудень 1931 р.), яка дозволила приймати побутове золото у крамницях системи. Ініціатором таких дій був директор московського універмагу № 1. Єфрем Курлянд. Експеримент вдався на славу, і побутові цінності зайняли одне з центральних місць у структурі валютних надходжень.

Організація приймала золото у всіх його проявах: брукхт, ювелірні, художні та побутові вироби, монети, зливки, пісок (шліхт), самородки. Але категорично заборонялося приймати золоте церковне начиння, бо майно церкви було націоналізоване. Культові предмети (згідно з положенням про припинення прийому золотих та срібних предметів церковного начиння), що перебували у приватному володінні, вважалися вкраденими у держави та підлягали негайній конфіскації¹².

Цінним джерелом для розуміння психології людей, їхніх думок та переживань є спогади очевидців Голодомору 1932–1933 років¹³. В них згадуються найрізноманітніші речі, які люди зносили до “Торгсину”: “у нас було шість каблучок з камінчиками, мама придбала їх для нас, дочок, щоб подарувати до ювілею. Не довелося. Проїли каблучки. І срібні чайні ложки”¹⁴, “у матері були золоті сережки, ланцюжок, ложка, вона все віднесла в “Торгсин” і обміняла на борошно”¹⁵, “тато поїхав у Чернігів і здав у “Торгсин” такі дорогі йому Георгіївські хрести”¹⁶, “мама віднесла туди красиву золоту брошку та сережки. За те їй дали стільки продуктів, що нам і на тиждень не вистачило”¹⁷.

Продаж селянином державі побутового золота був своєрідним показником кризи, адже люди розлучаються з найціннішими для них речами лише у крайньому випадку. Якщо купівля та продаж золотих монет царського карбування були своєрідним засобом збереження капіталу, то продаж родинних реліквій – ознака відчаю та безвиході. Жителька с. Григоро-Іванівка Ніжинського району Варвара Ластовець пригадувала, що її мати зібралася їхати до міста, “витягла із скрині все своє найцінніше: хустки, намисто, сережки. Вона розклала їх на полу, сіла поруч і почала плакати так гірко-гірко... Потім мама збрала своє добро і понесла у місто продавати, щоб ми, малі діти, а було нас у сім’ї шестеро, не померли з голоду”¹⁸.

Вражає техніка прийому цінностей. Голодні, морально зломлені селяни, що принесли найцінніші для них речі, спостерігали, як приймальник на їхніх очах паплюжив пам’ять про близьких для них людей. Так, Інструкція з випробування якості золота, яке скуповується, та розрахунку за нього говорила, що за зовнішнім виглядом (на око) виявити підробку майже неможливо. Пропонувалося на виробі зробити надріз напилком чи голкою та капнути туди азотної кислоти для перевірки. Якщо об’єкт не був пустотілим всередині, в ньому робили великий надріз або просто розламували¹⁹. Нікого не цікавили ані ювелірна, ані художня

вартість предмета побуту – головним була проба та вага дорогоцінного металу. До всього додавалася нестача реактивів та низька кваліфікація приймальників. З іншого боку, селяни вирізнялися великою обережністю, полохливістю та практичністю. Вони надавав перевагу здаванню цінностей невеликими партіями або частинами виробів²⁰.

Останнє, від чого відмовлялася людина задля порятунку родини – обрядові речі: натільні хрести, обручки. Жителька с. Носівка Валентина Боброва згадувала, що її мати за два хрестики виміняла трохи борошна, з якого вони варили на воді затирки²¹. А ось жителька с. Глинськ Роменського району Раїса Журавльова зауважувала, що до “Торгсину” в Ромнах вони відвезли дві каблучки, а хрести батько пожалів віддавати²². Проте голод штовхав людей і до більш радикальних дій. Іван Костенко з с. Гнідинці Варвинського району розповідав: “У кого не було цінних речей, розривали могили похованих і шукали золоті речі. Розриті були всі могили на церковному цвинтарі, де ховали священнослужителів... Навколо села було багато козацьких курганів, частину яких теж розорили, шукаючи скарбів. Позрубували усі хрести і дерев’яні пам’ятники на кладовищі”²³.

В 1933 р. мережа крамниць “Торгсину” охопила більше половини районних центрів області та її найважливіші залізничні вузли (в січні працювало 5 торгових точок, у квітні – 12, у липні – 20, у жовтні – 19²⁴), але цього було замало. До них треба було ще дістатися, донести свій нехитрий крам та повернутися з продуктами. Уявити цей процес можна за спогадами Миколи Неліна, що на момент голоду проживав у с. Хортиця Варвинського району. “До нашого села дійшла чутка, що в Прилуках відкрився магазин, де за золоті речі: хрести, обручки, сережки чи то золоті монети можна виміняти продукти. У мамі були золоті хрест, сережки та обручка – її придане, на яке вона заробила, працюючи у 1912–1914 роках на бурякових плантаціях у Київській губернії... В сім’ї я був старшим, мені виповнилося 14 років. Мама сказала: “Їдь, Колю, до Прилук, можливо, що виміняєш за це золото, там, кажуть, є такий магазин, що за здане золото дають пшоно або муку. Знайдеш цей магазин, здаси мої дівочі речі, принесеш чого-небудь, то, можливо, якось дотягнемо до жнив”... Зашила мама це золото мені в одяг, дала на дорогу шмат полотна, щоб там продав і купив собі хліба, та ще трохи маторжаників. Ще й сонце не зійшло, як мама провела мене за двір, наказуючи: “Стережися у дорозі, нікому не кажи про золото”. Десь пішки, десь підводою добрався я до вечора до Прилук...



Магазин Торгсину. Черги за хлібом. Харків. 1933 р.

Уранці я знайшов магазин, біля якого була дуже велика черга: жінки, чоловіки, діти “чорніше чорної землі”, стомлені, висохлі, кожний шукав своєї долі. Потім якийсь начальник почав рихтувати чергу. Відрахував осіб 70–80, видав номерки, сказавши: “Тримайтеся черги”. Мені номера не дісталось... День протинявся, а над вечір пішов до “допрому” – там біля

дверей вже збиралася завтрашня черга. Я був десь аж 10, а бажаючі вижити все підходили. Всі збивалися до гурту, щоб зігрітися. Так пройшла ніч, настав ранок. Відкрився магазин, нас почали пропускати десятками. Я був у першій десятці. Підійшов до віконечка, подав приймальникові своє золото – хрестик, сережки, обручку. Він взяв пробу, зважив, виписав мені ордер на 8 кг гречаної крупи та 0,5 кг цукерок. Одержав я крупу і цукерки і тут же під стіною магазину, прямо на вулиці почав їсти”²⁵.

Важливим питанням залишається з’ясування місця обрядово-побутових цінностей в загальних об’ємах валютних надходжень системи. Як і всі організації того часу, “Торгсин” працював у рамках планової економіки. Плани склалися на рік, півріччя, квартал, місяць, та декаду. Наявні архівні документи дають нам можливість певною мірою відповісти на поставлене питання. Розквіт системи припав на час Голодомору, тому найважливішими стають дані за 1932–1933 роки. Так як до кінця 1932 р. всі чотири крамниці (в Чернігові, Ромнах, Конотопі, Ніжині²⁶), що працювали на Чернігівщині, входили до складу Київської облконтори, то маємо у своєму розпорядженні дані починаючи з 1933 р.

Плани, їхнє виконання та питома вага побутового золота в 1933 р. наведені в таблиці 1. У наведених даних можлива незначна похибка в 1 чи 2 %, яка суттєво не впливає на кінцеві результати. Пов’язана вона з тим, що інколи показники в кварталних, місячних та декадних зведеннях різнилися. Причиною цього були коригування планів надходження коштів протягом року та подання завчасних звітів з неточною інформацією про стан справ.

За 1933 р. Чернігівська обласна контора “Торгсин” прийняла золотих обрядово-побутових цінностей на суму 369,1 тис. крб., що складає 42,3 % плану. У ваговому еквіваленті облконтора за 1933 р. отримала близько 286,1 кг хімічно чистого золота²⁷. “Найвроджайнішими” виявилися червень, березень, лютий, травень та липень, на які припадає 68,1 % всіх надходжень. Питома вага “золотого брухту” була близькою до запланованих 38,4 %. В межах усієї України Чернігівщина дала 6,5 % побутового золота. Республіка за цей час заготовила золотого брухту на 5661,8 тис. крб.²⁸

Таблиця 1. Надходження побутового золота по Чернігівській обласній конторі “Торгсин” за 1933 р.²⁹

Місяці	План		Виконання		% виконання плану
	Всього (тис. крб.)	Питома вага у загальних надходженнях (%)	Всього (тис. крб.)	Питома вага у загальних надходженнях (%)	
Січень	61,2	–*	17,7	–	28,9
Лютий	95,7	47,9	46,7	52,6	48,7
Березень	72,9	47,5	53,4	-	73,3
Квітень	90,0	38,3	30,5	27,1	33,9
Травень	137,4	43,6	45,7	29,8	33,2
Червень	88,2	38,3	64,5	29,8	73,1
Липень	70,1	30,9	40,9	–	58,5
Серпень	67,0	35,3	14,3	21,5	21,1
Вересень	64,3	32,2	13,1	21,1	20,4
Жовтень	42,3	25,6	13,3	22,4	31,3
Листопад	40,7	26,3	12,3	26,5	30,2
Грудень	42,0	26,3	16,7	32,1	39,8
Разом	871,8	38,4	369,1	31,2	42,3

Наступного року фіксується значне зменшення плану прийому побутового золота до 230 тис. крб.³⁰ (це складало чверть всіх валютних надходжень системи для Чернігівської області). Дані про виконання планів надходження цінностей з розподілом на види за 1934 та

1935 роки є неповними та уривчастими. По Україні в першому кварталі 1934 р. брукхту золота надійшло до приймальних пунктів на суму в 636,7 тис. крб., у другому – на 609,5 тис. крб.³¹, а це відповідно 16,3 % та 16 % всіх надходжень. Більше надійшло лише срібла та переказів.

Таким чином, Голодомор 1932–1933 р. став одним з основних чинників стимулювання населення, у першу чергу селян, до відмови від побутових цінностей та втрати їх через систему “Торгсин”. Основною частиною надходжень, що підпадали під категорію “побутове золото” чи “брукхт золота”, були обрядові речі (натільні хрести, шлюбні обручки). Вони ставали останньою надією на порятунок родини від загибелі, але не могли докорінно змінити ситуацію для селян. Одночасно, це була одна з найприбутковіших статей у золотодобуванні держави.

Увесь процес від прийому цінностей і до отримання продуктів був сповнений небезпеки. Селян грабували, обвішували, занижували пробу золота, відтягували процес отримання продуктів та навіть арештовували. Кожний похід до “Торгсину” поєднував у собі трагедію втрати найцінніших для пам’яті людини речей та цинічність працівників приймальних пунктів, продавців та радянської влади взагалі.

За підрахунками істориків протягом 1932–1935 років система “торгівлі з іноземцями” отримала 98,7 т чистого золота, близько половини якого склали обрядово-побутові цінності.

¹ Осокіна Е.А. За зеркальной дверью Торгсина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86–104; *ее же*. За фасадом “сталинского изобилия”: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. – М., 2008. – 351 с.; *ее же*. Золото для индустриализации: “Торгсин”. – М., 2009. – 592 с.

² Марочко В.І. “Торгсин”: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 90–103; *його ж*: Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років // Український історик: Журнал українського історичного товариства. – 2008. – № 3–4. – С. 194–209; *його ж*: Чорні дошки України: геноцид по-сталінськи // Пам’ять століть. – 2008. – № 5–6. – С. 192–210.

³ Павлова І.В. Торгсини в Західно-Сибірському краї // Економіка і організація. – 2003. – № 3. – С. 162–169.

⁴ Демченко Т.П. Колективізація та Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині. – Чернігів, 2007. – 70 с.

⁵ Сергєєва С. Голодні 1932 – 1933 роки у Чернігові // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 11. – Чернігів, 2009. – С. 59–68.

⁶ Социалистическое строительство на Черниговщине 1921–1941 гг. – К., 1983. – С. 136.

⁷ Ігнатюша О.М. Сучасна українська історіографія відносин православної церкви та радянської держави (1920–1930-ті рр.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 174–189.; Пашенко В.О. Держава і православ’я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. – К., 1993. – 87 с.

⁸ Нестуля О. Кампанія по вилученню церковних цінностей і доля культових пам’яток // Історія України. – 1997. – № 37. – С. 1.

⁹ Марочко В. Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років. – С. 196.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 539. – Оп. 17. – Спр. 365. – Арк. 5–6.

¹¹ Осокіна Е.А. Золото для индустриализации: “Торгсин”. – С. 40.

¹² Там само. – С. 383.

¹³ Горох М. “Торгсин” на Чернігівщині: спогади очевидців // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Випуск 18. – К., 2008. – С. 176–181.

¹⁴ Лактіонов-Стезенко М. Смак трави, або Приклад швидкої побудови соціалізму в окремо взятій країні. – К., 2003. – С. 284.

¹⁵ Очевидці голодомору свідчать (1932–1933 роки на Прилуччині). – Прилуки, 2003. – С. 86.

¹⁶ За них скажемо (Голод 1932–1933 років на Чернігівщині). – Чернігів, 2003. – С. 16.

¹⁷ Очевидці голодомору свідчать (1932–1933 роки на Прилуччині). – С. 36.

¹⁸ Пам’ять народу не убійна: спогади очевидців. (Свідчення про голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині). – Чернігів, 2003. – С. 58.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 17.

²⁰ Осокіна Е.А. Золото для индустриализации: “Торгсин”. – С. 253.

²¹ Український голокост. 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. У 3 т. – Т. 2. / За ред. о. Ю. Мицик. – К., 2003. – С. 227.

²² Національна книга пам’яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область. – Суми, 2008. – С. 857.

²³ Костенко І. 1933 – рік голодний // Сіверщина. – 2003. – 11 квітня. – С. 9.

²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 18, 33.; Спр. 24. – Арк. 115; Спр. 97. – Арк. 21.

²⁵ Кожна прожита година була страшною (Голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині у спогадах очевидців) // Сіверянський літопис. – 2003. – № 4. – С. 59–60.

²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 35.

²⁷ Підрахунок базувався на ціні за грам хімічно чистого золота (1 крб. 29 коп.).

²⁸ Дані без урахування портової торгівлі: ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 50.

²⁹ Побудована та підраховано автором за: Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 58, 132, 334.

³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 75.

³¹ ЦДАВО України. – Ф. 4051. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 14.

³² Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу. – Дрогобич, 2008. – С. 111.

* В наявних документах відсутні загальні дані про надходження валютних цінностей за січень, березень та липень 1933 р. по Чернігівській облконторі, тому вирахувати питому вагу немає можливості.

О. ЦУРКАНЮК

Шляхами художника і поета: Тарас Шевченко в маєтках українського дворянства

Життя і діяльність Тараса Шевченка пов'язані з багатьма українськими діячами XIX ст., що залишили помітний слід в історії і культурі нашого народу, імена яких і сьогодні привертають до себе увагу. Родові маєтки української еліти стали культурними осередками і прямими свідками минулого. Зв'язкам поета і художника з українським дворянством можна присвятити окрему працю. У цій статті мова йтиме лише про постаті, які найчастіше зустрічаємо у прозових і поетичних творах митця, малярській спадщині художника.

Наприкінці травня – на початку червня 1843 р. Тарас Шевченко завітав до українського бджоляра Петра Прокоповича в село Пальчики на Чернігівщині (про поїздки поета до П. Прокоповича розповідав дід Ложка з Гирявки). У цей часовий проміжок митець міг відвідати Батурин, до якого приїздив і пізніше – 1845 року. Колишня гетьманська столиця вабила Шевченка своїм історичним минулим.

У містерії “Великий льох”, наголосивши на трьох зламних періодах в українській історії, що були пов'язані з іменами Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Катерини II, поет згадав про трагічні сторінки з життя славної козацької столиці – Батурина:

Як Батурин славний
Москва вночі запалила,
Чечеля убила,
І малого, і старого
В Сейму потопила.
Одна тільки й осталася
В Батурині хата!
І в тій хаті поставили
Царя ночувати,
Як вертався із-під Полтави¹.

Єдина споруда, що збереглася після захоплення російським військом гетьманської столиці – будинок генерального судді Василя Кочубея. В парку біля оселі зустрічалися Іван Мазепа та Мотря Кочубей. Донька генерального судді стала героїнею поеми О. Пушкіна “Полтава” під іменем Марія. За цим твором у 1840 р. Т. Шевченко виконав акварельний малюнок “Марія”, що нині зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка.

Тарас Шевченко був знайомий із Петром Кочубеєм, одним із нащадків генерального судді. 1859 року на прохання Петра Аркадійовича митець виконав портрет генерального судді, звернувшись до техніки олійного живопису вперше після десяти років заслання. Спогади про роботу Тараса Шевченка над парсуною залишив його учень Борис Суханов-Подколзін: “Пригадується, що якимось я застав Тараса Григоровича у великих клопотах. Він збирався писати олією портрет відомого мазепинського Кочубея, на замовлення одного з його нащадків. У зв'язку з тим же Кочубеєм один з уроків минув у тому, що ми, забравшись до якоїсь величезної академічної комори чи на горище, бабралися в цілому хаосі запорошених старих картин, щоб розшукати якісь портрети якихось малоросійських гетьманів (чи гетьмана), потрібні йому для більшої вірогідності Кочубеєвого костюма”².

У проспекті видання “Живописна Україна” (вкладний аркуш, наклеєний на звороті титульного аркуша першодруку) автор зазначив, що 1845 р. планує видати види Чигирин, Суботова і Батурина. Директор Педагогічного музею військово-навчальних закладів Всеволод Коховський, що зберігав частину шевченківської колекції, дорученої йому приятелем художника Андрієм Козачковським, залишив запис, що мистецтвознавець Адріан Прахов не повернув багатьох робіт Тараса Шевченка, серед яких – “Будинок Мазепи в Батурині”. Очевидно, йдеться про малюнок Тараса Шевченка “Руїни палацу Мазепи в Батурині”, відомого нам за гравюрою, уміщеною Адріаном Праховим у журналі “Пчела” (1876, № 16), адже після батуринської трагедії палац Івана Мазепи не зберігся. На гравюрі зображена одна з будівель господарчого призначення. Можливо, художник відтворив гетьманську скарбницю.

Наприкінці травня 1843 року Тарас Шевченко вперше завітав до Качанівки, де жив Г.С. Тарновський. Із Григорієм Степановичем художник познайомився 1839 року і відвідував його у Петербурзі протягом 1843–1844 років. Про Качанівську садибу, її власника Григорія Тарновського, який став прототипом пана Арновського, письменник написав у повісті “Музыкант”: “Была у нас помещица Прилуцкого уезда, богатая помещица, душ около 4000, бездетная вдова, старушка, добрая такая, благочестивая, да Бог ее знает, что ей вздумалось: раз поехала она в Киев на поклонение, да и вышла замуж за молодого человека, красавца собою, некоего г. Арновского... И, сказано, человек из ума выжил – передала все свое имя, вместе с собою, в руки молодого красавца мужа. А он, не будучи дураком, повернул все по-своему. И то правда, ведь не на старухе же он женился, а на ее деревнях”³. Реальні риси Григорія Тарновського і наведені факти з життя качанівської садиби в повісті переплітаються з домислом автора: Григорій Степанович успадкував землі та маєток після смерті матері, він не був у шлюбі зі старою поміщицею – дружина власника Качанівки Ганна Дмитрівна Алексеєва була молодшою за чоловіка на десять років і померла з ним в один день.

Тарас Шевченко підтримував дружні стосунки з родиною Тарновських. Навідувався у гості, листувався з Василем Тарновським (старшим), випускником Ніжинського ліцею князя О. Безбородька, товаришем Миколи Гоголя, його дружиною Людмилою Володимирівною. Надії Тарновській, сестрі Василя Васильовича, з якою поет у селі Потоки 1845 року хрестив дитину місцевого диякона, присвятив поезію “Н.Т.”, а у вірші “Кума моя і я...” згадав їхню спільну прогулянку осіннім Петербургом 1860 року. Примірники “Кобзаря” 1860 р. з дарчими написами автора членам родини Тарновських нині зберігаються в Інституті літератури НАН України.

Василь Тарновський (молодший), який по смерті батька став господарем Качанівки, відомий своєю меценатською діяльністю. Важко навіть перелічити всі його щедрі пожертви на розвиток культури. Але найважливішою справою його життя стало колекціонування. Свою збірку, в якій провідне місце посідала шевченківська колекція, він передав Чернігівському губернському земству (на цю думку наштовхнув його Олександр Лазаревський). У Качанівському парку Василь Тарновський планував створити своєрідний пантеон, де б ховали видатних українців. Садиба стала місцем останнього спочинку лише двох художників: ілюстратора “Мертвих душ” Олександра Агіна та близького приятеля Тараса Шевченка, художника Григорія Честахівського.

Літературознавець, лауреат Шевченківської премії Петро Жур у літописі життя і творчості Тараса Шевченка “Труди і дні Кобзаря” (Київ, 2003) зазначив, що Шевченко, перебуваючи в Качанівці, міг відвідати маєток Петра Галагана в Дігтярях і слухати гру музиканта-кріпака Артема Наруги, який став прототипом віолончеліста Тараса в повісті

“Музыкант”: “Когда он исполнил арию Прециозы, я не утерпел, закричал “браво!” и изо всей мочи стал аплодировать. Все посмотрели на меня, разумеется, как на сумасшедшего. Я, однако ж, не струсил и продолжал хлопать и кричать “браво!...”⁴. 29 червня 1845 р. поет виїхав до села Дігтярі (вдруге, якщо взяти до уваги думку П. Жура). Тоді ж Тарас Шевченко відвідав і Сокиринці – колишній маєток рідного брата Петра Галагана – Павла, де господарював син останнього Григорій Павлович – багатий поміщик і меценат, з яким поет познайомився ще в Петербурзі.

21 вересня 1840 р. Григорій Павлович Галаган записав у своєму “Щоденнику” про знайомство з поезією Тараса Шевченка: “После обеда все отправились по своим квартирам: я пошел на квартиру Миши (Маркевича – О.Ц.), который был помещен с Закревским (Виктором – О.Ц.) и Штекером. Я принес с собою “Кобзаря” Шевченко ... и мы начали читать”⁵. У Національному музеї Тараса Шевченка зберігається окреме видання поеми “Тризна” з дарчим написом автора Григорію Галагану.

Г.П. Галаган у “Щоденнику” від 10 травня 1836 р. з любов’ю описав рідну оселю: “Я в Секиренцах, в земном раю! Секиренцы, Секиренцы! Я вас нашел еще улучшенными и увеличенными. О милые, любезные, прекрасные Секиренцы! Земным раем вы бы для нас были, если бы жил творец и благодетель ваш!”⁶. А через два роки у заповіті (16 лютого 1838 р.) висловив бажання бути похованим на території Сокиринського маєтку: “Я, Григорий Галаган, в случае моей смерти или убийства, завещаю, чтобы те, которые останутся после меня, исполнили во имя Бога и всего для них священного, следующие статьи. Первое. В Секиренцах в саду, есть долина (її називають святою – О.Ц.), в которой стоит дуб с образом. Идя от пруда в глубину долины, вы увидите, пройдя колодезь, на левой стороне, довольно высокую, в долину наклонившуюся березу; под этой березою я завещаю, чтобы меня похоронили ...”⁷. Тарас Шевченко у повісті “Музыкант”, розповідаючи про подорож до Дігтярів, теж згадав дуб, який бачив у Сокиринцях: “Виргилий мой подвел меня к высокому раскидистому огромному дубу и показал мне на стволе его небольшое отверстие вроде маленького окошечка, сказавши: “Посмотрите-ка в это оконце”. Я посмотрел и, разумеется, ничего не увидел. “Посмотрите пристальнее”. – Я посмотрел пристальнее и увидел что-то вроде иконы Божией Матери. И действительно, это была икона Иржавецкой Божией Матери, как мне пояснил мой Виргилий, врезанная в этот дуб знаменитым Прилуцким полковником год спустя после Полтавской битвы”⁸. Її згадав і Лев Жемчужников: “В саду были прекрасные могучие дубы в изобилии; в одном из них была со времен казачества врезана икона, и потому дуб этот назывался священным”⁹. В поезії “Іржавець” Т. Шевченко зазначає, що Іржавецьку ікону Божої Матері 1709 року вивезли козаки після зруйнування Запорозької Січі.

2 липня 1843 р. Тарас Шевченко в супроводі В. Капніста завітав до Яготина, в маєток Репніних, з наміром оглянути картинну галерею, яка формувалася ще за часів Розумовських і складалася з “редких картин и гравюр, европейских и русских художников и старых, и конца 18 века”. Шевченко жив у флігелі, який використовувався як готель для приїжджих гостей. Стіни оселі він прикрасив власними малюнками, які, на жаль, не збереглися: під час Вітчизняної війни будинок зруйнували. У вересні 2003 р. відкрив двері для відвідувачів музей “Флігель Тараса Шевченка”, відбудова якого тривала понад двадцять років. Його експозиція розміщена в п’яти залах і відтворює інтер’єр будинку періоду проживання в ньому Тараса Шевченка. Серед автентичних речей – меморіальні меблі, зокрема, стіл, за яким працював Тарас Шевченко, стільці з гарнітуру князів Репніних, шафа для одягу, різьблений комод, ліжко.

У повісті “Музыкант” Т.Г. Шевченко згадав про місце поховання князя М.Г. Репніна

– трапезна церква Густинського монастиря: “Узнавши все это и нарисовавши, как умел, главные, или святые, ворота, да церковь о пяти главах Петра и Павла, да еще трапезу и церковь, где погребен вечныя памяти достойный князь Николай Григорьевич Репнин”¹⁰. Акварельний малюнок “В Густині. Брама з церквою **спасителя** Миколи Чудотворця” – відтворює пам’ятку без надбудованої у 1853 р. дзвіниці (створена за проектом Д.Є. Єфімова, який також спорудив будинок князя Кейкуатова у Бігачі та домову церкву у Сокиринцях). А вже у повісті “Музыкант” Т.Г. Шевченко так змальовує дзвіницю: “Что это такое за урод торчит? – спросил я у своего приятеля. – Это колокольня вновь отделанной домашней настоятельской церкви, что над малыми воротами. – И, верно, какой-нибудь досужий костромской мужичок смастерил этакую штуку? – Нет, извините, не мужичок, а настоящий патентованный художник!”¹¹.

Яготинський Троїцький храм, збудований 1800 р. коштом Розумовського, описаний у повісті “Близнецы”: “...а в четверг рано мы были уже у Яготыни... Только смотрю, на базаре стоит какой-то круглый будынок, и столбы кругом, кругом... Только смотрю, и крест наверху, на круглой крыше. “Господи, – думаю соби, – уж я ли церков у Киеве не видала, а такой, хоть побожиться, так, я думаю, и в Ерусалиме нет”¹².

У червні 1843 р. на традиційному балі у вдови-генеральші Тетяни Волховської Тарас Шевченко познайомився з одним із власників села Березова Рудка Платоном Закревським та його дружиною Ганною. У грудні 1843 року, перебуваючи у маєтку Закревських, художник виконав портрети подружжя олійними фарбами. 1848 року на засланні поет написав дві поезії “Г.З.”, “Якби зострілися ми знову...”, присвячені Ганні Закревській. Поезія “Ой маю, маю я оченята...”, написана в Пирятині 1859 року, імовірно, створена під враженням від перебування Тараса Шевченка неподалік Березової Рудки: на той час Ганна Закревська вже померла. У східному флігелі з кімнатами для гостей, в одній з яких жив Тарас Шевченко, нині – історико-краєзнавчий музей.

У березні–квітні 1846, лютому–березні 1847 років Т. Шевченко гостював у братів Лизогубів у Седневі, який з 90-х років XVII ст. став їхнім родинним гніздом. Є свідчення художника Опанаса Сластьона (яке потребує додаткових наукових пошуків), що для Воскресенської церкви – родинної усипальниці Лизогубів Тарас Шевченко написав ікону Різдва Богородиці.

Перебуваючи в гостинній родині Лизогубів, Тарас Шевченко виконав малюнки “Коло Седнева”, “В Седневі”, “Чумаки серед могил”, портрети господарів. Лев Михайлович Жемчужников залишив детальний опис “малярні”, де жив Тарас Шевченко: “При въезде в дом Лизогубов, с левой стороны дороги стоял домик, обращенный тремя стенами в сад... В этом уютном и удобном флигеле жил домашний доктор Л.И. Шраг (він приїхав із-за кордону, одружився з україркою і оселився поряд з братами Лизогубами – О.Ц.) с женою, дочерью лет пятнадцати и сыном лет шести. Постройка была деревянная, оштукатуренная и белая. К одной стороне домика прилеплена была деревянная, оштукатуренная известью внутри и вымазанная глиной снаружи малярня, или мастерская А.И. Лизогуба, в которой проживал и работал когда-то Тарас Григорьевич Шевченко”¹³. Жемчужников бачив розписані художником стіни малярні: “Шевченко имел у Лизогубов... мастерскую, стены которой были исписаны его заметками и стихами. Эта мастерская, ее исписанные стены меня гипнотизировали на малороссийский склад и я вдохновлялся Украиной”¹⁴.

У другій половині березня 1847 р. митець приїхав у село Бігач – маєток князя Миколи Івановича Кейкуатова. В.Ф. Демич зі слів свого дядька – приватного землеміра Д.П. Демича, який працював у маєтку Кейкуатова навесні 1847 р., переказав, що поет жив у флігелі, де мешкали службовці княжої економії. Т. Шевченко виконав олійними

фарбами портрет княгині Катерини Федорівни Кейкуатової (уродженої Бутович) та олівцеві портрети дітей князя: Мишка, Віри та Наді. У листі до А. Лизогуба від 16 липня 1852 р. Тарас Григорович передав вітання М. Кейкуатову та його дружині. Доля Катерини Бутович – трагічна: силоміць віддана матір'ю заміж за старого князя, жінка померла, залишивши чоловікові маленьку донечку. М.І. Кейкуатов став прототипом князя Мордатова у повісті “Княгиня” і князя в поемі “Княжна”. Його дружина Катерина Федорівна стала прообразом Катрусі з поеми “Княжна” та повісті “Княгиня”: “...на Велькодных святках, просватала за князя мою бесталанницю Катрусю... На Фоминой неделе их и повенчали. Плакала, плакала она, моя бесталанница, да что! Знать, так Господу угодно было. Не умолила она Его, милосердного. Знать, Господь Бог любя наказует!”¹⁵.

Перебування Тараса Шевченка в Україні не було довготривалим у часі, але сьогодні можна назвати близько ста місць, які відвідав митець. Багато з них пов'язані з іменами українських дворянських родин. Викладений вище матеріал – це лише дециця великої теми, вивчення якої дасть можливість познайомитися з маловідомими сучаснику історичними місцями, освяченими ім'ям поета і художника.

¹ Шевченко Т. Великий льох //Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. – К., 2003. – Т. 1. – С. 316.

² Суханов-Подколзін Б. Що пригадалося про Тараса Григоровича Шевченка //Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 355.

³ Шевченко Т. Музикант //Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. – К., 2003. – Т. 3. – С. 213.

⁴ Там само. – С. 187.

⁵ Галаган Г. Дневник //Киевская старина. – 1898. – сентябрь. – С. 217–218.

⁶ Там же. – С. 197.

⁷ Там же. – С. 203.

⁸ Шевченко Т. Музикант. – С. 182.

⁹ Жемчужников Л. Мои воспоминания из прошлого. – Л., 1971. – С. 126.

¹⁰ Шевченко Т. Музикант. – С. 178.

¹¹ Там само. – С. 205.

¹² Шевченко Т. Близнецы //Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. – К., 2003. – Т. 3. – С. 48.

¹³ Жемчужников Л. Мои воспоминания из прошлого. – С. 132.

¹⁴ Там же. – С. 163.

¹⁵ Шевченко Т. Княгиня //Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. – К., 2003. – Т. 3. – С. 166.

Н. САМОХІНА

Чернігівські дороги Кобзаря

Майже все своє життя Тарас Григорович Шевченко перебував далеко від рідної землі, але завжди відчував себе її часткою. Особливо збагатили світогляд поета подорожі по Україні, під час яких він побував у багатьох містах та селах Сіверського краю.

На стародавній Чернігівській землі Шевченко плідно працював: писав портрети представників відомих козацьких родин, замальовував чудові краєвиди, величні архітектурні ансамблі, записував народні пісні та перекази. Цікаві відомості про життя губернії знаходимо у “Щоденнику” поета, його листах та повістях. На Чернігівщині він зустрів вірних та щирих друзів, шанувальників свого багатогранного таланту. Великого Кобзаря гостинно приймали представники ліберального дворянства, які переймались долею митця, суттєво допомагали поетові подолати життєві труднощі. Тут він знайшов прототипів героїв своїх майбутніх творів.

Вперше Чернігівщину Тарас Григорович відвідав навесні 1843 року, коли отримав дозвіл поїхати в Україну, з якою був розлучений довгих 14 років. За цей час багато чого відбулося в житті Шевченка, а головне – 25 квітня 1838 року його викупили з кріпацтва і він нарешті став вільною людиною. Як згадував Шевченко у свої автобіографії: “С того же дня начал он посещать классы Академии художеств и вскоре сделался одним из любимых учеников-товарищей великого Карла Брюллова”¹. Навіть і гадки не мав Тарас, що він, “нікчемний замазуря з брудного горища, на крилах перелетить в чарівні зали Академії художеств”².

Під час навчання Шевченко як справжній художник мріяв про Італію, – цю країну чудес, де разом з іншими студентами вдосконалював майстерність його найближчий друг Василь Штернберг. Але коли стало зрозумілим, що через брак коштів ця подорож не відбудеться, Тарас Григорович остаточно вирішив їхати на Україну:

“Та хоч крізь сон подивлюся
На ту Україну,
Де ходили гайдамаки
З святими ножами, –
На ті шляхи, що я міряв малими ногами.”³

11 травня правління Академії мистецтв прийняло рішення про відпустку Тараса Шевченка. В журналі вихідних паперів є такий запис: “Билет ученику Тарасу Шевченко на проезд в Малороссийские губернии и на беспрепятственное, где нужно будет, жительство”⁴.

Запросив Шевченка на Україну Григорій Степанович Тарновський, власник великого маєтку Качанівка, що у Борзнянському повіті на Чернігівщині, який славився своєю гостинністю. Зиму Г. Тарновський проводив у Петербурзі. У власному двоповерховому будинку на вулиці Басейній⁵ він радо вітав молодих талановитих людей, серед яких був і Шевченко. У січні 1843 року в листі до Григорія Степановича Тарас Григорович писав: “Спасибі вам, Григорій Степанович, що ви мене таки не забуваєте ... А я ... сновигаю по оцьому чортовому болотові та згадую нашу Україну. Ох, якби-то мені можна було приїхати до солов’я... Та вже ж як-небудь вирвусь після Великодня і прямісінько до вас. А потім вже

далі”⁶. В рідних краях на нього чекали родичі, брати та сестри. На Україні він сподівався заробити грошей малюванням, адже в Санкт-Петербурзі його вже знали як талановитого портретиста.

Попутником Т. Шевченка в цій далекій подорожі став Євген Павлович Гребінка (1812–1848), український письменник, перекладач, випускник Ніжинської гімназії вищих наук, який їхав у відпустку до родового маєтку “Убіжище” в с. Мар’янівку на Полтавщину⁷. Є.П. Гребінка відіграв неабияку роль у долі молодого Тараса. Саме до нього звернувся І. Сошенко, щоб знайти можливість відрекомендувати Шевченка для навчання в Академії мистецтв, про що зазначав: “В это время я был довольно знаком с известным нашим малороссийским писателем Гребенкою, с которым прежде всего посоветовался, каким образом помочь нашему земляку, Гребенка принял к сердцу мое предложение, стал часто приглашать Тараса к себе, давал для чтения книги”⁸.

Євген Павлович був першим, хто прихильно поставився до творчості молодого поета, почав видавати його твори. Саме він підготував до друку перше видання “Кобзаря”. У листі до Г. Квітки-Основ’яненка 18 листопада 1838 року Євген Павлович писав: “А ще тут є у мене один земляк Шевченко, о, що то за завзятий писати вірші. То нехай йому сей та той! Як що напише, тільки цмокни, та вдар руками об поли! Він мені дав гарних стихів на збірник”⁹. Літературні вечори, що їх проводив Є. Гребінка у Санкт-Петербурзі, часто відвідував Т. Шевченко. За спогадами сучасників: “Самым гостеприимным из литераторов того времени был Е.П. Гребенка, постоянно созывавший к себе своих литературных приятелей при получении сала, варенья или наливки... После ужина оживились еще более. Гребенка начал напевать малороссийские песни, а Шевченко подплясывал под свои родные звуки”¹⁰. На цих літературних вечорах молодий поет знайшов перших шанувальників своєї поезії.

19 травня Т. Шевченко разом з Є. Гребінкою вирушили з Петербурга на Україну Білоруським трактом. Така далека подорож була не з легких, інколи доводилось їхати вночі, долаючи за добу в середньому 200 верст. “Це був вік нестерпних доріг, жажливих станцій і утисків станційних доглядачів. Більшого неподобства, бруду, безладдя не можна уявити... та найгіршою з усіх доріг за своєю огидністю була дорога з Петербурга до Чернігова на Білорусію”¹¹. Стан поштових станцій, де завжди було брудно, ноги ковзали по мокрих земляних долівках, дуже образно описав історик М.А. Маркевич (1804–1860): “Два-три поламаних стільці, жива телятина, жива шинка, жива баранина ходить по ваших ногах, філе з курчат літають під вашим носом, сморід, холоднеча, дим. Станційний доглядач грубий, військові проїжджі його б’ють, а він мститься за це на проїжджих, що їдуть у партикулярному одязі”¹².

Через тиждень мандрівники дістались Ніжина, де Т.Г. Шевченко зустрівся зі своїм давнім товаришем І.П. Сошенком (1807–1876), який після закінчення Академії працював у Ніжинському повітовому училищі вчителем малювання.

У кінці травня поета зустрічав у мальовничій Качанівці Григорій Степанович Тарновський (1784–1853), який за любов до мистецтва і допомогу молодим художникам мав звання “Почетного вольного общника Академии художеств”¹³. Шевченко привіз йому свою “Катерину”, про яку раніше згадував у листі: “Намалював я се літо дві картини, думав, що Ви приїдете: бо картини, бачте, наші, то я їх кацапам і не показував; але Скобелев таки пронишпорив и одну вимантачив, а друга ще в мене; а щоб і ця не помандрувала за яким-небудь москалем (бо це, бачте, моя Катерина), то я думаю послать її до вас”¹⁴. На картині Шевченко зобразив Катерину в той час, коли вона попросилась зі своїм коханим і вертається в село: “У царині під куренем дідусь сидить, ложечки собі струже і сумно дивиться на

Катерину. А вона, сердешна, тільки плаче... А москаль дере собі за своїми, тільки курява ляга”¹⁵. Григорій Степанович Тарновський придбав картину для своєї колекції¹⁶. Враження від перших відвідин Качанівки відбилися у повісті “Музикант”, в якій Г.С. Тарновського змальовано в образі Арновського.

У вересні 1843 та у другій половині 1844 р. Т. Шевченко знову побував у Качанівці, що свідчить з його листа до В.І. Григоровича: “Од сентября я не бачився з Григориєм Степановичем, а побачуся швидко”¹⁷, відвіз замовлену Г.С. Тарновським копію портрету колишнього малоросійського губернатора князя М.Г. Репніна та отримав за роботу гроші.

Протягом багатьох років Тарас Григорович Шевченко підтримував дружні стосунки з родиною Тарновських. Василь Васильович Тарновський-старший (1810–1866), племінник Григорія Степановича, отримав фундаментальну освіту: після навчання у Ніжинській гімназії вищих наук, закінчив юридичний факультет Московського університету. Мав широке коло різноманітних інтересів, писав наукові праці з історії, етнографії, фольклористики, розвитку промисловості і сільського господарства, демографії, відзначився активною діяльністю у роботі Комітету з підготовки селянської реформи 1861 року. Можливо, свій офорт “Судня рада” Т. Шевченко створив під впливом статті В. Тарновського “Юридичний побут Малоросії”, в якій йшлося про громаду, що за часів козацтва діяла як єдиний суд в українському селі. Зустрічався Тарас Григорович з Василем Тарновським у Києві, де останній жив взимку і навесні. В нього на квартирі “бували літературні вечори, які відвідували М.І. Костомаров, В.М. Білозерський та інші друзі їхні і знайомі Тарновського, серед них був і Шевченко”¹⁸.

Василь Васильович управляв маєтком свого дядька у Потоках Київської губернії, куди влітку 1845 року завітав Тарас Шевченко, подорожуючи Україною. Тут Тарас Григорович багато працював: малював, писав вірші, зробив свій автопортрет, який подарував Надії Василівні Тарновській (1829–1891), своїй “дорогій кумасі”: разом вони хрестили дочку у диякона місцевої церкви Марка Григоровича Гов’ядовського. Про хрещених батьків дитини зберігся запис у метричній книзі: “Тарас Григорович Шевченко, художник Санкт-Петербурзької Академії мистецтв, і Надія Василівна Тарновська, дівиця, дочка титулярного радника”¹⁹. Їй же поет присвятив два вірші “Кума моя і я” та “Великомученице, кумо!”, написані після повернення із заслання.

Дізнавшись про арешт поета у 1847 році, Надія Василівна разом із дружиною брата Людмилою Володимирівною сховали всі папери, листи, малюнки Т. Шевченка у скриньку і закопали в саду. Пізніше вона передала їх своєму небожу Василю Васильовичу Тарновському-молодшому, який став відомим колекціонером. В його зібранні був лист поета до Надії Василівни від 22 жовтня 1859 року: ”Кумасю, серце моє! Увечері я буду у Карташевських. Ще на тім тижні обіцяно. Як матиму час, то прийду обідать, і поговоримо. А поки що, прийміть, моє серденько, моя єдина кумасю! оцей нікчемний рисунок (“Старець на кладовищі” – Н.С.) на згадування 8 октябрю 1859 року. Оставайтесь здорові! І кум, і друг, і брат ваш щирий. Т. Шевченко”²⁰. І в подальшому Тарас Григорович піклувався про самопочуття Надії Василівни, як видно з його листа до брата останньої – Якова від 23 грудня 1860 року із Санкт-Петербурга: “Давно, дуже давно ми з вами не бачились, щиро шануємий Яков Васильевич! І так як ви чоловік щирий і розумний, а я теж трошки похожий на таких людей, як ви, то ми безплідно і не писали один другому измятое слово *милостивий государь!* Лучше любить и робить, а ніж писать і говорить. ... Літом, як Бог поможе, я буду в Потоках і щиро, щиро вас поцілую, а поки що, будьте здорові. Искренній ваш Т. Шевченко. Кума моя Н[адія] В[асилівна] занедужала и осталась в Петербурге. В[асиль] В[асильович] і Л[юдмила] Владимировна поїхали в Качановку”²¹.

На час останнього приїзду Т.Г. Шевченка в Качанівку в серпні 1859 року В.В. Тарновський разом з дружиною був у Петербурзі. Поета зустрічав син господаря, який знав Шевченка ще до заслання 7-річним хлопчиком, що “виріс в сім’ї, де шана до поета була, так би мовити, традиційною, а тому захоплювався його поезією, багато знав напам’ять його віршів і глибоко поважав поета як людину”²². Василь Тарновський-молодший був студентом історико-філологічного факультету Київського університету і провів у Качанівці свої вакації. Про останні гостини Шевченка він пізніше згадував: “Під час прогулянки поет був задумливий і сумний, певне перед ним проходили картини минулого. В одному, особливо мальовничому місці, серед плоскогір’я, на майданчику, коло самого ставка, він був вражений красою краєвиду і вигукнув: “Як умру, то тут поховайте мене”. Цим словам, звичайно, не можна надавати серйозного значення: вони були вимовлені під враженням навколишньої чудової природи”²³. На згадку про перебування в Качанівці Тарас Григорович подарував кілька своїх офортів, посадив молодий дубок та залишив у сімейному альбомі віршовані рядки:

“І стежечка, де ти ходила,
колючим терном поросла,
1859 року, 21 серпня”²⁴.

Наступного дня Т. Шевченко виїхав до Петербурга. Через тиждень у листі до В. Тарновського-молодшого Тарас Григорович написав: “Любий мій Василь Васильович! Якби не трапились ви, або я до вас не заїхав, то довелось б мені в Москві захряснуть на безгрішші. А тепер, спасибі вам і моїй неледачій долі, тепер я в Петербурге, неначе в своїй господі”²⁵.

Протягом життя Василь Тарновський зібрав чудову колекцію українських старожитностей. Сюди входила найбільша за кількістю та унікальна за наявністю оригінальних предметів Шевченкіана, що налічувала понад 1000 експонатів: оригінальні листи поета різним особам, близько трьох десятків автографів творів, понад два десятки особистих документів поета, його щоденник, особисті речі, понад 200 малюнків²⁶, гравюр, літографій. “Для В. Тарновського не було дрібниць у тому, що стосувалося біографії Кобзаря. Найбуденніший факт, найнезначніша річ, автограф – усе, бодай найменшою мірою пов’язане з його ім’ям, викликало щире захоплення колекціонера.”²⁷.

У 80-х роках XIX століття представники української громадськості опікувались упорядкуванням та збереженням напівзруйнованої могили Т. Шевченка. У цій благородній справі велику роль відіграв Василь Тарновський, який вважав “своим нравственным долгом, во-первых, как личный приятель покойного, а в особенности как горячий поклонник его таланта, принять всецело на себя обязанность приведения дорогой могилы в надлежащий вид”²⁸. Він замовив великий чавунний хрест вагою 3,8 тонни для Шевченкової могили і надав 1000 карбованців на його виготовлення. 26 липня 1884 року хрест з барельєфним зображенням Тараса Шевченка роботи Василя Тарновського встановили на семиметровому кургані діаметром 25 метрів. 1857 р. В.В. Тарновський (молодший) купив 17 Шевченкових акварелей гір Каратау та краєвидів Новопетровського укріплення. Звертаючись до батька з проханням, юнак писав: “...ежели Вы можете, то купите для меня часть. Это будет вместе с драгоценным приобретением и помощь Тарасу”²⁹.

Після смерті поета в Качанівці на його честь насипано високий пагорб. на ньому у 1893 р. було перепоховано поетового приятеля Г. Честаховського. У 80-х роках XIX століття В. Тарновський активно займався упорядкуванням напівзруйнованої могили Шевченка на Чернечій горі, вважав “своим нравственным долгом, во-первых, как личный

приятель покойного, а в особенности как горячий поклонник его таланта принять всецело на себя обязанность приведения дорогой могилы в надлежащий вид”³⁰. Власним коштом (1000 крб.) замовив великий чавунний хрест вагою 3,8 тони. Вгорі хреста встановили чудовий барельєф, покритий бронзою роботи В. Тарновського. Він же підібрав і слова для дошки на хресті, написані Т. Шевченком фатального 1847 року у казематах Петропавлівської фортеці.

Свою Україну любіть,
Любіть її...Во время люте.
В останню тяжкую минуту
За нею Господа моліть.³¹

В. Тарновський проводив вечори, присвячені Тарасу Григоровичу, щороку наймав пароплав, щоб вклонитися могилі Шевченка. Для популяризації мистецької спадщини Шевченка видрукував 100 примірників альбому з Шевченковими офортам³², каталог власної колекції³³, сприяв публікації матеріалів зі своєї Шевченкіани на сторінках “Киевской старины”, передав до музею Наукового товариства Т. Шевченка у Львові три пам’ятки з колекції.³⁴ В унікальній колекції українських старожитностей В.В. Тарновського почесне місце займала Шевченкіана. За каталогом в ній налічувалось 785 номерів: оригінальні листи поета різним особам, особисті документи, автографи різним особам, власні речі, щоденник поета, понад 200 малюнків, гравюр, літографій. “Для Тарновського не було дрібниць у тому, що стосувалось біографії Кобзаря. Найбуденніший факт, найнезначніша річ – усе, бодай найменшою мірою пов’язане з його ім’ям, викликало щире захоплення колекціонера”³⁵.

*Передаючи увесь зібраний до Музею українських старожитностей, Г. Честаховський заповідав: “Голубчику любесенький, щира душа козацька, Василь Васи́левич! Як Бог погодить нашій любий милій козацькій неньці Україні діждать того часу, що вона збудує у себе національне хранилище (музей), то потужтесь усе збіжжя Тараса Григоровича Шевченка – офорти, ящик з інструментами для офортів, ящик з красками, кістями для живописі роговою шпатлею, двома сталевими мастихінами, мольбертом, муштабалем, чорнильницею, перами, карандашами, первою маскою, знятою з Шевченка бароном Петром Карловичем Клодтом, і хрустальним покарбованим боклажком, із котрого Тарас Григорович пив горілочку “з біса добру – усе оце, що доглядав я після смерті Тараса Григорієвича Шевченка як світлу пам’ять – тепер передав Вам, дорогий козаче, оддайте в те хранилище на вічну пам’ять кобзаря Тараса. С-Петербурґ, року Божого 1888, місяця травня 12 дня. Художник Академії Григорій Миколайович Честахівський”.**

Неподалік Качанівки знаходиться село Іржавець (тепер Ічнянського району). Воно приваблює Шевченка легендарною козацькою іконою Іржавецької Богоматері, про яку написав за народними переказами, що вона “й досі плаче та за козаками”³⁶. У вірші “Іржавець” поет згадав про драматичні сторінки історії України:

“Мій краю прекрасний,
Розкішний, багатий!
Хто тебе не мучив?
Розказали кобзарі нам
Про війни і чвари,
Про тяжкеє лихоліття...
Про люті кари,
Що ляхи нам завдавали,
Про все розказали...”³⁷.

Перебуваючи на Чернігівщині, Шевченко відвідав колишню гетьманську столицю Лівобережної України – містечко Батурич, де влітку 1843 року зробив замальовки палацу Мазепи. Цей малюнок з підписом “Развалины дворца Мазепы в Батуриче” було вміщено в журналі “Пчела” у 1876 році. Але деякі дослідники вказували на помилковість напису під малюнком, адже на час перебування Шевченка у Батуричі ані палацу, ані його руїн вже не існувало³⁸.

Спогади про рідні місця останнього українського гетьмана К.Г. Розумовського (1728–1803) Т.Г. Шевченко відтворив у повісті “Княгиня”: “Город Козелец не отличается своею физиономиею от прочих своих собратий, поветовых малороссийских городов. В истории нашей он тоже не играет особенной роли... Словом, городок ничем не примечательный; но приезжий, если он только не спит во время перемены лошадей или не закусывает у пана Тихоновича, то непременно полюбуется величественным храмом грациозной архитектуры растреллевской, воздвигнутым Наталией Розумихой, родоначальницей дома графов Разумовских. В шести верстах от Козельца, в бедной хатке, на сволоке, или балке читаешь: “Сей дом спорудила раба божия Наталия Розумиха, 1710 року божого”. А в Козельце в величественном храме читаешь на мраморной доске: “Сей храм спорудила графиня Наталия Разумовская в 1742 году”. Странные два памятника одной и той же строительницы”³⁹.

Запам’яталися Шевченкові зустрічі з цікавими людьми, до яких належав і відомий бджоляр Петро Іванович Прокопович (1775–1850). Народився вчений на Чернігівщині в с. Митченках (тепер Бахмацького району), закінчив Київську духовну академію, знав кілька іноземних мов. Після 25-річної військової служби вийшов на пенсію, зайнявся бджільництвом, яке стало головною справою його життя. П.І. Прокопович вивчив передові досягнення цієї галузі, спостерігав за життям бджіл і таким чином зрозумів, що розвиток бджільництва гальмувала примітивна конструкція вуликів-дуплянок. Після проведення багатьох експериментів Петро Іванович винайшов рамковий вулик власної конструкції, що стало досягненням світового значення. Своїм коштом він відкрив школу бджолярів, випускники якої поширювали наукові досягнення раціонального бджільництва у багатьох країнах. “Славним бджолярем” назвав Т. Шевченко Петра Івановича, який на той час мав вже понад 200 учнів. Можливо, ця зустріч надихнула Тараса Григоровича намалювати картину “На пасіці”. Пізніше він згадає нашого славетного земляка у повісті “Близнець”.

У 1844 році Тарас Григорович замислив велику працю, яку на той час вважав дуже важливою – видання альбому “Живописная Украина”. У своєрідній художній енциклопедії в малюнках мала бути відображена історія України. Цей проект викликав у Шевченка “бажання і навіть потребу бачити власними очима історичні останки України і зробити з них малюнки власними руками”⁴⁰. Звичайно, Чернігівська земля, її історія, пам’ятки архітектури не могли не привернути увагу Тараса Григоровича. В листі до чернігівського цивільного губернатора Павла Івановича Гессе він обґрунтовував необхідність видання і просив допомоги у поширенні офортів: “История Южной России изумляет каждого своими проишествиями и полусказочными героями, народ удивительно оригинален, земля прекрасная, и все это до сих пор никем не представлено пред очи образованного мира, тогда как Малороссия давно имела своих и композиторов, и живописцев, и поэтов. Чем они увлекались, забыв свое родное, – не знаю. Мне кажется, будь родина моя самая бедная, ничтожная на земле, и тогда бы она мне казалась краше Швейцарии и всей Италии”⁴¹.

Для втілення цього великого проекту весною 1845 року, 25 березня, Шевченко вдруге їде на Україну. Цього разу поет подорожує Московським трактом. Першою поштовою станцією Чернігівської губернії була Єсмань (тепер містечко Глухівського району Сумської

області), що зустріла поета рідним пейзажем та біленькими українськими хатками під солом'яною стріхою, що так суттєво відрізнялись від російських, а ще “костюм, язык, физиономии – совершенно все другое”⁴².

Не залишився поза увагою Тараса Григоровича і Глухів – на той час повітове містечко Чернігівської губернії, у минулому – столиця Лівобережної України. З 1708 року Глухів був резиденцією українських гетьманів Івана Скоропадського, Данила Апостола, Кирила Розумовського. В 1722–1727 та в 1764–1786 роках тут перебувала Малоросійська колегія. У 1840-х роках тут проживало 9200 жителів, більшість з яких займались хліборобством, дрібною торгівлею і бджільництвом. Своє перебування у Глухові Шевченко відобразив у повісті “Капитанша” : “Погода (что весьма редко случается в это время года) стояла хорошая, улицы были почти сухи, и я пошел шляться по городу, отыскивая то место, где стояла знаменитая Малороссийская колегия и где стоял дворец гетмана Скоропадского... Но где же эта площадь? Где этот дворец? Где колегия с своим кровожадным чудовищем – тайною канцеляриею? Где все это? И следу не осталось! Странно! А ведь это так недавно, так свежо! Сто лет каких-нибудь мелькнуло, и Глухов из резиденции малороссийского гетмана сделался самым пошлым уездным городком”⁴³.

Під час цієї подорожі, поет знову побував у Батурині, поштова станція якого нічим не відрізнялась від інших: “та ж шнурована книга, що лежала на вкритому пилюкою столі, і годинник з ледь цокаючим маятником у першій кімнаті, і ті ж стільці й дивани в інших двох”⁴⁴. Про велич колишньої гетьманської столиці нагадував тільки палац останнього гетьмана України К. Розумовського, що височів над Сеймом.

У реалізації свого проекту Шевченко покладався на допомогу друзів, знайомих, представників ліберальної інтелігенції, свідомих українців. Палкою прихильницею його історичних замальовок була Варвара Миколаївна Рєпніна (1808–1891): “Надобно непременно прислать мне две программы вашей “Живописной Украины” дабы возможно было произвести подписки во время выборов в Полтаве и Чернигове. О как искренне я желаю вам успеха для вашего святого дела!”⁴⁵ Варвара Миколаївна просила надіслати якомога більше передплатних квитків, програм видання, щоб розповсюдити їх під час дворянських виборів.

З родиною Рєпніних Шевченко познайомив влітку 1843 року. Князь М.Г. Рєпнін (1778–1845), колишній малоросійський генерал-губернатор (1816–1834), запросив Тараса Григоровича зробити копії свого портрета роботи відомого художника Йозефа Горнунга, одну з яких придбав Г.С. Тарновський для своєї колекції. Надовго запам'ятався Шевченкові Яготинський маєток, де він провів осінь 1843 року, зустрічав новий 1844 рік, написав портрети онуків князя Васі та Варі, а у вільний час прогулювався старовинними парковими алеями, милувався квітниками та чудовим садом, де росло понад двісті видів дерев з усіх частин світу, посаджених ще за Розумовських (у 1820 році маєток перейшов у спадок дружині князя Варварі Олексіївні, онуці останнього українського гетьмана).

Особливі стосунки склалися у поета з Варварою Миколаївною, якій Шевченко присвятив вірш “Тризна“. Маючи ґрунтовну освіту та благородство душі, княжна звернула увагу на колишнього кріпака і всіляко підтримувала його творчість, на довгі роки стала для нього щирим порадиником, “другом-сестрою”. Вона піклувалась про Шевченка на засланні, підтримувала його матеріально. Сумну звістку отримав від В. Рєпніної Тарас Григорович у січні 1845 року: “Мой добрый и грустный певец! Выплачьте песню в память человеку, которого вы так умели уважать и любить! Моего доброго отца нет уже между нами! После долговременной и тяжелой болезни, изнуренный ужасными страданиями, он отдал Богу душу 7 января. Вы поймете пустоту Яготина. Я начала писать с дороги в Прилуки, куда мы

повезли священные останки его, т.е. в Густынский монастырь. Это было его желание”⁴⁶.

Приїхавши вдруге в Україну, Шевченко у першій половині червня поспішив відвідати місце поховання М.Г. Рєпніна у Густинському монастирі під Прилуками Полтавської губернії. Тут Тарас Григорович виконав **три** акварелі, які ввійшли до альбому 1845 року: “В Густині. Церква Петра і Павла”, “Брама в Густині. Церква св. Миколи”⁴⁷.

У повісті “Музикант” згадував: “Я, изволите видеть, по поручению Киевской археографической комиссии посетил эти полуразвалины и, разумеется, с помощью почтеннейшего отца Илии, узнал, что монастырь воздвигнут коштом и працею несчастного гетмана Самойловича в 1664 году, о чем свидетельствует портрет его яко ктитора, написанный на стене внутри главной церкви”⁴⁸. (Монастир було засновано 1600 року, у 1674 році побудовано п’ятибанний Троїцький храм коштом гетьмана І. Самойловича)⁴⁹.

Побував Т. Шевченко й у стародавньому місті Прилуки, що вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1085 роком у “Повчанні” Володимира Мономаха: “...і ходили за Супій. І, йдучи в город Прилуку, несподівано нас зустріли половецькі князі із вісьмома тисячами і хотіли б ради з ними битися, але оружжя відіслали було вперед на повозах, і ввійшли в город... А наступного дня, на Госпожин день, ходили до Білої Вежі...”⁵⁰. В 40-х роках ХІХ століття це було типове повітове містечко, населення якого становило 8501 чоловік, переважно купці та міщани. На той час у Прилуках діяло шість церков, зі 1100 будинків лише 4 були цегляні. Про панські будиночки міста дуже виразно написав Павло Павлович Білецький-Носенко (1774–1856):

“З сіней вела дверь прямо в хати,
Великі, білі, просторні.
Зелені груби в їх стирчали,
Куплені в Ічні, в гончарів,
Вони чверть хати займували...
По ліву руку – се гостинна.
А к собі двері – зимовник,
Де простота дідів старинна
Лягала гріться в пуховик.
Там лавка, стіни – не дубові,
А чистий наголо – липник.
На стелі сволки різні,
А на середньому – і день, і рік,
Коли були будинки ціі збудовані”⁵¹.

У повісті “Музикант” Тарас Григорович писав про свої зустрічі з П.П. Білецьким, якого вважав людиною неординарною: учасник суворівських походів, вийшовши у відставку в чині капітана, він заснував у Прилуках двокласне народне училище, яке пізніше було перетворене на трикласне. При училищі діяла бібліотека, в якій нараховувалось близько 800 книг. У 1845 році на час перебування Т. Шевченка в Прилуках П. Білецький обіймав посаду почесного доглядача училища. Варто нагадати, що П.П. Білецький-Носенко відомий і як письменник, автор роману “Зиновій-Богдан Хмельницький Хмельницький”, драми “Іван Золотаренко” тощо.

Тепло згадував поет і прилуцького священника Іллю Бодянського, від якого дізнався про історію багатьох пам’яток старовини цього краю: “Если вы, благосклонный читатель, любитель отечественной старины, то проезжая город Прилуки, Полтавской губернии, советую вам остановиться на сутки в этом городе, а если это случится не осенью и не зимою,

то можна остаться и на двое суток”⁵².

Під час останнього перебування Шевченка у Прилуках 19 лютого 1846 року на сусідній з поштовою станцією вулиці трапилась пожежа: горіла убога єврейська хатина. Шевченко кинувся допомагати виносити майно погорільців. Коли все скінчилось, він став дорікати християнам за їхню млявість та байдужість до чужої біди. Палким словом Шевченко доводив, що людина в нещасті, хто б вона не була за національністю та віросповіданням, кожному з нас повинна буди найближчим братом.

У своїй художній творчості Шевченко приділив особливу увагу древньому Чернігову. На середину XIX століття губерньський Чернігів виглядав більше як село, аніж місто: не було жодної брукованої вулиці, хати – під солом’яними стріхами, населення – 6494 особи, серед яких 438 дворян⁵³. На 1847 рік у місті налічувалось 196 крамниць, річний торговий обіг яких становив 186,5 тис. крб.⁵⁴. Тут працювало 6 трактирів, 3 шинки⁵⁵, щороку відбувалось 4 ярмарки, населення займалось дрібними промислами та торгівлею.

До Чернігова Т.Г. Шевченко прибув за дорученням Київської археографічної комісії 24 лютого 1846 року разом із письменником Олександром Степановичем Афанасьєвим-Чужбинським (1816–1875). Мандрівники зупинились в готелі “Царьград”. Про це пізніше Шевченко занотував у “Щоденнику”: “Был у меня во времена оно приятель в Малороссии некто г. Афанасьев, или Чужбинский. В 1846 году судьба столкнула нас в “Цареграде”, не в оттоманской столице, а в единственном трактире в городе Чернигове”⁵⁶. Того ж вечора Тарас Григорович разом з товаришем були присутні на балу у дворянському зібранні з нагоди останнього дня Масляної. На другий день у жартівливому вірші Чужбинський описав учорашній бал, давши жінкам назви квітів і рослин, а Шевченко зробив до нього майстерну ілюстрацію.

26 лютого Тарас Григорович відвідав Троїцько-Іллінський монастир, де сподівався отримати дозвіл єпископа на замальовку стародавніх церковних речей, що зберігалися в ризниці. За звичаєм йому дали можливість працювати тільки з четвертого дня посту. За час перебування в місті Шевченко оглянув Спаський собор, П’ятницьку церкву, курган Чорну могилу, зробив малюнок потира, наданого до села Мохнатин гетьманом І. Мазепою. В археологічних нотатках залишилися рядки про чернігівські старожитності: “В цитадели древней крепости без лафетов лежат три больших крепостных пушки, довольно грубой работы, без украшений и надписей, к которому времени они относятся – неизвестно...”⁵⁷, “...при Ильинской церкви около Троицкого монастыря есть пещера, вырытая святым Антонием, где он скрывался от Киевского князя Изяслава”⁵⁸.

У Чернігові Шевченко познайомився з удовою героя Вітчизняної війни 1812 року І.С. Дорохова Євдокією Яківною, з С.С. Громекою – майбутнім критиком і публіцистом, спілкування з яким продовжив у Петербурзі, А.І. Лизогубом, палким прихильником поезії Т. Шевченка. У листі до поета Варвара Миколаївна Рєпніна писала: “Який мене жаль бере, що ви не знайомі з А. (Андрієм – Н.С.) Лизогубом! З яким теплим почуттям він читає ваші поеми, і як він жалкує, що не знає вас особисто”⁵⁹. Андрій Іванович, представник старовинного козацького роду, запросив Шевченка до Седнева.

На той час Седнів був ремісничо-торговим містечком. У 1845 році тут мешкало 618 представників чоловічої статі, з яких міщан – 31⁶⁰, загальна кількість жителів становила 1518 осіб⁶¹. Седнівчани займалися промислами, серед яких основне місце посідав шкіряний. Кожної п’ятниці в центрі містечка на майдані відбувався великий базар, проводились два ярмарки на рік: 2 серпня та 19 грудня. У містечку діяли свічковий, шкіряний, салотопний заводи, приватний навчальний заклад, п’ять церков. До наших днів збереглися визначні пам’ятки архітектури: мурована Воскресенська церква (1690), дерев’яна Георгіївська

(середини XVIII ст.), кам’яниця (90-і роки XVII ст.).

З кінця лютого до початку березня 1846 року Т.Г. Шевченко гостював у дружньому йому сімействі. Представники прогресивної української інтелігенції Андрій Іванович (1804–1864) та Ілля Іванович (1787–1867) Лизогуби високо цінували талант Шевченка, палко підтримували ідею видання “Живописной Украины”.

Одноповерховий будинок Лизогубів з прилеглими до нього флігелями розташовувався на місці колишньої фортеці, на високому березі річки Снов, був оточений великим парком з фонтанами та оранжереєю. Серед різноманітних дерев особливо відзначалась своїми розмірами липа, чудова пам’ятка природи, стовбур її мав у обхваті сім з половиною аршин, а обсяг усього дерева з гілками – 69 аршин⁶². Т.Г. Шевченко жив у флігелі і працював у малярні, яка на той час ще добудовувалась, тож Тарас Григорович давав поради, як краще її обладнати. Тут він виконав олійний портрет Іллі Івановича та акварельний – Андрія Івановича, зробив малюнки з натури: “Коло Седнева”, “Чумаки серед могил”, “В Седневі”. Для Воскресенської церкви Т.Г. Шевченко написав ікону Різдва Богородиці, яку ще на початку XX ст. бачив відомий український художник Опанас Сластьон. У березні 1850 року, перебуваючи на засланні, Т. Шевченко згадував у листі до В.М. Репніної: “В Седневской церкви над иконостасом два вделанные в стену железные крюка меня неприятно поражали – и я думал, чем закрыть их? И ничего лучше не мог выдумать, как картиною, изображающей смерть Спасителя нашего”⁶³.

За народними переказами на вхідних дверях кам’яниці Шевченко намалював портрет козака. Про цей період життя Кобзаря згадував М.М. Білозерський: “Будучи в Седневі у 1856 році, я бачив на стіні будинка їхньої чарівної вілли кілька картин роботи Шевченка. Андрій Іванович показував мені, пам’ятаю, п’ять власноручних листів до нього від Шевченка, писаних у 1847–1848 роках”⁶⁴.

У Седневі Т. Шевченко не тільки малював, а і писав вірші. За свідченням Л. Жемчужникова всі стіни майстерні були списані його поезіями⁶⁵. Любив поет спілкуватися з селянами, цікавився їхнім життям, інколи заводив небезпечні, “крамольні розмови”. Лизогуби застерігали гостя від необачливих вчинків, а Ілля Іванович “вчитував Шевченка за вихватки дуже ризиковані, які траплялися з ним у шинку”⁶⁶.

Вдруге на гостини до Лизогубів Т.Г. Шевченко приїхав у березні 1847 року. Тут він написав поему “Осика”, зробивши підпис: “Седнев, 1847, марта 7.”; пізніше поет дав нову назву поемі – “Відьма”. За переказами, матеріалом для неї послужила справжня подія, що мала місце в сусідньому селі Бігач. У Седневі Т.Г. Шевченко підготував передмову до нового видання “Кобзаря”, переписав до окремого зошита збірку “Три літа”.

Після арешту Т.Г. Шевченка А.І. Лизогуб листувався з ним, надсилав фарби, папір, був серед тих, хто клопотався про дострокове звільнення поета. І.І. Лизогуб придбав малюнок Т. Шевченка, написаний ним на засланні у 1850 році⁶⁷. На жаль, Шевченківські реліквії, що зберігались у родині Лизогубів, загинули під час великої пожежі, яка сталася у березні 1883 року.

Вшановуючи пам’ять великого Кобзаря, до 90-річчя від дня народження Тараса Шевченка коштом Федора Андрійовича Лизогуба у Седневі було встановлено бюст поета роботи відомого українського скульптора Ф.П. Балавенського (не зберігся). Пам’ятник Т.Г. Шевченку скульптора Г.В. Бистровського встановлений у парку біля липи 1957 року. У вересні 2010 року перед будинком Лизогубів встановили новий пам’ятник Шевченку роботи ужгородського скульптора А. Балогі.

Протягом життя Т. Шевченко підтримував стосунки з П.О. Кулішем (1819–1897). Познайомились вони у червні 1843 року в Києві. Про цю зустріч Пантелеймон Олександрович

дрович згадував: “Коли я сидів за мольбертом, переді мною з’явилась незнана ще мені фігура Шевченка. В парусиновому балахоні і в такому ж картузі, який падав йому на тім’я, подібно козацькому шлику. Тоді він ще не носив вусів, і в обличчі його було багато жіночого”⁶⁸.

П. Куліш схвально сприйняв задум видання “Живописной Украины”: “Нехай тобі, приятелю, Бог помагає на все добре, а об мені будь певен, що вже я не грітимусь даром коло твого куреня; чи дровець, то й дровець принесу; чи пшона на кашу, той пшона придбаю...”⁶⁹. Хоча їхні стосунки не завжди були рівними, це не завадило Кулішеві запросити Тараса Григоровича старшим боярином на своє весілля. Одружувався він з Олександрою Михайлівною Білозерською. Наречена раділа цьому запрошенню, і як зазначав перший біограф Т.Г. Шевченка, наш земляк О. Кониський: “...хто б з нас не бажав, не радів, щоб в день нашого шлюбу церковного вінчала нас сама слава України, держачи над головою вінець рукою Тараса Шевченка”⁷⁰. Вінчання відбулось 24 січня 1847 року у церкві села Оленівки неподалік Мотронівки – родинного маєтку Білозерських. “Гостей на весіллі були повні світлиці, – писав О. Кониський, – гули вони по всіх кутках, мов ті чмелі; інде щебетали, наче горобці, взагалі стояв гомін великий. Аж ось старший боярин, заложивши назад руки, почав ходити по залі та й заспівав:

Ой зійди, зійди, ти, зіронько та вечірняя,
Ой, вийди, вийди, дівчинонько моя вірная...

Та й співав же він як! “Такого або рівного йому співу не чув я, – каже Куліш, – ні в столиці, ні на Україні.” Від того співу зацікавила розмова і між старшими, і між молодими: з усіх світлиць гості посходилися до зали, мов до якої церкви”⁷¹.

Після весілля майже місяць гостював Т.Г. Шевченко на Борзнянщині. На хуторі Кукуріківщина жив ще один його добрий приятель – український поет-романтик Віктор Миколайович Забіла (1808–1869). Позналилися вони через Г.С. Тарновського, якому в березні 1842 року Тарас Григорович надіслав три примірники щойно виданої у Петербурзі поеми “Гайдамаки” і просив один з них передати В. Забілі на заочне знайомство”⁷². Влітку наступного року вони зустрілись в Качанівці і потоваришували. Повертаючись до Петербурга після перших відвідин України, Т. Шевченко їхав через поштову станцію Борзна, яку утримував збіднілий поміщик В.М. Забіла. Не знайшовши у станційному трактирі харчів, Шевченко написав Віктору Миколайовичу жартівливу записку на хутір Кукуріківщина, на яку отримав відповідь у тому ж стилі:

“За що ти лаєшся, Тарасе,
Що не знайшов в Борзні припасу,
Якого ти тоді бажав? –
Сам ти такий, як мене лаєш.
За що? Ти, може, попитаєш:
За те, що в хутір не забіг. –
Який же ти земляк?
Я б рад би був тобі, як брату,
Якби забіг до мене в хату,
Неначе б сваху шанував !!!”⁷³

Шевченко тепло згадував Віктора Забілу і пізніше змалював його в образі Віктора Олексійовича в повісті “Капитанша”. Взимку 1847 року Т.Г. Шевченко відвідав Забілу на хуторі Кукуріківщина (тепер село Забілівщина Борзнянського району Чернігівської області) і намалював його портрет, який не зберігся⁷⁴. Розлучаючись, Тарас Григорович подарував

товаришу на згадку свого кашкета та сорочку, виготовлену з конопель сестрою Яриною.

Помітний слід у творчості Шевченка залишили представники відомого козацького роду Галаганів. У поемі “Іржавець” поет згадував “поганого прилуцького полковника”⁷⁵ Гната Галагана, який за наказом Петра I руйнував Січ у 1709 році. Недалеко від Прилук у селах Дігтярі та Сокиринці (тепер Срібнянського району Чернігівської області) жили нащадки полковника.

Маєток Петра Григоровича славився в окрузі: “Тромадний барский дом, великолепный сад с огромными оранжереями, бесчисленной прислугою, большой и превосходный оркестр делали Дихтяри одним из приятнейших домов в Малороссии”⁷⁶. У день приїзду Тараса Григоровича господар відзначав свій день народження. На балу, куди випадково потрапив поет, грав оркестр, що складався з кріпосних селян. Поміж інших особливу увагу гостя привернув талановитий скрипаль Артем, який послужив прообразом головного героя повісті “Музыкант” – Тараса Артемовича. Дігтярі вразили Шевченка розкішним життям господарів і жебрацьким існуванням селянства: “Паны там бенкетуют, а мужики голодают. Да еще мало того: в селе, кроме корчмы, что ни улица, то и шинок”⁷⁷.

У порівнянні з Дігтярями, де на початку 1840-х років налічувалось 193 двори, Сокиринці були набагато більшими. Тут, серед мальовничого парку стояв двоповерховий палац Г.П. Галагана (1819–1888). З власником маєтку поет зустрічався ще в Петербурзі, де подарував йому окреме видання поеми “Тризна” з дарчим написом. Григорій Павлович Галаган був поміщиком ліберального напрямку, українофілом, цікавився фольклором, етнографією, брав участь у підготовці селянської реформи 1861 року. Галаган був щедрим покровителем сліпого кобзаря-лірника Остапа Вересая, про якого чув Т. Шевченко. Незважаючи на те, що вони не були особисто знайомі, у 1860 році поет надіслав О. Вересаю примірник “Кобзаря” із власноручним написом: “Брату Остапу від Т.Г. Шевченка”⁷⁸. У великому парку серед інших дерев зберігся явір, де за народними переказами любив відпочивати Т. Шевченко.

Недалеко від Сокиринців розташоване село Линовиця (нині Прилуцького району). Тут, у маєтку де Бальменів Т. Шевченко побував у 1843 році. Яків Петрович де Бальмен (1813–1845), офіцер, художник-аматор, щирий прихильник поезії, був другом Тараса Григоровича. Разом із двоюрідним братом М. Башиловим переписали латиною “Кобзар” та інші твори поета для видання за кордоном, ілюструвавши їх власними малюнками (видані у 2008 році. Див.: Шевченко Т. Вірші. 1844: Кобзар. 1840, Гайдамаки. 1841, Гамалія. 1843: Факсимільне відтворення. – Дніпродзержинськ, 2008). Своєму “искреннему другу Якову де Бальмену”⁷⁹, який загинув на Кавказі, Шевченко присвятив поему “Кавказ”, що містить наступні рядки:

“І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий! Не за Україну,
А за її ката, довелось пролить
Кров добру, не чорну. Довелось запить
З московської чаші московську отруту!”⁸⁰.

Як зазначав О. Кониський: “Тарасова муза, ширяючи високо поперх Кавказьких гір, вболіває за знедолених людей, до якої б народності вони не належали”⁸¹.

Під час перебування на Чернігівщині у лютому 1846 року Шевченко побував у Ніжині. На той час за розмірами та кількістю жителів Ніжин перевищував губернське місто: тут проживало 7830 мешканців, налічувалось 740 будинків⁸², працювали тютюнова фабрика, мідноливарний, восковий, салотопний заводи. Місто вирізнялось наявністю

великої колонії греків, які в XVII столітті отримали дозвіл від гетьмана Б. Хмельницького на вільну торгівлю у всіх містах України, славилось давніми торговельними традиціями та солінням огірків. У 1820 році тут була заснована Гімназія вищих наук, серед першого випуску якої був М.В. Гоголь (1809–1852), у 1845 році була відкрита картинна галерея, яку Тарас Григорович із зацікавленістю оглянув.

У Ніжині поет зупинився в готелі “Не минай”⁸³. Як свідчив О.С. Афанасєв-Чужбинський: “Двері наші не зачинялись, особливо нас відвідували студенти і серед них М.В. Гербель, що був тоді на останньому курсі”⁸⁴. Йому в альбом Шевченко записав початок свого вірша “Гоголю”:

“За думою дума роєм вилітає,
Одна давить душу, друга роздирає,
А третя тихо, тихесенько плаче.”

У Шевченка було особливе ставлення до великого письменника: “... перед Гоголем должно благоговеть как перед человеком, одаренным самым глубоким умом и самою нежною любовью к людям”⁸⁵. Тарас Григорович дуже жалкував з того, що йому не довелося особисто бути знайомим з Миколою Васильовичем.

Пізніше Микола Гербель став відомим перекладачем творів Шекспіра, Міллера, Гете, широко пропагував творчість Шевченка. Про М.В. Гербеля Тарас Григорович згадував у листі до М.А. Маркевича 22 квітня 1857 року з Новопетровського укріплення: “Чи не зострінешся ти часом з Гербелем, переводчиком “Слова о полку Игоревим”. Воно хоч і зветься Гербель, а такий же сірий хохол, як і ми з тобою, молодий мій друже. Отже, як побачиш його, то подякуй йому за перевод “Малоросійської думи”⁸⁶.

Щира дружба єднала Т.Г. Шевченка з братами Лазарєвськими, уродженцями с. Гирявки Конотопського повіту (тепер с. Шевченкове Конотопського району Сумської області.) Федір Матвійович Лазарєвський (1820–1890) на час заслання поета служив чиновником Прикордонної комісії в Оренбурзі, де вони і познайомились у 1847 році. Палкий прихильник художнього слова, знавець поезії Шевченка, шанувальник “Кобзаря” та “Гайдамаків”, він був першим, хто клопотався про полегшення участі поета, створював атмосферу дружнього ставлення до нього. Шевченко відчув щирість Федора Матвійовича, разом вони співали улюблених Тарасових пісень “Зіроньку”, “Забілили сніги”, “Тяжко важко в світі жить”. Разом з братом Михайлом, який служив у Троїцьку на посаді попечителя прилінійних казахів, Ф.М. Лазарєвський організував систему отримання Шевченком “субсидій” та листів від друзів. “Одним з найблагородніших людей” називав Федора Матвійовича Шевченко: “...він перший не посоромився моєї сірої шинелі й перший зустрів мене після мого повернення з Киргизького степу, і запитав, чи є в мене що пообідати”⁸⁷.

Задушевним другом поета став Михайло Матвійович Лазарєвський (1818–1867), який усіляко допомагав Шевченкові на засланні, багато зробив для його звільнення. Саме йому довіряв свої “захаяльні книжки” поет. “На удивление симпатические люди эти прекрасные братья Лазаревские, и все шесть, как один, замечательная редкость,” – писав Шевченко у щоденнику 29 березня 1858 року⁸⁸. В останні роки життя поета М.М. Лазарєвський став першим радником і помічником поета в усіх його справах: допомагав у виданні творів, турбувався облаштуванням побуту, здоров’ям, запрошував лікарів. Після повернення із заслання Шевченко оселився в Петербурзі на квартирі Михайла Матвійовича, де прожив протягом трьох місяців⁸⁹. І жодного разу їхня дружба не була затьмарена.

Особливе ставлення у Шевченка було до Афанасії Олексіївни Лазарєвської, що виховала шість “синів-соколів”, як називав їх Шевченко. Він зберіг листа, написаного нею

у вересні 1858 року: “Не маючи приємності знати Вас особисто, я, проте, полюбила Вас, як найближчого, рідного, бо чула про Вас повсякчасні похвали від усіх, і особливо від моїх дітей, за дружбу з якими я сердечно дякую вам...”⁹⁰. Зворушливою була їхня зустріч у родинному маєтку Лазаревських, куди Тарас Григорович прибув разом з Федором та Іваном Лазаревськими 21 вересня 1859 року. У Гирявці Шевченко намалював портрет Афанасії Олексіївни, записав до її альбому вірш “Садок вишневий коло хати”, подарував офорт “Святе сімейство”. У спогадах Ф.М. Лазаревського зазначено, що “живя в Гирявке, Тарас, по обыкновению, вставал очень рано и отправлялся в сад, садился там под вербою и оставался в созерцательном состоянии”⁹¹.

Остання подорож Шевченка нашим краєм була жалобною. Для перепоховання на Чернечій горі біля Канева труну з тілом поета везли з Петербурга в Україну Московським шляхом, через міста і села Чернігівщини, де бував за життя Тарас Григорович. Тисячі земляків-українців проводжали поета в останню путь. Їхні думки і почуття висловив над труною Кобзаря український громадський діяч, згодом перший біограф Шевченка, Микола Корнійович Чалий: “Скорбота наша надто велика, щоб передати її словами, і надто глибока, щоб поглиблювати її сумними закличками... Слава цього імені не вмере серед нащадків. Воно житиме в народі довго-довго й зникне хіба що з останнім звуком малоросійської пісні, а народна пісня не вмирає ...”⁹².

¹ Шевченко Т. Повне зібрання творів. – Т. 5. – К., 1963. – С. 252.

² Шевченко Т. Біографія. – К., 1964. – С. 51.

³ Шевченко Т. Повне зібрання творів. – Т. 1 – С. 139.

⁴ Жур П. Труді і дні Кобзаря. – К., 2003. – С. 89.

⁵ Там само. – С. 32

⁶ Шевченко Т. Біографія. – С. 98.

⁷ Там само. – С. 102.

⁸ Шевченко Т. Біографія. – С. 35.

⁹ Там само. – С. 55.

¹⁰ Там само. – С. 56.

¹¹ Жур П. Літо перше. – К., 1979. – С. 18.

¹² Там само. – С. 18.

¹³ Населевець Н. Родина Тарновських //Родовід. – 1996. – № 2 (14). – С. 18.

¹⁴ Киевская старина. – 1883. – Т. 2. – С. 403.

¹⁵ Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський. – К., 1991. – С. 129.

¹⁶ Тарас Шевченко //Великие художники. – Ч. 24. – К., 1991. – С. 129.

¹⁷ П. Жур. Літо перше. – С. 229

¹⁸ Жур П. Шевченківський Київ. – К., 1991. – С. 115.

¹⁹ Жур П. Дума про огонь. – К., 1985. – С. 128.

²⁰ Киевская старина. – 1883. – Т. 2. – С. 407; Судак В.О. До історії збирання образотворчої Шевченкіани Василем Тарновським //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 3. – Чернігів, 2002. – С. 53.

²¹ Киевская старина. – 1883. – Т. 2. – С. 407–408.

²² Тарновський В. Дрібниці з життя Шевченка. //Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 114.

²³ Там само. – С. 112.

²⁴ Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. – Інв. № Ал-165. – Арк. 4.

²⁵ Жур П. Третя зустріч. – К., 1970. – С. 243.

²⁶ Яцюк В.М. Шевченкіана Василя Тарновського: декілька спостережень //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 3. – Чернігів, 2002. – С. 57.

²⁷ Сарбей В. Засновник Шевченкіани //Пам’ятки України. – 1988. – № 2. – С. 54.

²⁸ Тарахан-Береза З. Василь Тарновський та пам’ятник-хрест на Шевченковій могилі //Родовід. – 1996. – № 2 (14). – С. 66.

²⁹ Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. – Т. 6. – К., 2003. – С. 427.

³⁰ Тарахан-Береза З. Василь Тарновський та пам’ятник-хрест на Шевченковій могилі. – С. 66.

³¹ Шевченко Т. Кобзар. – К., 1998 – С. 209.

³² В.Г. Альбом офортів Шевченка //Киевская старина. – 1891. – Июнь. – С. 483-484.

³³ Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции В.В. Тарновского. – Вип. 1: Шевченко. – К., 1893.

³⁴ Сеньків М. Фундатори і меценати львівських музеїв кінця ХІХ – початку ХХ століть //Скарбниця української культури: Зб. наукових праць. – Вип. 8: Матеріали наукової конференції: “Меценатство і благодійність: [події,

постатіГ, фундації. – Чернігів, 2007. – С.

³⁵ Сарбей В. Засновник Шевченкіани. – Ж-л “Пам’ятки України”, 1988. – № 2 – С. 54.

³⁶ Шевченко Т. Кобзар. – К., 1969. – С. 374.

³⁷ Там само. – С. 373.

³⁸ Киевская старина. – 1894. – Т. 47. – С. 42.

³⁹ Шевченко Т. Повісті. – К., 1983. – С. 136.

⁴⁰ Кониський О. Вказана праця. – С. 131.

⁴¹ Шевченко Т.Г. Біографія. – К., 1964. – С. 129.

⁴² Жур П. Дума про огонь. – С. 32.

⁴³ Там само. – С. 33–34.

⁴⁴ Там само. – С. 40–41.

⁴⁵ Чалий М. Жизнь и произведения Тараса Шевченка. – К., 1882. – С. 45.

⁴⁶ Чалий Н. Жизнь и произведения Тараса Шевченка. – С. 47.

⁴⁷ Шевченківський словник. – Т. 1. – К., 1976. – С. 179.

⁴⁸ Шевченко Т. Повести. – С. 160

⁴⁹ Густинський Свято-Троїцький монастир. – Б/м, 2004. – С. 5.

⁵⁰ Чернігівщина (факти, події, постаті). – Чернігів, 2003. – С. 67; Хроніка-2000. – № 37–38. – С. 164.

⁵¹ Жур П. Дума про огонь. – С. 64.

⁵² Шевченко Т. Повести. – С. 159.

⁵³ Чернигову 1300 лет: Сборник документов и материалов. – К., 1990. – С. 72.

⁵⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К., 1972. – С. 98.

⁵⁵ Маркевич Н. Чернигов //Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1851. – № 24.

⁵⁶ Шевченко Т. Повне зібрання творів. – Т. 5. – К., 1964. – С. 45.

⁵⁷ Шевченко Т. Повне зібрання творів. – Т. 6. – К., 1964. – С. 308.

⁵⁸ Шевченко Т. Повне зібрання творів. – Т. 6. – К., 1964. – С. 310.

⁵⁹ Кониський О. Вказана праця. – С. 290.

⁶⁰ Державний архів Чернігівської області. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 10372. – Арк. 44зв.

⁶¹ Там само. – Оп. 2. – Спр. 524. – Арк. 56.

⁶² Калиновский Н. Седнев //Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1851. – № 18.

⁶³ Шевченко Т. Повне зібрання творів. – Т. 6. – К., 1964. – С. 66.

⁶⁴ Білозірський М. Тарас Шевченко за спогадами різних осіб (1831–1896 рр.) //Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 165.

⁶⁵ Жемчужников Л. Мои воспоминания из прошлого. – Л., 1971. – С. 126.

⁶⁶ Жур П. Дума про огонь. – К., 1985. – С. 220.

⁶⁷ Шевченко Т. ПЗТ. – Т. 6 – К., 1964. – С. 424.

⁶⁸ Шевченко Т.Г. Біографія. – С. 85

⁶⁹ Жур П. Дума про огонь. – С. 56.

⁷⁰ Кониський О. Вказана праця. – С. 214–215.

⁷¹ Там само. – С. 215.

⁷² Шевченко Т. **Твори – т. 5.** – К., 1979. – С. 238.

⁷³ Жур П. Літо перше. – С. 237.

⁷⁴ Шевченківський словник. – Т. 1. – К., 1976. – С. 226.

⁷⁵ Там само. – С. 148.

⁷⁶ Шевченко Т. Біографія. – С. 130.

⁷⁷ Шевченко Т. Повести. – К., 1983. – С. 179.

⁷⁸ Шляхами великого Кобзаря. Путівник. – К., 1964. – С. 202.

⁷⁹ Шевченко Т. Кобзар. – К., 1969. – С. 308.

⁸⁰ Там само. – С. 311.

⁸¹ Кониський О. Вказана праця. – С. 176.

⁸² Жур П. Дума про огонь. – С. 196.

⁸³ Афанасьев-Чужбинский О. Спомини про Т.Г. Шевченка //Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 95.

⁸⁴ Там само. – С. 95.

⁸⁵ Шевченко Т. Твори в 5 т. – Т. 5. – К., 1979. – С. 277.

⁸⁶ Там само. – С. 364.

⁸⁷ Шевченко Т. ПЗТ – Т. 5. – К., 1979. – С. 278.

⁸⁸ Там само. – С. 210.

⁸⁹ Жур П. Шевченківський Петербург. – К., 1972. – С. 121.

⁹⁰ Жур П. Третя зустріч. – К., 1970. – С. 247.

⁹¹ Шевченко Т.Г. Біографія. – С. 487.

⁹² Чалий М. Похорон Т.Г. Шевченка на Україні //Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 389.

* **Національний музей Тараса Шевченка. – К, 2002. – С. 10.**

Т. КАЛІНІНА

“Коли ми зйдемося знову...” (до питання про київське оточення Т. Шевченка 1840-х років)

Розповідаючи про перебування Т.Г. Шевченка в Києві в 1840-х роках, біографи, як правило, визначають кілька умовних груп його київського оточення, що переважно пов’язані з професійною діяльністю Т. Шевченка як художника та співробітника Археографічної комісії, а також із зародженням Кирило-Мефодіївського братства.

Окремі, розпорошені по різних джерелах факти, вказують на те, що до шанувальників поета належали не лише студенти, чиновники та інтелігенція, а й представники впливової частини суспільства. За спогадами О. Афанасьєва-Чужбинського, тодішнього приятеля Шевченка, в 1846 році вони мали в Києві кількох знайомих з “вищого кола”. Під час одного з традиційних літературних вечорів у Тарновських у Києві Шевченко прочитав своє послання “І мертвим, і живим”, яке справило на присутніх незабутнє враження.

Саме цій частині суспільства поет адресував свої вірші періоду “трьох літ”, намагаючись прищепити освіченим і премудрим землякам любов до “свого рідного”¹, до землі, де вони “почали жити й відчувати”², до “братів-гречкосіїв”, до “найменшого брата”³.

З родиною Тарновських Шевченко познайомився наприкінці літа 1845 року в селі Потоках Канівського повіту (за 80 верст на південь від Києва), де він прожив тоді близько двох тижнів, багато писав і малював⁴. Василь Васильович-старший був управителем маєтку свого дядька Григорія Степановича Тарновського. Родина постійно мешкала в селі, але взимку й навесні Тарновські наймали квартиру в місті. Як встановив Петро Жур, навесні 1846 року вони мешкали на Печерську, в будинку купчихи Дударової у Хрестовому провулку (нині вулиця Миколи Гайцана – між вулицями Московською та Суворова)⁵.

До постійних гостей належав і брат дружини В.В. Тарновського-старшого Людмили Володимирівни – Михайло Володимирович Юзефович (1802–1889), помічник попечителя Київського учбового округу (1843–1858), почесний член Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (з 1844 р.), знайомий і “добрий благодійник” Пантелеймона Куліша. З молодих літ М. Юзефович цікавився літературою й мистецтвом, місцевою археологією та історією, пишався знайомством з О. Пушкіним та дружбою з його братом, листувався з літераторами, сам писав вірші⁶. Цікаво, що Юзефовичу П. Куліша рекомендував Михайло Максимович, з яким Т. Шевченко був знайомий ще зі свого першого приїзду в Україну⁷.

Влаштувавши Куліша молодшим учителем до Луцького повітового училища, а згодом перевівши його до Києва, Юзефович піклувався про нього майже по-батьківськи, постійно підтримував на шляху педагогічної кар’єри. Його клопотанням в 1842 році Куліш був переведений з посади вчителя російської мови Луцького дворянського училища на таку саму посаду в Києво-Подільському училищі⁸. При підтримці Юзефовича Куліш надрукував у Києві роман “Михайло Чарнышенко” та поему “Україна”. У романі письменник використав родинну історію дружини свого покровителя Анни Максимівни⁹.

За сприяння Михайла Володимировича Куліша було зараховано працівником Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, яка протягом 1843–1844 років відряджала його в різні регіони України для пошуку старожитностей. Завдяки Юзефовичу, який постачав йому книжки й рукописи, Куліш відкрив для себе Літопис Самовидця, а 1846 року передав текст пам’ятки О. Бодянському для опублікування. Опис подій 1663 року з цього літопису ліг в основу “Чорної ради”¹⁰.

П. Куліш писав про М. Юзефовича їхньому спільному знайомому, що в Києві, “где все смотрят на меня гордым оком и несытым сердцем..., один он принимал во мне участие”¹¹, а пізніше визнавав, що в той період свого життя користувався особливою прихильністю М. Юзефовича, якому був зобов’язаний більше, ніж кому іншому, часто в нього бував.

У кабінеті помічника попечителя Київського учбового округу на початку жовтня 1844 р. П. Куліш познайомився з М. Костомаровим, який щойно приїхав з Харкова, щоб залагодити свої справи, пов’язані з переведенням на посаду вчителя історії Рівненської гімназії. Юзефович дуже люб’язно прийняв Костомарова, розхваливши його дисертацію, з якою незадовго до того ознайомився. Під час бесіди про вивчення історичних пам’яток Рівненщини до них приєднався Куліш, тоді – доглядач повітового училища на Подолі, і обидва дослідники із задоволенням переконалися, що користуються одними й тими ж джерелами з історії України. У той же день Куліш показав гостеві своє величезне зібрання записів народних пісень. Відтоді вони бачилися майже щодня. Завдяки Кулішеві Костомаров познайомився з М. Максимовичем, який мешкав у Старому місті біля церкви Св. Трійці¹².

З листа П. Куліша до Т. Шевченка від 31 грудня 1844 року видно, що десь у цей час М. Юзефович брав участь у розповсюдженні передплатних квитків на перший випуск альбому офортів “Живописная Украина”, що видавався Т. Шевченком “на славу імені України”¹³. “Михайло Владимирович довольно охотно раздал Ваши билеты, – писав Шевченкові Куліш, – и если Вы не получили денег, то это потому, что он не знал Вашего адреса, о котором спрашивал как-то у меня...”¹⁴.

У 1845–1847 роках Т. Шевченко, М. Костомаров та П. Куліш часто бували у М. Юзефовича на його запрошення. Про це є пряме свідчення сина Юзефовича – Володимира Михайловича (1841–1893), опубліковане В. Беренштамом: “В роки, що передували заслання 1847 р., Шевченко разом з Костомаровим і Кулішем був бажаним гостем у салоні М.В. Юзефовича і його кабінеті помічника попечителя Київського учбового округу”¹⁵. Деякий час у М. Юзефовича зберігалася рукописна книга “Wirszy T. Szewczenka” з ілюстраціями М. Башилова та Я. де Бальмена (під час допиту 17 квітня 1847 року у М. Костомарова вимагали пояснень з приводу “зухвалих віршів” у цій збірці, виявленій у нього під час обшуку)¹⁶.

На початку 1846 року, коли Шевченка вже не було в Києві, а хворий М. Костомаров перебрався на квартиру до М. Гулака, їх почав відвідувати спочатку В. Білозерський, пізніше О. Маркович. Дружні бесіди все частіше завертали до ідеї слов’янської єдності, а федеративний устрій уявлявся їм найщасливішим для суспільного життя слов’ян. Думка про слов’янську взаємність та слов’янську федерацію залишилася для всіх них заповітною на все життя, – наголошував пізніше М. Костомаров¹⁷.

Вітання, передане Шевченком Юзефовичу в коротенькому листі до М. Костомарова з Борзни 1 лютого 1847 року між запитанням щодо новин про призначення в університеті та згадкою про братство (“Як побачите Юзефовича, то поклоніться йому од мене. О братстві не пишу, бо нічого й писать. Як зійдемося, то поплачем”)¹⁸, дає підстави стверджувати, що Михайло Владимирович був для Шевченка та Костомарова не лише впливовою посадовою особою. Він належав до людей, з якими можна було – хоча і з деякими застереженнями – обговорювати “справи слов’янського світу”. Напевно, він був і серед слухачів (а, можливо, й читачів) Шевченкових недрукованих віршів. Пригадуючи в 1870-х роках початок своєї нетривалої професорської кар’єри в Київському університеті в 1846 році, М. Костомаров зауважував: “Попечителем університету був генерал Траскін, який нічим особливим не відзначався, а помічником його – Юзефович, малорус, який любив

свою старовину, але з дворянським, чиновницьким пошибом”¹⁹.

15 квітня 1847 року на допиті в III відділенні М. Костомаров наполягав, що часто вів розмови про слов’янство не лише зі своїми університетськими колегами (професорами Іванишевим, Костирем, Селіним, колишнім професором Максимовичем), а в чисто науковому плані й з поміщиками Рігельманом і Тарновським. “Пан помічник київського округу Юзефович також зі мною часто розмовляв про слов’янство, – свідчив М. Костомаров, – і не лише в науковому, а й у політичному сенсі поділяв зі мною ту думку, що всі племена слов’янські мають об’єднатися під скіпетром російського государя...”²⁰.

Рівень довіри у стосунках Костомарова та Юзефовича вичерпно характеризується відомим епізодом арешту історика. Пізно ввечері на квартирі професора, заклопотаного підготовкою до весілля, з’явився Михайло Володимирович зі словами: “На вас донесли, я прийшов вас врятувати...”. Костомаров, спокійний за свої папери в кабінеті, згадав, що в кишені пальта лежала чернетка рукопису про слов’янську федерацію, яку він давав переписувати Гулаку. Він витяг її, щоб спалити, та рукопис опинився в руках “рятівника”, який тут же вийшов зі словами: “Нічого не бійтесь”. А коли заарештованого Костомарова привезли на квартиру губернатора, йому було пред’явлено “Закон Божий” – той самий рукопис “підбурливого й злочинного змісту”, який начебто був переданий Гулаком до III відділення.

Про фатальну роль М. Юзефовича у справі кирило-мефодіївців кияни пам’ятали довго. 19 березня 1881 року Катерина Федорівна Юнге (1843–1913), яка нав той час перебралася з дітьми до Києва, в одному з листів до Костомарова згадувала про нових знайомих – родину Штейнгелів, де часто буває й М. Юзефович. “Чи правда, що пан Юзефович і є саме тим, який зрадив Вас, передавши заборонену статтю, яку хотів зберегти... його вважають за великого ліберала, людину, яка рече правду; але дізнавшись від інших те, що я Вам переказала, мені досі вдалося так улаштуватися, що я ще йому жодного разу не подавала руки”²¹.

Відомий запис у щоденнику Шевченка, зроблений 6 травня 1858 року після знайомства з обер-секретарем канцелярії Синоду Віктором Юзефовичем: “Новий знайомий, хоч і був привітний, мені не сподобався, може, через те, що він рідний брат зрадника – київського Юзефовича”²². Навряд чи поет назвав би так сторонню людину, офіційну особу, що лише старанно виконувала свої посадові обов’язки. Та й П. Куліш, поновлюючи після заслання листування з М. Юзефовичем, зокрема, писав йому про спільні для обох “святі спогади юності”²³, очевидно, маючи на увазі ті часи, коли Юзефович опікувався молодим Кулішем, що не приховував своєї любові до України й бажання служити їй.

З огляду на все сказане, зовсім інакше прочитуються відомі рядки поезії Т. Шевченка “Згадайте, братія моя...” з циклу “В казематі”, зокрема, один із варіантів тексту цього вірша:

Коли ми зійдемося знову
І поговорим і любовно
Помолимося знову
О муках грішної землі?²⁴

Як відомо, рядки адресовані поетом “союзникам”, які вже відбували покарання далеко від України (цикл “В казематі” започатковано цією поезією вже в Оренбурзі, в листопаді 1849 року – не пізніше 23 квітня 1850 року)²⁵.

Любіться, брати мої,
Україну любіте

І за неї, безгаланну,
Господа моліте.
І його забудьте, други,
І не проклиняйте.
І мене в неволі лютій
Інколи згадайте.

Чи про дрібного донощика О. Петрова, який – випадково чи сплановано – опинився за стіною кімнати М. Гулака, йдеться в останніх рядках? У доносі Петрова, з яким той, до речі, спочатку прийшов до М. Юзефовича, прізвище Шевченка згадано лише один раз (у зв’язку з “протизаконними думками” його віршів, які Петрову читав О. Навроцький)²⁶. Сам Шевченко в автобіографії писав, що його заарештували “за доносом студента Київського університету якогось Петрова”²⁷, тобто вони навіть не були знайомі особисто. Отже, швидше за все, у вірші мова йде не про сторонню особу, а про того, хто був для “братії” майже своїм.

Як впливає з наведених вище джерел, для П. Куліша в його молоді роки М. Юзефович був покровителем, для М. Костомарова – цікавим співрозмовником. О. Маркович, І. Посяда та Г. Андрузький бували у М. Костомарова, як він показав на допиті, бо “п. Юзефович доручив... передати студентам переклади письменників з латинської, які писали про Малоросію”²⁸. Т. Шевченко, про якого спочатку Юзефович напевно багато чув від Куліша, був бажаним гостем його салону. За версією П. Зайцева, саме М. Юзефович залучив Шевченка до роботи в Археографічній комісії²⁹. Не раз вони зустрічалися у київського губернатора І. Фундукля, людини освіченої та щедрої, що, як і М. Юзефович, любив історію та археологію³⁰.

Серед знайомих Т. Шевченка в Україні в 1840-і роки було чимало заможних людей, які не відзначалися ні особливими чеснотами, ні гарячою любов’ю до рідної мови, ні прихильністю до української старовини, але запрошували знаменитого поета – більше із марнославства чи заради моди (М. Чалий)³¹. М.В. Юзефович до таких не належав. Незважаючи на свою непевну поведінку під час арешту М. Костомарова, пізніше він писав П. Кулішеві: “Мы не так чужды друг другу на почве нашего национального вопроса. Меня радует и то, что наши громады, как явление жизни, имеют громадную силу”³².

Проте у 1847 році фатальне “малоросійське питання”, зокрема положення про республіканський устрій “вільної, непідлеглої України в союзі слов’янським” (“Книга буття”), стало каменем спотикання і для нього, і для багатьох освічених впливових чиновників, які цікавилися минулим України, але служили “Отечеству чужому”. Відомо, що М. Юзефович, який у різні періоди життя шукав зближення з українською інтелігенцією, в той же час інформував III відділення про Київську громаду та окремих її членів, (зокрема про М. Драгоманова), був ініціатором підготовки указу 1876 року про заборону українського письменства³³.

У 1847 році багатьом у Києві здавалося, що кирило-мефодіївці, які в душі загальнослов’янських тенденцій обговорювали шляхи звільнення слов’янських народів з-під чужоземної влади та духовного й політичного об’єднання слов’ян, становили більшу загрозу для Австрійської імперії, ніж для Росії. Як писав сучасник, серед киян ще довго ходили чутки, що братчиків викрила австрійська поліція³⁴.

¹ У виданні “Живописная Украина” (СПб., 1844) Т. Шевченко-художник намагався представити “пред очи образованного мира” образ давньої України, звичай предків, яскраві події з літопису своєї землі (Шевченко Т. Лист до П.І Гессе. 1 жовтня 1844 р. //Шевченко Тарас. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т. 6. – К., 2003. – С. 29).

Доповіді та повідомлення наукової конференції “Тарас Шевченко та українська еліта XIX століття” (до 200-річчя від дня народження В.В. Тарновського-старшого, червень 2010 р.)

- ² Живописная Украина. //Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т. 5. – К., 2003. – С. 203.
- ³ Шевченко Т. І мертвим, і живим, і ненародженим... //Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т. 1. – К., 2001. – С. 353.
- ⁴ Тарновский В.В. Мелочи из жизни Шевченко //Киевская старина. – 1897. – Кн. 2. – С. 31–35.
- ⁵ Жур П. Шевченківський Київ. – К., 1991. – С. 115.
- ⁶ Письма П.А. Кулиша к М.В. Юзефовичу. //Киевская старина. – Т. LXIV. – С. 185–187.
- ⁷ Жур П. Літо перше. – К., 1979. – С. 233–234.
- ⁸ Письма П.А. Кулиша к М.В. Юзефовичу //Киевская старина. – Т. LXIV. – С. 185–186.
- ⁹ Довідка В. Панченка. За вид.: П. Куліш. Повне зібрання творів. Листи. – Т. I: 1841–1850 /Упорядкування, коментарі О. Федорук. – К., 2005. – С. 353.
- ¹⁰ Там само. – С. 352–353.
- ¹¹ Лист до П. Плетньова. 15 жовтня 1845 р. //П. Куліш. Повне зібрання творів. Листи. – Т. I: 1841–1850 / Упорядкування, коментарі О. Федорук. – К., 2005. – С. 56.
- ¹² Автобіографія //Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990. – С. 462.
- ¹³ Лист до П.І. Гессе. 1 жовтня 1844 р. //Шевченко Т. Повне зібрання у дванадцяти томах. – Т. 6. – К., 2003. – С. 30.
- ¹⁴ Листи до Тараса Шевченка. – К., 1993. – С. 32.
- ¹⁵ Беренштам В.Л. Т.Г. Шевченко і простолюдини, його знайомі //Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 112.
- ¹⁶ Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. 1814–1861. – К., 1982. – С. 116.
- ¹⁷ Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – С. 475.
- ¹⁸ Шевченко Т. Повне зібрання у дванадцяти томах. – Т. 6. – С. 34.
- ¹⁹ Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – С. 478.
- ²⁰ Протокол допиту М.І. Костомарова в III відділенні 15 квітня 1847 р. //Кирило-Мефодіївське товариство. У 3 т. – Т. I. – К., 1990. – С. 275–276.
- ²¹ Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. XXII. – № 331-а.
- ²² Шевченко Т. Щоденник. З російської переклав О. Кониський. – К., 2003. – С. 220.
- ²³ Письма П. Кулиша к М. Юзефовичу //Киевская старина. – 1899. – Кн. III. – С. 312.
- ²⁴ Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т. 2. – К., 2001. – С. 377.
- ²⁵ Там само. – С. 550.
- ²⁶ Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. 1814–1861. – С. 90.
- ²⁷ Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т. 5. – К., 2003. – С. 193.
- ²⁸ Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. 1814–1861. – С. 110.
- ²⁹ Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. – К., 1994. – С. 132–133.
- ³⁰ Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. – К., 1991. – С. 214.
- ³¹ Жизнь и произведения Тараса Шевченка /Составил М.К. Чалый. – К., 1882. – С. 40.
- ³² Киевская старина. – 1899. – Кн. III. – С. 323.
- ³³ До історії Указу 1876 р. про заборону українського письменства //Україна. – 1907. – Кн. V. – С. 136–150.
- ³⁴ Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета Святого Владимира. – Т. I. – К., 1884. – С. 366.

Н. ТОВСТОЛЯК

Суспільна діяльність В.В. Тарновського-старшого в період підготовки і проведення реформ 50-х – 60-х років XIX століття

У червні 2010 р. виповнилося 200 років від дня народження Василя Васильовича Тарновського (1810–1866) – людини, трудами якої було підготовлено одну з найвизначніших реформ середини XIX ст. – селянську, розпочато земську, судову, фінансову реформи. Незважаючи на те, що його прізвище стоїть під багатьма документами пореформеної епохи, в радянські часи він, як й інші учасники підготовки та проведення реформ, перебував поза увагою дослідників.

В архівних установах України та Російської Федерації зберігається великий масив джерел з історії підготовки та проведення реформ 50-х–60-х років XIX ст. Особливе значення має вивчення сімейного архіву родини Тарновських, зосередженого у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського. Частина документів, що розкривають суспільну діяльність В.В. Тарновського-старшого в підготовці та проведенні реформ 50–60-х років XIX ст. нами вже була доведена до широкого загалу українських дослідників. Дана стаття як додаток містить мовою оригіналу записку В.В. Тарновського, написану ним під час роботи в Редакційній комісії з підготовки селянської реформи. Записка зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського у фонді відомого реформатора М.Х. Бунге. Записка не датована, але її зміст дозволяє припустити, що вона була написана наприкінці 1858 – у першій половині 1859 року [7].

Вивчення життя та наукової спадщини Василя Васильовича актуальне як з огляду на те, що в наступному, 2011 році, минає 150 років від початку проведення селянської реформи в Росії, так і тому, що до нашого часу ще не написано узагальнюючого наукового дослідження.

Ім'я В.В. Тарновського-старшого часто згадується у працях XIX ст. з історії Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька, підготовки та проведення інвентарної реформи у Південно-Західному краї, селянської реформи 1861 р., в епістолярній спадщині, що друкувалася на сторінках журналу “Київська старовина” (листи М.В. Гоголя та П.О. Куліша до В.В. Тарновського), у матеріалах слідчої справи Кирило-Мефодіївського товариства, літературі про Т.Г. Шевченка. Його твори були надруковані в “Юридичних записках” П.Г. Редкіна [8] та наукових збірниках університету Св. Володимира в Києві [4]. Значна частина його творчої спадщини ще не надрукована і чекає наукового опрацювання. Першим ґрунтовним дослідженням життя та творчості В.В. Тарновського є наукова розвідка М.В. Тарновського [9], надрукована через 60 років після її написання.

У XX ст. ім'я В.В. Тарновського майже не згадувалося в науковій літературі, лише в середині 90-х років спостерігаємо дослідницький інтерес до життя та діяльності людини, робота якої в багатьох напрямках визначила долю та зміст селянської та земської реформ 60-х років XIX ст. Перші публікації про В.В. Тарновського були надруковані у збірниках наукових праць Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського “Скарбниця української культури” С.О. Половніковою [3], Г.П. Мокрицьким [2]. У процесі роботи над вивченням суспільної та меценатської діяльності родини Тарновських, їх ролі в історії України XIX ст. нами були оприлюднені статті про земську, краєзнавчу та суспільно-політичну діяльність В.В. Тарновського-старшого [10; 11].

В останні роки зусиллями професора В.Г. Самойленка було видано ґрунтовні

монографії з історії Ніжинського державного педагогічного університету, в яких розглядається також період навчання В.В. Тарновського та його друзів [5; 6]. Цінним науковим виданням є публікація документів Державного архіву Чернігівської області, що стосуються М.В. Гоголя і в яких часто згадується прізвище В.В. Тарновського та його друзів. Для написання статті нами були використані архівні документи особового походження з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.

Василь Васильович Тарновський – старший – представник української дворянської родини шляхетного європейського походження. У 1826 р. закінчив Ніжинську гімназію вищих наук князя Безбородька, у 1828 р. – Московський університет. З того часу починається активна суспільна діяльність В.В. Тарновського. На Волині, Полтавщині та Чернігівщині він проводить статистичні дослідження, вивчає побут селян, працює над основами селянського права тощо[12]. Це одразу привернуло увагу до нього Д.Г. Бібікова, малоросійського військового губернатора, за ініціативою якого готувалася інвентарна реформа у Південно-Західному краї.

У середині 50-х років XIX ст. В.В. Тарновського вже знають як ліберального поміщика, який організував зразкове господарство в українських маєтках своєї родини, знавця економічних та правових відносин, автора записки про поліпшення побуту селян, прихильника звільнення селянства від кріпосної залежності та проведення селянської реформи. Він стає одним з найактивніших членів гуртка лібералів, що сформувався навколо великої княгині Олени Павлівни, відомого в історії як “карлівський гурток” (Карлівка – маєток великої княгині у Полтавській губернії), членами якого були полтавські поміщики. До великої княгині надходили численні записки з проектами звільнення селян. У 1856 р. В.В. Тарновським була написана записка “Про перетворення відносин між поміщиками та селянами” з пропозицією терміново створити комітет з влаштування долі селянства, включити до нього тих поміщиків, що прагнуть поліпшити становище своїх селян.

В.В. Тарновський вивчає становище селянства, розробляє основи майбутнього положення про реформу, в основу якого було покладене скасування кріпацтва за умови надання землі селянам за викуп при повному державному контролі. Це було болюче та складне питання, адже зачіпалися майнові інтереси поміщиків, переважна більшість яких намагалася отримати найбільшу для себе вигоду. Результатом діяльності карлівського гуртка, особливо – В.В. Тарновського, стало те, що імператор Олександр II у 1857 р. дозволив як експеримент скасування кріпацтва (перетворення відносин) у Карлівському маєтку великої княгині Олени Павлівни. В.В. Тарновському в цей час доводилося працювати швидко; консультації проводилися в тому числі й за кордоном.

Ділові та дружні стосунки пов’язували В.В. Тарновського з російськими реформаторами К.Д. Кавеліним, Є.Ф. Коршем, М.О. Мілютиним, Ю.Ф. Самаріним. Серед них своєю людиною був близький друг Василя Васильовича, Петро Григорович Редкін, на той час впливовий столичний чиновник, учасник гуртка М.О. Мілютина. Для нас представляє значний інтерес робота В.В. Тарновського у 1858–1859 роках в Чернігівській комісії з поліпшення побуту селян, в якій він разом зі своїм другом, Г.П. Галаганом обстоював права селянства на своє майно як основу майбутнього економічного та соціального розвитку народного господарства. Матеріали роботи комісії були надруковані у 1912 р. Чернігівською ученою архівною комісією, але не всі документи були включені до збірника.

Важливе значення мають документи, що були зачитані, але не включені до протоколів комісії як несвоєчасні. Тож текст промови про власність селян, проголошеної В.В. Тарновським 12 січня 1859 р. (див. додаток) можна вважати справжньою історичною

знахідкою. Багато років занотована думка Василя Васильовича Тарновського зберігалася в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського у фонді М.Х. Бунге. Документ надзвичайно емоційний, автор використав психологічний підхід до членів комісії, нагадуючи ту роль, яку грала українська козацька верхівка в житті українського суспільства в давні часи: “Общее чувство и разумение правды, соединяющие всех нас, будет основанием нашего решения; но я не могу в особенности не обратиться к Вам, заседающие здесь члены старинных Малороссийских родов! Вы соединены с народом преданиями о подвигах, общественных заслугах и доблестях предков Ваших: украсьте именитость родов Ваших новым подвигом правды и любви” [7, арк. 4].

Як юрист Василь Васильович розумів, що закони не захищають права селян, але обстоював необхідність соціального порозуміння, компромісу між поміщиками та інтересами селянства. Теза В.В. Тарновського про власність селян ґрунтувалася на тому, що відчуження селянам земель за винагороду буде корисним, у першу чергу, для багатьох поміщиків, адже завдяки цьому вони отримають кошти для влаштування свого господарства на вільній праці, врятують маєтки та себе від розорення, так як значна частина землевласників вже має великі борги, уникнуть сутичок із селянами [1, с. 181]. Думка В.В. Тарновського не була прийнята, але для нас вона представляє цінність як історичний документ, свідчення епохи.

Після закінчення діяльності губернських комісій з поліпшення побуту селян у 1859 р. В.В. Тарновського було запрошено до роботи Редакційної комісії у Санкт-Петербурзі, тепер вже як професійного юриста. 1859–1860 роки стали для нього складним періодом, довелося наполегливо працювати над проектом селянської реформи, а також фінансової, судової, земської, без яких було неможливе проведення селянської реформи. Після закінчення роботи комітету наприкінці 1860 р. він залишив столицю, виїхав на Чернігівщину для того, щоб на практиці займатися втіленням реформ.

З того часу його маєток Качанівка та чернігівська квартира стали своєрідними центрами проведення селянської та земської реформ. До нього звертаються за поясненнями та консультаціями мирові посередники, землевласники. Василь Васильович розробляє правила роботи земств, проект створення споживчих товариств сільських виробників, земської партії, народних бібліотек, страхових та протипожежних товариств, розвитку банківської справи. Працювати довелося в умовах сильного опору з боку поміщиків, недовіри селянства. Та на кожному із засідань Чернігівського губернського земства Василь Васильович захищав інтереси селянства. Його здоров'я значно погіршилося, довелося лікуватися за кордоном. Але до останнього часу він активно працював над проведенням реформ. Його раптова смерть у грудні 1866 р. стала значною втратою для багатьох українських реформаторів.

Висвітлення життя, суспільної діяльності Василя Васильовича Тарновського-старшого, публікація його наукової та епістолярної спадщини, виступів на засіданнях комітетів залишається актуальним питанням. Сучасна історична наука повинна об'єктивно ставитися до складних історичних процесів, що відбувалися на українських територіях в минулі історичні періоди, висвітлюючи їх в тому числі через біографії їхніх учасників, яких можна з повним правом назвати великими українцями.

¹ Матеріали по истории освобождения крестьян //Труды Черниговской архивной комиссии. – Вып. 9 /Под ред. В.Л. Модзалевского. – Чернигов, 1912. – 411 с.

² Мокрицький Г.П. В.В. Тарновський-старший – викладач Житомирської гімназії //Скарбниця української культури: Зб. наук. пр. – Вип. 3. – Чернігів, 2002. – С. 30–31.

³ Половнікова С.О. Листи П.Г. Редкіна з фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – Чернігів, 1996. – С. 19.

⁴ Программа для подобного описания имения в хозяйственном отношении, составленная по поручению комиссии высочайше учрежденной при университете Св. Владимира действительными членами В.В. Тарновским и

С.М. Ходецким //Труды Комиссии, высочайше учрежденной при университете Св. Владимира. – 1855. – Т. 3. – Отд. 3. – С. 1–22.

⁵ Самойленко Г.В. Николай Гоголь и Нежин: Монография. – Нежин, 2008. – 316 с.

⁶ Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – 420 с.

⁷ Тарновский В.В. Мнение о собственности крестьян //Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф. 57. – Спр. 60. – Арк. 1–4.

⁸ Тарновский В.В. Юридический быт Малороссии //Юридические записки, издаваемые П. Редкиным. – 1842. – Т. 2 – С. 30–48.

⁹ Тарновський М.В. Тарас Григорович Шевченко і Василь Васильович Тарновський (старший) //Хроніка-2000. – Вип. 19–20. – С. 129–139.

¹⁰ Товстоляк Н.М. Земська діяльність В.В. Тарновського–старшого //Знаки питання в історії України: українська історія у європейському контексті: Зб. матеріалів II Міжнародної конференції. – Ніжин, 2005. – С. 54–57.

¹¹ Товстоляк Н.М. Краєзнавчі дослідження В.В. Тарновського–старшого //Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди: Зб. наук. пр. Серія “Історія та географія”. – Харків, 2007. – Вип. 25–26. – С. 165–167.

¹² Формулярний список В.В. Тарновського //Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. – Інв. № Ал-504/13/4.

Додаток

Мнение о собственности крестьян.

Мы признаем общим согласием нашим право крестьян наших на приобретение имуществ с того времени, когда они поступят в звание срочнообязанных, но теперь нам следует решить другой вопрос, тесно связанный с первым: имеют ли право крестьяне наши на имущества, приобретенные ими во время существования крепостного права? Имеет ли помещик законное право при освобождении крестьян отобрать у него все, прежде приобретенное им, и орудия труда, и одежду, и запасы продовольствия, или все эти имущества по праву принадлежат крестьянину. Если же приобретенное крестьянином во время крепостной зависимости принадлежит ему не оспоримо, то простирается ли эта принадлежность только на движимое имущество или также на недвижимые строения и земли?

Некоторые полагают, что крестьянин наш во время крепостной зависимости не имеет права собственности и что признание собственности его предметов прежде освобождения им приобретенных, будет обратным действием закона; это положение они утверждают, во-первых, на том, что будто бы в наших положительных законах нигде не упомянуто о принадлежащих крепостным крестьянам правах собственности; во-вторых, на том, что крестьянам запрещено приносить жалобу на помещика в отнятии у него собственности (ст. 1130, п. 4).

Не соглашаясь вовсе с этим мнением, я имею честь предложить Комитету свои соображения: если бы кто обратился к нам с вопросом: имеет ли право крепостной крестьянин защищать свою жизнь от нападения вооруженного злодея? Без сомнения все мы признали бы за ним это право, а между тем нигде в законах не упомянуто, что ему принадлежит это право, на чем же все мы основали бы это признание? На том общем основании, что всякое человеческое право вполне принадлежит всякому подданному государству по его человеческому существу, хотя бы в том в положительных законах не было упомянуто, если только это право положительным законом не отвергнуто или не ограничено, и на другом таком же главном основании, что всякое право, принадлежащее подданным какого-либо государства, принадлежит каждому сословию и лицу, если в законе этого права не отвергнуто или не ограничено. Наше законодательство нигде не отвергает прав собственности крепостных крестьян.

Указываемый некоторыми пункт о запрещении жалоб на помещика за отнятие собственности у крестьянина, составляет только судебное уполномочие от правительства помещику окончательно определять без апелляции, что составляет собственность

крестьянина – самое заглавие отделения в своде законов об обязанностях крепостных людей по владению имуществом, **есть случаи такого отделения доказывают**, что законы наши ясно признают право собственности крестьянской и даже права наследства (ст. 1139), а только подвергают имущество крестьян постоянной опеке владельцев.

Но право собственности крестьян распространяется **ли не** только на движимые предметы, но также и на земли, или приобретения, избы и другие строения в помещичьих имениях? Что касается до собственности крестьян на строения, то здесь положительный закон совершенно ясен: ст. 1138 п. 12 устанавливает так: “Земли, стоящие под строениями помещичьими, так как и дома крестьянские, на их землях построенные, принадлежат помещику”. Но, господа, есть эпохи в народной жизни, когда высшему сословию полезно и даже необходимо отказаться от некоторых прав, законами ему предоставленных, и **повторяя свои действия чувствовать общечеловеческой справедливости**, обращать вместе с тем внимание и на существующее в народе убеждение о каком-либо праве. Скажите, Бога ради, можем ли мы по справедливости присвоить себе крестьянские строения или взять за них плату?

Почти все эти строения крестьяне произвели собственным трудом, для большей части из них они несли издержки денежные и продуктами для рабочих, иной продавал последнюю корову, чтобы выстроить избы. Конечно, многие из помещиков отпускали им дерево на постройку, но это одна из обязанностей помещика, одно из тех попечений о их благосостоянии, на которое мы обязаны и нравственностью, и законом. Положим даже, что мы оказывали тем им благодеяния, превосходящие наши обязанности, неужели мы потребуем от них уплаты за эти благодеяния, за которые они столько раз благодарили нас, целовали наши руки, преклоняли голову до земли – этим мы уничтожим последние чувства преданности, доверия крестьян к нам, которые нам так полезно перенести в эпоху свободных отношений, для блага обоих сословий и своего государства.

Сила дворянства, необходимая для блага всего нашего народа, утверждается не только вотчинными правами, но еще более преданностью крестьян, которую мы можем сохранить и усилить как благодетельными для них учреждениями, так и справедливостью на деле во всех отношениях к ним, справедливостью, составляющей самую высокую честь Дворянина.

Мы имеем тем больше оснований обращаться в решении вопросов о недвижимой собственности крестьян к общей человеческой справедливости и местным юридическим обычаям, что Комитет признал уже особенные свойства крепостного права в Полтавской и Черниговской губерниях, основанного на указах 1783 и 1798 годов, после этих указов не вышло ни одного закона, котрым бы распространялись на Малороссию действия великоросских законов о крепостных людях, а эти законы применены к нашему краю только путем фактического действия их в жизни и судебных и административных решениях. Против такого фактического развития права мы можем противопоставить освященные веками юридические обычаи нашей родины; эти обычаи всегда допускали приобретенные крестьянами земли, многие из крестьян имеют акты на землю, приобретенную ими от лиц других сословий, помещики часто покупали земли у крестьян своих и тем признавали их собственность; давали им разрешение продавать между собою и даже в сторонние руки; приносили разбирательства споров о наследстве и разделе этих земель. Как же мы можем опровергнуть тепер эти права? Не ослабим ли мы чрез это в народе уважением и к собственным нашим поземельным правам, охранение которых составляет самую важную заботу и священную обязанность нашу перед потомством.

Если комитет признает истинными мои мнения, то неужгодно ли ему будет к первой

главе присоединить следующий параграф: Настоящим положением утверждается полная собственность срочно-обязанных крестьян на следующие приобретенные ими в крепостном состоянии имущества: 1. Движимые имущества, состоящие ныне во владении крестьян; 2. Земли, приобретенные ими с согласия своего владельца на основании закона 3 марта 1848 года; 3. Земли, которые по личному доказательству приобретены крестьянами от лиц других сословий; 4. Строения, ныне существующие на крестьянских усадьбах; 5. Ветряные мельницы, состоящие ныне во владении крестьян.

Общее чувство и разумение правды, соединяющие всех нас, будет основанием нашего решения; но я не могу в особенности не обратиться к Вам, заседающие здесь члены старинных Малороссийских родов! Вы соединены с народом преданиями о подвигах, общественных заслугах и доблестях предков Ваших: украсьте именитость родов Ваших новым подвигом правды и любви.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.– Ф. 57. – Спр. 60. – Арк. 1–4.

ЗМІСТ

Стор.

Колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Гончаренко В. Твори Г.П. Денисенка та Л.Г. Єременко в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог.....	3
Ситий І. Печатки дворянських зібрань Лівобережної та Слобідської України.....	30
Арендар Г. Меморії архієпископа Іларіона Рогалевського в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.....	39
Зайченко В. Панно з палат Павла Полуботка (спроба атрибуції).....	48
Ситий І. Київський Апостол 1768 року.....	50
Сергєєва С. Періодичні видання Чернігова 1917–1918 років як джерело вивчення історії Української революції на Чернігівщині. Тематичний покажчик публікацій краєзнавчого характеру (за матеріалами музейного зібрання).....	51

Історія Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Линюк Л., Лаєвський С. Звіт про роботу Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського в 2009 році.....	81
---	----

Краєзнавство

Луцька В. З історії аптечної справи Чернігівщини. Період приказної медицини. 1802 – 1865 роки.....	95
Блакитний М. Списки мешканців Чернігівської губернії, що загинули під час російсько-турецької війни 1877–1878 років (за даними часопису “Черниговские епархиальные известия”).....	101
Слезко І. Terra incognita.....	124
Ларіонова Л. Бандури Чернігівської фабрики.....	126

Доповіді та повідомлення наукової конференції “Чернігівщина і чернігівці в Українській революції 1917–1921 років” (березень 2009 р.)

Демченко Т. Перший український з’їзд у Чернігові (червень 1917 року).....	135
Москаленко В. Сновськ у 1917–1918 роках.....	144
Населевець Є. Повстанські загони та підпільні організації “УНРівської” орієнтації на Чернігівщині у 1919 – 1923 роках.....	152
Оніщенко О. Діяльність Чернігівського жіночого союзу в 1917 році.....	160
Потій Н. Питання реформування системи управління земською початковою освітою за матеріалами учительських з’їздів Чернігівської губернії 1917 року.....	165
Фомська С. Відродження діяльності товариства “Просвіта” на Чернігівщині у січні 1917 – грудні 1918 років (за матеріалами “Черниговской земской газеты”)....	170

Доповіді та повідомлення Перших Філаретівських читань (жовтень 2009 р.)

Блакитний М. Чернігівський архієпископ Філарет (Гумілевський) як засновник часопису “Черниговские епархиальные известия”.....	178
Гейда О. До історії створення “Историко-статистического описания Черниговской епархии”.....	183
Ситий І. Закладна дошка Покровської церкви часів чернігівського архієпископа Іоанна Максимовича.....	190
Коваленко О. Церкви XVIII століття.....	196
Пуцко В. Церковне мистецтво на XIV Археологічному з’їзді в Чернігові.....	203
Ласвський С. Участь священнослужителів у формуванні колекції музею Чернігівської губерньської вченої архівної комісії.....	210
Горох М. “Обрядове золото” як засіб виживання: “Торгсин” (1930 – 1936 роки)....	217

Доповіді та повідомлення наукової конференції “Тарас Шевченко та українська еліта XIX століття” (до 200-річчя від дня народження В.В. Тарновського-старшого, червень 2010 р.)

Цурканюк О. Шляхами художника і поета: Тарас Шевченко в маєтках українського дворянства.....	223
Самохіна Н. Т.Г. Шевченко і родина Тарновських.....	228
Калініна Т. “Коли ми зійдемося знову...” (до питання про київське оточення Т. Шевченка 1846 року).....	243
Товстоляк Н. Суспільна діяльність В.В. Тарновського-старшого в період підготовки і проведення реформ 50–60-х років XIX ст.....	248

Про авторів

- Арендар
Ганна Петрівна* – головний зберігач фондів Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Блакитний
Максим Михайлович* – учений секретар Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Гейда
Ольга Сергіївна* – старший викладач кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
- Гончаренко
Вікторія Семенівна* – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Горох
Микола Володимирович* – науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, аспірант кафедри історії України Ніжинського національного університету імені Миколи Гоголя
- Демченко
Тамара Павлівна* – доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
- Зайченко
Віра Володимирівна* – науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Калініна
Тетяна Вікторівна* – завідувача відділом Національного музею Тараса Шевченка, м. Київ
- Коваленко
Оксана Валентинівна* – старший викладач кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
- Ласєвський
Сергій Лазаревич* – директор Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Ларіонова
Любов Пилипівна* – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Линюк
Людмила Петрівна* – заступник директора з наукової роботи Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Луцька
Валентина Леонідівна* – завідувача відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Москаленко
Валентина Василівна* – директор Щорського районного історичного музею
- Населевець
Євген Володимирович* – науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Оніщенко
Оксана Володимирівна* – доцент Чернігівської філії Київського славістичного університету, кандидат історичних наук

Потій Наталія Миколаївна	– аспірантка кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
Пуцко Василь Григорович	– заступник директора з наукової роботи Калузького художнього музею, Російська Федерація
Самохіна Наталія Євгеніївна	– завідувача відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
Сергєєва Світлана Миколаївна	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
Ситий Ігор Михайлович	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського, кандидат історичних наук
Ситий Юрій Миколайович	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, кандидат історичних наук
Слезко Ігор Іванович	– працівник управління з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськістю Чернігівської обласної державної адміністрації
Товстоляк Надія Миколаївна	– доцент кафедри історії України Криворізького державного педагогічного інституту, кандидат історичних наук
Фомська Світлана Михайлівна	– аспірантка кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
Цурканюк Ольга Володимирівна	– завідувача відділом Національного музею Тараса Шевченка, м. Київ

Наукове видання

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць

Випуск 12

Редакційна колегія:

О.Б. Коваленко (*голова*),

С.Л. Лаєвський, Л.П. Линюк (*відповідальний редактор*),

С.М. Лихачева, С.О. Половнікова

Комп'ютерний набір І.П. Цикунова

Фото В.М. Вермієнко, М.М. Блакитний

Комп'ютерна верстка Л.Є. Матвійчук

Підписано до друку 7.10.2010 р. Формат 60x84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. . Обл.-вид. арк. . Ілюстрації . Тираж прим. Запов. № .

Підрозділ оперативного друку Чернігівського державного центру
науково-технічної і економічної інформації
14000, Чернігів, вул. П'ятницька, 39
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 225 від 20.10.2000 р.